

શ્રીસુબોધિનીજી

દશમસ્કંધ

સાત્વિક - પ્રમેય, સાધન અને ફલ પ્રકરણ
(લેખ, ટિપ્પણીજી, પ્રકાશ, યોજના અને કારિકાર્યના અનુસાર)

★ અનુવાદક ★

ગો.વા. શ્રીનાનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી વકીલ, ધંધુકા-ગુજરાત.

♦ ડીસેમ્બર,

ન્યોબાવર ૦ ૪ ૦ ૦

પ્રત : ₹

♦ પ્રકાશક ♦

શ્રી સુબોધિનીજી પ્રકાશન સંસ્થા

C/O. વર્ષા વી. કોઠી

૩૮/૫, બોરા બજાર સ્ટ્રીટ,

ફોર્ટ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૧.

ફોન : ૨૨૬૬ ૬૩૮૨

♦ મુદ્રક : વૈભવ પ્રિન્ટર્સ ♦

૮/૧૬, એમ.કે.અમીન માર્ગ,

૨૨, પટેલ બિલ્ડિંગ,

ફોર્ટ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૧

ટે.નં.-૨૨૬૭ ૮૧૮૫.

વિ. સં.
૨૦૬૦

ઈ. સ.
૨૦૦૩

વલ્લભાબ્દ:
૫૨૬

૦ ૪ ૦ ૦

સુબોધિનીજી પ્રકાશન સંસ્થા નીચેની વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓનો હાર્દિક આભાર માને છે.

- ૧) પૂ.પા.ગો. ૧૦૮ શ્રીશ્યામમનોહરજી મહારાજ (પાર્લા-કિશનગઢ).
- ૨) પૂ.પા.ગો. ૧૦૮ શ્રીઈન્દીરાબેટીજી મહોદયા (વડોદરા-સૂરત).
- ૩) પૂ.પા.ગો. ૧૦૮ શ્રીશરદ્દુમાર મહોદય (કચ્છ- માંડવી-હાલોલ).
- ૪) પૂ.પા.ગો. ૧૦૮ શ્રીચન્દ્રગોપાલજી મહારાજ (વડોદરા).
- ૫) ગો.વા.શ્રીનાનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી (ધંધુકા).
- ૬) શ્રી વિરેન્દ્ર પ્રિયકાન્ત કોઠી (મુંબઈ).
- ૭) પૂ. શ્રીગિરિરાજ શાસ્ત્રીજી (મુંબઈ).
- ૮) પ. ભ. શ્રીનવનીતલાલ મોહનલાલ ગાંધી (મુંબઈ)

પ્રાપ્તિસ્થાન :

- ૧) ડો. મહેન્દ્ર એચ. મહેતા
એ/૧૧, ૩૦૦, શંકરશેઠ બ્લોકસ, જવજી દાદાજી રોડ, નાના ચોક,
મુંબઈ - ૪૦૦૦૦૭ ટે.નં. (૦૨૨) ૨૩૮૮૦૯૪૪/૨૨૪૦૪૧૯૧.
- ૨) શ્રીનરેન્દ્ર શાન્તિલાલ શાહ
૧૧૧, એન્ટર પ્રાઈસ એપાર્ટમેન્ટ, ફોરજેટહીલ રોડ, તારદેવ,
મુંબઈ - ૪૦૦૦૩૬. ટે.નં. (૦૨૨) ૨૩૫૧૩૮૭૧.
- ૩) શ્રીસુનીલભાઈ ટી. જગીરદાર
૪૪, સંગમ સોસાયટી, પાર્લે પોઈન્ટની પાસે, આથવા લાઈન્સ,
સૂરત, ગુજરાત - ૩૯૫૦૦૭. ટે.નં. (૦૨૬૧) ૨૨૨૭૨૬૩/ ૨૨૨૧૨૫૬.
- ૪) ડો. પીયુષભાઈ પરીખ એમ.બી.બી.એસ.
સોનેરી લાઈન્સ, ભરૂચ, ગુજરાત,
ટે.નં. (૦૨૬૪૨) ૨૪૦૩૩૭/૨૬૨૨૩૫.
- ૫) શ્રીમતી કલ્પનાબેન જનકભાઈ શાહ
૩૫, લાડ સોસાયટી, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫,
ટે.નં. (૦૭૯) ૬૮૫૨૧૦૧.
- ૬) શ્રીજીતેન્દ્રભાઈ પરીખ
યમુનાવિહાર, ૨૩, નૂતન ભારત સોસાયટી,
અલકાપુરી, વડોદરા- ૩૯૦૦૦૭, ટે.નં. (૦૨૬૫) ૨૩૪૦૩૩૩.

પ.ભ.ગો.વા.ધર્મપંતની તારાબેનના સ્મરણાર્થે

હ.પ.ભ.શ્રી જવનીતલાલ મોહનલાલ ગાંધી તરફથી રૂા. ૧૦૦૦/- ની ભેટ મળેલ છે.

નિવેદન.

શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ॥

શ્રીવલ્લભઃ શરણં મમ ॥

શ્રી ભાગવતના સ્કંધ ૧, ૨, ૩, ૧૦ અને ૧૧ના અધ્યાય પાંચ ઉપર શ્રી વલ્લભાચાર્યજી રચિત શ્રી સુખોદિનીજીની અપૂર્વ ટીકા ઉપલબ્ધ છે. આ સમસ્ત ટીકા જુદા જુદા ૧૭ ભાગમાં પ્રગટ થઇ છે.

પ્રથમ સ્કંધ, દ્વિતીય સ્કંધ અને દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધના કુલ અધ્યાયોમાંના સાત અધ્યાયો સિવાયના તમામ ઉપર શ્રી સુખોદિનીજીના અનુવાદો લાંબા વખતથી પ્રગટ થયા છે.

તૃતીય સ્કંધ અને એકાદશ સ્કંધના પાંચ અધ્યાય ઉપરના સુખોદિનીનો અનુવાદ અત્યાર સુધી કોઇએ તૈયાર કર્યાનું જાણવામાં નથી. તે તૈયાર કરી આપતા શ્રીમાન્ નાનુલાલ ગાંધીને શુદ્ધાદૈત સંસદ તરફથી અને મારા તરફથી વિનંતિ કરવામાં આવી છે, પરંતુ હાલ તેઓ શ્રી સુખોદિનીનાજ આધારે વિસ્તૃત શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર તૈયાર કરે છે, તેથી તે કામ પૂરું કર્યા બાદ અનુવાદો કરવાનું કામ હાથ ઉપર લેશે એવી ઉમેદ છે.

દશમ સ્કંધ ઉત્તરાર્ધના તમામ અધ્યાયો ઉપરના શ્રી સુખોદિનીના અનુવાદો કોઇ પણ જાતના મહેનતાણાની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય ગાંધીજીએ તૈયાર કર્યા છે. અધ્યાય ૧ થી ૭ ઉપરના સુખોદિનીનો અનુવાદ શ્રી નાથદ્વારાના શ્રીકૃષ્ણભંડાર તરફથી સંવત ૨૦૦૦માં પ્રગટ થયો છે. અધ્યાય ૮ થી ૧૪ના સુખોદિનીનો અનુવાદ પણ સંવત ૨૦૦૧માં શ્રીકૃષ્ણભંડાર તરફથી પ્રગટ થયો છે અને અધ્યાય ૧૫ થી ૨૧ના સુખોદિનીનો આ અનુવાદ પણ શ્રીકૃષ્ણભંડાર તરફથી પ્રગટ થાય છે. બાકીના અધ્યાયો ઉપરના અનુવાદો પ્રભુકૃપાથી ક્રમે ક્રમે પ્રગટ થશે એવી ઉમેદ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય રચિત શ્રી ભાગવતાર્થ પ્રકરણ (નિબંધ)નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ શ્રીમાન્ કેશવલાલ શાસ્ત્રીએ તૈયાર કરેલ છે. તે શુદ્ધાદૈત સંસદ તરફથી સંસદના મંત્રીઓએ છપાવવાનો પ્રબંધ કર્યો છે.

ગોસ્વામી શ્રી પુરુષોત્તમલાલજી મહારાજે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. પ્રસ્થાન રતનાકર તેમાંનો એક છે. આ ગ્રંથ ઘણોજ કઠિન છે. હિન્દીમાં અનુવાદ તૈયાર

કરાવી, તે પ્રગટ થાય એવી શ્રીનાથદ્વારાના અનેક પંડીતોએ ઇચ્છા જણાવ્યાથી, મારી સૂચનાને માન આપી, સદ્ગત મુનસરીમ લક્ષ્મણસિંહજી મહેતાએ ઝાલરા-પાટણના વિદુષી જેન શકુન્તલા પાસે અનુવાદ તૈયાર કરાવ્યો છે અને તે જેન શકુન્તલા તરફથી હાલના મુનસરીમ સાહેબને મળી ગયો છે. આ અનુવાદ શ્રીનાથદ્વારાના ગોવર્ધન પ્રેસમાંજ છપાવવાનો પ્રણય કરવા મુનસરીમ સાહેબને મારા તરફથી નમ્ર સૂચના કરવાનો છું.

સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય અચાર સુધીમાં ઘણું પ્રગટ થયું છે, થાય છે અને થાશે, પરંતુ શોચનીય એ છે કે પુષ્ટિમાર્ગના ગણ્યાગાંઠા અનુયાયીઓ તેમાં રસ લે છે.

શ્રીમાન્ તિલકાયત ગોસ્વામી શ્રી ૧૦૮ શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજે ૧૬મું વર્ષ પૂરું કર્યું છે. ઉદયપુરના નામદાર મહારાણા સાહેબ તેઓશ્રીને દૂંકા વખતમાં મંદિરનો વહીવટ સોંપશે એવો સંભવ છે. વહીવટ સંભાળ્યા બાદ, તેઓશ્રી પણ શ્રીકૃષ્ણભંડારની લાખો રૂપીયાની વાર્ષિક ઉપજમાંથી દર વર્ષે વધારે નહિ તો પાંચ દસ હજાર રૂપીયાનો વિનિયોગ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોના પ્રકાશન માટે કરશે એવી સંપ્રદાય આશા રાખે એ સ્વાભાવિક છે.

આ અનુવાદની ૨૫૦ પ્રતો છપાવવામાં આશરે સાતસો પચાસ રૂપીયાનો ખર્ચ થયો છે તેથી ન્યોચાવર રૂપીયા ત્રણનો રાખવામાં આવેલ છે.

સંવત્ ૨૦૦૩ના } પટવારી રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસના ભગવત સ્મરણ.
માગશર વદી ૧૧ }

આ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

શ્રીકૃષ્ણભંડારના અધિકારીજી

શ્રીનાથદ્વારા (મેવાડ)

શુદ્ધિપત્રક.

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨૬	મહાભાગ્યવાળા	મહાભાગ્યવાળા
૯	૯	માધવં	માધવં
૧૫	૪	એ નું	એકનું
૧૭	૧૪	દૂર્નીતો	દૂર્તનીતો
૨૧	૨૦	પરંતુ	પરંતુ
	૨૪	અધઃ	અધઃ
૨૪	૯	(તે)	વિશેષણથી.
	૧૮	છે.	કહે છે.
૨૫	૧૭	(ભગવાન)	(ભગવાનને)
૨૮	૨૧	તેથી	એ
૩૧	૪	વર્ષ	વર્ષ
	૩૦	લ્પાયુષઃ	લ્પાયુષઃ
૩૨	૪	થાય છે	થાય છે
૩૪	૧૬	વિભાગતઃ	વિભાગતઃ
૩૫	૧	દ્વલેન	દ્વલેન
	૫	ભાવાનાં	ભાવાનાં
	૧૦	તથા	તથા
	૨૧	નિરોધના	નિરોધમાં
૩૬	૭	ભક્તિમાંથી	ભક્તિવાળા
	૮	”	”
૪૦	૧૧	ચએલા છે	ચએલા છે
૪૧	૮	જેની	જેવી
૪૨	૧૭	અભદ્ર	અલભદ્ર
૪૩	૧૭	સુખ	સુખી
૪૪	૧૧	પ્લત્તા	પુત્રા
૪૯	૨૧	ભગવાનને	ભગવાને
૫૨	૬	લોચનઃ	લોચનઃ
	૭	હલાયુધી	હલાયુધ
	૧૫	યયું	યયું
૫૨	૨૭	વાસુવ	વાસુદેવ
	૨૮	પુરૂષોત્તમે	પુરૂષોત્તમે

પાત્ર	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૩	૨૬	રાખે રાખે	રાખે
૫૪	૮	ચારિણોમ્	ચારિણીમ્
૫૫	૧૫	(અને) જેમના	(અને) 'પચાસ કરોડ (ચેલન- ના) વિસ્તારવાળા ભૂમિજ જેમના એક ભાગ (માથા) ઉપર ધારણ કરાએલી છે', 'જેમના
"	૨૩	(લોક)માં	અજણ્યાના સંબંધમાં
"	૨૭	નીચેનો	નીચેનો
૫૭	૨૦	(જૂઓ ૧૦)	(જૂઓ ૧૦-૩૬-૫૫)
૫૮	૧૩	વર્ત્મના	વર્ત્મના
૫૯	૩	એર	એક
	૧૪	સાથેના	સાથેનો
૬૦	૩	પૌન્ડ્રક	પૌન્ડ્રક
	૧૩	શક્તિઓ	શક્તિનો
૬૨	૧૮	હોવાને	હોવાનું
૬૫	૨૪	ત્પમે	ત્પમે
૬૬	૧૬	ભગતપણું	ભગવતપણું
૬૭	૨૭	જીવો (કુતરા)થી થવાનું છે.	જીવતાં થતું નથી.
૭૧	૧૮	ભાવનું)	ભાવનું)
૭૬	૨૩	નિગેરેમાં	વિગેરેમાં
૭૯	૧૯	પ્રકારના	પ્રકારના
૮૨	૫	પદ્મ્યાં	પદ્મ્યાં
૮૩	૩	ભમવન્ત	ભગવન્ત
૮૪	૧	એને	અને
૮૬	૧૨		
૮૭	૨૨	વિવરણમાં	વિવરણના
૮૮	૨૨	અલભદ્ર	રાગ
૯૦	૮	સ્ત્રીઓએ	સ્ત્રીઓને
"	૧૧	વિશેષથી	વિશેષણથી
૯૨	૩૦	શલ:	શૈલ:
૯૬	૧૫	ભ્રમરોતો	ભ્રમરોનો
૯૭	૨૧	ઉડાડવી	ઉડાડી
૧૦૩	૨૬	આવ્યું	આવ્યાનું
૧૦૫	૫	દુર્યોધન	દુર્યોધન

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
"	૨૦	કન્યા	કન્યા
"	"	બ્દલાત્	દ્વલાત્
૧૦૬	૧૪	વન્ધીતે	વન્ધીતે
૧૦૭	૧૯	ખીખખેના	ખીખખેના
"	૨૪	વધ્ધું	વધ્ધું
૧૦૮	૨૮	કાપેલાએ	કાપેલા
"	"	કરનારાએ	કરનારાએએ
૧૦૯	૧૯	તેવા	તેવા
૧૧૦	૨૩	શરાસનું	શરાસન નું
"	૨૬	વદ્ધવા	વદ્ધવા
૧૧૩	૩૧	ધૃતરાષ્ટ્રની	ધૃતરાષ્ટ્રને
૧૧૫	૩	શ્રત્વા	શ્રુત્વા
૧૧૭	૪	સ્થાન	સ્થાપન
૧૧૮	૨૧	નથી	નથી.
૧૧૯	૩૦	રુન્ધીત	રુન્ધીત
૧૨૦	૭	જેએને તે	તે
૧૨૧	૧	વાક્ય	વાક્ય પ્રમાણે
"	૧૨	શ્રત્વા	શ્રુત્વા
"	૧૩	વોચત્વકો	વોચત્કો
૧૨૫	૧૧	ચરણાર્વિંદ	ચરણાર્વિંદ
૧૨૮	૧	ગયેા હોય	ગયેા
"	૨૬	જીવવાની	જીવવાની
૧૨૯	૫	સમ્મમા:	સમ્મમા:
૧૩૦	૨૨	કહે છે	કહે છે
૧૩૧	૬	તેમને	તેમને શિક્ષા
૧૩૩	૨	પ્રપન્ન:	પ્રપન્ન
૧૩૪	૭	કરીને	કહીને
"	૧૩	દર્શાવ્યા	દર્શાવવા
"	૨૫	૧૭૦	૧૦૦
૧૩૬	૬	અથ	અથ વિંશોડધ્યાય:
૧૩૭	૬	પોતેજ જે	પોતેજ
"	૧૨	શ્રત્વા	શ્રુત્વા
"	૧૬	અહિં સુધીનું	અહિંથી સાત્ત્વિક પ્રકરણ
			હોવાનું

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
"	૧૭	સારિતક	પહેલાનું (રાજસ)
		કહે છે, કારણ કે	કહે છે.
	૨૭	નારદે	નારદે
૧૪૦	૨૪	મરકતવવાળી	મરકતવાળી
૧૪૧	૪	બહારથી બહારથી	બહારથી
૧૪૨	૯	જે અંદરની	જેની અંદર
૧૪૪	૨૧	દાસોના	દાસોનો
૧૪૪	૨૪	સદ્રત્ન	રત્નપ્ર
૧૪૯	૬	હાય	હાય,
૧૫૫	૧૯	જુદ્ધત	જુદ્ધત્તં
"	૨૪	અવબ્રધ	અવબ્રુથ
૧૫૬	૬	વાગ્યતમૂ	વાગ્યતમૂ
૧૫૬	૧૭	પર્યંકે	પર્યંકે
"	૧૯, ૨૪	કરતા	કરાતા
"	૨૬	કસ્મિ	કસ્મિં
૧૬૨	૧૮	નારદને	(નારદને
૧૬૪	૩૦	'જે'	'જ'
૧૬૭	૨૯	અઠાવન	અઠાવન
૧૬૮	૮	વિરોધ	નિરોધ
૧૬૯	૧૦	વૈદર્ભી	વૈદર્ભીએ
૧૭૧	૬	બ્રહ્માલ્ય	બ્રહ્માલ્ય
"	૧૦	તેવા	તેવાએ
	૧૭	સ્વરૂપ	સ્વરૂપમાં
૧૭૩	૭, ૧૨	અર્થ	અર્થ
૧૭૫	૭	બદ્ધ	બદ્ધ
૧૭૬	૨૯	ચારિણમ્	ચારિણામ્
૧૭૭	(આરંભમાં)	(શ્લોક ૧૨નો અનુવાદ રહી ગયો છે)	
૧૮૨	૧૯	વિદૂષકા	વિદૂષકા.
૧૮૪	૫	કૃતાંજલિ:	કૃતાંજલિ:
"	૧૮	એને	એટલે
૧૮૭	૭	(અર્થ)	(અર્થ)
૧૮૮	૧૭	એ ટારી ।	એવી રીતે
૧૯૦	૧૮	દુરોધ	દુરોધ
૧૯૪	૮, ૧૩	રાજાઓના	રાજાઓનો

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯૭	૧૧	પ્રસારે	પ્રકારે
૧૯૯	૨૦	તથા	તથા આ મોકમાં
૨૦૬	૧૭	બહુબચન	બહુવચન

ઉપોદ્ધાતનું શુદ્ધિ પત્ર.

પાનાં	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૪	યમુનાએ	કાંતિએ

આ સિવાય 'વ' ને સ્થાને 'બ' ધણા સ્થલે છપાએલ છે. છાપતાં કાનો, માત્ર, મોંકું વિગેરે ઉડી ગએલ છે. ધણા સ્થલે , . ' ' પણ ઉડી ગએલ છે. અશુદ્ધિ બહુ રહી ગઈ છે તે માટે વાચકવર્ગને ક્ષમા કરી સુધારી વાંચવા વિનંતિ છે.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अत्यन्तमाग्रहो धर्मे विचारादेरभावतः ॥

दुःखभोगाय भवति कृष्णादन्यत्र सर्वथा ॥

अतोऽन्यत्र व्यसनिनो धर्मादिषु यथायथम् ॥

दुःखभाजो भवन्त्येव तस्मात्कृष्णे तदाचरेत् ॥

તત્ત્વદીપ નિબંધ ૩—૩૧૦-૧૧-૩૧૪.

માત્ર સાત્ત્વિક પ્રકરણ સિવાયના દશમ સ્કંધના બધા શ્રીસુખોદિનીજનો અનુવાદ થઈ ગયો. માત્ર સાત્ત્વિક પ્રકરણનોજ અનુવાદ બાકી રહેલ, તેનો પણ હવે આરંભ કરવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક પ્રકરણના ત્રણ પેટા-પ્રકરણો છે તે પૈકીના પ્રથમ પેટા-પ્રકરણ સાત્ત્વિક પ્રમેય પ્રકરણનો આ અનુવાદ કરેલો છે.

સાત્ત્વિક પ્રકરણનો આરંભ નૃગ રાજના વૃત્તાંતથી થાય છે અને વસુદેવ યજ્ઞ કરે છે ત્યાં તેની સમાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકરણના એકવીસ અધ્યાયો છે. દશમ સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના પંદરમા અધ્યાયથી આરંભી પાંત્રીસમા અધ્યાય સુધીનું આ સાત્ત્વિક પ્રકરણ છે. તેના ત્રણ પેટા-પ્રકરણો છે. (૧) સાત્ત્વિક-પ્રમેય-પ્રકરણ. (૨) સાત્ત્વિક-સાધન-પ્રકરણ અને (૩) સાત્ત્વિક-ફલ-પ્રકરણ. એ ત્રણે પ્રકરણો સાત સાત અધ્યાયના છે. તામસ પ્રકરણ અને રાજસ પ્રકરણ પેઠે આમાં સાત્ત્વિક-પ્રમાણ-પ્રકરણ નથી; કારણ કે સત્ત્વ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેથી તે પ્રમાણસ્વરૂપ છે. તેથી સાત્ત્વિક ભક્તોને સ્વાભાવિક રીતે પ્રમાણનું જ્ઞાન હોવાથી તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારાં પ્રમાણની તેઓને આવશ્યકતા નથી. નંદ કુમાર, વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, ઈશ્વર છે એમ તેઓ જાણે છેજ. તેથી તેઓનું તેવું જ્ઞાન કરાવવા પ્રમાણની જરૂર નથી. તેથી આ સાત્ત્વિક પ્રકરણના ત્રણજ પેટા-પ્રકરણો છે.

આ પ્રકરણમાં કોઈ કોઈ સ્થલે રાજસ અને તામસ ભક્તોનું નિસ્વપણ કરવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે તેઓને પહેલાં ભગવાનમાં સ્નેહ થયેલ છે અને દૃઢ આસક્તિ પણ થયેલી છે. છતાં સંસ્કારના દોષને લીધે ભગવાનમાં વ્યસન થાય તેવી તેમની શુદ્ધિ થઈ નથી. ભગવાન પોતાની પૂર્ણતાને લીધે અને

તેમના ઉપરની કૃપાને લીધે તેઓના પણ દોષ દૂર કરી તેમનો ઉદ્ધાર કરે છે. દોષ દૂર થતાં તેઓ સાત્ત્વિક થાય છે. તેમનું આ પ્રકરણમાં એવી રીતે પ્રસંગો-પાત્ર નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, આ સાત્ત્વિક પ્રકરણજ છે. તેથી આ પ્રકરણમાં સર્વના દોષ દૂર કરવાનુંજ આવે છે.

આ પ્રકરણના પહેલા અધ્યાયમાં નૃગ રાજની કથા કહેલી છે. નૃગ રાજ પહેલાંનો ભક્ત હતો, સાત્ત્વિક હતો અને ધાર્મિક હતો. ધર્મમાં તેની ઘણી આસક્તિ હોવાથી તેણે ઘણું દાન કર્યું. ગદુ દાન કરવાથીજ તેને દુઃખ પ્રાપ્ત થયું અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને તે દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યો. ભગવાનની આજ્ઞા વિના અથવા ભગવાનની ઈચ્છા વિના દાન કર્યા કરવું એ તેનો દોષ હતો. કેટલાક એમ માને છે કે તેને દાન કરવાનું અભિમાન હતું એ તેનો દોષ હતો. આ અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં નૃગે કેટલી ગાયોનું દાન કર્યું એમ જણાવવા પૃથ્વીનાં રજકણો આકાશના તારાઓ અને વૃષ્ટિની ધારાઓનાં દૃષ્ટાંત આપેલાં છે. તેથી તેને દાનનું અભિમાન હોવાનું કેટલાક માને છે, પરંતુ આ ત્રણ દૃષ્ટાંતો તેણે અભિમાન હોવાને લીધે કહેલાં નથી, પણ દાનનું અનંતપણું જણાવવાજ કહેલાં છે. ભગવાનની આજ્ઞા અથવા ભગવાનની ઈચ્છા કેવી છે તેનો વિચાર કર્યા વિના ધર્મમાં અત્યંત આગ્રહ રાખવાથી, શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા હરકોઈમાં અત્યંત આગ્રહ રાખવાથી દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આવા આગ્રહ સાથે પણ જો ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં આવતી હોય તો તેવા આગ્રહવાળાને પણ ભગવાન દુઃખમાંથી મુક્ત કરે છે, અને તે ભગવાન વિના બીજા કોઈમાં એવો આગ્રહ ન રાખે એમ કરે છે. તેથી દાન ધર્મમાં ઘણો આગ્રહ રાખનાર નૃગને ભગવાને ગરોળાનો અવતાર આપ્યો. ગરોળો સર્વને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવનારો હોવાથી બધાએ વધ કરવા યોગ્ય ગણાય છે. જેમ એક કર્મથી (એકની ગાય બીજાને આપી દેવાથી) તેના ઉપર બ્રાહ્મણનો ક્રોધ થયો તેમ ગરોળા સાથે જેટલા સંબંધમાં આવે તેટલા બધાને તેને જોવાથી અણુગમો અને દુઃખ થાય. આવો કનિષ્ઠ અવતાર નૃગને થયો. વિચાર કર્યા વિના ધર્મમાં ઘણો આગ્રહ રાખવાથી તેને આવો ગરોળાનો અવતાર લેવો પડ્યો. તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિના ધર્મ વિગેરે બીજામાં વ્યસન રાખવાથી ધીરે ધીરે દુઃખજ ભોગવવાનું આવી પડે છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણમાંજ વ્યસન રાખવું.

નૃગે પોતે અનંત દાન કરેલું એમ જણાવવા (૧) પૃથ્વીનાં રજકણોનું દૃષ્ટાંત આપ્યું. આ તામસ છે. (૨) બીજું દૃષ્ટાંત આકાશના તારાઓનું આપ્યું. આ સાત્ત્વિક છે. (૩) ત્રીજું દૃષ્ટાંત વૃષ્ટિની ધારાઓનું આપ્યું. આ રાજસ છે. આવાં ત્રણ ગુણવાળાનાં ત્રણ દૃષ્ટાંતો તેણે આપ્યાં. વળી શ્લોક ૨૫માં પોતાના

ત્રણ ગુણો પણ તેણે કહેલા છે. તેથી તેને તામસ ધર્મમાં જમ થએલ હોવાનું જણાય છે. તેને આવો જમ ન હોત તો ભગવાનના દાસ હોવાનો પોતાનો એકજ ગુણ તે કહેત; પરંતુ પોતાના ત્રણ ગુણો ન કહેત. તેથી આવો તેનો ધર્મનો આગ્રહ જતો રહે, ધર્મના આગ્રહરૂપ તેનો દોષ દૂર થાય એ તેને લાભ કરનાર ગુણ છે. તેણે કરેલ દાનરૂપી ગુણ તો દોષરૂપજ હતો. તેથીજ તે દોષથી તેને દુઃખ થએલું.

ધર્મમાર્ગમાં પ્રાક્ષણને સંતાપ થાય તેવું કાંઈ કરવું નહિ. તેવીજ રીતે ભગવન્માર્ગમાં પ્રાણિ માત્રને સંતાપ થાય તેવું કાંઈ કરવું ન જોઈએ. ધર્મમાર્ગમાં નૃગે પ્રાક્ષણને સંતાપ થાય તેવું કાર્ય કરવાથી તેને ધર્મ ફળ્યો નહિ, પરંતુ ઉલટું દુઃખ થયું. તેવીજ રીતે યમુનાએ બંધુને કોપ થાય તેમ કયું, તેથી તેમનો અર્થ સિદ્ધ થયો નહિ.^૧ પોંડ્રકે પોતાના આત્મા ભગવાનને ક્રોધ થાય તેમ ભગવાનના ચિહ્નો વિગેરે ધારણ કરી, ભગવાન પાસે તે ચિહ્નો તબલવા દૂત મોકલ્યો. તેથી લોકમાં પોતાને વાસુદેવ મનાવવાની તેની કામના પણ સિદ્ધ થઈ નહિ. દ્વિવિદે ઇશ્વર બલભદ્રને ક્રોધ થાય તેવાં કૃત્યો કર્યા, તેથી તેને મોક્ષ થયો નહિ. તેથી બીજાને સંતાપ અથવા ક્રોધ થાય તેવું કાંઈ કરે નહિ તેવા આશયથી આ ચાર અધ્યાયોના વૃત્તાંત કહેલા છે.

અનિરૂદ્ધ વ્યૂહનું કાર્ય ધર્મની રક્ષા કરવાનું છે. ધર્મ કરનાર અને તેનો વિરોધ કરનાર એમ બે ન હોય તો આવું કાર્ય થઈ શકે નહિ. તેથી શ્રીકૃષ્ણે પોતે, અને બલભદ્રમાં આવેશ કરીને આ કાર્ય કરેલાં છે. નૃગ વિગેરેના ભગવાન સિવાય બીજામાં આગ્રહ રાખવાના દોષને ભગવાને એ પ્રમાણે દૂર કરેલ છે.

આ પ્રકરણના આ બીજા અધ્યાયમાં બલભદ્ર શ્રીયમુનાને જોએ છે તે બલ અથવા વીર્યનું કાર્ય છે. ભગવાને જોખીઓ સાથે રમણ કરેલ તે વૃત્તાંત જેમણે

૧ (યમુનાનો) બંધુ યમ, વેદમાં યમ અને યમીનો સંવાદ છે. તેમાં યમીએ યમને સંતાપ થાય તેવાં વાક્ય કહેલાં છે. તેથી યમુનાનો પોતાનો ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવા રૂપ અર્થ સિદ્ધ થયો નહિ (શ્રી પુરૂષે તમણે વિરચિત યોજના). યમ અને યમીના સંવાદનો ઉલ્લેખ આ અધ્યાયના શ્રી સુખોદિનીમાં પણ કોઈ સ્થળે કરેલ નથી. તેથી આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. બાંધવ એટલે ભગવાનના બંધુ બલભદ્ર, બલભદ્રે શ્રી યમુનાને જોયા ત્યારે તેમનામાં ભગવાનનો આવેશ હતો, પરંતુ શ્રી યમુનાને તેની બબર ન હતી એમ આ ઉત્તરાર્ધના નવમા અધ્યાયના શ્લોક ૨૭ તથા તે ઉપરના શ્રી સુખોદિનીમાં સ્પષ્ટ છે. બલભદ્રે જલક્રીડા કરવા બોલાવવા છતાં શ્રી યમુના ગયાં નહિ એ તેમના કાર્યથી બલભદ્રને ક્રોધ થયો, અને તેથી તેમણે શ્રી યમુનાને જોઈ જૂદું વહેણ કયું. વહેલાંના માર્ગે વહેવાનો શ્રી યમુનાનો અર્થ બલભદ્રના ક્રોધને લીધે સિદ્ધ થયો નહિ, એવો ભાવાર્થ હોવાનું જણાય છે.

સાંભળેલ તેવી લૌકિક ગોપીઓએ બલભદ્રને જોઈ તેમની સાથે રમણુ કર્યું. આ રમણુ બલભદ્ર સાથે નહિ, પરંતુ બલભદ્રમાં જેમનો આવેશ થએલ તેવા ભગવાન સાથે કરેલું. આ સમયે બલભદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ હોવાથીજ વારૂણી દેવીએ મદ્યથી વનને સુગંધિત કર્યું અને યમુનાએ તેમને નીલ વસ્ત્રો, ભૂષણો વિગેરે આપેલ.

બલભદ્રના વચનથી બીજી ગોપીઓને ભગવાન સંબંધી જ્ઞાન થયું અને સાત્ત્વિકપણું પ્રાપ્ત થયું, તેથી ભગવાન કૃતમ્મ હોવાનું માની તેઓ જે દોષમાં પડતી હતી તે દોષથી મુક્ત થઈ. બીજા નંદજી વિગેરે સાત્ત્વિક હતા તેમને બલભદ્રનો સત્સંગ થતાં સુખ થયું અને તેઓ નિત્ય શ્રીકૃષ્ણની કથા કરતા.

આ પ્રકરણના ત્રીજા અધ્યાયમાં પોંડૂકની કથા છે. લોકમાં પોતાનું સન્માન થાય એવી ઇચ્છા એ કામ શ્રીકૃષ્ણનું તો લોકમાં સન્માન થાય જ. તેથી પોતાનું લોકમાં સન્માન થાય તે માટે પોંડૂકે શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ ધારણ કર્યું, અને શ્રીકૃષ્ણની ઇર્ષ્યા થતાં તેમની સાથે વિરોધ કર્યો. આ પ્રમાણે ભગવાન સાથે વિરોધ કરવાથી તેનો અને તેના અનુયાયી કાશીરાજનો વિનાશ થયો. પોંડૂકને ભગવાને પ્રમેયબલથી મુક્તિ આપી, કારણ કે હરકોઈ પ્રકારે ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવવાથી ભગવાન મુક્તિ આપે છે પરંતુ તેને લીધે ભગવાનનો વિરોધ કરનાર કાશીરાજનો તો વિનાશજ થયો.

ભગવાનના વિરોધીનો પક્ષ લેવો હોય તો ભગવાનની આજ્ઞાથી અથવા ભગવાનનો વિરોધ ન થાય તેવી રીતેજ લેવો જોઈએ. અમૃતનું મથન કર્યું ત્યારે ભગવાનની આજ્ઞાથી દેવોએ દેવો સાથે સહકાર કરેલો. વિદુર દુર્યોધનના પક્ષમાં રહેલ, પરંતુ ભગવાનનો વિરોધ ન થાય તેવી રીતેજ તે દુર્યોધનના પક્ષમાં રહેલ. આવી રીતે ભગવાનના વિરોધીનો સહકાર ન કરતાં, ભગવાનની આજ્ઞા વિના ભગવાનનો વિરોધ થાય તેવી રીતે જે ભગવાનના વિરોધીનો પક્ષ કરે છે તેનો વિનાશજ થાય છે. તેથી ભગવાનના વિરોધી પોંડૂકનો પક્ષ લૌકિક રીતે લેવાથી કાશીરાજનો વિનાશ થયો, અને કાશી વિગેરેએ અલૌકિક પ્રકારે (અજિત્યાર વિધિથી) ભગવાનના વિરોધીનો પક્ષ લેવાથી તેનો પણ વિનાશ થયો. તીર્થોના દેવો વિગેરે પોતાના ભક્ત ઉપર બહુ પ્રસન્ન હોય તો પણ તેવા ભક્ત ભગવાનનો વિરોધ કરતા હોય ત્યારે, ભગવાનની આજ્ઞા વિના ભગવાનનો વિરોધ થાય તેવી રીતે તેમણે પોતાના ભક્તનો પક્ષ લેવો ન જોઈએ. ભગવાનની આજ્ઞા વિના તેમનો વિરોધ થાય તેવી રીતે કાશીરાજના પુત્ર સુદર્શનનો પક્ષ લેવાથી કાશી બગી ગઈ, અને વૈદિક રૂપવાળા અગ્નિરૂપ શંકરનો પણ પરાલવ થયો. તેવીજ રીતે ભૂતો પ્રમથો વિગેરે બીજા શંકરના રૂપોનો પણ પરાલવ થયો.

આ પ્રકરણના ચોથા અધ્યાયમાં દ્વિવિદનો વૃત્તાંત કહેલો છે. દ્વિવિદ રામાવતારમાં લક્ષ્મી હતો, પરંતુ પાછલથી ભગવાનનો વિરોધી થયો હતો. બલભદ્રમાં આવેશ કરેલા ભગવાને તેને હણ્યો અને દોષથી મુક્ત કર્યો.

પાંચમા અધ્યાયમાં કૌરવોને અભિમાન થએલ હોવાથી તેમનો તથા પાંડવોનો એ દોષ ભગવાનના આવેશવાળા બલભદ્ર તમને છે. હસ્તિનાપુરને ગંગામાં ખેંચતાં, તેમનું અભિમાન દૂર થાય છે એટલે ભગવાન તેમના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. અભિમાનનો આગ્રહ તેમણે રાખેલ નહિ હોવાથી તેમને વિશેષ સહન કરવું પડેલ નથી. આ અધ્યાયના અઠાવીસમા શ્લોકમાં અર્જુન વિગેરેના નામ પણ આપેલ હોવાથી પાંડવો પણ આ પ્રસંગમાં કૌરવોના સહકારી હતા એમ જણાય છે. તેથી પાંડવો તથા કૌરવોના અભિમાનરૂપ દોષનું આ અધ્યાયમાં નિવારણ કરેલું છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વૈષ્ણવોમાં મુખ્ય નારદના અજ્ઞાનરૂપ દોષને ભગવાન દૂર કરે છે. પોતાની ૧૬૦૦૮ પત્નીઓના ઘરોમાં એક સાથે રમણ કરતા હોવા છતાં ભગવાન વૈરાગ્યવાળા છે એમ તે નારદને જણાવે છે. ભગવાનજ ધર્મના કહેનાર (ઉપદેશ કરનાર), આચરનાર અને અનુમોદન કરનાર છે એમ તે નારદને જણાવી તેનું અજ્ઞાન દૂર કરે છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાન પત્નીઓના અને યાદવોના દોષ દૂર કરે છે. પત્નીઓ કામને લીધે ધર્મ સહન કરી શક્તાં ન હતાં (જૂઓ આ અધ્યાયના શ્લોક ૧ પરના શ્રીસુખોદિની). તેથી ભગવાન ધર્મનું આચરણ કરી (શ્લોક ૪થી ૧૩) ધર્મ સહન ન કરવારૂપ તેઓના દોષને દૂર કરે છે. યાદવો યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞ માટે પહેલાં ન પધારતાં ભગવાને પહેલાં જરાસંધે કેદમાં પૂરેલા રાજાઓને મુક્ત કરાવવા પધારવું એવા મતના હતા. (શ્લોક ૪૫) તેથી ભગવાને મંત્રી ઉદ્ધવને પ્રશ્ન કરી તેના ઉત્તરથી રાજનીતિ તેમને દર્શાવી તેમનો દોષ દૂર કર્યો. એ પ્રમાણે પ્રમેયરૂપ ભગવાને આ પ્રકરણમાં સર્વના દોષનું નિવારણ કર્યું. તેથી આ પ્રકરણને સાત્ત્વિક-પ્રમેય પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે.

હવે સાત્ત્વિક-સાધન પ્રકરણનો આરંભ થશે. તેથી ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ સાધન નથી એમ દર્શાવવા એ નવા પ્રકરણના ઉપોદ્ધાત રૂપ જરાસંધે રાજાઓને આપેલ દુઃખ આ પ્રકરણના છેલ્લા અધ્યાયમાં જણાવેલ છે, તેમજ તેણે તેઓનાં રાજ્ય પડાવી લીધાં તે પણ કહેલ છે. રાજ્ય ગૂમાવવું એ એક દોષ જવારૂપ છે, તેથી દોષનું નિવારણ કરવાના આ પ્રકરણમાં તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તે યોગ્યજ છે.

આ પ્રકરણના પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાન નૃગ રાજને ગરોળાના અવતારમાંથી છોડાવે છે એ ઐશ્વર્યનું કાર્ય છે. બીજા અધ્યાયમાં બલભદ્રમાં આવેશવાળા ભગવાન યમુનાને ખેંચે છે, ગોપીઓ સાથે રમણ કરી તેમનો નિરોધ કરે છે. વાઙ્મયી દેવી તથા યમુના તેમનું સાંત્વન અને સન્માન કરે છે. આ બધાં વીર્યનાં કાર્ય છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં ઇર્ષ્યાથી પોતાનું સ્વપ્ન ધારણ કરનાર પૌંડ્રકનો તે દોષ દૂર કરાવી ભગવાન તેને મુક્તિનું દાન કરે છે. વળી સુદક્ષિણે મોકલેલી માહેશ્વરની કૃત્યા ભગવાનને તેમના બ્રહ્મણ્યપણાને લીધે કાંઈ કરી શકતી નથી. આ યશનાં કાર્ય છે. ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાનના આવેશવાળા બલભદ્ર કીડા કરે છે, દ્વિવિદના દોષને દૂર કરે છે, અને ઋષિઓની આપત્તિ ટાળે છે. આ સર્વ શ્રીનાં કાર્ય છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં પાંડવો સહિત કૌરવો ભગવાન સહિત યાદવોને પોતાથી હલકા માનતા હતા, તે તેઓનો દોષ બલભદ્રમાં આવેશવાળા ભગવાન દૂર કરે છે અને તેમને ભગવાનના પરાક્રમનું જ્ઞાન (જ્ઞાન) કરાવે છે, એ જ્ઞાનનું કાર્ય છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વૈષ્ણવોમાં મુખ્ય નારદને ભગવાન બધી પત્નીઓનાં ઘરોમાં એક સાથે પોતે રહેતા હોવાનું દેખાડે છે, અને લોકને તે ઉપદેશ આપે તે માટે સંસારમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના ગૃહસ્થના ધર્મ કેમ આચરવા તે દર્શાવે છે. આ વૈરાગ્યનું કાર્ય છે. સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાન પત્નીઓના ધર્મ ન સહન કરવાસ્વપ દોષને ધર્મનું આચરણ કરી દૂર કરે છે, ઉદ્ધવને પ્રશ્ન કરી રાજનીતિ યાદવોને દર્શાવી તેઓના દોષને દૂર કરે છે આ ધર્મીનું સ્વસ્વપ જણાવનાર કાર્ય છે.

પહેલા છ અધ્યાયો અનુક્રમે ભગવાનનાં ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણો અને સાતમો અધ્યાય ધર્મીનું સ્વરૂપ એવી રીતે દર્શાવે છે એમ ધનશ્યામ ભટ્ટ અને ગોકુલરાય ભટ્ટ જણાવે છે. અધ્યાયોનો આવા પ્રકારનો વિભાગ આ પ્રકરણના પ્રારંભની બીજી કારિકાથી વિરૂદ્ધ જણાય છે, પણ એ કારિકામાં જૂદા પ્રકારથી અને જૂદા પ્રયોજનથી સાત્ત્વિક પ્રકરણના અધ્યાયોના વિભાગ કરેલા હોવાથી આમાં વાસ્તવિક વિરોધ નથી એમ શ્રીપુરૂષોત્તમજી યોજનામાં કહે છે.

આ પ્રકરણના પ્રારંભની બીજી પાંચમી સુધીની કારિકાઓ પ્રમાણે પહેલા અધ્યાયમાં ધર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. નૃગે કરેલ ધર્મ દર્શાવેલ છે, તેમાં બહુ આગ્રહ રાખવાથી અનર્થ થાય છે એ ઉપર જણાવેલ છે. બીજા અધ્યાયમાં કામનું નિરૂપણ કરેલું છે. ગોપીઓના કામને બલભદ્રમાં આવેશવાળા ભગવાન પૂર્ણ કરે છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં અર્થનું નિરૂપણ કરેલું છે. પૌંડ્રકને લોકમાં કીર્તિરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત કરવો હતો, તે ભગવાનની ઇર્ષ્યા કરવાથી તેને પ્રાપ્ત ન થયો. ચોથા પાંચમા

અને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ત્રણ પ્રકારે મોક્ષ આપ્યાનો વૃત્તાંત છે. ચોથા અધ્યાયમાં દ્વિવિધને મોક્ષ આપેલ છે. પાંચમામાં લક્ષમણને પોતાના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન કરાવી અને છઠ્ઠામાં નારદનો સંશય ટાળી તેમને મોક્ષ આપ્યાનું એ કારિકા ઉપરના લેખમાં કહેલું છે. સાતમા અધ્યાયમાં પાંચી ધર્મની કથા આવે. આ અધ્યાયમાં ભગવાન ધર્મનું આચરણ કરે છે એ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ આ પ્રમાણે વિભાગ કરતાં આ અધ્યાય સાત્ત્વિક-સાધન પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય ગણાવો જોઈએ, અને ઉત્તરાર્ધનો તેત્રીસમો અધ્યાય આ પેટા-પ્રકરણનો ધર્મી-અધ્યાય ગણાવો જોઈએ, અને શ્રીસુખોદિની તથા નિબંધ પ્રમાણે આ સાતમો અધ્યાય સાત્ત્વિક-સાધન પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાયજ ગણાવો જોઈએ. ઉત્તરાર્ધના તેત્રીસમા અધ્યાયનાં શ્રીસુખોદિનીજીની આરંભની કારિકાઓમાં પણ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ એમજ કહે છે. સાત્ત્વિક પ્રકરણના પહેલા અઠાર અધ્યાયો પૈકી છ છ અધ્યાયોની પ્રમેય-સાધન અને ફલ કહ્યાં અને તે અધ્યાયોમાં ગુણોનું નિરૂપણ કરેલું છે અને આ તેત્રીસ, ચોત્રીસ અને પાંતરીસમા અધ્યાયોમાં (ત્રણ પ્રકારના) ત્રણ ધર્મીનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેથી સાત્ત્વિક પ્રમેય પ્રકરણ ઉત્તરાર્ધના ૧૫થી ૨૦ અને ૩૩મા અધ્યાયનું બનેલું છે. સાત્ત્વિક પ્રમેયનાં ધર્મીનું નિરૂપણ આ તેત્રીસમા અધ્યાયમાં કરેલું છે એમ પણ તંત્રોશ્રી કહે છે. છતાં તામસ અને રાજસ પ્રકરણોની પદ્ધતિ પ્રમાણે અનુક્રમે સાત સાત અધ્યાયોના પ્રકરણો લેવાં એ યોગ્ય નથી.

આ સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાનના ધર્મનું, ભગવાનના આર્થિક કર્મનું નિરૂપણ છે. એશ્વર્ય વિગેરે ગુણો લેવા હોય તો આ અધ્યાયને ધર્મી. અધ્યાય ન ગણતાં. સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણનો પ્રથમ એટલે એશ્વર્ય ગુણ જણાવનાર અધ્યાય ગણવો જોઈએ. આ અધ્યાયના શ્લોક ૧૮ થી ભગવાનનું એશ્વર્ય જણાઈ આવે છે વળી જરાસંધે કેદ પૂરેલ રાજાઓ પોતાને બંધનમાંથી મુક્ત કરાવવાની વિશ્વસિ હૃત દ્વારા ભગવાનને કરે છે, અને યુધિષ્ઠિર નારદ દ્વારા રાજસૂય કરાવવા વિશ્વસિ કરે છે. એ પ્રસંગો પણ ભગવાનનું એશ્વર્ય જ દર્શાવે છે.

આ અનુવાદ કરતાં શંકાસ્પદ સ્થલે ૫ ભ. મુરખી ધીરજલાઇએ યોગ્ય સૂચનાઓ કરી તે તેમનો ઉપકાર વિસરાય તેવો નથી.

શ્રી સુખોદિનીનો અનુવાદ મારાથી બની શક્યું તેટલી કાળજી રાખી મેં કરેલ છે. આ પ્રકરણના શ્રી સુખોદિની ઉપર માત્ર લેખજ છે, બીજું કંઈ તેનો અર્થ જાણવાનું સાધન નથી. લેખ પણ ક્યાંક ક્યાંક જ જોવામાં આવે છે. તેથી આ અનુવાદમાં ખામીઓ ઘણી હોવાનો સંભવ છે. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની ગૂઢ અર્થ-વાળી ભાષા જાણવાનું સામર્થ્ય મારા જેવા પામર પ્રાણીમાં નથી એ હું સારી

રીતે બાણું છું, છતાં આ અનુવાદ કેઈને થોડા અંશે પણ શ્રી સુભાષિની સમજવામાં ઉપયોગી થશે તેા મારો પ્રયાસ નિષ્ફલ નહિ જ થાય એવા વિચારથી જ આ અનુવાદ કરેલો છે. સુદ વાચકો અનુવાદમાં ખામીઓ જણાય તે માટે મને ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખું છું.

ધ. ધુકા
સંવત્ ૨૦૦૦
આશ્વિન શુકલ ૨

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.

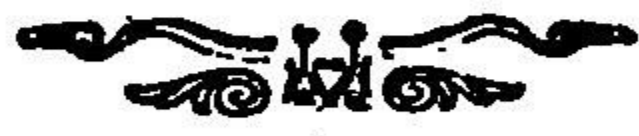

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

શ્રીસુખોદિની

॥ સાત્ત્વિકપ્રમેયપ્રકરણમ્ ॥

દશમસ્કન્ધ-ઉત્તરાર્ધે

॥ પચ્ચદશોઽધ્યાયઃ ॥

અધ્યાય પંદરમે.

રાજસપ્રક્રિયા પૂર્ણા તત્ત્વૈરિન્દ્રિયશોધિકા ॥

નિરૂપિતા નાતિયત્ના સાત્ત્વિકી ત્વધુનોચ્યતે ॥૧॥

અધ્યાયૈરેકવિંશત્યા વસુદેવમસ્ત્રાવધિ ॥

ઇન્દ્રિયોને શુદ્ધ કરનારા^૧ રાજસ પ્રકરણનું અઠ્ઠાવીસ (અધ્યાયો) થી થોડા
યત્નથી^૨ પૂર્ણ નિરૂપણ કર્યું. વસુદેવના યજ્ઞ સુધી એકવીસ અધ્યાયોથી હવે તે
સાત્ત્વિક પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. કા. ૧૬.

ચતુર્ધા રુપ્યતે ષડ્ભિઃ ષડ્ભિઃ ષડ્ભિસ્ત્રિભિસ્તથા ॥૨॥

અર્થો ધર્મસ્તથા કામઃ મોક્ષશ્ચ ત્રિવિધોઽન્તતઃ ॥

પ્રકીર્ણકાલ્યાણવતી પ્રક્રિયેયમિદોચ્યતે ॥૩॥

છ, છ, છ તેમજ ત્રણ (અધ્યાયો) થી^૩ ચાર પ્રકારે અર્થ, ધર્મ કામ અને

૧ તામસ પ્રકરણની લીલાનું શ્રવણ થતાં દેહ તામસ અહંકારના કાર્યરૂપ હોવાથી તેની
શુદ્ધિ થઇ. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો રાજસ અહંકારના કાર્યરૂપ હોવાથી રાજસલીલાનું શ્રવણ થતાં
ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થઇ. તે પ્રમાણે મન સાત્ત્વિક અહંકારના કાર્યરૂપ હોવાથી સાત્ત્વિકલીલાના
શ્રવણથી મનની શુદ્ધિ થશે એવાં આશયથી આ કહે છે. (લે)

૨ તામસોને દેહ આગ્રહ હોવાથી તેમનો નિરોધ કરવામાં વધારે પ્રયત્ન થાય છે.
રાજસોના સંબંધમાં તેમ નહતું. (લે)

૩ છ છ અધ્યાયોથી અનુક્રમે પ્રમેય, સાધન અને ફલનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે
અને હેલા ત્રણ અધ્યાયોથી ધર્મોનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. (એ પ્રમાણે ૨૧ અધ્યાયોનું
સાત્ત્વિક પ્રકરણ છે). (લે)

અતે ત્રણ પ્રકારના મોક્ષનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.^૧ આ છતાં છવાયાં આખ્યાનો-
વાળું પ્રકરણ અહિં કહેવામાં આવે છે. કા. ૩.

નાત્ર ક્રમવિવક્ષા હિ નૃગઃ પૂર્વે નિરૂપ્યતે ॥

ગોપ્યઃ પશ્ચાત્તતો મિથ્યાવાસુદેવઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૪॥

ધર્મકામાર્થયુક્તા હિ પ્રમાણે નૈવ પોષિતાઃ ॥

દ્વિવિદો લક્ષમણા ચૈવ નારદશ્ચ ત્રયઃ સ્મૃતાઃ ॥૫॥

^૨અહિં અનુક્રમની ઇચ્છા (રાખેલ) નથી, કારણ કે નૃગનું પહેલાં નિરૂપણ કરેલું છે. પછી ગોપીઓની, (અને) પછી મિથ્યાવાસુદેવની કથા કહેલી છે. (આ ત્રણ અનુક્રમે) ધર્મ કામ અને અર્થ (રૂપ સાધન) વાળા, પ્રમાણથી જ પોષાએલા^૩ છે. દ્વિવિદ લક્ષમણા અને નારદ (એ) ત્રણ^૪ પણ તેવી જ રીતે (પ્રમાણથી પોષાએલા) કહેલા છે. કા. ૫.

एतेषामर्थसिद्धिर्हि षड्विधा प्रोच्यते स्फुटैः ॥

ततः साधारणो धर्मो विशिष्टः पञ्चभिस्ततः ॥६॥

यथा कामकथा षड्भिस्त्रિभिर्मोक्षस्तथोच्यते ॥

આમને અર્થની પ્રાપ્તિ સ્પષ્ટ (છ અધ્યાયોથી) છ પ્રકારની કહેલી છે. પછી સાધારણ ધર્મ (એક અધ્યાયથી) અને પછી પાંચ (અધ્યાયો) થી વિશેષ (ધર્મ) કહેલો છે. એમ છ (અધ્યાયો) થી કામની કથા કહેલી છે, તેમ ત્રણ (અધ્યાયો) થી મોક્ષ કહેલો છે.^૫ કા. ૬.

^૧ અહિં પહેલા છ અધ્યાયોનો અર્થ કહે છે. અહિં અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી. આથી પ્રકરણનો વિભાગ પણ કહેવાયો. પ્રમેય. સાધન અને ફલમાં અર્થ ધર્મ અને કામ કલા, અને ધર્મ પ્રકરણમાં ત્રણ પ્રકારનો મોક્ષ કલો. (લે).

^૨ પહેલાં ધર્મવાળા નૃગનું, પછી કામવાળા ગોપીઓનું અને પછી ધનરૂપ મિથ્યા વાસુદેવનું નિરૂપણ છે. તેથી અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી. (લે)

^૩ નૃગની પ્રમાણમાં ઘણી શ્રદ્ધા હોવાથી તે પ્રમાણથી પોષાએલો હતો. વેદરૂપ બલદેવ સાથે ગોપીઓએ રમણ કરેલ હોવાથી તે પ્રમાણથી પોષાએલી હતી. વેદરૂપ મહાદેવથી પૌંડ્રક પુષ્ટ થએલો હોવાથી તે પણ પ્રમાણથી પોષાએલો હતો. (લે)

^૪ ત્રણ પ્રકારના મોક્ષના અધિકારીઓ અહિં કહેલા છે. દ્વિવિદનું નામ ૨-૭-૪૪ માં આપેલું જ છે. ભગવાને આવેશ (બલભદ્ર) દ્વારા પણ હસ્તિનાપુરને ખેંચવાથી લક્ષમણાને ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયું તે તેનો મોક્ષ, ઘણી નામિકાઓ સાથે ભગવાન રમણ કેવી રીતે કરતા હશે તેનો નારદનો સંશય દૂર થવારૂપ તેનું જ્ઞાન તે તેનો મોક્ષ, એમ જણવું. (લે)

^૫ અહિં કારિકામાં કહેલો અનુક્રમ બરાબર છે. પહેલા છ અધ્યાયોથી અર્થ, એકથી સાધારણ અને પાંચથી વિશેષ એમ છથી ધર્મ, પછીના છથી કામ, અને પછી ત્રણ અધ્યાયોથી મોક્ષ કહેલા છે. (લે)

અર્થોઽનર્થઃ સર્વથૈવ ધર્માર્થમપિ યોજિતઃ ॥૭॥

તસ્યાપિ ભગવાનર્થઃ સ નિરુદ્ધઃ ફલે પરમ્ ॥

ધર્મ માટે યોગ્યેલું હોવા છતાં ધન સર્વ પ્રકારે અનર્થરૂપ જ છે.^૧ તે(ધર્મ)થી અનર્થ પ્રાપ્ત કરેલા નો પણ અર્થ ભગવાન છે, પરંતુ ફલની કામના હોય ત્યારે તે ઢંકાએલા રહે છે^૨ કા. ૭૬.

અર્થો બ્રાહ્મણસમ્બન્ધરહિતશ્ચેત્ પરઃ સ્મૃતઃ ॥૮॥

દૃષ્ટાન્તતો નિરૂપ્યાદૌ ભગવાનાહ તત્સ્ફુટમ્ ॥

ધન જો બ્રાહ્મણના સંબંધ વિનાનું હોય તો ઉત્તમ ગણાયેલું છે. આરંભમાં દૃષ્ટાંતથી જણાવી ભગવાન તે સ્પષ્ટ કહે છે. કા. ૮૬.

ઉત્તરાર્ધે પञ્ચદશે નૃગમોક્ષો નિરૂપ્યતે ॥૯॥

શિક્ષા ચ સાત્ત્વિકે ભાવે રાજસા યાદવા યતઃ ॥

ઉત્તરાર્ધમાં પંદરમા અધ્યાયમાં નૃગનો મોક્ષ અને સાત્ત્વિક ભાવનો બોધ જણાવવામાં આવે છે, કારણ કે યાદવો રાજસ છે.^૩ કા. ૮૬.

અહિંથી સ્કન્ધ પૂરો થાય ત્યાં સુધી છૂટીછવાઈ કથાઓ નિરોધ(કરવા)માં (તેઓનો) ઉપયોગ થાય તે માટે કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી નૃગનો મોક્ષ આરંભમાં કહેવામાં આવે છે. નૃગ નામનો કોઈએક ધનવાન દાનસ્વપી ધર્મ (કરવા)માં આસક્તિવાળો રાજા હતો. બ્રાહ્મણના ધનનો સંબંધ થવાને લીધે તે દુઃખમાં પડ્યો. તેનો પણ ઉદ્ધાર કરનાર ભગવાન, અધમ સ્થિતિમાંથી (તેનો) ઉદ્ધાર કરી (તેને) સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવશે. પછી સર્વ તરફથી તેનો નિરોધ થતાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય જોઈને પ્રપંચને ભૂલેલો તે માત્ર ભગવાનમાં જ આસક્તિવાળો થશે. તેથી અહિં (આ અધ્યાયમાં) અનિરુદ્ધરૂપ^૪ ભગવાને તેનો ઉદ્ધાર કરી (તેને) ધર્મનો બોધ કરેલ છે. કથાના ક્રમ પ્રમાણે તો જેમ બીજાના ભક્ત (બાણને પીડા થઈ, એ પ્રમાણે ધર્મમાં આસક્તિવાળા નૃગને પણ (થયું) એમ કહેતાં, ધનના સંબંધમાં ધર્મનું તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી નૃગ ગરોળાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે એમ કહે છે:—

૧ નૃગે દાનમાં વાપરેલું ધન પણ અનર્થ રૂપજ થયું, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ ‘ઢંકાએલા રહે છે’ એટલે એવો પુરુષાર્થરૂપથી પ્રકટ થતા નથી, પરંતુ પણ પુત્ર વિગેરે અનર્થરૂપ ફલ આપે છે. (લે)

૩ યાદવો સાત્ત્વિક ધર્મમાં કુશલ નથી, તેથી બોધ આપેલ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪ રાજસપ્રકરણમાં (લીલા કરનાર ભગવાન) પ્રભુમૂર્તિ અને સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં અનિરુદ્ધરૂપ હતા એમ પહેલાં કહેલું છે. (લે)

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

एकदोपवनं राजन् जग्मुर्यदुकुमारकाः ॥

विहर्तुं साम्बप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः ॥१॥

હે રાજન્ ! એક સમયે સાંખ, પ્રદ્યુમ્ન, ચારુ, ભાનુ, ગદ વિગેરે યાદવકુમારો વિહાર કરવા ઉપવનમાં ગયા. ૧.

કારણ કે સ્ત્રીઓએ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જોયેલું, પરંતુ બાલકો તો (તે) જાણતા નહતા તેથી, અને તેમના(બાલકો)થી જ અનર્થ ઉત્પન્ન થવાનો છે* તેથી, ‘બ્રાહ્મણોની અવગણના કરવી નહિ’ એવો તેઓને બોધ આપવા તેઓની મારફત જ નૃગના મોક્ષનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. એક સમયે બધાએ બાલકો વિહાર કરવા દ્વારકાના ઉપવનમાં ગયા. કિલ્લામાંથી બહાર નીકળીને, જૂની દ્વારકા ઉપવન તરીકે રહેલી, (તે) ઉપવન વિહાર કરવામાં ઈપું સ્થાન હોવાથી, રક્ષણ કરનારાઓથી રૂંધાયેલું હોવા છતાં, (તેનું) રક્ષણ કરનારાઓથી રોકી ન શકાય તેવા યાદવ કુમારો (ત્યાં) ગયા. ‘સાંખ પ્રદ્યુમ્ન’ એમ તે પ્રસંગે (ત્યાં ગયેલા) ભગવાનના પુત્રોના ખાસ નામો કહે છે. તેઓ વિહાર કરવા માટે જ ગયેલા. ભવિષ્યમાં સાંખ અનર્થનું કારણ થવાનો હોવાથી* તેજ મુખ્ય ઉપદેશ કરવા યોગ્ય હોવાથી (તે) પહેલાં કહેલો છે. પ્રદ્યુમ્ન સર્વે માન આપવા યોગ્ય ધણો શક્તિમાન હતો, છતાં પણ નૃગને બહાર કાઢવાની તેનામાં શક્તિ નહતી એમ કહેવા તે જણાવેલો છે. ‘ચારુ’ તેઓ (પ્રદ્યુમ્નના ભાઈઓ)માંજ દશમો હતો. ભાનુ નામ-જીતીનો† સર્વથી મોટો (પુત્ર) હતો. ગદ વિગેરે (ભગવાનના) ભાઈઓ હતા. ૧.

પ્રસ્તાવના માટે વિહાર(ની વાત) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પ્રસ્તુત (વૃત્તાંત) કહે છે:—

क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्वन्तः पिपासिताः ॥

जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्त्वमद्भुतम् ॥२॥

ત્યાં લાંબા સમય સુધી રમત કરીને, તરસ્યા થતાં જલ શોધતાં તેઓએ જલ વિનાના કૂવામાં અદ્ભુત પ્રાણી જોયું. ૨.

સમુદ્રના કાંઠે આવેલા સ્થાનમાં મીઠું જલ દુર્લભ હોવાથી, તેઓએ જલ શોધવા માટે પ્રવૃત્તિ કરી, કારણ કે ત્યાં કૂવાઓ હોય છે. તેઓ બાલક એટલે અજાણ હતા, અને જાણનારાઓ ત્યાં (ઉપવનમાં) પ્રવેશ કરી શકતા નથી, તેથી જલ શોધતાં તેઓએ કૂવામાં ‘અદ્ભુત’ એટલે વિચિત્ર પ્રાણી જોયું. સર્વ લોકથી

* જૂઓ રકંધ ૧૧ અધ્યાય પહેલો.

† ‘સલભાગાનો’ જોષ્યે. જૂઓ ઉત્તરાધ અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૦.

તે જૂદા પ્રકારનું હોવાથી તે અદ્ભુત(પ્રાણી)નું વર્ણન કરે છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે પહેલાં કરેલો ધર્મ ભગવદ્દીઓના રમતના સ્થાનમાં સાધનરૂપ થાય છે,* કારણ કે બધાએ (નૃગના) ધર્મનો આટલામાં જ ક્ષય થાય છે. ૨.

કુકલાસં ગિરિનિભં વોક્ષ્ય વિસ્મિતમાનસાઃ ॥

તસ્ય ચોદ્ધરણે યત્નં ચક્રુસ્તે કૃપયાન્વિતાઃ ॥૩॥

પર્વત જેવડો ગરોળો ભેંધને મનમાં વિસ્મય પામેલા તેઓ દયાળુ થયા, (અને) તેને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો. ૩.

‘ગરોળો’ એ અમુક (પ્રાણીની) જાત છે. તે ઘણા ભાગે નાનો હોય છે. તેનું પર્વત જેવડા હોવાપણું આશ્ચર્યકારક હતું. પછી તેઓ(કુમારો)ને ભેંધને તેણે ઉપર ચઢવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ ચઢી શક્યો નહિ. અડધા સ્થાને (કૂવે) આવી, વારંવાર પડતો હતો. પછી તેના અદ્ભુત લીધે હણવા યોગ્ય (ગરોળાના) દેહ ઉપર પણ (કુમારોને) દયા આવી તેથી તેઓએ (તેને) બહાર કાઢવા (કરેલો) પ્રયત્ન ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘ચ’ શબ્દ ‘પણ’ ના અર્થમાં યોજાયેલો છે. ‘ગરોળાને પણ....’ એ શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહેલું હોવાથી, વાસ્તવિક રીતે તો તે હણવા યોગ્ય જ હતો. પછી (પોતાના) હાથમાંથી પડી ગયેલાને તેને ઘણાએ દયાથી દુઃખી થયેલા (કુમારો)એ નીચે (કૂવામાં) ઉતરીને....૩.

ચર્મભિસ્તાન્તવૈઃ પાશૈર્વદ્ધ્વા પતિતમર્મકાઃ ॥

નાશકનુવન્સમુદ્ધર્તુ કૃષ્ણાયાચર્યુરુત્સુકાઃ ॥૪॥

પડી ગયેલા (તે)ને ચામડાથી અને સૂતરના બંધનોથી બાંધીને બાલકો બહાર કાઢી શક્યા નહિ. ઉલટવાળા (તેઓ)એ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું. ૪.

‘ચામડાથી’ એટલે ચામડા ઉપર તેને નાખીને, આસપાસ સૂતરના બંધનો બાંધીને, સર્વ બાજુએ ઉભા રહીને તેને બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, છતાં પણ (તે) અલૌકિક હોવાથી (તેને) બહાર કાઢી શક્યા નહિ. ‘અલૌકિક (વિષય)માં ભગવાન જ સાધન છે’ એમ માનીને તેઓએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું. જો કે વધારે સાધનોથી (તેને) બહાર કાઢવો ભેંધતો હતો, છતાં પણ ઉલટવાળા થઈ તેઓએ શ્રીકૃષ્ણને જ કહ્યું. ‘ઔત્સુક્યં’ ‘ઉત્સુકપણું’ એટલે વિવેક સહન ન કરે તેવી મનની ઉલટ. ૪.

* ભગવદ્દીઓના રમતના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાનું સાધન બને છે. નૃગે કરેલ બધા ધર્મથી તે માત્ર અહિં ગરોળાના રૂપથી પ્રવેશ કરી શક્યો. તેટલામાં જ તેના બધાએ ધર્મનો ક્ષય થયો, એવો અર્થ જણાય છે.

પછી ભગવાને (ગરોળા)ની યોનિમાંથી જ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી એ શ્લોકોથી) કહે છે:—

તત્ર ગત્વારવિન્દાક્ષો ભગવાન્વિશ્વમાવનઃ ॥

વીક્ષ્યોજ્જહાર વામેન તં કરેણ સ લીલયા ॥૫॥

કમલ જેવા નયનવાળા, વિશ્વને આનંદ કરાવનાર ભગવાને ત્યાં જઈને, (તેને) જોઈને, તેમણે ડાળા કરથી તેને રહેલાઈથી બહાર કાઢ્યો. ૫.

દૃષ્ટિથી જ દુઃખ હરનારા, સર્વ શક્તિવાળા ભગવાન વિશ્વને પણ આનંદ કરાવનારા હોવાથી, ઉદ્ધાર કરનારનું રૂપ ધારણ કરી અવતરેલા હોવાથી, તેનો પણ તે ઉદ્ધાર કરે તે યોગ્ય જ છે. ‘જોઈને’ એટલે આના કર્મનો ભોગ પૂરો થયો છે એમ જાણીને ‘બહાર કાઢ્યો’ એમ (તેનો) ઉદ્ધાર કહેવો છે. (ભગવાનની) લીલા અને ઘણી જ શક્તિ જણાવવા માટે ‘ડાળા કરથી’ શબ્દો યોજેલ છે. ડાળો કર દેત્યોનું હિત કરનારો^૧ છે, જમણો દેવોનું (હિત કરનારો છે). તેથી દેવનો પક્ષપાત કરનારાથી તેનો ઉદ્ધાર (થાય તેમ) નહતું એમ સૂચવેલું છે. પોતાને (તેનો ઉદ્ધાર કરવાનું) કારણ ન હોવા છતાં પણ જેમ બીજી લીલા કેઇ પ્રસંગે ધર્મથી વિરુદ્ધ કરે છે તેમ (આ પણ ધર્મથી વિરુદ્ધ લીલા કરી). ૫.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સ ઉત્તમશ્લોકકરાભિમૃષ્ટો વિઠાય સઘઃ કુકલાસરૂપમ્ ॥

સંતપ્તચામીકરચારુવર્ણઃ સ્વર્ગ્યદ્ધ્રુતાલંકરણામ્બરસ્રક્ ॥૬॥

ઉત્તમ કીર્તિવાળાના કરથી સ્પર્શાએલો તે તરત જ ગરોળાનો દેહ તણ, સારી રીતે તપેલા સુવર્ણના જેવા રંગવાળો (અને) સ્વર્ગમાં રહેનારાઓના અદ્ભુત આભરણ વસ્ત્ર અને માલાવાળો (થયો). ૬.

કરથી સ્પર્શાએલો (થતાં), ભગવાનના સ્પર્શને લીધે (ગરોળાનો દેહ પ્રાપ્ત થવાનાં) કારણરૂપ દોષ દૂર થતાં, (તે દેહ નભવાનો) આધાર ન રહેતાં તે શરીર પડ્યું, ત્યારે તેણે સ્વર્ગનો ઉપભોગ કરવા યોગ્ય (બીજું) શરીર પ્રાપ્ત કર્યું, તેથી ઉત્તરાર્ધથી તેનું વર્ણન કરે છે. ફરી ફરીને (તપાવેલા) સુવર્ણના જેવા રંગવાળો. આને સ્વર્ગ (પ્રાપ્ત થએલ) છે તેથી સ્વર્ગના સંબંધવાળો, અથવા સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને માટે પણ અદ્ભુત આભરણો, વસ્ત્રો અને માલાઓ હતી જેના ઉપર તેવો (તે) થયો, એટલે હતો;^૨ કારણ કે ‘હોવું’ ‘થવું’ એ ધાતુઓ સર્વત્ર યોજાય છે. ૬.

૧ ગરોળો આસુર હોવાથી ડાળા કરથી જ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો એવો ભાવ છે. (લે)

૨ આ ક્ષિત અર્થ કહેલો છે કે તે આવા દેહવાળો થયો. (લે)

પછી (બાલકોને આનું) સ્વરૂપ જણાવીને (આને) મોક્ષદી દેવો એવો નિશ્ચય કરીને, (અને ભગવાન તેનું સ્વરૂપ) પોતાની મેળે કહે તો વિશ્વાસ આવે નહિ, તેથી તેની મારફત જ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં તેનું વૃત્તાંત પૂછે છે:—

પ્રપચ્છ વિદ્વાનપિ તન્નિદાનં જનેષુ વિરુયાપયિતું મુકુન્દઃ ॥

કસ્ત્વં મહાભાગ વરેણ્યરૂપો દેવોત્તમં ત્વાં ગણયામિ નૂનમ્ ॥૭॥

તેનું કારણ જાણતા હોવા છતાં લોકોને જણાવવા માટે મુકુન્દે પૂછ્યું કે ‘હે મહાભાગ્યવાળા ! ઉત્તમ દેહવાળો તું કોણુ છે ? હું તને ખરેખર દેવોમાં ઉત્તમ ગણું છું. ૭.

જાણીને (જાણતા હોઈએ ત્યારે) પ્રશ્ન કરવો ન જોઈએ તેથી, સર્વનો સામાન્ય નિરોધ કરવા (ભગવાન) અયોગ્ય (કાર્ય) પણ કરે છે એમ જણાવવા, ‘જાણતા હોવા છતાં’ એમ કહેલું છે. અહિં પ્રમેય (ભગવાન)ના સંબંધમાં વેદની આજ્ઞાનો અધિકાર ચાલતો નથી. તેથી વેદની કોઈ પણ આજ્ઞા અથવા મના ભગવાનને (લાગુ પડતી) નથી. વ્યતન (પ્રશ્ન)નું પ્રયોજન પણ ‘લોકોને જણાવવા માટે’ શબ્દોથી કહેલું છે. તેનું (તેણે કરેલું) દાન લોકોને જણાવવું જોઈએ. બીજા પ્રકારે (જણાવવામાં આવે તો), ‘જાહેર કરવાથી ધર્મનો ક્ષય થાય છે’ તે નિયમ પ્રમાણે તેના ધર્મનો ક્ષય થાય, પરંતુ ભગવાન પ્રશ્ન કરે ત્યારે કહેવું જ જોઈએ.

‘આ (પ્રશ્ન) પણ શા માટે (કર્યો) ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મુકુન્દ’ શબ્દ યોજેલ છે. ભવિષ્યમાં (તેને) મોક્ષ આપવાનો છે, અને તે કીર્તિવાળાને જ (પ્રાપ્ત) થાય છે. તેથી (તેની) કીર્તિ જણાવવા અથવા (તેનો) નિરોધ કરવા (પ્રશ્ન કરેલો છે), કારણ કે ઘણી કીર્તિવાળાની (ભગવાન સિવાય) બીજામાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, અને (ભગવાન) નિરોધ (કર્યા) પછી જ મુક્તિ (આપવા)ની લીલા કરે છે.

‘હે મહાભાગ્યવાળા ! તું કોણુ છે ?’ શબ્દોથી પ્રશ્ન કહે છે. ભાગ્ય ધર્મનું ઉત્તમ તેજ છે. તે સર્વ સ્થલે ઉપકાર કરે છે. મોટું ભાગ્ય છે જેનું, એવું ‘હે મહાભાગ્યવાળા’ એ સંબોધન છે. (તેથી) એમ જણાવેલું છે કે એકાએક આવી સ્થિતિ થવામાં (થવાનું કારણ) તારું સુકૃત છે. ‘ઉત્તમ દેહવાળો’ વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) આ દેહ કુદરતી નથી, તેથી એમ જણાય છે કે (તે પ્રાપ્ત થવાનું કારણ) તારું કાંઈક ઉત્તમ કર્મ છે. તેમ ન હોય તો^૧ ન પૂછાએલ પોતે કરેલ ધર્મ (નૃગ) કેમ કહે ?

૧ ‘તેમ ન હોય તો’ એટલે ‘ઉત્તમ દેહવાળા’ શબ્દનો અભિપ્રાય ઉત્તમ કર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કરવાનો ન હોય તો.’ (લે)

‘(સુકૃત) કહેવામાં આવશે તો સ્વર્ગ (પ્રાપ્ત) થશે નહિ’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘હું ખરેખર તને દેવોમાં ઉત્તમ ગણું છું’ શબ્દો યોજેલા છે. દેવોને સ્વર્ગ અપાએલું છે, તેઓ પૈકી પણ તું ઉત્તમમાં છો, તેમાં પણ હું તારી ગણના કરું છું. (તેથી તું તેવો જ છે), કારણ કે મારી ગણતરી કોઈ પણ ખોટી પાડે નહિ. ૭.

(તારો) દોષ પણ કહે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દશામિમાં વા કતમેન કર્મણા સંપ્રાપિતો હ્યતદર્હઃ સુમદ્ર ॥

આત્માનમારુયાહિ વિવિત્સતાં નો યન્મન્યસે ચેત્સમમત્ર વક્તુમ્ ॥૮॥

હે ધણા ભલા (પુરૂષ)! કયા કર્મને લીધે તને આ દશા સારી રીતે પ્રાપ્ત થઈ? તું તેને યોગ્ય નથી. તું તે અહિં અમને કહેવાને યોગ્ય માનતો હોય તો અમે જાણવા ઇચ્છનારને તું (તારું) સ્વરૂપ કહે. ૮.

જેનાથી ગરોળાનો દેહ (પ્રાપ્ત) થાય તેવું હલકું કર્મ ઉત્તમ (પુરૂષે કરેલું હોવા)નું સાંભવતું નથી. તેથી ઉત્તમ કર્મ જ એટલે અમુક પ્રકાર પ્રાપ્ત કરેલું કાંઈક સત્કર્મ જ (ગરોળાનો દેહ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ) હશે. તેથી તે પ્રકાર સાંભળવા માટે ‘કયા (કર્મને લીધે)’ એવો પ્રશ્ન (કરેલો) છે. (તે કર્મે આવી દશા) સારી રીતે પ્રાપ્ત કરાવી, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે (નૃગ) ત્યાં (કૂવામાં) ઘણા સમય સુધી રહેલો છે.

‘હલકાં (કર્મો)માં પણ ઉત્તમ સુખ ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મો થાય છે, અને ઉત્તમ (કર્મો)માં પણ હલકી સ્થિતિ કરાવનારાં (કર્મો) થાય છે. તેથી પ્રશ્ન નકામો છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તું તેને યોગ્ય નથી’ શબ્દો યોજેલા છે.

‘દૈવની ગતિથી ઉત્તમપણું (હમણું પ્રાપ્ત થયું)’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘હે ધણા ભલા (પુરૂષ)!’ એમ કહેલું છે, કારણ કે ધણા ભલાને ભલું સ્વાભાવિક છે, ખરાબ જ કોઈક પ્રસંગે થનારું હોય છે. વળી પહેલાં પ્રાપ્ત થએલું (તારું) સ્વરૂપ કહે. ‘જાણવા ઇચ્છનારને’ શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે) તારા મુખથી (તે) સાંભળવાની અમારી ઇચ્છા છે, પરંતુ પોતાની મેળે (જાણવાની ઇચ્છા) નથી.

લૌકિક નિયમ પ્રમાણે (ભગવાનના) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારે સંકોચને લીધે તે કહે નહિ, તેથી ‘તું તે અહિં અમને કહેવાને યોગ્ય માનતો

૧ નૃગને ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન હોય તો ‘નવ પદાર્થો સર્વ’ પ્રકારે છૂપા રાખવા યોગ્ય છે’ એ લૌકિક નિયમને લીધે પોતાનું દુષ્કર્મ જણાવતાં તેને સંકોચ થાય, તેથી તે કહે નહિ, પણ જો તેને ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોય તો ‘ભગવાન પાસે કહેવામાં દાસને શું સંકોચ?’ એમ જણી તે કહે, એવો ભાવ છે. (લે)

હોય તો' એમ કહેલું છે. નઃ અમારે સાંભળવાને તું (તે) યોગ્ય માનતો હોય, યોગ્ય હોય તો પણ અહિં પાંચ (માણસો)ની સમક્ષ કહેવાને યોગ્ય માનતો હોય, તો કહે, એવો ભાવ છે. ૮

ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણીને, પુણ્યને લીધે લોકની પેઠે (ભગવાન) બોલેલા^૧ છે એમ પણ જાણીને, ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા તેણે પોતાનો વૃત્તાંત કહ્યો એમ (શુક) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

इति स्म राजा संपृष्टः कृष्णेनानन्तमूर्तिना ॥

माधवं प्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ॥૧॥

ખરે! અનંત મૂર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરેલા રાજાએ સૂર્ય જેવા તેજસ્વી સુકુટથી માધવને પ્રણામ કરીને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૯.

‘ખરે!’ શબ્દ પ્રસિદ્ધિ જણાવે છે. પ્રશ્ન કલેશવાળું કર્મ^૨ હોવાથી, પોતાનો દોષ દૂર કરવા (શુક) પ્રમાણ તરીકે પ્રસિદ્ધિ કહે છે. પરિક્ષિતની પણ^૩ શંકા દૂર થાય તે માટે ‘રાજાએ’ શબ્દ યોજેલ છે.^૪ સદાનંદ સાથે અથવા ભક્તોનું હિત કરનાર સાથે સંભાષણ (કરવા)થી પણ સુખ થાય છે, એમ ‘શ્રીકૃષ્ણે’ (શબ્દથી સૂચવેલું છે). અનંત મૂર્તિઓ છે જેમની તે ‘અનંત મૂર્તિવાળા.’ તે(નૃગ)ની પાસે (ભગવાને પોતાનું) સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરેલું નથી, તેની પાસે તેટલા (અનંત મૂર્તિવાળા સ્વરૂપ)થી જ પ્રકટ થયા, અથવા પહેલાનાં જે પ્રકરણોમાં જૂદી મૂર્તિ હતી. અને આ પ્રકરણમાં જૂદી મૂર્તિ છે^૫ એમ જણાવવા

૧ ભગવાન લોકની પેઠે બોલે છે એટલે પ્રશ્ન કરે છે, તે મારો વૃત્તાંત જીજ્ઞાસાને પણ જણાવવા કરે છે, એમ પણ તેણે જણાવ્યું એવો અર્થ છે. (લે)

૨ પ્રશ્ન મર્મ ખુલ્લો કરનારો હોવાથી કલેશવાળું કર્મ છે. તેવાં કર્મોના સમાધાનમાં અનુભવ થતો નથી, તેથી પ્રમાણ વિનાની વાત કહેવાનો શુક ઉપર દોષ આવે. તે દૂર થાય તે માટે શુકે પ્રમાણ તરીકે પ્રસિદ્ધિ કહી એવો અર્થ છે. (લે)

૩ પ્રસિદ્ધિ જણાવી પોતાનો દોષ દૂર કર્યો, અને રાજાની શંકા પણ દૂર કરી, એમ જણાવવા ‘પણ’ શબ્દ યોજેલ છે. (લે)

૪ આવો દાની પણ ગરોળો કેમ થયો એવી રાજાને શંકા થાય. તે દૂર કરવા ‘રાજાએ’ શબ્દ યોજેલો છે. જેમ રાજ્યના મદને લીધે તે બ્રાહ્મણનો અપરાધ કર્યો, તેમ રાજ્યના મદને લીધે તે પણ ગરોળો થયો, એવો ભાવ છે. (લે)

૫ તાગસ પ્રકરણમાં વાસુદેવ મૂર્તિ (લીલા કરનાર) હતી, રાજસ પ્રકરણમાં પ્રદ્યુમ્ન મૂર્તિ હતી, અને આ પ્રકરણમાં અનિરુદ્ધ મૂર્તિ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

અનંત મૂર્તિવાળા હોવાનું (કહેલું છે). પછી ભગવાનનાં દર્શન કરીને, (તે) લક્ષ્મીનું ધામ' હોવાથી ભગવાન જ છે એમ જાણીને, માધવને પ્રણામ કરીને, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી મુકુટથી જણાતા (નૃગે), ભગવાનનાં ચરણારવિંદ પણુ દર્શાવતાં, ભક્તો બ્રાહ્મણોનો અપરાધ કરે નહિ તે માટે ' મોટો (પુરૂષ) પણુ આવી રીતે (ગરોળો) થાય છે ' એમ તેઓને સમજાવતાં, (પોતાનો વૃત્તાંત કહ્યો). ૯.

પોતાનો વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકથી આરંભી સોળ શ્લોકથી કહે છે:—

॥ નૃગ ઉવાચ ॥ નૃગ કહે છે:—

નૃગો નામ નરેન્દ્રોઽહમિક્ષ્વાકુતનયઃ પ્રમો ॥

દાનિષ્વારુયાયમાનેષુ યદિ તે કર્ણમસ્પૃશમ્ ॥૧૦॥

હે પ્રભો ! હું ઇક્ષ્વાકુનો પુત્ર, દાનીઓનાં નામ લેવાતાં જો આપના કાને આવેલ હું તો નૃગ નામનો પ્રસિદ્ધ રાજા છું. ૧૦.

ઇક્ષ્વાકુનો પુત્ર નૃગ પહેલાં પણુ પ્રસિદ્ધ થયેલ (ઇક્ષ્વાકુના) એક સો (પુત્રો)માં વિકુક્ષિ, નિમિ અને દંડક પછી આજ પ્રસિદ્ધ થયેલો ' હે પ્રભો ! ' એ સંબોધન પ્રભુના સ્થાનમાં ખોટું બોલાતું નથી એમ જણાવે છે.

' જેનાથી તું જાણવામાં આવે તેવી તારી કંઈ પ્રસિદ્ધિ ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. ' દાનીઓ ' એટલે દાન કરનારાઓ, પરંતુ ઉદાર દાન આપનારા નહિ, કારણ કે દાનીને શાસ્ત્રની આજ્ઞાની આવશ્યકતા હોય છે, દાન આપનારાને તો (તેવી આવશ્યકતા) હોતી નથી. જો હું આપના કાને આવેલ હોઉં તો હું પ્રસિદ્ધ (થયેલ). ૧૦.

' રાજા ' એમ, ' નૃગ ' એમ, ' દાની ' એમ નૃન્ (નૃ) માણસો પાસે તે કીર્તિદારા ગચ્છતિ (ગ) પહોંચતો હતો, તેથી પ્રસિદ્ધિનાં કારણ તરીકે (કીર્તિનાં) શ્રવણ પછી (થયેલું) સાધારણ જ્ઞાન કહીને, નીચેના શ્લોકમાં અસાધારણ પ્રકારથી (ભગવાનને થતું) જ્ઞાન જણાવે છે:—

કિં નુ તેઽવિદિતં નાથ સર્વભૂતાત્મસાક્ષિણઃ ॥

કાલેનાવ્યાહતદશો વક્ષ્યેઽથાપિ તવાજ્ઞયા ॥૧૧॥

હે નાથ ! સર્વ બ્રાહ્મીઓનાં અંતઃકરણના સાક્ષી અને કાલથી જેમની દષ્ટિનો નાશ થતો નથી તેવા આપને શું અજાણેલું હોય ? છતાં પણુ આપની આજ્ઞાથી કહું છું. ૧૧.

‘હિ નાથ!’ આ (સંબોધન)થી એમ કહેલું છે કે (મારો) ઉદ્ધાર આપે અવશ્ય કરવાનો જ હતો. ‘આપને શું અજાણેલું હોય? પરંતુ બધુંએ (આપે) જાણેલું છે’ એવા અનુમાનના અર્થમાં ‘તુ’ શબ્દ યોજાયેલો છે. તે (આપે બધું જાણેલું હોવા)નું કારણ ‘સર્વ પ્રાણીઓનાં અંતઃકરણના સાક્ષી’ શબ્દથી કહેલું છે.

‘કાલનો પડદો આવતાં જીવ પોતે અનુભવેલું પણ ભૂલી જાય છે. તેમ ભગવાનનું પણ હોવાથી (મને) તે(તારા સ્વરૂપ)નું જ્ઞાન કેવી રીતે હોય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કાલથી જેમની દૃષ્ટિનો નાશ થતો નથી તેવા’ એ વિશેષણ યોજેલું છે. તેથી (આપને) જ્ઞાન (થાય તે) માટે કહેવું ન જોઈએ. (આપને) જણાવવાનું પ્રયોજન ન હોવાથી (કહેવું ન જોઈએ), છતાં પણ આપની આજ્ઞા (હોવા)થી હું કહીશ, કારણ કે તેમ ન કરું તો આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય. ૧૧.

પહેલાં નીચેના શ્લોકમાં પોતાનું દાની(હોવા)પણું કહે છે:—

યાવત્યઃ સિકતા ભૂમેર્ધાવત્યો દિવિ તારકાઃ ॥

યાવત્યો વર્ષધારાશ્ચ તાવતીરદદં સ્મ ગાઃ ॥૧૨॥

પૃથ્વીનાં જેટલાં રજકણો છે. આકાશમાં જેટલા તારાઓ છે અને જેટલી વૃષ્ટિની ધારાઓ છે તેટલી ગાયો મેં (દાનમાં) આપેલી. ૧૨.

તામસ રજકણો, સાત્ત્વિક તારાઓ અને રાજસ વૃષ્ટિની ધારાઓનાં દૃષ્ટાંત આપેલાં છે. (તે) ત્રણે અસંખ્યાત છે, એટલે ત્રણે પ્રકારની અસંખ્યાત ગાયો દાનમાં આપેલી. મેં આપેલી. ‘સ્મ’ શબ્દથી (તેનું) પ્રમાણ કહેલું છે. (રજકણ વિગેરેના) સરખી સંખ્યા કહેવાની ઇચ્છા હોત, તો તે સંખ્યા જ કહેત. પરાર્ધથી વધારે સંખ્યા પણ નથી. તેથી અસંખ્યાત દાનનાં અને ત્રણ પ્રકારનાં દાનનાં દૃષ્ટાંતો કહેલાં છે. વગી ત્રણ પ્રકારનાં દાન (કરવા)નું પ્રયોજન કહેલું છે^૧ કારણ કે ભૂમિના રજકણો (દેહનું) ઉપાદાન થએલા છે, તારાઓ (દેહને) પ્રકાશ કરનારા છે (અને) વૃષ્ટિની ધારાઓ (દેહનું) પોષણ કરનારી છે. ‘અસંખ્યાત’ શબ્દ યોજેલ હોય તો થોડું જણવામાં આવે, તેથી એ પ્રમાણે કહેલું છે. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં (દાનમાં આપેલી) ગાયોના ગુણો કહે છે:—

પયસ્વિનીસ્તરુણીઃ શીલરૂપગુણોપપન્નાઃ કપિલા હેમશૃંગીઃ ॥

ન્યાયાર્જિતા રૂપ્યસુરાઃ સવત્સા દુકૂલમાલાભરણા દદાવહમ્ ॥૧૩॥

૧ ‘પહેલાં’ એટલે ‘દોષ જણાવ્યા પહેલાં’ (લે)

૨ અહિં ‘નિબંધમાં’ શબ્દ અજ્ઞાહાર છે. લાં ૩-૧૦-૩૧૭ થી એમ જણાવેલું છે કે સત્ત્વ વિગેરે ગુણવાળું દાન દોષવાળું છે, અને ગુણ વિનાનું દાન દોષ વિનાનું છે. (લે)

દૂધવાળી, જૂવાન, શીલ, રૂપ અને ગુણવાળી, કપિલ, સુવર્ણના શીંગડાંવાળી, ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલી, રૂપાની ખરીઓવાળી વાછરડાંવાળી, વસ્ત્રોવાળી, માલાવાળી અને આભૂષણવાળી (ગાયો) મેં (દાનમાં) આપેલી. ૧૩.

(૧) ઘણું દૂધવાળી, (૨) જૂવાન એટલે પેલવેતરી, (૩) 'શીલવાળી' એટલે મારકણી નહિ (અને) શાંત સ્વભાવવાળી, (૪) 'રૂપાળી' એટલે સુંદર. આ ગુણોવાળી અથવા (૫) ગુણો એટલે સારાં વાછડાવાળી. દૂધમાં ઘણું ઘી હોવું અને આરોગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર હોવું (એ) ગુણો છે (૬) ઘણું કરી ઘણી ગાયો કપિલ (રંગની) હતી, કારણ કે દાન (કરવા)માં કપિલ ઉત્તમ છે. (૭) હેમગૃક્ષી: સુવર્ણનાં શીંગડાંવાળી. (૮) ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલી, પરંતુ (કોઈને) દુઃખ દઈને પ્રાપ્ત કરેલી નહિ. (૯) રૂપાની ખરીઓવાળી (અને) (૧૦) વાછરડાંવાળી એમ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉત્તમપણું જણાવવા કહેતું છે. તેથી શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરેલી તેવી જ (ગાયો) આપેલી, પરંતુ આજ્ઞા નહિ કરેલી આપેલી નહિ, તેમજ આજ્ઞા નહિ કરેલ પ્રકારથી પણ આપેલી નહિ. જેઓના ઉપર વસ્ત્રોની માલાઓ હતી તેવી અથવા જેમના ઉપર (૧૧) વસ્ત્રો (૧૨) માલાઓ અને (૧૩) આભૂષણો હતાં તેવી (મેં) દાનમાં આપેલી. એ પ્રમાણે (ગાયોના) તેર ગુણો કહ્યા ૧૩.

દાન લેનાર વિના ઘડું (દાન) નકામું (થાય), તેથી નીચેના શ્લોકમાં દાન લેનારના ગુણો કહે છે:—

સ્વલક્ષ્ણેભ્યો ગુણશીલવદ્ભ્યઃ સીદત્કુટુમ્બેભ્યઃ ક્રતવ્રતેભ્યઃ ॥

તપઃશ્રુતબ્રહ્મવદાન્યસદ્ભ્યઃ પ્રાદાં યુવભ્યો દ્વિજપુલ્કવેભ્યઃ ॥૧૪॥

મેં સારી રીતે શાણગારેલા, ગુણ અને શીલવાળા, દુઃખી કુટુંબવાળા સત્ય વ્રતવાળા, તપ શ્રુત વેદ નિર્લોભતા અને ભલમનસાઈવાળા જૂવાન ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને (ગાયો) આપેલી. ૧૪.

(૧) શાણગારવું વિગેરે શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો પ્રકાર છે (૨) ગુણ એટલે વિદ્યા (૩) શીલ એટલે આચાર અને સારો સ્વભાવ. (૪) 'દુઃખી કુટુંબવાળા' વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) લીધેલા (દાન)નો તરત સારો ઉપયોગ કરશે. (૫) 'સત્ય છે વ્રત જેઓનું' એ વિશેષણથી બ્રાહ્મણનો કુદરતી ધર્મ કહેલો છે (૬) તપ એટલે ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી તે (૭) (શ્રુત એટલે) વિધિ પ્રમાણે ભણતર (૮) બ્રહ્મ એટલે વેદ અને વેદનો અર્થ (૯) વદાન્યત્વમ્ નિર્લોભતા (૧૦) ભલમનસાઈ એટલે પરોપકાર. તપ, શ્રુત અને બ્રહ્મ છે જેમના તે તપઃશ્રુતબ્રહ્માણઃ (તપ, શ્રુત અને વેદવાળા). તેઓ અને તે વદાન્યાશ્ચ નિર્લોભી સન્તઃ અને ભલમનસાઈવાળા*

* આ સમાસ કેમ છોડ્યો તે જણાવેલું છે.

(૧૧) જૂવાન (અને) (૧૨) ઉત્તમ પ્રાણણો એમ પ્રાણણોના બાર ગુણો કહ્યા. ૧૪. નીચેના શ્લોકમાં (તેણે કરેલાં) બીજાં દાનો પણ કહે છે:—

ગોમૂહિરણ્યાયતનાશ્વહસ્તિનઃ કન્યાઃ સદાસીસ્તિલરૂપ્યશય્યાઃ ॥

વાસાંસિ રત્નાનિ પરિચ્છદાન્નથાનિષ્ઠં ચ યજ્ઞૈશ્ચરિતં ચ પૂર્તૈઃ ॥૧૫॥

ગાયો, ભૂમિ, સુવર્ણ, ઘર, ઘોડા, હાથી, દાસીઓ સાથે કન્યાઓ, તલ, રૂપું. શય્યાઓ વસ્ત્રો, રત્નો રાચરચીકાં અને રથો (આપેલા) યજ્ઞો કરેલા અને કૂવા વિસામા બંધાવેલા ૧૫.

એક સાથે ઘણા(પ્રાણણો)ને અસંખ્યાત ગાયો (આપેલી), પછી (૧) જૂદી ગાયો પણ આપેલી. (૨) નિર્વાહ કરાવનારી ભૂમિ (૩) સુવર્ણનું સ્વતંત્ર દાન (૪) આયતનદાન ઘરનું દાન (૫) ઘોડાઓનું દાન અને (૬) હાથીઓનું દાન (૭) કન્યાઓનું દાન એટલે પોષણ કરેલી કન્યાઓનું પ્રાણણને દાન. પરણેલી ક્ષત્રિય(સ્રી)માં ઉત્પન્ન થએલી (પોતાની) ઓરસ રાજકન્યાનો તો સ્વયંવર જ (થએલો). (૮) 'દાસીઓ સહિત' એટલે દાયજા સાથે અથવા કન્યાઓનાં દાન સાથે દાસીઓનું દાન કરેલું છે. (૯) 'તલ' એટલે તલના પર્વતો. (૧૦) 'રૂપું' એટલે રૂપાનો પર્વત. (૧૧) 'શય્યાઓ' એટલે સુખશય્યાઓનું દાન (૧૨) જાત જાતનાં વસ્ત્રો. (૧૩) તેવી જ રીતે નવ(પ્રકારનાં) રત્નો. (૧૪) ઝખ્ખા ઓશીકાં વિગેરે રાચરચીકાં અને (૧૫) હાથીઓના રથો, ઘોડાઓના રથો વિગેરે પ્રકારના 'રથો.' એવી રીતે પંદર (પદાર્થના) દાનો હું સદા કરતો. પછી યજ્ઞો કરતો. અગ્નિષ્ટોમ વિગેરે (યજ્ઞો) કરેલા; અને કૂવા વિસામા બંધાવેલા; ધર્મ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે કૂવા વિસામા વિગેરે બંધાવેલા. ૧૫.

હું એ પ્રમાણે ધર્મમાં આસક્ત રહેતો ત્યારે કર્મને લીધે કોઈ એક અધર્મ થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

કસ્યચિદ્વિજમુખ્યસ્ય ભ્રષ્ટા ગૌર્મમ ગોધને ॥

સંપૃક્તાઽવિદુષા સા ચ મયા દત્તા દ્વિજાતયે ॥૧૬॥

કોઈ એક ઉત્તમ પ્રાણણની જતી રહેલી ગાય મારા ગાયોના ઘણામાં બળી ગઈ, અને (તે) નહિ જાણનાર મેં તેને પ્રાણણને (દાનમાં) આપી. ૧૬.

દાનમાં આસક્ત ચિત્તવાળો આ રાજા પોતાના સેવકો પાસેથી હરકોઈ રીતે (દાનમાં) આપવાના (પદાર્થો) લેતો, પરંતુ (તે સંબંધી કંઈ) તપાસ કરતો નહિ. એવી રીતે વારંવાર ગફલત થતાં કોઈ એક સમયે ભગવાને તેનું પાપ

પ્રકટ કર્યું. જેણે રાજ પાસેથી દાન લીધેલું નહિ તેવો કોઈ એક બ્રાહ્મણ પોતાના ધર્મમાં આસ્થાવાળો હતો. તેની પોતાના સ્થાનમાંથી જતી રહેલી ગાય રાજની ગાયોમાં ભળી ગઈ. પછી તે(ગાય)ને દોષ રહિત લક્ષણોવાળી જાણીને, તે નૃગ)ના અધિકારીઓ દાન (અપાવવા) માટે લઈ આવ્યા. ૧૬.

તાં નીયમાનાં તત્સ્વામી દૃષ્ટોવાચ મમેતિ તમ્ ॥

મમેતિ પ્રતિસંગૃહ્ય નૃગો મે દત્તવાનિતિ ॥૧૭॥

તેને લઈ જવામાં આવતી જોઈને, તે(લઈ જનાર)ને તેના સ્વામીએ ‘મારી છે’ એમ કહ્યું. (લઈ જનારે કહ્યું) કે ‘દાનમાં લઈને મારી (થએલી) છે કારણ કે નૃગે મને આપેલી છે.’ ૧૭

પછી દાન લેનાર તેનું દાન લઈ જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં મળેલા તેના સ્વામીએ કહ્યું કે ‘આ ગાય મારી છે. કેમ લઈ જાય છે?’ પછી દાનમાં લેનારે કહ્યું કે ‘નૃગે મને આપી તેથી મારી છે.’ ‘દાનમાં લઈને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) દાનને લીધે (મારી છે. એમ કહી) દાનમાં લીધાની કથા પણ કહીને, તેણે કહ્યું કે નૃગે (મને) આપી છે. ૧૭.

વિપ્રૌ વિવદમાનો મામૃચતુઃ સ્વાર્થસાધકૌ ॥

મવાન્દાતાપહર્તેતિ તચ્છુત્વા મેઽભવદ્ભ્રમઃ ॥૧૮॥

સ્વાર્થ સાધનારા બે બ્રાહ્મણોએ મને કહ્યું:—‘તમે દાન કરનારા છો’ ‘તમે લઈ લેનારા છો.’ તે સાંભળીને મને મુંઝવણ થઈ. ૧૮.

એવી રીતે વિવાદ કરનારા બંને બ્રાહ્મણો સ્વાર્થ સાધનારા હતા. (૧) (રાજાએ કરેલું) દાન પૂરું થાય તો ગાય (દાન લેનાર) બ્રાહ્મણની થાય, અને (બીજા) બ્રાહ્મણની ગાય લઈ લેવાનો દોષ રાજાને લાગે. (૨) (રાજાએ) દાન (કર્યાનું) અને બ્રાહ્મણે (તે) લીધાનું થએલ ન હોય તો ગાય (મૂળ માલિક) બ્રાહ્મણની જ રહે અને (રાજાએ તે) લઈ લીધાનો દોષ ન થાય.

(૧) લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે ધર્મ (દાન) સંપૂર્ણ થાય ત્યારે (દાન) લીધાનું અને દાન થએલાં (ગણાતાં) હોવાથી દાન લેનારની જ ગાય થાય, પરંતુ (રાજાએ તે) લઈ લેવાના દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. (૨) જો ધર્મ અલૌકિક અને દેવ વિગેરેની દેખરેખવાળો હોય તો અધર્મથી પ્રાપ્ત થએલ દ્રવ્યથી ધર્મ થતો નહિ હોવાથી, (રાજાએ કરેલું) દાન સિદ્ધ થતું નથી, (એટલે તે બ્રાહ્મણે) લીધાનું જરાએ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી (બ્રાહ્મણોને) વિવાદ થયો. જો રાજા આ વિષયમાં દાન (કર્યા)નો સ્વીકાર કરે તો (દાન) લીધાનું સિદ્ધ થશે, અને (રાજાએ

ખીજની ગાય) લઈ લીધાનું સિદ્ધ થશે. લઈ લેવાનો દોષ વધારે હોવાથી જો રાજા (દાન કર્યાનો) સ્વીકાર ન કરે તો (ગાયનો મૂળ) સ્વામી ગાય લઈ જશે. એવી રીતે સ્વાર્થ સાધનારા બે પ્રાણીઓએ એકબીજા સાથે વાદ કરતાં મને રાજાને કહ્યું, ‘ તમે દાન કરનારા છો ’ એવું એ નું વચન હતું. તેનો (મેં) સ્વીકાર કરતાં ‘ તમે લઈ લેનારા છો ’ એમ ખીજાએ કહ્યું વસ્તુતઃ (એમ) જણાય છે કે પ્રયોજન-પૂર્વક (બનેલો) વૃત્તાંત (તેઓએ) કહ્યો. પછી લઈ લીધાનું વચન સાંભળીને મને મુંઝવણ થઈ, જેથી મેં એકની પ્રાર્થના ન કરી. એક દોષ નક્કી થાય ત્યારે સ્વીકારેલું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પોતાની ઇચ્છાથી કરેલું થાય (ગણાય). ૧૮.

અનુનોતાવુર્મૌ વિપ્રૌ ધર્મકૃચ્છં ગતેન મે ॥

મવાં લક્ષં પ્રકૃષ્ટાનાં દાસ્યામ્યેષા પ્રદીયતામ્ ॥૧૯॥

ધર્મના સંકટમાં આવેલા મેં બંને પ્રાણીઓને આજીજી કરી કે:- ‘ એક લાખ ઉત્તમ ગાયો આપીશ. આ (ગાય) આપો.... ’ ૧૯.

શુંચવણને લીધે એક (દોષનો સ્વીકાર) ન કરતાં, પોતાની મેળે તત્ત્વનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી (અને) ખીજને પૂછેલ નહિ હોવાથી, બંને (દોષના વિષય) ને સંદેહમાં રાખીને, જેમ કરવાથી આ વિષયમાં બીજું પણ લઈ લેવાનું (કાર્ય) થાય તેમ ‘ (આ) ગાય મૂકી દો ’ એવી બંનેને આજીજી કરી.

‘ બંનેને આજીજી કરવાનું શું પ્રયોજન ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ ધર્મની સંકટામણમાં આવેલા મેં ’ એમ કહેલું છે. તે (નૃગ) ના હૃદયમાં ધર્મ સંબંધી નિર્ણય થએલો નહિ હોવાથી તેને કૃચ્છં સંકટ જ પ્રાપ્ત થયું. ‘ આ (ગાય) ના બદલામાં એક લાખ ગાયો આપીશ, આ આપો ’ એવી આજીજી કરેલી છે. ૧૯.

‘ બદલો લેવામાં દોષ થાય, તેથી (તે) કેમ લેવાય ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

भवन्तावनुगृहीतां किङ्करस्याविजानतः ॥

समुद्धरत मां कृच्छ्रात्पतन्तं निरयेऽशुचौ ॥૨૦॥

‘ નહિ જાણનાર સેવક ઉપર આપ બે કૃપા કરો. સંકટને લીધે અપવિત્ર હલકી યોનિમાં પડતા મને ઉગારો. ૨૦.

મારા ઉપરની કૃપાને લીધે (શાસ્ત્રમાં) મના કરેલું (કાર્ય) પણ કરવું જોઈએ, એવો ભાવ છે. ‘ સેવક ’ શબ્દથી કૃપા કરવાનું કારણ કહેલું છે.

‘ છતાં પણ અપરાધી સજા કરવા યોગ્ય જ છે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ નહિ જાણનાર ’ વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે આ વૃત્તાંત મેં બરાબર જાણેલ

ન હતો. ન જાણેલ હોય ત્યારે થોડું જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, તેથી (તે તમારી) કૃપાથી પણ થશે. તેને ભવિષ્યમાં થનાર વૃત્તાંત પોતાની મેળે જ સ્ફુર્યો, તેથી તે અટકાવવા ઉત્તરાર્ધથી પ્રાર્થના કરે છે કે (આ ધર્મના વિષયમાં) નિર્ણયનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી (થએલ) કૃચ્છ્રાત્ સંકટને લીધે અપવિત્ર હલકી યોનિમાં પડતાં (મને ઉગારો.)'

હલકી યોનિ 'નિરયઃ' નરક છે. અને તેથી જો બળદ અથવા ઘોડો થવાય તો હલકી યોનિ હોવા છતાં પણ અપવિત્રપણું ન હોય, અને જો કૂતરાની અથવા બૂંડની યોનિમાં પડાય તો તેવું (અપવિત્રપણું) થાય એવો (અર્થ છે). તામિસ્ત્ર વિગેરેમાં તો હલકી સ્થિતિ થતી નથી, પરંતુ નરકજ લોગવવાનું હોય છે. યોનિનો સંબંધ થાય ત્યારે તો અભિમાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી હલકી સ્થિતિ થાય છે, અથવા 'અપવિત્ર' શબ્દથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ મલ વિગેરે દેખાડીને દયા ઉત્પન્ન કરાવે છે. ૨૦.

નાહં પ્રતીચ્છે વૈ રાજન્નિત્યુક્તવા સ્વામ્યપાક્રમત્ ॥

નાન્યદ્વવામપ્યયુતમિચ્છામીત્યપરો યયૌ ॥૨૧॥

'હે રાજન! હું લઘશ નહિ જ' એમ કહીને (ગાયનો) સ્વામી જતો રહ્યો. 'હું બીજી દશ હજાર ગાય પણ (લેવા) ઇચ્છતો નથી' એમ કહી બીજો ગયો. ૨૧.

તેઓ પૈકી મુખ્ય (ગાયનો) સ્વામી હતો (૧) ગાય વેચવાની શાસ્ત્રમાં મના હોવાથી, 'બીજી એક લાખ, દશ હજાર વિગેરે સંખ્યા જેટલી ગાયોનું ધણું હું લઘશ નહિ' એમ કહી. (ગાયને) મૂકી દેવાની રાજાની પ્રાર્થનાના અંશનો સ્વીકાર કરી, (ગાયનો) સ્વામી જતો રહ્યો, કારણ કે (પ્રાક્ષણને લીધેલું) દાન રાજાએ મંજૂર રાખેલ હોવાથી, પહેલાં (રાજાએ) દાન આપેલ તેજ સિદ્ધ થયું. (૨) 'માણસે* એક ગાય દાનમાં લેવી જોઈએ, કેાઈ સમયે બીજી લેવી જોઈએ નહિ. જો તે (દાનમાં લીધેલી ગાય) વેચવામાં આવે તો (વેચનાર) રૌરવ નરકમાં જાય છે' વાક્ય પ્રમાણે વેચાણ કરવાના અથવા (બીજી ગાયો) દાનમાં લેવાના મતમાં દોષ (થવાનું) શાસ્ત્રમાં) જણાવેલ હોવાથી, 'આના બદલામાં દશ હજાર ગાયો પણ હું લઘશ નહિ' એમ (કહીને) બીજો (પ્રાક્ષણ) પણ ગયો. 'હે રાજન!' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે બદલો ગણવામાં ન આવે તોપણ બક્ષિસ લેવાની પણ શાસ્ત્રમાં મના છે. (વળી) એમ સૂચવેલું છે કે રાજાની આજ્ઞા

* રા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં 'ન' પાઠ છે. વૃંદાવન પ્રેક્ષવાળી પ્રતમાં 'ના' પાઠ છે. 'આ' પાઠ હોવો જોઈએ.

માનવી જોઈએ, (તેણે કરેલું) નુકશાન પણ સહન કરવું જોઈએ. એક લાખ ગાયો રાજા આપી શકે, પરંતુ બ્રાહ્મણ આપી ન શકે. બ્રાહ્મણની મોટામાં મોટી હદ દશ હજારની છે, કારણ કે ' એક હજાર પશુઓ પ્રાપ્ત કરવા કેણુ યોગ્ય છે ? ' એમ (કહેલ) હોવાથી એક હજાર જ મોટી (સંખ્યા) છે, (અને) દશ પુત્રોના ભાગ પાડતાં એક એક હજાર આપવામાં આવે તોપણ દશ હજાર પુરતી છે. ' દશ હજાર ગાય પણ ' શબ્દોથી (બ્રાહ્મણે રાખવા) યોગ્ય દશ હજાર (ગાય) લેવાની ના પાડે છે. જો કે તેટલા (દશ હજાર ગાય લેવા) થી કામના પૂરી થાય, છતાં પણ (તે રાજાની માલિકીની હોવાનું) ચોક્કસ નહિ હોવાથી જ્યારે એક ગાયના વિષે પણ આ સંદેહ થાય છે ત્યારે બીજું (બીજી ગાયોનું) શું કહેવું ? એવો ભાવ છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે જે બ્રાહ્મણો બીજાતાં, યમે (રાજાને) સજા કરવા પ્રવૃત્તિ કરી; અને ગાય લઈ લેવામાં આવતાં (તેનું) આયુષ્ય ક્ષીણ થયું. તેથી યમના હૃતો તેજ સમયે આવ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एतस्मिन्नन्तरे याम्यैर्दूर्नीतो यमक्षयम् ॥

यमेन पृष्ठस्तत्राहं देवदेव जगत्पते ॥ ૨૨ ॥

આટલા સમયમાં યમના હૃતો (મને) યમના સ્થાને લઈ ગયા. હે દેવોના દેવ ! હે જગતના પતિ ! ત્યાં મને યમે (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું ૨૨.

જેટલા સમયમાં આ (નૃગ) (હલકી યોનિમાં ન પડવાનો) ઉપાય કરે તેની મધ્યે જ યમના હૃતો (તેને) યમના સ્થાને લઈ ગયા. આથી એમ કહેલું છે કે બલથી લઈ ગયા, કારણ કે તેણે બલને લીધે ગાય લઈ લીધેલી. તે (નૃગે) પણ બ્રાહ્મણો પાસે ખુલાસો કરેલો હોવાથી, (અને) તેઓએ પોતાની ઇચ્છાથી જ તેને તણ લીધેલો હોવાથી, આ (નૃગને) પણ પોતાની ઇચ્છાથી જ નરકનો ભોગ (પ્રાપ્ત થશે એમ) જણાવવામાં આવે છે. તેથી જ (તેની) ઇચ્છા (જણાવવા) માટે જ યમે તેને પૂછ્યું. આ વૃત્તાંત સાચો છે એમ જણાવવા, ' હે દેવોના દેવ ! ' અને ' હે જગતના પતિ ' એવાં સંજોધન કરેલાં છે, અથવા ' ધર્મ કરનારને યમની સજા કેમ થઈ ? ' એવી શંકા દૂર કરવા (એ સંજોધનો કરેલાં છે) પ્રમેયનું બલ હોય તે વિષયમાં વેદના કરતાં ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. એમ જણાવતાં (એ સંજોધનથી) એમ સૂચવેલું છે કે ' આપ દેવના પણ દેવ હોવાથી યમે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ; તેથી આપની ઇચ્છાથી આ પ્રમાણે થએલ હોવાથી આ વિષયમાં કંઈ ઉપાય કરવાનો નથી ' ૨૨.

पूर्वे त्वमशुभं भुङ्क्ते उताहो नृपते शुभम् ॥

नान्तं दानस्य धर्मस्य यशो लोकश्च भास्वरः ॥२३॥

હે રાજા ! પહેલાં તું અશુભનો ભોગ કરીશ કે શુભનો ? દાન અને ધર્મનો અંત હોતો નથી. યશ અને ઉજ્જવળ લોક (તેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે) ૨૩.

હે રાજા ! પહેલાં તું અશુભ (કર્મનાં ફલ)નો ભોગ કરીશ ? વર્તમાન-કાલનું બીજા પુરુષનું એક વચન છે. પ્રશ્નના અર્થમાં વર્તમાનકાલ યોગ્ય છે અશુભ (કર્મ) થોડું હોવાથી (શુભથી) છૂટું પડી શકે નહિ તેવું હોય તેમ, અશુભ (ભોગવાઇ) જશે એવા અભિપ્રાયથી પહેલાં અશુભ (કર્મનાં ફલના) ભોગ સંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે. અથવા અંતે દુઃખ થાય તેવાં (કાર્ય)ની શાસ્ત્રમાં મના હોવાથી (પહેલાં તેવો પ્રશ્ન કરેલો છે), અથવા દુઃખના અનુભવની કોણ દરકાર કરે ? તેથી હે રાજા, પહેલાં જ તું દુઃખ ભોગવ, (એવા હેતુથી પહેલાં તેવો પ્રશ્ન કરેલો છે).

તે સંબંધમાં ઉત્તરાર્ધથી પોતાનો વિચાર દર્શાવે છે. દાનનો અને બીજા ધર્મનો પણ અંત હોતો નથી. ગોદાનના પ્રસંગમાં એમ સાંભળવામાં આવેલું છે કે “કોઇ એક ધૂતારા ઠગે મરવા પડેલી ગાય ઠગીને બ્રાહ્મણને આપી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી, કારણ કે નગરના મધ્યના રહેઠાણમાં મરેલી ગાય કઢાવવાની અશક્તિ-વાળા તેણે છલથી કોઇ એક બ્રાહ્મણને બોલાવી, તેને (તેનું) દાન કર્યું. પછી ત્રણ મહૂર્ત પછી ગાય મરી ગઈ. પછી દાન લેનાર બ્રાહ્મણે પોતાનું વસ્ત્ર આંડાલોને આપી તે ગાયને (ગામની) બહાર કઢાવી એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને ઠગીને પછી (તે ઠગ) મરણ પામ્યો. ચિત્રગુપ્તે તેનો વૃત્તાંત કહ્યો ત્યારે યમે પૂછેલા (તે ઠગે) ‘પહેલાં હું શુભ કર્મનું ફલ ભોગવીશ’ એમ કહ્યું. તેવા કર્મનું ફલ એવું છે કે જ્યાં સુધી ગાય (દાન પછી) જીવે ત્યાં સુધી પરલોકમાં કામધેનુ તેને વશ રહે. તે પ્રમાણે યમે (તેને) કહ્યું કે ત્રણ મહૂર્ત સુધી કામધેનુ તને વશ રહેશે. (તેણે) કામધેનુને કહ્યું કે ‘વાઘ થઇને યમને ખાઈ જા.’ પછી વાઘ પાસે આવતાં યમ ભય પામીને જ્યાં (વિષ્ણુ) ભગવાન બ્રહ્મા વિગેરેથી વીંટાએલા બેઠા હતા ત્યાં વિષ્ણુને શરણ ગયો. પછી કામધેનુથી લઈ જવાતો આ (ઠગ) પણ ત્યાં ગયો, અને વિષ્ણુનો સાક્ષાત્કાર થતાં મુક્ત થયો.”

જ્યારે તેવા (છલથી કરેલા) ગોદાનનું પણ અનંત ફલ હોય છે, ત્યારે વિધિ પ્રમાણે દાન કરેલ (ગાય)નું તો કહેવું જ શું ? બીજા પણ આવા ધર્મનું અનંત ફલ છે, કારણ કે (૧) આ લોકમાં યશ અને (૨) પરલોકમાં સ્વર્ગ એમ

ફલ જે પ્રકારનું છે. 'યશ અને ઉજ્જવલ લોક' શબ્દોથી તે બંને કહેલાં છે. અનંત યશ અને અનંત લોક (ફલ પ્રાપ્ત થાય છે) એવો (અર્થ છે) તામસ ધર્મ (કરેલ) હોય ત્યારે પણ તેવું (ફલ) થાય છે તેથી, (અને) તે પાતાલમાં ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાથી તે આનું ફલ નથી એમ જણાવવા 'ઉજ્જવલ' વિશેષણ યોજેલું છે. દાનના ફલરૂપ (પ્રાપ્ત થતો) યશ અનંત છે (અને) લોક પણ અનંત છે એવો (અર્થ છે) 'લોકસ્ય માસ્વતઃ' એવો પાઠ હોય ત્યારે. અનંત અને શુભ યશ (ફલ તરીકે કહેલ) હોવાથી, પહેલાં કહેલાનો (ફલમાં) સમાવેશ કરવો. 'તું ભોગ કરીશ' અને 'હું ભોગવીશ' (શ્લોક ૨૪) એવી ઉજ્જવલ લોકની અથવા ઉત્તમ દેહની ક્રિયા કહેલી છે ૨૩.

पूर्वे देवाशुभं भुञ्ज इति प्राह पतेति सः ॥

तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन्मभो ॥૨૪॥

'હે દેવ ! હું પહેલાં અશુભ ભોગવીશ' એમ (મેં કહ્યું). તેણે 'પડ' એમ કહ્યું. હે પ્રભો ! તેટલામાં મેં પોતાને ગરોળો (થઈ) પડતાં જોયો. ૨૪.

'(ગોદાનના) સંબંધવાળું અશુભ (કર્મનું ફલ) હું પહેલાં ભોગવીશ' એમ મેં કહ્યું. 'હે દેવ !' એવું સંબોધન (તે યમને) ઓળખતો હતો એમ જણાવવા કરેલું. 'કહ્યું' એમ અર્થથી જાણી લેવાનું છે. એમ થતાં, તે યમે કહ્યું કે 'પડ', કારણ કે પ્રાણીને થએલું નુકશાન જોઈને તે ક્રોધવાળો થયો હતો. 'પડ' એટલે તે લોકમાંથી ભૂલોક (ભૂમિ) ઉપર પડ, કારણ કે હલકી યોનિરૂપ નરક ભૂમિ ઉપર જ છે, બીજો નથી.

પછી જે થયું તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે કર્મને લીધે' દેહનો સંબંધ થવાથી. પડતાં મેં પોતાને ગરોળો (થએલો) જોયો. (નવા દેહનું) ગ્રહણ અને (જૂનાના) ત્યાગનું જ્ઞાન યોગ જ્ઞાન અને ભક્તિ હોય ત્યારે જ થાય છે. તેને દેહ સાથે એકપણું હોવાથી, 'આત્માનમ્' 'પોતાને' શબ્દ યોજેલ છે. બહિર્મુખ હોવાથી ૩ આને કર્મનો દોષ થયો જ. 'હે પ્રભો !' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે

૧ 'અહિં 'યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ વિનાના' શબ્દ અખ્યાહાર છે. આ દેહનો સંબંધ કર્મનો ભોગ કરવા માટે જ હતો, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ તેથી જ ત્રીજા સંબંધમાં ગભંભા રહેલ જીવની સ્તુતિમાં (ભગવાનને) શરણ જવાનું જ કહેલું છે. (લે)

૩ 'આટલો (બધો) ધર્મ કરનારને દોષ કેમ લાગે ?' એવી શંકા થાય, તેમાં આ કહેલું છે. (લે)

તેવાં કર્મમાંથી છોડાવવા આપ જ શક્તિવાળા છો. જીવને (દેહના) ગ્રહણ અને ત્યાગનું જ્ઞાન જ હોતું નથી, તો પછી (તેમાંથી) છોડાવવાનું (જ્ઞાન) તો ક્યાંથી જ હોય ? આવા વિષયમાં ભગવાન જ શરણુ (શરણુ જવા યોગ્ય) છે (એવો અર્થ છે). ૨૪.

‘આવા (પ્રાક્ષણી ગાય લઈ લેનારા) તને પહેલાના વૃત્તાંતનું જ્ઞાન કેવી રીતે રહ્યું ?’ એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्य केशव ॥

स्मृतिर्नाद्यापि विध्वस्ता भवत्संदर्शनार्थिनः ॥ ૨૫ ॥

હે કેશવ ! પ્રાક્ષણીના ભક્ત, દાન કરનાર, આપના દાસ અને આપનાં દર્શનની ઇચ્છા રાખનારની સ્મૃતિનો હજી સુધી પણ નાશ થયેલો નથી. ૨૫.

(૧) કારણ કે સ્મૃતિનો નાશ કરનારું અજ્ઞાન^૧ છે, અને તે જ્ઞાનની સાથે રહેનારું (રહી શકતું) નથી. તેથી પ્રજ્ઞના ધર્મે બ્રહ્મણ્યસ્ય પ્રાક્ષણીના ભક્તનું હિત કરતા હોવાથી (તેની) સ્મૃતિનો નાશ થતો નથી. (૨) ક્ષત્રિય પણ સર્વ દેવમય હોવાથી પ્રાક્ષણ અને ક્ષત્રિય સરખા હોવાથી, ‘દુઃખમાંથી રક્ષણ કરે (તે ક્ષત્રિય)’ એવો તેનો ગુણ હોવાથી, અને ‘દાન અને ઐશ્વર્ય (ક્ષત્રિયના સ્વભાવથી થયેલાં કર્મ છે)’ એ વાક્ય પ્રમાણે, દાન કરનારમાં ક્ષત્રિયપણું રહેલું હોવાથી, અને ‘તેથી પ્રજ્ઞ અને ક્ષત્ર અન્યોઅન્ય પોતાનું રક્ષણ કરે છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે, જ્ઞાન ક્ષત્રિયનું પણ રક્ષણ કરે છે. (૩) ભગવાન સર્વના ઈશ્વર હોવાથી તેમને આધીન રહેનાર જ્ઞાન વિગેરે ભગવાનના ભક્ત ઉપર પોતાથી થતો ઉપકાર કરે છે, તેથી (એ) ત્રણે પ્રકારને લીધે (મારી) સ્મૃતિનો હજી સુધી નાશ થયેલો નથી. ‘(વિષયોનું) ધ્યાન ધરનારનું મન વિષયોથી ખેંચાઈ ગૂંચાય છે’ વિગેરેથી જ્ઞાનના નાશનો એક પ્રકાર ચોથા (સ્કંધ)માં કહેલો છે. તે આ(સમય)થી પહેલાં થયેલો નથી એમ ‘હજી સુધી નાશ થયેલો નથી’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘હે કેશવ !’ એ સંખોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાન) ઉત્પત્તિ કરનાર (ક=બ્રહ્મા) અને પ્રલય કરનાર (ઈશ=શંકર)ને પણ મોક્ષ (વઃ=આનંદ=મોક્ષ) આપે છે. તેથી ભક્તને જ્ઞાન આપવામાં (તેમને) શું શ્રમ હોય ? વળી માયા વિગેરે જોટલા સ્મૃતિનો નાશ કરનારા છે તે બધા મારાથી ભય પામે છે એમ ‘આપનાં દર્શનની

૧ ‘અજ્ઞાન’ એટલે ‘વસ્તુના તત્ત્વનું અજ્ઞાન’ એવો અર્થ છે. પોતાના (આચાર્યના) મત પ્રમાણે અજ્ઞાન જૂદો પદાર્થ છે, (જ્ઞાનના) અભાવરૂપ નથી, તેથી એમ કહેલું છે. (લે)

હવ્છા રાખનારની' વિશેષણથી કહેલું છે. જે ભગવાનના ગુણોની ગણના કરે છે, તેને બીજા ધર્મો હેરાન કરતા નથી. ૨૫.

એ પ્રમાણે પોતાનું વૃત્તાંત કહીને, ભગવાનનું દર્શન સર્વ પ્રાણીઓને દુર્લભ છે (તે) મને કેમ અકસ્માત્ થયું એમ પોતાના ભાગ્યનું અભિનંદન કરતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

સત્ત્વં કથં મમ વિમોહક્ષિપથઃ પરાત્મા યોગેશ્વરૈઃ શ્રુતિદશામલદગ્ધિભાવ્યઃ ॥

સાક્ષાદધોક્ષજ ઉરુવ્યસનાન્ધબુદ્ધેઃ સ્યાન્મેડનુદ્દશ્ય હ્રદયસ્ય ભવાપવર્ગઃ ॥૨૬॥

હે શક્તિમાન ! યોગેશ્વરોએ વેદોના જ્ઞાનથી શુદ્ધ થએલી દૃષ્ટિથી ચિંતન કરવા યોગ્ય, ઇન્દ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા તે આપ પરમાત્માનાં, ઘણાં દુઃખને લીધે અંધ થએલી દૃષ્ટિવાળા મને સાક્ષાત્ દર્શન કેમ થયાં ? આ(દેહ)માં જેના ભવનો અંત છે તેવા મને (આપનાં) દર્શન થાય. ૨૬.

અથવા તેવા આપનાં દર્શન મને કેવી રીતે થયાં એવું આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. (આપ) 'પરમાત્મા' આત્માની પણ પરઃ અંદરના છે, તેમનાં દેહની પણ બહાર દર્શન કેવી રીતે થાય ? એવી (દર્શન થવામાં) એક અયોગ્યતા કહી. વળી યોગેશ્વરોએ પણ ૧) યોગને અનુસરીને (અને) તેમાં પણ (૨) શ્રુતિદશા વેદોએ દર્શાવેલા જ્ઞાનથી જ. પરંતુ વૈદિક પ્રકારથી નહિ (અને) (૩) તેમાં પણ શુદ્ધ થએલી દૃષ્ટિ છે જેની તેવાએ જ (આપ) ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. ઉત્તમ (૧) સાધન. (૨) પ્રમાણ અને (૩) અધિકાર જણાવેલા છે. તેઓ (તેવા સાધન-વાળાઓ)ને પણ આપ આવી રીતે પ્રત્યક્ષ થતા નથી, પરંતુ તેઓએ પણ સારી રીતે માધ્યમ ચિંતન કરવા યોગ્ય જ છે તે (તેવા આપ)નાં મને સાક્ષાત્ દર્શન કેમ થયાં એ આશ્ચર્ય છે. આથી પ્રમાણના વિચાર પ્રમાણે (આપનાં) દર્શન થવાની અયોગ્યતા કહી 'ઇન્દ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા' વિશેષણથી પ્રમેયના વિચાર પ્રમાણે પણ દર્શનની અયોગ્યતા કહે છે. અંધઃ હલકું છે (શતું નથી) અક્ષજં ઇન્દ્રિયોથી થતું જ્ઞાન જેમનું તેવા એવો (અર્થ છે). વળી પોતાનો (દર્શન થાય તેવો) અધિકાર પણ નથી એમ 'ઘણાં દુઃખને લીધે અંધ થએલી દૃષ્ટિવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. ઘણા દુઃખોને લીધે અંધ થએલી છે દૃષ્ટિ જેની તેવો (હું છું)

'કારણ વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનું સંભવતું નથી, તેથી (તને) ભગવાનનું દર્શન થવાનું કારણ અવશ્ય કહેવું (હોવું) જોઈએ' એમ કહેવામાં આવે, તેથી

‘ મને (આપનાં) દર્શન થાય ’ એમ કહેલું છે. હું જેના ભવનો અંત છે તેને (આપનાં) દર્શન થાય ઘણું કરીને કોઈ કારણથી મારો મોક્ષ (થવાનું) સંભવે છે (અને) ભગવાનનાં દર્શન વિના મોક્ષ થતો નહિ હોવાથી, મોક્ષ કરાવનારાં સાધનો એ ફક્ત આપવા તૈયાર થતાં ભગવાનનાં દર્શન કરાવેલાં છે. તેમાં પણ મોક્ષ રૂઢ આ જન્મમાં જ થવાનો છે, કારણ કે છેલ્લા જન્મમાં જ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે ૨૬.

એ પ્રમાણે (ભગવાનનું) દર્શન દુર્લભ છે એમ સિદ્ધ કરીને, સ્વર્ગમાં જવા માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા નીચેના શ્લોકમાં નવ પ્રકારે ભગવાનનું સંબોધન કરે છે:—

દેવદેવ જગન્નાથ ગોવિન્દ પુરુષોત્તમ ॥

નારાયણ હૃષીકેશ પુણ્યશ્લોકાચ્યુતાવ્યય ॥૨૭॥

હે દેવોના દેવ ! જગતના નાથ ! ગોવિન્દ ! પુરુષોત્તમ ! નારાયણ ! ઇન્દ્રિયોના ઇન્દ્ર ! પવિત્ર કીર્તિવાણા ! અચ્યુત ! હે અવિનાશી ! ૨૭.

(૧) (દેવ) શ્લોકમાં જવું હોય ત્યારે દેવોના પણ જે દેવ હોય તેમની આજ્ઞાથી જ જવાય, કારણ કે તે જ્યારે પોતાની (મનુષ્ય નૃગની) અંદર કીડા કરે ત્યારે (તે) દેવ થાય (૨) (ભગવાન) જગતના નાથ હોવાથી (તેમની) આજ્ઞા અવશ્ય માગવી જોઈએ (૩) ‘ગોવિન્દ’ સત્પુરુષોના ઇન્દ્ર એ પ્રમાણે રાજસ તામસ અને સાત્ત્વિક ભાવથી ભગવાનનાં પ્રભુ તરીકે સંબોધન કર્યાં. (હવે સ્વર્ગમાં જવાની) આજ્ઞા માગવા માટે (ભગવાનને) પ્રેરણા કરનાર તરીકે ત્રણ પ્રકારના પુરુષ કહે છે. (૪) ‘પુરુષોત્તમ’ એટલે પૂર્ણ પુરુષ. (૫) ‘નારાયણ’ (એ) બીજા પુરુષ. (૬) ઇન્દ્રિયોના ઇન્દ્ર એટલે અંતર્યામી (એ) ત્રીજા પુરુષ. ‘અને વિષ્ણુના તો પુરુષનામના ત્રણ રૂપો જાણ્યા’ એ વાક્ય પ્રમાણે (પુરુષના ત્રણ રૂપો કહેલાં છે) આથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાનની પ્રેરણાથી (ગોદાનનાં ફલ) ભોગવવા જઈ છું તેથી મારો અપરાધ નથી.

‘ત્યાં ગએલાને ભગવાનનું સ્મરણ થતું નહિ હોવાથી મોક્ષ થશે નહિ,’ એવી શંકા થાય, તેથી ભગવાનના ગુણો સર્વ સ્થલે છે એમ જણાવતાં પવિત્ર કીર્તિવાણા, અચ્યુત, અવિનાશી’ એ ત્રણ વિશેષણો કહે છે. (૭) પવિત્ર કીર્તિ છે જેમની તેવા (આપ છે). (આથી) એમ સૂચવેલું છે કે વિષયના સંબંધથી થતો દોષ કીર્તિના સ્વભાવને લીધે જ દૂર થાય છે. વિષયોમાં પણ કીર્તિ હોય છે (રહે છે) તેથી તે વિષયોથી વિરૂદ્ધ નથી. તેથી (સ્વર્ગમાં પણ ભગવાનની) સેવા થવાનો સંભવ છે. (૮) ભગવાન સર્વ પ્રકારે અચ્યુત હોવાથી, (તેમની) કીર્તિ નિત્ય અને

પૂર્ણ છે. તેથી (તે) મેળવવાના સાધનની જરૂર નથી. (૬) નથી થતો નાશ જેમનાથી તે (અવિનાશી). તેથી બીજાનો પણ (ભગવાનને લીધે) નાશ થતો નથી એમ કહેલું છે, કારણ કે (ભગવાનની કીર્તિ) શ્રવણ કરનારને પણ અચ્યુત બનાવે છે. અવિદ્યમાનઃ નથી વ્યયઃ નાશ જેમનો એવો છટ્ટી વિભક્તિનો બહુવ્રીહિ ગણવામાં આવે તો પણ દોષ નથી ૨૭

એ પ્રમાણે સ્વર્ગમાં જવાની સર્વ યોગ્યતા કહીને, નીચેના શ્લોકમાં (ત્યાં જવાની પરવાનગી માટે) પ્રાર્થના કરે છે:—

અનુજાનીહિ માં કૃષ્ણ યાન્તં દેવગતિં વિમો ॥

યત્ર ક્ષાપિ સતશ્વેતો મૂયાન્મે ત્વત્પદાસ્પદમ્ ॥૨૮॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે સર્વશક્તિમાન ! દેવના માર્ગે જનારને મને પરવાનગી આપો. ગમે ત્યાં રહેનારના મારા ચિત્તનું આપના ચરણમાં સ્થાન હો. ૨૮.

‘મને’ એટલે જરૂરી પુણ્યના ફલના ભોગવાળાને. ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એટલે સંપૂર્ણ રીતે સર્વ પ્રકારે મુક્તિ આપવાની શક્તિવાળા, કારણ કે વિષયનો સંબંધ હોય ત્યારે મુક્તિ આપવાની શક્તિ (તેમનામાં) નથી એવું નથી. તેવું ન હોત (વિષયના સંબંધવાળાને મુક્તિ આપવાની શક્તિ ન હોત), તો (તેમનો) ખાસ અવતાર (થયો) ન હોત ‘દેવના માર્ગે જનારને’ શબ્દથી જવાનું જરૂરી હોવાનું કહેલું છે. (સ્વર્ગ) ઇચ્છેલું (ઇચ્છવા યોગ્ય) નહિ હોવાથી (ત્યાં જવાની) પરવાનગી મળશે નહિ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે સર્વશક્તિમાન !’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ‘છતાં પણ વિષયોનો સંબંધ થતાં નાશ જરૂર થવાનો’ એવો ભય થતાં, ઉત્તરાર્ધથી પ્રાર્થના કરે છે. ત્રણ પ્રકારના રહેઠાણ છે (૧) સુખ આપનારાં (૨) દુઃખ આપનારાં અને (૩) (સુખ તથા દુઃખ) બંને ન હોય તેવાં. (૨) દુઃખ હોય ત્યાં (ભગવાનનું) સ્મરણ કરવાની શક્તિ રહેતી નથી. (૧) સુખ હોય ત્યાં (ભગવાન સિવાય) બીજામાં આસક્તિ થાય છે. (૩) બંને ન હોય ત્યાં મોહ વિગેરે થાય છે તેથી બધાએ સ્થલોમાં (ભગવાનનું) સ્મરણ ન થવાનું સમાન છે. છતાં પણ (ભગવાનની) કૃપાથી જ સ્મરણ થતું હોવાથી (સ્મરણ માટે) અમુક સ્થાન હોવાની જરૂર નહિ હોવાથી, હું ગમે ત્યાં (રહેતો) હોઉં તો પણ મારું ચિત્ત આપના બે ચરણો જ આસ્પદમ્ સ્થાન છે જેનું તેવો (હોજી). તેમ થતાં ગમે ત્યાં જનાર હોવા છતાં મારું ચિત્ત આપના બે ચરણોમાં જ સ્થિર થશે તેથી કેાઈ પણ ચિંતા (થશે) નહિ ૨૮.

પછી (સ્વર્ગમાં) જતાં, નીચેના શ્લોકથી નમસ્કાર કરે છે:—

નમસ્તે સર્વભાવાય બ્રહ્મણેઽનન્તશક્તયે ॥

કૃષ્ણાય વાસુદેવાય યોગાનાં પતયે નમઃ ॥૨૯॥

સર્વ પદાર્થરૂપ અનન્ત શક્તિવાળા આપ બ્રહ્મને નમસ્કાર છે. યોગોના પતિ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર છે. ૨૯.

ભગવાન છ ગુણવાળા હોવાથી, ધર્મી (ભગવાનને) નિરૂપણ કરી, (તેમનાં) છ વિશેષણો કહે છે. (૧) ' (ભગવાનને મૂકી) ભકતે જવું યોગ્ય નથી ' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે આપ સર્વ પદાર્થરૂપ હોવાથી (સ્વર્ગમાં જવાથી) આપનો ત્યાગ થવાનો નથી. આથી (ભગવાન) કાર્યરૂપ છે એમ કહ્યું. (૨) 'બ્રહ્મ' શબ્દથી (ભગવાન) કારણરૂપ હોવાનું કહે છે. (૩) 'અનન્ત શક્તિવાળા' (તે) કારણ હોવાનું સિદ્ધ કરનાર પ્રકાર કહેલો છે.

એ પ્રમાણે (ભગવાનને) સાધન તરીકે ત્રણ રૂપવાળા જણાવીને ફક્તના સંબંધમાં પણ ત્રણરૂપવાળા કહે છે. (૪) 'શ્રીકૃષ્ણ' સદાનંદ હોવાથી શુદ્ધ ફક્તરૂપ છે. (૫) વાસુદેવ મોક્ષરૂપ ફક્ત આપનાર છે. (૬) 'યોગોના પતિ' શબ્દથી (તેમનું) મોક્ષરૂપ ફક્ત આપવાનું સામર્થ્ય કહેલું છે. સર્વત્ર (જ્યાં વિશેષણોના સંબંધમાં નમસ્કાર) ચાલુ છે એમ જણાવવા આરંભમાં અને અંતે નમસ્કાર કહેલ છે. ૨૯.

(ભગવાને નમસ્કારના) અંગીકારથી જ પરવાનગી આપેલો તે સ્વર્ગના માર્ગે ગયો' એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રી શુક છે:—

इत्युत्त्वा तं परिक्रम्य;पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ॥

अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्पश्यतां नृणाम् ॥૩૦॥

એમ કહીને તેમની પરિક્રમા કરીને, પોતાના મુકુટથી (તેમના) ચરણોનો સ્પર્શ કરીને પરવાનગી અપાએલો (તે) માણસોના દેખતાં ઉત્તમ વિમાનમાં બેઠો. ૩૦.

પ્રદક્ષિણા અને નમસ્કાર સર્વ કાર્ય પાર પડાવનારાં છે. પોતાના મુકુટથી ચરણોનો સ્પર્શ (એમ) સૂચવનારો છે કે ભગવાનના ગુણો નિત્ય હોવાથી તેમના

૧. આનો ક્રમથી મોક્ષ થયો; તેથી સ્વર્ગ વિગેરે ભોગ ભોગવ્યા પછી મોક્ષ થયો એવો ભાવ છે. વિમાન બેસવાનું સ્વર્ગમાં જવા માટે થતું હોવાથી, સ્વર્ગમાં ગયો એવો જ તાત્પર્યાર્થ છે. તેથી જ 'ગયો, એવો અર્થ છે' શબ્દોથી, (સ્વર્ગમાં) ગયો તેને જ તાત્પર્યાર્થ કહેલો છે. વિમાનમાં બેઠો, એ વાચ્યાર્થ (મૂળ શ્લોકમાં કહેલો અર્થ) છે. (લે)

ચરણની છાયામાં જ સર્વ લોગ થાય છે. તેજ સમયે દેવોએ લાવેલાં વિમાનમાં બેસીને. લોકમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ કરતો, માણસોના દેખતાં જ (સ્વર્ગમાં) ગયો, એવો અર્થ છે. ૩૦.

એવી રીતે નૃગની બ્રાહ્મણની અવગણનાને લીધે (થએલી) દુષ્ટ ગતિ અને ભગવદીયપણાંથી (થએલી) સારી ગતિ દર્શાવીને (ભગવાન યાદવોનો) નિરોધ કરવા માટે નીચેના શ્લોકથી અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી (તેઓને) બ્રાહ્મણનાં ધન સાથે સંબંધ ન રાખવાનો ઉપદેશ કરે છે, કારણ કે સાત્ત્વિકો પ્રથમ ધર્મનો ઉપદેશ કરવા યોગ્ય છે.

કૃષ્ણઃ પરિજનં પ્રાહ ભગવાન્ દેવકીપુત્રઃ ॥

બ્રહ્મણ્યદેવો ધર્માત્મા રાજન્યાનનુશિક્ષયન્ ॥૩૧॥

બ્રાહ્મણોનું હિત ઇચ્છનારા ધર્માત્મા દેવકીના પુત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ક્ષત્રિયોને બોધ આપતાં પરિજનને (નીચે પ્રમાણે કહ્યું.) ૩૧.

‘પરિજન’ એટલે પુત્ર પૌત્ર વિગેરે. ‘ભગવાન’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેઓનું અનિષ્ટ બ્રાહ્મણોની અવગણનાથી જ થવાનું છે એવો ભવિષ્યમાં થનારો વૃત્તાંત તે બોલે છે. ‘દેવકીના પુત્ર’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન) ભક્તો ઉપર કૃપા રાખનારા હોવાથી તેવા (બ્રાહ્મણોની અવગણના કરવાના) વિચારમાં (તેમની) સંમતિ નથી. વળી (ભગવાન) આવી રીતે ઉપદેશ થતાં (તેઓ) બ્રાહ્મણની અવગણના ન કરે. એમ ‘બ્રાહ્મણોનું હિત ઇચ્છનારા’ પણ છે. વળી (તે) ‘ધર્માત્મા’ છે એટલે તેમણે ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું છે (તેથી એવો ઉપદેશ કરે છે) કારણ કે બ્રાહ્મણની એક પણ મિષ્કત (આપણી મિષ્કત સાથે) ભળી જવાથી, બધાએ કરેલા ધર્મનો નાશ થાય છે. વળી (ભગવાને) પોતે પણ રાજના વંશમાં (પોતાનો) પ્રાદુર્ભાવ કરવાની લીલા કરેલી છે, તેથી ‘ધર્મ કરવો જોઇએ અને કરાવવો જોઇએ’ એવો ઉપદેશ ક્ષત્રિયોને બોધ આપતાં અને ધર્મ(નું) સ્થાપન થાય તે માટે, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બાર શ્લોકોથી કરે છે. ૩૧.

દુર્જરં વત બ્રહ્મસ્વં મુક્તમગ્નેર્મનાગપિ ॥

તેજીયસોઽપિ કિમુત રાજામીશ્વરમાનિનામ્ ॥૩૨॥

૧ ક્ષત્રિયો રાજસ છે. તેઓ પૈકી સાત્ત્વિક પરિજનને ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે, કારણ કે આ સાત્ત્વિકોનું પ્રકરણ છે, તેથી પહેલાં ‘પરિજન’ અને પછી ‘ક્ષત્રિયો’ કહેલા છે, એવો અર્થ છે. (લે)

અરેરે ! થોડું પણ પ્રાક્ષણું ધન ખાધેલું હોય તો અગ્નિથી પણ પચતું નથી. તેજસ્વીથી પણ (પચતું નથી) તો પછી (પોતાને) ઈશ્વર માનનારા રાજાઓને તો ક્યાંથી જ પચે ? ૩૨.

આરંભમાં સાત્ત્વિકોને ઉપદેશ કરતાં, ‘પ્રાક્ષણું ધન લીધેલું હોય તે(દોષ) બીજા ધર્મથી મટાડવો’ એવા મતનું ખંડન કરે છે. ‘બત’ ‘અરેરે !’ શબ્દ એક દર્શાવવા યોજેલો છે. (આથી) એમ જણાય છે કે જો બાલકો સર્પની સમીપ જાય તો તે સમયે જેમ (તેમના) પિતા વિગેરે એક દર્શાવે છે તેવી રીતે ભગવાન (આ વચનો) કહે છે. (પ્રાક્ષણું ધન) પોતાની મેળે અથવા બીજા ઉપાયથી પચે નહિ તેવું ‘દુર્જર’ છે; કારણ કે પ્રજા ક્ષયરહિત છે (અને પ્રાક્ષણું ધન) તેનું પણ સ્વમ્ એટલે અંતરંગ છે, તેથી (તે) ખાવામાં આવ્યું હોય તો દુર્જર (ન પચે તેવું) છે. (આથી એમ) કહેલું છે કે નહિ પચેલા અન્નની પેઠે તે મરણ કરાવનારું છે. જે(પદાર્થ)માં પ્રજાના જેવા પ્રાક્ષણું ‘આ માંડ’ એવું અભિમાન છે, તે જણાઈ આવે તેવા પ્રકારે જ નૃગ(ના પ્રસંગમાં થયું તે)ની પેઠે ન પચી શકે તેવો હોય છે, તેમ ન હોય* ત્યારે શાસ્ત્ર દ્વારા (ન પચી શકે તેવો જણાય છે), તેથી જણાય તેવા અને ન જણાય તેવા પ્રકારે ન પચે તેવો હોય છે. જે અગ્નિ ખાધેલાં બધાંએ (પદાર્થો)ને ભસ્મ બનાવી દે છે તેણે પણ ખાધેલું (પ્રાક્ષણું દ્રવ્ય) ન પચે તેવું જ રહે છે, પરંતુ ભસ્મ થતું નથી,² એમ આ લોકમાં જ ન પચવાપણું જણાવેલું છે.

“તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરે છે” એ વાક્ય પ્રમાણે જ્ઞાનથી પ્રાક્ષણું ધન પચશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેજસ્વીથી પણ’ શબ્દો યોજેલ છે, કલ આપવા તત્પર થએલું જ્ઞાન તેજ ઉત્પન્ન કરે છે, તે જેનામાં હોય તે તેજસ્વી. (પ્રાક્ષણું ધન) તેનાથી પણ આશ્રયના વિરોધને લીધે ન પચાવી શકાય તેવું છે, કારણ કે જ્ઞાન પોતાનાં આશ્રયનો* તો પરાભવ કરતું નથી. જે પ્રાક્ષણું ધન પ્રાક્ષણથી પણ પચી શકે તેવું નથી, ત્યારે પ્રાક્ષણું ધન રાજાઓથી ન પચાવી શકાય તેવું કેમ ન હોય ? કારણ કે (રાજાઓમાં)

૧ ‘તેમ ન હોય તો’ એટલે વાસ્તવિક રીતે પ્રાક્ષણું ધન હોવા છતાં, તેમાં પ્રાક્ષણને ‘આ માંડ છે’ એવું અભિમાન ન હોય તો. (લે)

૨ પુરૂષ અગ્નિ (જઠરાગ્નિ)ને લીધે ખાધેલું બધું પચાવી શકે છે તે અગ્નિરૂપ સાધન પણ જ્યારે પ્રાક્ષણું ધન પચાવી શકતું નથી ત્યારે તે ન પચી શકે તેવું છે એવો શ્લોકનો અર્થ છે. (લે)

* જ્ઞાનનો આશ્રય બ્રહ્મ અથવા પ્રાક્ષણ. જ્ઞાન પ્રાક્ષણમાં રહેલું છે.

પોતાથી બ્રહ્મપણું હોતું નથી અને તેઓ બ્રાહ્મણોનો આશ્રય કરનારા છે. વળી તેઓમાં પણ જેઓ (પોતાને) ઈશ્વર માનનારા છે, તેઓ પોતાના ક્ષત્રિય ધર્મનો ત્યાગ કરીને ભગવાનના ગુણ ઐશ્વર્યનું (પોતામાં) અભિમાન રાખે છે. તેથી બીજાના ધર્મ ઉપર આધાર રાખતા હોવાથી બ્રાહ્મણનું ધન (તેમનાથી) જરા પણ ન પચી શકે તેવું છે. ૩૨.

એ પ્રમાણે (બ્રાહ્મણનું ધન) મરણ કરાવનારું છે એમ કહીને, તેવા બીજા પણ પદાર્થો છે (એમ કહેવામાં આવે) તેથી (બ્રાહ્મણના ધન સાથે બીજા કોઈને) સરખાવી શકાય તેમ નથી એમ કહેવા બીજા (પદાર્થ) તેવા નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

નાહં હાલાહલં મન્યે વિષં યસ્ય પ્રતિક્રિયા ॥

બ્રહ્મસ્વં હિ વિષં પ્રોક્તં નાસ્ય પ્રતિવિધિર્ભૂવિ ॥૩૩॥

હાલાહલ જેનો ઉપાય થઈ શકે છે તેને હું વિષ માનતો નથી. બ્રાહ્મણના ધનને વિષ કહેલું છે. કારણ કે આનો ભૂતલ ઉપર ઉપાય નથી. ૩૩.

સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થએલું મહાદેવે પીધેલું વિષ હાલાહલ છે. બધા વિષ (હાલાહલ) નથી. તે (હાલાહલ)નો પણ મહાદેવે ભક્ષણ કર્યું (એ) ઉપાય જણાવ્યો, તેથી તે વિષ જ નથી. જો કે ‘ એમ કહે છે કે વિષ વિષ નથી (પરંતુ) બ્રાહ્મણનું ધન વિષ કહેવાય છે. વિષ એકલાને હણે છે, બ્રાહ્મણનું ધન પુત્ર પૌત્રને પણ હણે છે ’ એ બીજાં વાક્યમાં જૂદા પ્રકારથી (બ્રાહ્મણના ધનરૂપ વિષની) કૂરતા વર્ણવેલી છે, છતાં પણ તેનો પણ સ્વીકાર ન થાય* તે માટે, (તેનો) ઉપાય જ નથી એમ કહે છે; કારણ કે બ્રાહ્મણનાં ધન(રૂપ વિષ)નો ઉપાય નથી. તેમ ન હોત (બ્રાહ્મણનાં ધનનો ઉપાય હોત) તો નૃગની પ્રાર્થનાથી સર્વના મિત્રરૂપ જે બ્રાહ્મણોને દયા આવત, તો તેઓ ઉપાય કરત.

‘ ગરોળાનો દેહ પ્રાપ્ત કરીને તે મુક્તિ પામ્યો, એવો તેનો પણ ઉપાય જણાએલો છે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ ભૂતલ ઉપર ’ શબ્દ યોજેલ છે. વસ્તુસ્થિતિ જોતાં (ગરોળાના દેહમાં રહેવાથી) તેનો ઉપાય થએલો નથી, એવો અર્થ છે. ૩૩.

બ્રાહ્મણના ધન અને બીજા વિષ વિગેરેનો) તે ભેદ પણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

* કૂરતાથી દુઃખ થાય તે ભોગવવાથી બ્રાહ્મણનું ધન લીધેલ હોય તો તે પચી જાય, એવું ન સ્વીકારવા માટે, એવો અર્થ છે.

હિનસ્તિ વિષમત્તારં વહ્નિરદ્ધિઃ પ્રશામ્યતિ ॥

કુલં સમૂલં દહતિ બ્રહ્મસ્વારણિપાવકઃ ॥૩૪॥

વિષ ખાનારને હણે છે. અગ્નિ જલથી શાંત થાય છે પ્રાક્ષણના ધનરૂપ અરણિમાંથી ઉત્પન્ન થએલો અગ્નિ મૂલસહિત કુલને ખાળે છે. ૩૪.

ઉપાય ન થાય તો પણ વિષ ખાનારને જ હણે છે ‘વિષથી અગ્નિ કૂર હોવાથી (પ્રાક્ષણનું ધન) તેની સમાન હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અગ્નિ જલથી શાંત થાય છે’ એમ કહેવું છે. ‘જલ અગ્નિનો શત્રુ જ છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે (અગ્નિ) જલથી શાંત થાય છે જ. પ્રાક્ષણનાં ધન(રૂપ અગ્નિ) શાંત ન થવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પ્રાક્ષણનું ધન જ એ અરણિઓ છે, જેમને ઘસવામાં આવતાં અગ્નિ (ઉત્પન્ન) થાય છે. જે યજમાનને માટે તે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેને પણ ખાળીને શાંત થાય છે, કારણ કે જ્યાં સુધી જીવતો હોય ત્યાં સુધી અગ્નિહોત્ર કરવાનો (તેનો) ધર્મ છે પ્રાક્ષણનાં ધનરૂપ અરણિ તો કુલના માટે જ (કુલમાં) આવેલી હોવાથી, કુલને પણ ખાળીને શાંત થાય છે; કારણ કે કોઈ પણ ધર્મને માટે અથવા પરલોક (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પ્રાક્ષણનું ધન લેતું નથી. શરીર પણ કુલમાં ઉત્પન્ન થએલું હોવાથી અને વંશ કરનાર (ચાલુ રાખનાર) હોવાથી કુલનું જ પોષણ કરનાર છે. શાસ્ત્રમાં મના કરેલાં કર્મ કરવા માટે પ્રાક્ષણનું ધન લેવામાં આવે ત્યારે, (પ્રાક્ષણનું ધન અને શાસ્ત્રમાં મના કરેલું કર્મ) બંનેથી સર્વનો નાશ થાય છે.

અથવા ‘કુલ’ શબ્દ (પોતાના જેવા) બીજાઓનો પણ સમાવેશ કરાવનારો છે, જે કોઈને તે પ્રાક્ષણના ધનનો સંબંધ થાય છે તેને પણ તે ખાળે છે તેથી સર્વ મતલોદ રહિત છે. ‘મૂલ સહિત’ વિશેષણથી (એમ કહેવું છે કે) કુલનું રક્ષણ કરનારો ધર્મ (કુલના ઉપર) આધાર રાખનારો હોવાથી તેને પણ ખાળે છે. ૩૪.

પ્રાક્ષણનું ધન કુલનો નાશ કરનાર છે એમ સામાન્ય રીતે સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકમાં ખાસ અવસ્થા કહે છે:—

બ્રહ્મસ્વં દુરનુજ્ઞાતં મુક્તં હન્તિ ત્રિપૂરુષમ્ ॥

પ્રસદ્ય તુ બલાદ્મુક્તં દશ પૂર્વાન્દિશાપરાન્ ॥૩૫॥

ખોટી રીતે સંમતિ આપેલું પ્રાક્ષણનું ધન ભોગવવામાં આવેલ હોય તે ત્રણ પુરૂષોનો નાશ કરે છે. ઝુંટવીને બલપૂર્વક ભોગવેલું તો દશ પહેલાના અને દશ પછીના (પુરૂષોને હણે છે). ૩૫.

‘ જોડી રીતે સંમતિ આપેલું ’ એટલે મનથી આપ્યા વિના જ માત્ર વાણીથી (લેવાની) સંમતિ આપેલું. જેમ જલથી લઇને સંમતિ માગે, પછી (લઇ લેનારને) સર્વથી જલવાન બાણી, તે મારશે એવા લયથી તે મંબુર રાખે તે ‘ જોડી રીતે સંમતિ આપેલું. ’ તે જો લોગવવામાં આવે તો ત્રણ પુરૂષોનો નાશ કરે છે. (૧) લોગવનાર (૨) તેનો પુત્ર અને (૩) પૌત્ર એ ત્રણ પુરૂષોનો નાશ કરે છે). ચોરીથી લોગવેલું તો શાસ્ત્રમાં મના કરેલ હોવાનું ભારે પાપ કરાવનારું થાય છે. ઝૂંટવીને લીધેલું એટલે શાસ્ત્ર રીતે (પ્રાક્ષણનું) ઉદ્ધંધન કરીને લીધેલું અને લોકરીતે જલપૂર્વક લોગવેલું એકવીસ પુરૂષોને બાળે છે. તે પૈકી બાપ, દાદો, વડદાદો વિગેરે વિગેરે દશ પહેલાના અને પુત્ર પૌત્ર વિગેરે દશ પછીના અને (પ્રાક્ષણનું ધન જલપૂર્વક લેનાર) પોતે એકવીસમો છે. ઝૂંટવીને લેવાની અને જલપૂર્વક લેવાની અવસ્થા અંદરના અને બહારના ભેદથી અથવા વેદના અને લોકના ભેદથી (કહેલી છે). જલથી લઇ લેવામાં આવે તે કોઇક પોતે જલ કર્યા વિના આપે છે, અને કોઇક તો પોતે પણ જલ કરે છે તેથી (તેની તે વાત) ફરી કહેવાસ્પ દોષ નથી. ૩૫.

‘ એવું ધર્મશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે ત્યારે (કોઇથી) પ્રાક્ષણનું ધન લઇ લેવાનું કેમ બને ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

રાજાનો રાજલક્ષ્મ્યા ચ નાત્મપાતં વિદન્તિ તે ॥

નિરયં યેઽભિમન્યન્તે બ્રહ્મસ્વં સાધુ બાલિશાઃ ॥૩૬॥

અને જે મૂર્ખ રાજાઓ નરકરૂપ પ્રાક્ષણના ધનને સાંઝે માને છે તેઓ રાજલક્ષ્મીને લીધે પોતાના પતનને બાળુતા નથી. ૩૬.

પહેલાં તો રાજપણને લીધે જ, (અને) તેમાં પણ રાજલક્ષ્મીને લીધે, ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી ઉત્તમ કુલ વિગેરેના મદને લીધે પોતાનું પતન બાળુતા નથી, કારણ કે તેઓ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા રાજાઓ છે. તેવું ન હોત તો ‘રાજ્યના અંતે નરક નિશ્ચિત છે’ એવું (શાસ્ત્રમાં) ન હોત. બીજું (સર્વ) ક્ષત્રિયોથી પ્રસરેલું જ છે, પરંતુ પ્રાક્ષણ જ (ક્ષત્રિયોમાં) પ્રસરનાર છે. તે(ક્ષત્રિયો) જો પ્રાક્ષણનાં ધનને નરકનાં સાધન તરીકે બાળુતા હોય, તો (તે) ન લે, કારણ કે કોઇ પણ નરકમાં પડતું (પડવા ઇચ્છતું) નથી. તેથી જ તેઓ નરકરૂપ પ્રાક્ષણનાં ધનને સાંઝે માને છે; કારણ કે તેઓ મૂર્ખ છે. ૩૬.

સામાન્ય રીતે નરક (પ્રાપ્ત થાય) છે એમ કહી, નીચેના જ શ્લોકોથી (તેનો) ખાસ પ્રકાર કહે છે:—

ગૃહ્ણન્તિ યાવતઃ પાંસુન્ક્રન્દતામશ્રુચિન્દવઃ ॥

વિપ્રાણાં હૃતઘૃત્તીનાં વદાન્યાનાં કુટુમ્બિનામ્ । ૩૭॥

રાજાનો રાજકુલ્યાશ્ર તાવન્તોઽન્દાન્નિરઙ્કુશઃ ॥

કુમ્ભીપાકેષુ પચ્યન્તે બ્રહ્મદાયાપહારિણઃ ॥૩૮॥

હરાએલી આજીવિકાવાળા, ઉદાર, કુટુંબી રૂદન કરતા બ્રાહ્મણોના આંસુઓના બિંદુઓ જેટલાં પૃથ્વીનાં રજકણોને ગ્રહણ કરે છે તેટલાં વર્ષો સુધી અંકુશ વિનાના બ્રાહ્મણોનું ધન હરી લેનાર રાજાઓ અને રાજાના કુલમાં જન્મેલાઓ કુંભીપાક (નરકો)માં શેકાય છે. ૩૭-૩૮.

હરાએલી આજીવિકાવાળા રૂદન કરતા (બ્રાહ્મણો)ના આંસુઓના બિંદુઓ જેટલાં પૃથ્વીનાં રજકણોને ગ્રહણ કરે છે (તેટલાં વર્ષો સુધી કુંભીપાકમાં શેકાય છે), કારણ કે અંદરનો (મનમાં) શોક થતાં રૂદન થાય છે, અને તેનું માપ આંસુઓથી થાય છે, અને આંસુઓનું માપ (તેઓએ કરેલાં) કાર્યથી થાય છે. તેથી પૃથ્વીનાં રજકણોનાં સંખ્યાથી જ શોકની ગણતરી થાય છે. બીજાં કારણ(થી આવેલ આંસુઓ) ગણવાના નથી એમ જણાવવા 'હરાએલી આજીવિકાવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. 'ઉદાર' વિશેષણથી લોભ વિગેરે દોષ વિનાના (બ્રાહ્મણો) કહેલા છે. 'કુટુંબી' વિશેષણથી હરાતા પદાર્થની (તેઓની) આવશ્યકતા કહેલી છે. (કુટુંબી હોય) ત્યારે બ્રાહ્મણનું ધન હોવાપણું થાય છે, કારણ કે (તે તેઓને) ઘણું જરૂરી હોય છે. '(આંસુઓ) ટપકીને જેટલાં પૃથ્વીનાં રજકણોને ગ્રહણ કરે. તેટલાં વર્ષો સુધી પિતૃલોકને જાણતો (પ્રાપ્ત કરતો) નથી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં મના કરેલી ક્રિયાથી થતાં દુઃખનો નિર્ણય વેદમાં પૃથ્વીનાં રજકણોદ્વારા જ કહેલો છે. ૩૭.

એક(શ્લોક)થી કારણ કહીને, બીજા (આડત્રીસમા શ્લોક)થી ફલ કહે છે. 'રાજકુલ્યાઃ' એટલે રાજાના કુલમાં જન્મેલાઓ અને 'અને' શબ્દથી (જણાવેલા) તેમના બીજા સંબંધીઓ જેઓ એ પ્રમાણે (બ્રાહ્મણનું ધન) હરવાની શક્તિવાળા છે તેઓ તેટલાં 'અન્દાન્' વર્ષો થાય ત્યાં સુધી કુંભીપાક (નરકો)માં શેકાય છે. કોઈ પ્રસંગે થનારા દોષ ગણવાના નથી એમ જણાવવા 'બ્રાહ્મણોનું ધન હરી લેનાર' વિશેષણ યોજેલું છે. 'અંકુશ વિનાના' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) તેઓને વશ રાખનાર કોઈ ન હોય તો (એમ થાય છે). તેમ ન હોય (તેઓને વશ રાખનાર કોઈ હોય) તો (બ્રાહ્મણનું ધન હરવાનો) દોષ તેને (વશ રાખનારને) જ થાય (લાગુ પડે) છે. ૩૮.

અમુક પ્રકારનું પ્રાક્ષણનું ધન હરવામાં વધારે દોષ થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા બ્રહ્મવૃત્તિં હરેચ્ચ યઃ ॥

પષ્ટિર્વર્ષસહસ્રાણિ વિષ્ણ્યાં જાયતે કૃમિઃ ॥૩૯॥

અને જે પોતે આપેલી અથવા ખીજાએ આપેલી પ્રાક્ષણની આજીવિકાને હરે છે તે સાઠ હજાર વર્ષ સુધી વિષામાં ફીડો થાય છે. ૩૯.

પહેલાં પોતે જ આપેલી (અને) પછી પ્રાક્ષણની અયોગ્યતા થતાં લઈ લીધેલી, (અથવા) ખીજા રાજાએ આપેલી (અને) ખીજાનું રાજ્ય પડાવી દેતાં દેવાએલી (પ્રાક્ષણની આજીવિકા અધમ જન્મ કરાવે છે). પિતા વિગેરેએ આપેલી (આજીવિકા) પોતે જ આપેલી કહેલી છે, કારણ કે પિતા પોતે જ (પુત્ર થઈ અવતરેલ) છે, અહિં ધનની વાત કહેલી નથી, પરંતુ ભૂમિ વિગેરે આજીવિકા જેમાંથી સદા નિર્વાહનું સાધન ઉત્પન્ન થાય છે તે (કહેલ છે). ‘પ્રાક્ષણની આજીવિકા’ એટલે પ્રાક્ષણના જ નિર્વાહનું સાધન ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થ. તેવો (તેવો પદાર્થને હરનારો) સાઠ હજાર વર્ષ સુધી નરકરૂપ વિષામાં ફીડો થઈ રહે છે. વર્ષ સાઠ કહેવાય છે. ‘પ્રલવ’ વિગેરે તેનાં નામ છે. તે એક હજાર વાર ફરી ફરી આવે તેથી તેટલાં (સાઠ હજાર) વર્ષો થાય છે. તે (વિષા) સર્વથી વધારે સૂગ કરનારી છે, (અને) તેમાં જ ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી, તે (વિષાના ફીડાના) શરીરમાં કેઈ પણ સમયે સુખનો સંબંધ હોતો નથી એમ કહેલું છે. ૩૯.

એ પ્રમાણે પ્રાક્ષણનાં ધન(ને હરવા)ના દોષો કહી, પોતાના (સેવકો)માં તે હોતો નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ન મે બ્રહ્મધનં મૃયાદ્દગ્ધદ્ધાલ્પાયુષો નૃપાઃ ॥

પરાજિતાશ્રયુતા રાજ્યાન્નવન્ત્યુદ્દેજિનોઽહયઃ ॥૪૦॥

જેની ઇચ્છા રાખનાર અદ્ય આયુષ્યવાળા રાજાઓ પરાજય પામી, રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થઈ, પીડા કરનારા સર્પો થાય છે તે પ્રાક્ષણનું ધન માફ ન થાઓ. ૪૦.

પોતાની મેળે અથવા દેવને લીધે પ્રાક્ષણનું ધન આવી જાય છે, તેથી (તે) ‘માફ ન થાઓ’ એવું દેવને પ્રાર્થના કરતાં (કહેલું) વચન છે,

‘ધ્યાન ન રહેતાં (પ્રાક્ષણનું ધન) આવી જાય તેમાં શું દોષ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેની ઇચ્છા રાખનાર અદ્ય આયુષ્યવાળા’ શબ્દ યોજેલ છે. યદ્દગ્ધદ્ધાઃ જેની ઇચ્છા રાખનાર અને તેઓ અદ્ય આયુષ્યવાળા (તે યદ્દગ્ધદ્ધાલ્પાયુષઃ)

(પ્રાક્ષણુનું ધન) લેતાં તરત જ આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે, એમ કહેવું છે. દુઃખમાં સપડાએલાઓને (પ્રાક્ષણુનું ધન લેવાથી) તેવો દોષ થતો નથી એમ જણાવવા 'રાજ્યો' શબ્દ ચોજેલ છે. દૈવની ગતિથી મરણ ન થાય તો પણ શત્રુઓથી (તેઓનો) પરાજય થાય છે, રાજ્યથી બ્રહ્મ થાય છે. પછી મરણ પામી (પોતાની) સ્થિતિથી બ્રહ્મ થએલા તેઓ માણસોને પીડા કરનારા સર્પો થાય છે. તેથી (પ્રાક્ષણુનું ધન લેવામાં) આ લોકના અને પરલોકના દોષ રહેલ હોવાથી, તે (મને) પ્રાપ્ત ન થાઓ એમ (કહેવું છે). ૪૦.

‘પ્રાક્ષણુ પોતે જો સહન થઈ ન શકે તેવો અપરાધ કરે તો શું કરવું?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

વિમ્નં કૃતાગસમપિ નૈવ દ્રુહ્યત મામકાઃ ॥

મન્તં વહુ શપન્તં ચ નમસ્કુરુત નિત્યશઃ ॥૪૧॥

મારા સેવકો! અપરાધ કરેલા વિમ્નનો પણ દ્રોહ ન કરો. બહુ મારનાર અને બહુ શાપ આપનાર (વિમ્ન)ને પણ સદા નમન કરો. ૪૧.

‘મારા સેવકો!’ શબ્દથી, (ભગવાનના) પોતાના દેવતા પ્રાક્ષણુ હોવાથી, (તેમના સેવકોને) દેવતા ઘણું જ માન આપવા ચોગ્ય હોવાથી; (તેઓનો) દ્રોહ ન કરવાનું કારણ કહેવું છે. નિયમપૂર્વક (પ્રાક્ષણુનો) દ્રોહ ન કરો.

‘(પ્રાક્ષણુ) ધ્યાન વિના અપરાધ કરે તેના સંબંધમાં આ (કહેવું હશે)’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. મનથી અપરાધ કરે તેનું તો કહેવું જ શું? કાયાથી તથા વાણીથી અપરાધ કરે ત્યારે પણ (તેમનો) દ્રોહ ન કરો. ‘બહુ’ શબ્દનો જાને જાણુએ સંબંધ છે. ‘હણવા ઇચ્છનારને હણવો’ એ વાક્યને લીધે અહિં ‘હનન’ નો અર્થ ‘મારવું’ થાય છે, પરંતુ ‘શિરઃછેદ’ થતો નથી. શાપ ધમકી છે. મારા સેવકોને શાપ લાગતો નથી. તેથી તેમને (શાપથી) ભય નહિ હોવાથી, તેમણે માત્ર શાંત જ ન રહેવું. (કારણ કે) તેમ થાય (માત્ર શાંત જ રહે) તો પ્રાક્ષણુને ભય થવાનું સંભવતું હોવાથી. ફરીથી (તેમનો) અપકાર થાય, પરંતુ (તેઓને) ભય ન થાય તે માટે સદા નમન કરો. ૪૧.

‘ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી અને વ્યવહાર પણ તેવો નહિ હોવાથી,* લોક

* ભગવાન સર્વરૂપ છે એટલે જેમ પ્રાક્ષણુરૂપ છે તેમ બીજા મનુષ્યરૂપ પણ છે, તેથી બીજાએ પ્રાક્ષણુને શા માટે નમન કરવું? વળી જ્યાંએ પ્રાક્ષણુને નમન કરવું એવો લોકમાં વ્યવહાર પણ નથી, તેથી પ્રાક્ષણુને નમન કરવું એ વેદથી તેમ લોકથી વિરૂદ્ધ કામ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

અને વેદથી વિરૂદ્ધ (કાર્ય) કેમ કરવું ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

યથાહં પ્રણમે વિપ્રાનનુકાલં સમાહિતઃ ॥

તથા નમત યૂયં ચ યોડન્યથા મે સદ્ગુણાક્ ॥૪૨॥

અને જેમ હું સાવધાન રહીને સમય અનુસાર વિપ્રોને પ્રણામ કરું છું તેમ તમે નમન કરો. જે (તેથી) વિરૂદ્ધ વર્તશે તે મારાથી દંડ પામશે. ૪૨.

મારા સેવકોએ મેં કરેલ છે તેમ કરવું જોઈએ. (તેમને) લોકનું તથા વેદનું શું પ્રયોજન ? હું તો ત્રણ કાલમાં સાવધાન રહીને, ભૂગુને (પ્રણામ) કર્યા તેમ, જ્યાં વિપ્રોને વિપ્ર*તરીકે જ પ્રણામ કરું છું, તે પ્રમાણે તમે પણ નમન કરો; કારણ કે તમે મારાથી અધિક નથી 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી, તમારા સેવકો પણ (વિપ્રોને નમન કરે). (તેમ) ન કરવાથી થતી હાનિ કહે છે (કે) જે વિરૂદ્ધ (વર્તે છે) (એટલે) સાવધાન રહી બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરતો નથી તે મારાથી દંડ પામશે મારી પાસેથી દંડને પાત્ર થશે ૪૨.

‘એવો આગ્રહ શા માટે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

બ્રાહ્મણાર્થો હ્યપહૃતો હર્તારં પાતયત્યધઃ ॥

અજાનન્તમપિ હ્યેનં નૃગં બ્રાહ્મણગૌરિવ ॥૪૩॥

જેમ બ્રાહ્મણની ગાયે આ નૃગનું (પતન કરાવ્યું) તેમ હરી લીધેલું બ્રાહ્મણનું ધન હરનારનું (તે) ન જાણતો હોવા છતાં નીચે પતન કરાવે છે. ૪૩.

મારા સેવકો ઉંચી ગતિ જ પ્રાપ્ત કરશે. હરી લીધેલું તે બ્રાહ્મણનું ધન તો હરનારનું પતન કરાવે છે. હરવામાં આવે ત્યારે નીચે પતન કરાવે છે જ. ‘ન જાણતો હોવા છતાં’ શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) ન જાણતો હોવાથી કદમાં કંઈ પણ ભેદ થતો નથી. ‘જેમ બ્રાહ્મણની ગાયે આ નૃગનું (પતન કરાવ્યું)’ શબ્દોથી સ્પષ્ટ દષ્ટાંત (કહેલું છે) ૪૩.

એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરીને, ‘(ભગવાન) પહેલાંની દ્વારકામાં પ્રસંગને લીધે પધારેલા તે ત્યાં જ રહેશે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં ‘(ભગવાન) ત્યાંથી પધારી મુખ્ય દ્વારકામાં આવેલા (પોતાના) ગૃહમાં રહ્યા’ એમ કહે છે:—

* ‘વિપ્ર તરીકે’ એટલે ‘વિપ્ર છે તે કારણથી.’

एवं विश्राव्य भगवान्मुकुन्दो द्वारकौकसः ॥

पावनः सर्वलोकानां विवेश निजमन्दिरम् ॥४४॥

એવી રીતે દ્વારકાના લોકોને સંભળાવીને સર્વ લોકોને પવિત્ર કરનારા ભગવાન મુકુન્દે પોતાના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૪.

સર્વને સારી રીતે સંભળાવીને, તેટલાથી જ કાર્ય (પતશે એમ) માનીને, પ્રાણીઓનો અપરાધ નહિ થાય તો મોક્ષ થશે એવા હેતુથી સર્વને મોક્ષ આપનાર ભગવાને (પોતાના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો). ‘દ્વારકાના લોકોને’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) નિરોધ તેઓનો જ કરેલો, તેથી મોક્ષ આપનારે તેમનું જ રક્ષણ કર્યું. ભગવાનના ધામમાં તેઓ રહેલા, ભગવાને જ તેઓને પવિત્ર કર્યા સંસાર-માંથી તેઓનો ઉદ્ધાર કરીને ભગવાને નિજમન્દિરમ્ પોતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. આથી સાત્ત્વિકોનો નિરોધ સામાન્ય રીતે કહ્યો. ૪૪.

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધમાં પંદરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

अध्याय सोणभो.

विशेषे सात्त्विके रोधे तामसादिविभागतः ॥

पूर्वे राजसमापन्नाः सत्त्वभावं तथाऽनयत् ॥१॥

અમુક સાત્ત્વિક નિરોધ (કહેવા)માં^૧ તામસ વિગરે વિભાગમાંથી પહેલાં જેમણે રાજસ (ભાવ) પ્રાપ્ત કરેલ તેઓને તે પ્રમાણે (ભગવાને) સત્ત્વભાવ પ્રાપ્ત કરાવ્યો^૨. કા. ૧.

૧ ગયા અધ્યાયના અંતે સામાન્ય નિરોધ કહ્યો હવે અહિંથી પાંચ અધ્યાયોનો અર્થ અમુક (વ્યક્તિઓ)નો નિરોધ છે એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલ છે. આવો નિરોધ કહેવાનો હોવાથી, ‘તે કહેવામાં આવે છે. (કા. ૨)’ એવો વાક્યનો સંબંધ છે. (લે)

૨ તામસ પ્રકરણમાં તામસપણું દૂર કરી રાજસપણું પ્રાપ્ત કરાવ્યું. પછી રાજસ પ્રકરણમાં રાજસપણું પણ દૂર કરી સાત્ત્વિકપણું પ્રાપ્ત કરાવ્યું. પછી સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં નિર્ગુણપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે. પછી મુક્તિ (અગીઆરમા) સ્કંધમાં મુક્તિ કરાવશે એવો વિભાગ નિબંધમાં કહેલો છે. તેથી પહેલાં તામસપ્રકરણથી રાજસભાવ પ્રાપ્ત કરેલ, તેઓનો તે ભાવ દૂર કરી સાત્ત્વિકભાવ કરાવ્યો એમ પાછલું કાર્ય હવે પછીનું કહેવા માટે ફરીથી જણાવેલ છે. (લે)

તેષાં સાત્ત્વિકરૂપાણાં સકામત્વાદ્ભેદેન હિ ॥

નિરોધં કારયમાસ ષોડશે તન્નિરૂપ્યતે ॥૨॥

સાત્ત્વિક ભાવ પામેલા તેઓ સકામ હોવાથી, બલભદ્રથી (તેઓનો) નિરોધ કરાવ્યો.^૧ સોળમા (અધ્યાય) નાં તે કહેવામાં આવે છે. કા. ૨.

તતઃ સ્વરૂપભાવાનાં દુષ્ટાનાં દોષનુદ્ધરિઃ ॥

પ્રસન્નાદિદમત્રોક્તં બારાણસ્યાસ્તુ દાદનમ્ ॥૩॥

પછી હુરિસ્વરૂપમાં ભાવનાવાળા દુષ્ટાનાં^૨ દોષ દૂર કરનારા થાય છે. આ વારાણસીને બાળવાનું તો પ્રસંગને લીધે અહિં કહેલું છે. કા. ૩.

બલસ્તામસભાવાનાં રાજસાનાં તથૈવ ચ ॥

સાત્ત્વિકાનાં તથા માનસખણ્ડકઃ સુનિરૂપ્યતે ॥૪॥

બલભદ્રને તામસ ભાવવાળાઓનાં, તેમજ રાજસોના તથા સાત્ત્વિકોનાં^૩ માનનું ખંડન કરનારા કહેવામાં આવે છે. કા. ૪.

તતઃ સ્ત્રીણાં તુ ભગવાનેકૈનૈવ કરિષ્યતિ ॥

સત્તમાસ્ત્રય પક્ત્ર ધર્મિણઃ પૃથગીરિતાઃ ॥૫॥

પછી સ્ત્રીઓનો (નિરોધ) તો ભગવાન એક જ (અધ્યાય) થી કરશે.^૪ સાતમા ધર્મિરૂપ ત્રણ (અધ્યાયો) એક સાથે જૂદા કહેલા છે.^૫ કા. ૫.

૧ સાત્ત્વિકભાવ પ્રાપ્ત કરેલા સકામ હોવાથી, બલભદ્રદ્વારા તેમનો નિરોધ કરાવ્યો. કામ તામસ છે અને સંકર્ષણ પણુ તેવા (તામસ) છે તેથી તેમની દ્વારા જ તેઓનો નિરોધ કરાવ્યો એવો ભાવ છે. નિષ્કામપણું બલભદ્રથી પ્રાપ્ત થતાં, ભગવાન પોતે કુરુક્ષેત્રમાં તેમને નિર્ગુણપણું પ્રાપ્ત કરાવશે એવી પ્રકરણની સંગતિ છે. (લે)

૨ અમુકના નિરોધના પહેલ (સોળમા) અધ્યાયનો અર્થ કહી, હવે બીજા (સત્તરમા) અધ્યાયનો અર્થ કહે છે. માત્ર ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ જેમનો ભાવ (પ્રેમ) હતો તેવા પૌંડ્રક વિગેરે હતા પણ તેઓ દુષ્ટ હતા. તેથી ભગવાન તેમના દોષ દૂર કરનાર થયા. તેઓના માત્ર દોષ દૂર કરવાના હતા, સ્વરૂપમાં તેઓને પ્રેમ હોવાથી સારૂપ્ય તો તેમને પ્રાપ્ત થયું જ હતું (લે)

૩ યમુના, દ્વિવિદ વિગેરે અને બીજા વિગેરેના માનનું ખંડન કરનારા એવો અર્થ છે. (લે)

૪ આ પાંચમા (વીસમા) અધ્યાયનો અર્થ છે. નારદને બોધ કરવા પત્નીઓનો ખાસ નિરોધ કરશે એવો અર્થ છે. (લે)

૫ પહેલાંની પેઠે છ (ધર્મરૂપ અધ્યાયો) પછી ધર્મિરૂપ અધ્યાય પણ અહિં હશે, એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે ધર્મો અને ધર્મીના પ્રકારથી નિરૂપણ કરતાં સાતમા ધર્મિરૂપ અધ્યાયો આવે તો. (લે) સાત્ત્વિક પ્રમેય, સાધન અને ફલ ત્રણે પેટા-પ્રકરણોના ત્રણે ધર્મિરૂપ અધ્યાયો આ પ્રકરણના અંતે એક સાથે કહેલા છે).

एवं प्रमेयबलतो निरोधः पञ्चधा भवेत् ॥

એવી રીતે પ્રમેય બલથી પાંચ પ્રકારે^૧ નિરોધ થાય છે કા પૃ. ૫૬.

પહેલાના અધ્યાયમાં સાત્ત્વિકોને શાસ્ત્રમાં મના કરેલ (કાર્ય)થી દૂર રાખ્યા. સોળમા અધ્યાયમાં તે લૌકિક (સ્થિતિ)માંથી સાત્ત્વિક ભાવ પ્રાપ્ત કરેલી ગોપીઓનો નિરોધ કરવામાં આવે છે. પછી (સત્તરમા અધ્યાયમાં) કાશી બાળશે ત્યારે વૈદિક^૨ (સ્થિતિ)માંથી નિરોધ (કર્યાનું) કહેશે. પછી^૩ (અઠારમા અધ્યાયમાં) શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ભક્તિમાંથી દ્વિવિદ વિગેરેનો (નિરોધ કહેશે), અને પછી^૪ (ઓગણીસમા અધ્યાયમાં) શાસ્ત્ર પ્રમાણેની ભક્તિમાંથી બીજમ વિગેરેનો (નિરોધ કહેશે). પછી (વીસમા અધ્યાયમાં) શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર^૫ નારદનો પણ (નિરોધ કહેશે)

(ભગવાને) મુખ્ય સ્થિતિમાંથી^૫ પોતાની શક્તિ બે સ્થલે મૂકી તેથી સાધનશક્તિરૂપ બલભદ્રે ગોપીઓનો નિરોધ કર્યો એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી બલભદ્ર ગોકુલ ગયા વિગેરે કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रीशुक कहे છે:—

बलभद्रः कुरुभेषु भगवान् रथमास्थितः ॥

सुहृद्दिदृक्षुस्तकण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥૧॥

હે ઉત્તમ કૌરવ ! મિત્રોને મળવાને ઇચ્છતા, (તે માટે) આતુર ભગવાન બલભદ્ર રથમાં બેસી નંદના ગોકુલ ગયા. ૧.

(હે ઉત્તમ કૌરવ ! એ) સંબોધન (રાબને) વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે. 'ભગવાન' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) નિરોધ બીજાએ કરેલ થતો નથી,

૧ અમુકના નિરોધ કહેતા પાંચ પ્રકારે. પંદરમા અધ્યાયમાં કહેલ સામાન્ય નિરોધ લક્ષ્યે તે છ પ્રકારે એવો ભાવ છે. (લે)

૨ 'સાત્ત્વિક ભાવ પ્રાપ્ત કરેલાઓની' એ વિશેષણ અખ્યાહાર છે.

૩ 'સાત્ત્વિકભાવ પ્રાપ્ત કરાવેલા' દ્વિવિદ વિગેરે તથા બીજમ વિગેરેનો (નિરોધ કરાવશે). (લે)

૪ 'શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર' એટલે 'પોતાથી જ સાત્ત્વિક ભાવવાળા' એવો અર્થ છે. (લે)

૫ ભગવાન જ સાધન અને ફલરૂપ રહે તે મુખ્ય સ્થિતિ. તેમાંથી બે વિભાગ કર્યા એમ સ્વયંતક મણિના પ્રસંગમાં કહેલું છે. પહેલાં ભગવાન પોતે જ સાધનરૂપ પણ હોવાથી પોતે જ નિરોધ કરતા. હવે સાધનશક્તિ છૂટી પાડેલી હોવાથી, બલભદ્રદ્વારા નિરોધ કરાવે છે. પછી સકામપણું દૂર થતા ફલરૂપ ભગવાન પોતે કુરુક્ષેત્રના પ્રસંગમાં નિરોધ કરશે એવો ભાવ છે. (લે)

તેથી સાધનરૂપ ભગવાને તે(બલભદ્ર)માં પ્રવેશ કરેલ હોવાથી તે 'ભગવાન' (થયા). 'રથમાં બેસીને ગયા,' પરંતુ પહેલાંની પેઠે છૂપા રહી (ગયા) નહિ. 'મિત્રોને મળવાને ઇચ્છતા' એટલે પહેલાંનો ભાવ^૨ પ્રાપ્ત કરેલ નંદ વિગેરેને મળવાની ઇચ્છાથી, તે માટે ઘણા જ આતુર થઈ નંદના ગોકુલ ગયા. તેઓનો નિરોધ ત્યાં કરી શકાય તેમ હતું તેથી ત્યાં ગયા. ૧.

પહેલાં તે(બલભદ્ર)માં (થએલ) આસક્તિદ્વારા પછી ભગવાનમાં આસક્તિ સ્હેલાઈથી થાય.^૩ તેથી નીચેના શ્લોકમાં લૌકિક પ્રકારથી જ તેમનામાં આસક્તિ કહે છે:—

परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च ॥

રામોઽભિવાદ્ય પિતરાવાશીર્ભિરભિનન્દિતઃ ॥૨॥

લાંબા સમયની ઉત્કંઠાવાળા ગોપો અને ગોપીઓ જ (તેમને) ભેટ્યા. બલભદ્રે માતા પિતાને પ્રણામ કર્યા. (તેઓએ તેમને) આશિષો આપી. ૨.

ગોપોનો અને ગોપીઓનો (બલભદ્ર સાથે) ઓળખાણરૂપ એક જ ભાવ હોવાથી, (તેઓનું) સાથે નિરૂપણ કરેલું છે 'ગોપીઓ જ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બંનેને^૪ ગોપો ભેટેલા, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે ગોપીઓ જ ભેટેલી. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) નંદ અને યશોદા (ભેટેલા).

તેઓએ કરેલું કૃત્ય કહીને 'બલભદ્રે માતાપિતાને પ્રણામ કર્યા' શબ્દોથી બલભદ્રે કરેલું કૃત્ય કહે છે. માતાપિતાપણાનું જ (નંદ અને યશોદામાં) સ્થાપન કરેલું, તેથી બીજો શબ્દ યોજેલો નથી. તેઓ વૈશ્ય હતા, તેથી જ તેઓએ આશિષો જ આપી. ૨.

૧ 'પહેલાંની પેઠે' એટલે 'બ્રમરગીતના પ્રસંગમાં કરેલ તેમ' (લે).

૨ 'પહેલાંનો ભાવ' એટલે સાત્ત્વિકભાવ પછીનો ભાવ નિર્ગુણપણું છે એવો અર્થ છે.

૩ બલભદ્ર લાંબા આવા. એટલે પહેલાં તેમનામાં આસક્તિ થાય, કારણ કે તે સમયે બલભદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ હતો તેવો ભાવ છે. (લે)

૪ 'બંનેને' એટલે બંનેમાં ભગવાનનો આવેશ થએલ તેવા(બલભદ્ર)ને અને આવેશ કરનાર (ભગવાન)ને ગોપો ભેટેલા તો ખરા, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે ગોપીઓ જ ભેટેલી, એટલે તે(ગોપી)ઓને જ તેવો અધિકાર હોવાથી તેઓનું જ આલિંગન થયું (લે). લેખ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. 'દ્વયોરપિ' એટલે ગોપ અને ગોપીઓમાંથી, ગોપો બલભદ્રને ભેટ્યા, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે ગોપીઓ જ ભેટેલી, એવો અર્થ પણ થાય છે.

પહેલાં કરેલો નિરોધ જતો રહેતો હોય તો હવે પછી કરવાનો (નિરોધ) અર્થ થાય, તેથી પહેલાંનો સંબંધ તેવો જ રહેલો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ચિરં નઃ પાહિ દાશાર્દ સાનુજો જગદીશ્વરઃ ॥

इत्यारोप्याङ्गमालिङ्ग्य नेत्रैः सिषिचतुर्बलम् । ૩॥

હે યાદવ ! નાનાભાઈ સહિત આપ જગદીશ્વર અમારૂં લાંબા સમય સુધી પાલન કરો. એમ (કહીને) બલભદ્રને બોળામાં બેસાડી, આલિંગન કરી, આંસુઓથી ભીંજવ્યા. ૩

અમારૂં લાંબા સમય સુધી પાલન કરો, કારણ કે તમે યાદવ છો. (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) બંનેમાં જ (તેઓનો) પુત્રભાવ હોવાથી ‘નાનાભાઈ સહિત’ એમ કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ સહિત (એવો અર્થ છે). ‘જગદીશ્વર’ શબ્દથી પહેલાં (જે) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયેલું (તે) કહેલું છે. લૌકિક સ્નેહ પણ પહેલાં (જે) થયેલો (તે)જ પ્રકટ કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. બોળામાં બેસાડી, (એટલે) મોટી ઉમરનાને પણ બાલક જ માની, આલિંગન કરી, આંસુઓથી ભીંજવ્યા. ‘બલભદ્રને’ એટલે (તેમના) સર્વ અવયવોને; તેમ ન (કહ્યું) હોય, તો ચોટલી ન કહેલી હોવા છતાં આવે.* ૩.

જેમના વિના ચાલે નહિ તેવા (ધણા સંબંધવાળા)ના આદરનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં તેવા ન હતા તેમના (આદરનું) નિરૂપણ કરે છે:—

गोपवृद्धांश्च विधिवद्यविष्टैश्चाभिवादितः ॥

यथावयो यथासख्यं यथासम्बन्धमात्मनः ॥४॥

પોતાના વય પ્રમાણે, મૈત્રી પ્રમાણે અને સંબંધ પ્રમાણે (બલભદ્રે) વૃદ્ધ ગોપોને વિધિ પ્રમાણે (પ્રણામ કર્યા), અને નાનાં(ગોપે)એ (તેમને) પ્રણામ કર્યા. ૪.

ગોત્રનો ઉચ્ચાર પહેલાં કરીને પ્રણામ કરવા એ વિધિ. બલભદ્ર કરતાં નાનાઓએ (તેમને) પ્રણામ કર્યા (બલભદ્રનું) માહાત્મ્ય જાણેલું હોવા છતાં, (તેમનામાં) લૌકિક ભાવ રાખવો એ નિરોધનો અંદરનો વિભાગ છે. ‘વય પ્રમાણે, મૈત્રી પ્રમાણે, સંબંધ પ્રમાણે’ શબ્દોથી (અનુક્રમે એમ) કહેલું છે કે કાલ અંતઃ-કરણ અને દેહના ધર્મોનું ઉદ્ધાન કર્યું ન હતું. ‘પોતાના’ શબ્દનો એવો અર્થ

* વડિલો સંતાનને લાંબા સમયે મળે તારે બોળામાં બેસાડી ભેટી આનંદનાં આંસુઓ પાડે. તે ચોટલી ઉપર જ પડે. તેથી અહિં બધા અવયવો ઉપર આંસુઓ પડ્યા એમ બલં શબ્દથી કહેલું છે એવો અર્થ છે.

છે કે જો કે તેઓ બધાએ માહાત્મ્ય જ્ઞાનને લીધે (બલભદ્ર) ભગવાન જ હોવાનું માનતા હતા, છતાં પણ (બલભદ્ર) પોતે તેઓને જેવા માનતા હતા, તે પ્રમાણે જ તેમણે (તેઓનો આદર) કર્યો. ૪.

સમુપેત્યાથ ગોપાલાન્હાસ્યહસ્તગ્રહાદિભિઃ ॥

વિશ્રાન્તં સુખમાસીનં પપચ્છુઃ પર્યુપાગતાઃ ॥૫॥

પૃષ્ઠાથાનામયં તેષુ પ્રેમગદ્ગદયા ગિરા ॥

કૃષ્ણે કમલપત્રાક્ષે સન્ન્યસ્તારિલરાધસઃ ॥૬॥

પછી ગોપાલોની પાસે આવીને, હાસ્ય હસ્ત પકડવો વિગેરેથી આદર થયો. વિશ્રામ લીધેલા અને સુખથી બેઠેલા (બલભદ્ર)ની પાસે સર્વ તરફથી આવેલાઓએ આરોગ્ય પૂછ્યું અને પછી તેઓમાં જેમણે કમલના પત્ર જેવાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણમાં સર્વ સિદ્ધિઓ સ્થાપેલી હતી તેમણે પ્રેમથી ગદ્ગદ થએલી વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૫-૬.

‘ પાસે આવીને ’ એટલે સારી રીતે મળતાં (બલભદ્રનો) આદર થયો એમ પહેલા (શ્લોક ૪)નાં (વાક્ય) સાથે સંબંધ છે. પછી હાસ્ય, હાથ પકડવો વિગેરેથી યોગ્યતા પ્રમાણે ગોપાલોનો (બલભદ્રે) આદર કર્યો એમ અર્થને લીધે પાછલનાં વાક્ય સાથે (આ વાક્ય) યોજવું. હલકાઓનો હાથ પકડ્યો, સરખાઓ તરફ હાસ્ય કર્યું અને ઉત્તમોને પ્રણામ કર્યા એવો (અર્થ) છે.

એ પ્રમાણે કાયાના (આદર)નું વર્ણન કરી. પાંચમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી આરંભી વાણીનો (આદર) કહે છે (બલભદ્રથી) મોટાઓ પણ હતા. તેથી ‘ બેઠેલા ’ એમ કહેલું છે. પરિતઃ સર્વ તરફથી (ગોપો) આવેલા, પરંતુ કોઈએ પણ તે પ્રસંગે (બલભદ્ર તરફ) બેદરકારી દેખાડેલી નહિ, એવો અર્થ છે. ૫.

પહેલાં લૌકિક (આદર) છઠ્ઠા શ્લોકથી કહે છે. પાસે આવેલાઓએ આરંભમાં આરોગ્ય પૂછીને, ‘ પછી ’ એટલે જૂદા આરંભથી પ્રેમથી ગદ્ગદ થએલી વાણીથી પૂછ્યું એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. જો કે આ ઉત્તમ ગુણ સર્વ (ગોપાલ)માં હતો, છતાં પણ (છઠ્ઠા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી તેઓમાં) ભેદ જણાવે છે. તેઓમાં જેમણે કમલના પત્ર જેવાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણમાં સર્વ સિદ્ધિઓ સ્થાપેલી હતી, લૌકિક અને વૈદિક બધીએ સિદ્ધિઓ ભગવાનમાં જ સ્થાપેલી હતી (તેમણે ગદ્ગદ થએલી વાણીથી પૂછ્યું). તે (એ પ્રમાણે સર્વ સિદ્ધિઓ શ્રીકૃષ્ણમાં સ્થાપન

૧ મોટાઓ પણ આ હોવાથી બલભદ્ર બેઠેલા, પરંતુ સૂતેલા નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ ‘ પહેલાં ’ એટલે ગોપીઓના પ્રશ્ન પહેલાં, એવો અર્થ છે. (લે)

કરવા)નું કારણ ‘કમલના પત્ર જેવાં નેત્રવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે. (શ્રીકૃષ્ણ) દષ્ટિથી જ સર્વ દુઃખનો નાશ અને મોહ કરાવે છે (એવો અર્થ છે). ૬.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી નંદ વિગેરેના વાક્યો કહે છે:—

કચ્ચિન્નો બાન્ધવા રામ સર્વે કુશલમાસતે ॥

કચિત્સ્મરય નો રામ ય્યં દારસુતાન્વિતાઃ ॥૭॥

હે રામ! આપણા સર્વ બાંધવો કુશલ છે ને? હે રામ! સ્ત્રી અને પુત્રોવાળા થએલા તમે અમને કોઈવાર સંભારો છો? ૭.

‘વસુદેવ વિગેરે સર્વે કુશલ છે ને?’ એમ પ્રસંગને લીધે આ લૌકિક (પ્રશ્ન) કહેલો છે. વળી ઉત્તરાર્ધથી સ્નેહ (સંબંધી પ્રશ્ન) પૂછે છે. ન: એટલે અમને. ‘હે રામ!’ એ સંબોધન સ્નેહને લીધે કરેલું છે. તમે બધાએ સ્ત્રી અને પુત્રોવાળા થએલા છે, એમ (ગોપોને) ભૂલી જવાનું કારણ (કહેલું) છે, તેથી પ્રશ્ન જાણે કે ઠપકાવાળો હોય તેવો છે. ૭.

તેઓની સમૃદ્ધિ વિગેરે થયાં તે પોતાના ઘણાં ઇષ્ટ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવતાં, (સમૃદ્ધિ વિગેરે) કહે છે:—

દિષ્ટ્યા કંસો હતઃ પાપો દિષ્ટ્યા મુક્તાઃ સુહૃજ્ઞનાઃ ॥

નિહત્ય નિર્જિત્ય રિપૂન્દિષ્ટ્યા દુર્ગં સમાશ્રિતાઃ ॥૮॥

પાપી કંસને હણ્યો તે સહભાગ્ય. મિત્રોને (કંસના ત્રાસથી) છોડાવ્યા તે સહભાગ્ય. સહભાગ્યે શત્રુઓને હણી વિજય મેળવી તમે કિલ્લાનો આશ્રય કર્યો. ૮.

ભાગ્યને લીધે જ મિત્રોને કંસ(ના ત્રાસ)થી છોડાવ્યા. તે (કંસ) સ્વસ્થ અને શુભથી દુષ્ટ હતો એમ જણાવતાં, અને તેના વધથી દોષ થએલ નથી એમ પણ સૂચવતાં, ‘શત્રુઓને હણી વિજય મેળવી’ શબ્દોથી જરાસંધે કરેલ ઉપદ્રવ દૂર થયાનું કહે છે. કાલ્યવન અને (તેના) સૈન્યને હણી, જરાસંધ વિગેરે ઉપર ઘણી વાર વિજય મેળવી (તમે કિલ્લાનો આશ્રય કર્યો). વિજય (મેળવા)નો સંદેહ હોય ત્યારે જ કિલ્લાનો આશ્રય (કરવામાં આવે છે) તેથી, વિજય કિલ્લાનો આશ્રય કરવાનું કારણ નહિ હોવાથી, ક્ત્વા પ્રત્યયથી (હણી, મેળવી શબ્દોથી) (કિલ્લાનો આશ્રય કર્યો તે) પહેલાનો સમય જ કહેલો છે. આ (અર્થ) ‘સહભાગ્યે’ શબ્દથી સૂચવે છે. દ્વારકાનો સારી રીતે આશ્રય કર્યો એટલે સંબંધીઓ સાથે (ત્યાં) રહ્યા. ૮.

એ પ્રમાણે સર્વનો પ્રશ્ન કહીને, નીચેના અર્ધ શ્લોકમાં (તેઓથી) ગોપીઓનો ભેદ જણાવે છે:—

ગોપ્યો હસન્ત્યઃ પપ્રચ્છ રામસંદર્શનાદ્દતાઃ ॥૮૩॥

બલભદ્રના દર્શનથી આદરવાળી થએલી ગોપીઓએ હસતાં
(તેમને નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૮૩.

રાજસપ્રકરણમાં તે(ગોપી)ઓને શોકરહિત કરેલી, તેથી ભગવાનનું સ્મરણ
થતાં પણ તેઓને હર્ષ જ થયો તેથી હાસ્યવાળી થઈ. 'પૂર્ણ' (ગોપીઓ)ને ફરી
પ્રશ્ન(કરવા)નું શું પ્રયોજન? એવી શંકા થાય, તેથી 'બલભદ્રના દર્શનથી આદર-
વાળી થએલી' વિશેષણ યોજેલું છે. બલભદ્રના સારી રીતે એટલે સ્નેહ અને
કૃપાવાળાં દર્શનથી આદરતા: આદરવાળી થઈ. તેથી જેઓ જેની થએલી હોય તેઓએ
તેવી રીતે વર્તન કરવું જોઈએ તેથી, અને પ્રશ્ન કરવામાં ન આવે તો ઉદાસીન-
પણું થાય તેથી તેઓએ પ્રશ્ન કર્યો. ૮૩.

(ભગવાન કરતાં આ ગોપીઓમાં) અર્ધ ભાવ ઓછો હોવાથી,^૨ નીચેના
શ્લોકથી આરંભી સાડાપાંચ શ્લોકોથી (તેઓનો) પ્રશ્ન કહે છે:—

કચ્છિદાસ્તે સુત્રં કૃષ્ણઃ પુરસ્ત્રીજનવલ્લભઃ ॥૯॥

શહેરની સ્ત્રીઓના વલ્લભ શ્રીકૃષ્ણ સુખી છે ને? ૯.

પહેલાં ઘણા પ્રકારની (ગોપીઓ) જણાવેલી છે, છતાં ચાલુ પ્રસંગમાં તે
કથા ઉપયોગી નહિ હોવાથી,^૩ બીજા પુરાણની તે(કથા)નો આધાર લઈને (જણાવ

૧ બલભદ્રના દર્શનના પ્રકારથી તેવી એટલે ભગવાનમાં આદરવાળી થઈ પરંતુ સાક્ષાત્
તેવી થઈ નહતી તેથી ગૌરવ રીતે જ (ભગવાનને) તેઓએ અનુસરવું જોઈએ, એવો
અર્થ છે. (લે)

૨ જ ગુણવાળા ભગવાન પૂર્ણ છે. તેવી આ હોય તો જ શ્લોકોથી પ્રશ્ન કરે. અર્ધ
બોલનાર (પ્રશ્ન કરનાર ગોપીઓ) આવરણ (લૌકિક પતિ) વાળા હોવાથી તેમનો ભાવ ઓછો
હોવાથી સાડાપાંચ શ્લોકોથી પ્રશ્ન કરે છે. (લે)

૩ 'પ્રશ્ન કરનારીના ભાવની સંખ્યા પ્રમાણે શ્લોકની સંખ્યા હોવી જોઈએ' એવી
શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. પહેલાં તામસ વિગેરે ભાવ પ્રમાણે ગોપીઓ ઘણા પ્રકારની
હોવાનું કહેલું છે, અને હાં તેમના ભાવની સંખ્યા પ્રમાણે જ શ્લોકની સંખ્યા કહેલી છે,
છતાંપણુ હમણાં અંદરનું સ્મરણ સ્થિર કરેલ છે. તે સ્મરણ એક જ પ્રકારનું હોવાથી, બધી-
ઓનો ભાવ એક જ પ્રકારનો છે. તેથી ચાલુ પ્રસંગમાં ઘણા પ્રકારના ભાવની કથા ઉપયોગી
નહિ હોવાથી, તેમના ભાવની સંખ્યા પ્રમાણે શ્લોકની સંખ્યા નથી એવો અર્થ છે. (લે)

છે કે) ભગવાન નંદગોપકુમારિકાઓને દારકા લઈ જ ગએલા. ૧ વળી જે (ગોપીઓ) પહેલાં બીજની થએલી (બીજને પરણેલી), તેઓના જ વાક્યને અનુસરીને, (તેઓએ ભગવાનને દીધેલ) મેણુંના વાક્યોથી અને પછી ભગવાને કહેલાં વાક્યોથી, તેઓ પણ (આ ગોપીઓથી) જૂદી જ છે એમ જણાય છે માત્ર સાધારણ ગોપીઓનું જ અહિં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, અને તેઓનું નિરૂપણ શંખચૂડના વધના પ્રસંગે કરેલું છે. તેથી જ આમનું સાંત્વન જૂદું કરવામાં આવે છે શબ્દના બલના વિચારનો આધાર લેતાં તો એમ જણાય છે કે જેઓ પહેલાં બીજની થએલી તે બધી એક પ્રકારની જ હતી, અને* ભગવાનની શક્તિએ હમણાં આ (બલભદ્ર)માં પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, બલભદ્ર પણ ભગવાન જ છે તેથી (બલભદ્રની ભગવાનની શક્તિના પ્રવેશ) પહેલાની સ્થિતિથી (બલભદ્રે ગોપીઓનું) સાંત્વન કર્યું અને ભગવદ્ભાવથી રમણ કર્યું, એટલે બેમાં વિરોધ (થતો) નથી ૪ તેથીજ અહિં સાંત્વનમાં વિગત કહેલી નથી,* કારણ કે તે(ગોપી)-ઓની લૌકિક સ્થિતિ હોવા છતાં, તે(બલભદ્રે) પોતાને ભગવદ્રૂપ દેખાડીને પછી તેઓની કામનાઓ પૂરી કરી. (મેં ભગવાને આવવાનું) કહેલ હોવાથી હું (ભગવાન) (બલભદ્ર સાથે) એકરૂપ થઈ આવેલો છું, ૫ તેથી જ 'હું આવીશ'†

૧ (પહેલાંની રાસની ગોપીઓ અને આ ગોપીઓમાં) ભેદ જણાવે છે. કુમારિકાઓને તો ભગવાન દારકા લઈ જ ગએલા. તેઓની પ્રાથ્મિક ૧૦-૧૬-૪ માં જણાવી તેવી હોવાથી તેમને આવેશવાળા સાથે રમણ ન થાય એમ જણાવવા 'હવે' 'જ' શબ્દ યોગ્ય છે. બીજી શ્રુતિરૂપ ગોપીઓ જે પહેલાં બીજની થએલી તે પણ (આ ગોપીઓથી) જૂદી છે તેથી અહિં માત્ર સાધારણ ગોપીઓનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨ આ ગોપીઓ શ્રુતિરૂપ છે. બલભદ્ર પણ વેદરૂપ છે. તેથી બંને શબ્દરૂપના બલ એટલે સામર્થ્યનું વિવેચન કરતાં, એવો અર્થ છે (લે) 'અન્યપૂર્વાઃ' 'બીજ લૌકિક પતિને પહેલાં પરણેલી' એ શબ્દના બલનો વિચાર કરતાં, એટલે એ શબ્દનો અર્થ લેતાં રાસવાળા બીજ લૌકિક પતિવાળા શ્રુતિરૂપ ગોપીઓ અને બીજ પતિવાળા આ ગોપીઓમાં કંઈ ભેદ જણાય નહિ, એવો અર્થ જણાય છે. આ એક જ હોય તો બલભદ્ર સાથે રમણ કરવાથી દોષ કેમ થએલ નથી એમ નીચે દર્શાવે છે.

૩ 'બધી' એટલે (૧) બીજ પતિને પરણેલી રાસવાળા અને (૨) શંખચૂડના પ્રસંગવાળા (લે)

૪ આ ગોપીઓનું બલભદ્ર સાથે રમણ કેમ સંભવે તે આ વાક્યથી દર્શાવેલ છે. (લે)

* જૂઓ આ અધ્યાયનો શ્લોક ૧૬.

૫ ભગવાને કહેલ હોવાથી હું ભગવાન સાથે એકરૂપ થઈ આવેલ છું (એમ બલભદ્ર જણાવે છે) એવો અર્થ છે (લે) ભગવાને ગોપીઓને ફરી મળવા આવવાનું કહેલ હોવાથી 'હું' ભગવાન બલભદ્ર સાથે એકરૂપ થઈ આવ્યો છું. એવો અર્થ વધારે યોગ્ય લાગવાથી કરેલ છે.

† જૂઓ. ૧૦. ૩૬. ૩૫

એ વચન પણ જેવું સાંભળેલ (તેવું સત્ય થયું). શ્રીકૃષ્ણ પોતે કલેશ વિના કર્મ કરનાર હોવાથી, પોતાને જ^૧ રમણ કરાવતા હોવાથી, હરકોઈ પ્રકારે પોતામાં જ આસક્તિ કરાવતા હોવાથી, બહારના^૨ ધર્મોની અને કામની દરકાર કરતા નથી. નિરોધમાં ભક્તિમાર્ગના વિરોધની તો શંકા કરવી નહિ. વળી લૌકિક (કામ) સાથેના ભક્તિમાર્ગમાં જ (નિરોધનો) વિરોધ થાય તેથી (આ) ગોપીઓ (રાસવાળી ગોપીઓથી) જૂદી હોય અથવા તેની તેજ હોય, (તેમાં) ભેદ થતો નથી, તેથી જૂદું વર્ણન કરેલું નથી. છતાં પણ જૂદી હોય તે પ્રમાણે જ વ્યાખ્યાન કરવું એવો રીવાજ છે.

બલભદ્રે લૌકિક રીતે (તેઓને) આદરવાળી કરેલી હોવાથી, તેઓ લૌકિક દૃષ્ટિથી પ્રશ્ન કરે છે શ્રીકૃષ્ણ સ્ત્રીઓનું હિત કરનારા છે. તેઓનું તેવું (હિત અથવા અહિત) સુખ અને દુઃખથી થાય છે તેથી, અમે દુઃખી છીએ અને ખીજીઓ સુખી છે, કારણ કે (ભગવાન સાથે) એક સ્થૂલમાં રહેનારીઓને જ આનંદનું દાન આપી સુખી કરે છે. સાધારણ (સ્થિતિ)થી તો સુખ થતું નથી. એમ કહેલું ન હોવા છતાં, ઘણા ભાગે સ્વીકારી લઈ તેઓએ (આ પ્રશ્ન) કહેલો છે (શ્રીકૃષ્ણ) ખરેખર સુખી છે, કારણ કે તે શહેરની સ્ત્રીઓના વલ્લભ છે. અમારા વલ્લભ હોય તો કદાચ જૂદા પ્રકારના (સુખી નહિ તેવા) હોય એવો ભાવ છે ૯.

કોઈસમયે અમારાં સ્મરણથી પણ જૂદા પ્રકારના (સુખ નહિ તેવા) થાય, એવા વિચારથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

કચિત્સ્મરતિ વા બન્ધૂન્પિતરં માતરં ચ સઃ ॥

અપિ વા સ્મરતેઽસ્માકમનુસેવાં મહાભુજઃ ॥ ૧૦ ॥

તે કોઈ સમયે બંધુઓનું પિતાનું અને માતાનું સ્મરણ કરે છે? મોટી ભુજાઓવાળા (તે) અમારી અનુસેવાનું સ્મરણ કરે છે? ૧૦

‘બંધુઓનું’ એટલે ગોપોનું અને ગોપીઓનું. ‘પિતાનું’ અને ‘માતાનું’

૧ ‘પોતાને જ’ એટલે ‘બલભદ્રમાં આવેશવાળા પોતાને’ રમણમાં દેહ વિગેરેનો આપાર કરાવતા નથી એમ જણાવવા ‘હવે’ ‘જ’ શબ્દ યોજેલ છે. તેવું રમણ કરાવવાનું કારણ ‘કલેશવિના કર્મ કરનારા’ શબ્દથી કહેલું છે. દેહ વિગેરેથી રમણ કરતાં કલેશ થાય, એવો અર્થ છે (લે) ભગવાન સર્વના આત્મા હોવાથી ગોપીઓને રમણ કરાવે છે તે પોતાને જ રમણ કરાવે છે, એવો ભાવ જણાય છે.

૨ ‘બહારના’ એટલે ‘દેહના સ્થાને રહેલ બલભદ્રના’ એવો અર્થ છે. (લે) બહારના એટલે રમણ સિવાયના, લૌકિક, એવો અર્થ જણાય છે.

શબ્દોથી જેમના વિના ચાલે નહિ તેમનું સ્મરણ પૂછે છે. જો કે તમે (ગલબદ્ધ) સ્મરણ કરો છો, છતાં પણ તે શ્રીકૃષ્ણ સ્મરણ કરે છે કે નહિ એવો સંદેહ છે.

એ પ્રમાણે પ્રસંગનું વર્ણન કરી, ઉત્તરાર્ધથી પોતાનાં સ્મરણ સંબંધી વિચાર કરે છે. સેવા જરૂરી છે, ઇચ્છા પ્રમાણે (સેવા થાય તે) અનુસેવા છે. 'મોટી ભુજવાળા' વિશેષણથી ક્રિયાશક્તિ સર્વથી વધારે કહેલી છે આથી (એમ જણાવેલું છે કે ગોપીઓને) લઈ જવામાં અથવા પોતાને (ગોકુલ) આવવામાં તેમને જરા પણ ભય નથી. ૧૦.

જો કે (આ ગોપીઓએ) ભગવાન ઉપરના દ્વેષનો ત્યાગ કરેલ હતો, છતાં પણ કાલના વિલંબને લીધે દુષ્ટ બુદ્ધિ થાય. તેથી તેઓનો દોષ નથી એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

માતરં પિતરં ભ્રાતૃન્ જ્ઞાતૈન્પુત્રાન્સ્વસૂરપિ ।

યદર્થે જહિમ દાશાર્હ દુસ્ત્યજાન્સ્વજનાન્પ્રમો ॥૧૧॥

હે દાશાર્હ ! હે પ્રભો ! જેમને માટે માતા, પિતા, ભાઈઓ સગાંઓ પુત્રો અને બેનો (એવાં) તજી ન શકાય તેવા સગાઓનો અમે ત્યાગ કર્યો....૧૧

પાંચ (સગાંઓ) જરૂરી છે. સ્ત્રીઓને મુખ્ય માતા હોય છે. 'પતિને તજીને' એમ કહેવાનું હતું ત્યાં 'સગાંઓ' શબ્દથી સાધારણ રીતે જ તે(પતિ)નો પણ ત્યાગ કહેલો છે, કારણ કે તેઓએ ભગવાનમાં જ પતિપણું સ્થાપન કરેલું. 'પતીન્ પુત્રાન્' 'પતિઓ પુત્રો' એવો પાઠ હોય ત્યારે (પતિના ત્યાગ સંબંધી) કાંઈ પણ સંદેહ રહેતો નથી આરંભમાં અને અંતે સ્ત્રીઓ જણાવેલી છે, કારણ કે તેઓને તેમને માટે ઘણો આદર છે. સર્વથી નિંદાએલી (ગોપીઓ)એ તેમના તરફના આદરનો ત્યાગ કરી, ભગવાનને જ ગ્રહણ કર્યા, તેથી 'જેમને માટે ત્યાગ કર્યો' એમ કહેલું છે 'હે દાશાર્હ !' એવું સંબોધન કરેલ હોવાથી, તેઓ પશ્ચાત્તાપથી આ કહેતી નથી. ત્યાગ ભારે કરેલો એમ કહેવા 'તજી ન શકાય તેવાં સગાંઓનો' શબ્દોથી (જેઓનો ત્યાગ કરેલ) તેઓનું નિરૂપણ કરે છે. (આ શબ્દોથી) અંતઃકરણના અંતે દેહના દૃઢ સંબંધો કહેલા છે. 'હે પ્રભો !' એ સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે (ગોપીઓને લઈ જવાનું અથવા ગોકુલ આવવાનું ભગવાનમાં) સામર્થ્ય હોવાથી (તેઓનો) ત્યાગ કરે ત્યારે મેંજું (આપવું) યોગ્ય છે. ૧૧.

જે(મેણાં)માટે આ કહેલું તે મેંજું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તા નઃ સઘઃ પરિત્યજ્ય ગતઃ સંચિછન્નસૌહૃદઃ ॥

કથં નુ તાદૃશં સ્ત્રીમિર્ન શ્રદ્ધીયેત ભાષિતમ્ ॥૧૨॥

(તે શ્રીકૃષ્ણ) એકદમ તે અમેને તજી, મૈત્રીને તોડી નાખી જતા રહ્યા. સ્ત્રીઓ તેવાં (તેમના) વચન ઉપર વિશ્વાસ કેમ જ ન કરે? ૧૨.

અંતઃકરણથી પણ (શ્રીકૃષ્ણે અમારો) ત્યાગ કર્યો એવો અર્થ 'મૈત્રીને તોડી નાખી' શબ્દથી કહેલો છે. (તેમણે અમારી) મરણ સમાન પીડાની પણ દરકાર ન કરી એ (મૈત્રી) સારી રીતે તોડવાનું (થયું)

'જાણવામાં જ હતું કે વસુદેવના પુત્ર હરકોઇ પ્રકારે અહિં (ગોકુલમાં) આવીને રહેલા છે. તેથી સર્વનો ત્યાગ કરીને એવી રીતે તેમની સેવા શા માટે કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જો કે (તે અમારો) ત્યાગ કરશે એવો નિર્ણય તર્કથી કરેલો, છતાં પણ હૃદયને વશ કરીને જેમ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે (કહેલાં) વચન ઉપર વિશ્વાસ કેમ ન આવે? કારણ કે સ્ત્રીઓ શુદ્ધ પ્રેમવાળી હોય છે (અને) કપટને જાણતી (સમજતી) નથી, એમ (ગોપીઓએ) પોતાની પ્રશંસા કરેલી છે. તેથી (શ્રીકૃષ્ણના) વચન ઉપરના વિશ્વાસને લીધે અમે તેમ (સગાંઓનો ત્યાગ કરી તેમની સેવાનું કાર્ય) કર્યું, તેથી અમારો દોષ નથી. શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ 'સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી મને એકલાને શરણ આવ' 'હૈ કૌન્તેય! જાહેર કર કે મારા ભક્તનો નાશ થતો નથી' વિગેરે વાક્યો છે 'નુ' 'જ' શબ્દ અનુમાન (કરવા)ના અર્થમાં યોજેલો છે, (તેથી) 'કોઇક એવું પણ હોય જે વિશ્વાસ ન કરે' એ (વિષય)નો અસંભવ પણ સૂચવેલો છે. ૧૨.

એવી રીતે શંકાશીલપણાથી ભગવાનમાં દોષની સંભાવના કરીને, હવે (ભગવાન) શહેરની સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કરે છે એમ સંભારીને, ઘણી ઇર્ષ્યા થઈ. તેથી તેમને તે વિષય સંબંધી સુખ ન થાય એવું વિચારતાં, શહેરની સ્ત્રીઓ પણ જો (વિષય સુખથી) પાછી હઠે તો (તેમ) થાય એમ (વિચારી), તેમને પાછી હઠાવવા માટે નીચેના શ્લોકમાં (તેમને) મેણું મારે છે:—

કથં નુ વૃક્ષન્ત્યનવસ્થિતાત્મનો વચઃ કૃતઘ્નસ્ય વૃધાઃ પુરસ્થિયઃ ॥

વૃક્ષમ્તિ વૈ ત્રિત્રકથસ્ય સુન્દરસ્મિતાવલોકોચ્છવસિતસ્મરાતુરાઃ ॥૧૩॥

ચક્રેર શહેરની સ્ત્રીઓ, જેમના સેવકોની પ્રતિષ્ઠા નથી તેવા કૃતઘ્નીનું વચન કેમ માનતી હશે? (અથવા) વિચિત્ર કથાવાળાના સુંદર સ્મિત અને દૃષ્ટિથી ઉદ્ભવેલા કામથી દુઃખી થએલી માનતી હશે જ ૧૩.

‘(ભગવાનનાં) વચન સુખ ઉત્પન્ન કરનારાં છે અને સુખ આપે છે તેથી તેમનામાં વિશ્વાસ કેમ ન થાય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમના સેવકોની પ્રતિષ્ઠા નથી તેવા’ વિશેષણુ યોજેલું છે. ન નથી અવસ્થિતા: લે ક અથવા વેદમાં (કોઇ) એક સ્થલે પ્રતિષ્ઠાવાળા આત્માન: જીવે જેમના, તેવા (ભગવાન છે). કારણ કે ભગવાનના સેવકોની કોઇ સ્થલે પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી. તેથી ભગવદ્દીઓની ભગવાન સિવાય (ક્યાંય) પ્રતિષ્ઠા નહિ હોવાથી આ લોકના (સુખ) ને ઇચ્છનારીઓ નુ નિશ્ચય પૂર્વક (ભગવાનના વચનને) કેમ માને ?

‘પ્રતિષ્ઠા (પ્રાપ્ત કરવા)ના સાધન કરવામાં આવતાં પ્રતિષ્ઠા કેમ પ્રાપ્ત ન કરે ?’ આ લોકમાં જ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, પરલોકમાં જ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, જેઓ આ રાત્રિઓ (તપ) કરે છે તેઓ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે’ વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે કર્મ કરવામાં આવતાં પ્રતિષ્ઠા કેમ પ્રાપ્ત ન કરે ?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘કૃતધી’ વિશેષણુ યોજેલું છે, કારણ કે તે (ભગવાન) કરેલાં (તપ વિગેરે સાધન)નો પણ નાશ કરે છે. તેથી જ કહેલું છે કે ‘હરિ તો લોકમાં અથવા વેદમાં સ્વસ્થતા કરશે નહિ, કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા છે. સર્વ સાક્ષી થાઓ’ એમ કહેલું છે.

‘(શહેરની સ્ત્રીઓ) આ જાણતી નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ચકોર’ વિશેષણુ યોજેલું છે ચકોર હોવાનું કારણ ‘શહેરની સ્ત્રીઓ’ શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે શહેરમાં રહેનારા ચકોર હોય છે. તે વિષયમાં પોતે જ (ભગવાનના) વચનને માનવાથી અને ન માનવાથી થતાં દુઃખના ભેદનો વિચાર કરીને, ન માનવાથી ઘણું જ દુઃખ થતું હોવાથી માનવાની યોગ્યતા ઉત્તરાર્ધથી કહે છે ‘વૈ’ ‘જ’ એટલે નિશ્ચય (માનતી હશે જ), આ વિષયમાં સંદેહ પણ નથી. તેનાં ત્રણ કારણો કહે છે. (૧) ‘વિચિત્ર કથાવાળા’ (ભગવાન)ની કથાના વિચિત્ર-પણાને લીધે વાણીથી વશ થએલીઓ (તેમનું વચન) માને. (૨) સુંદર સ્મિત અને (૩) દૃષ્ટિથી મન અને કાયાથી મોહ પામેલીઓ માને. (ભગવાનના એ) ત્રણે(ગુણો)નું કાર્ય થયું એમ કહે છે કે સ્મિત અને દૃષ્ટિથી ઉદ્ભવ પામ્યો જે કામ, મર્યાદાનું ઉદ્વંધન કરીને ઉદ્ભવ્યો, તેનાથી દુઃખી થએલી (વચન માને). જેમ તાવથી પીડાતો વૈધના વચનને સાંભળે છે (અને તેના) કહેવાથી તીખું કડવું વિગેરે પણ ખાય છે તેની પેઠે (શહેરની સ્ત્રીઓ ભગવાનનું વચન માનેજ) એવો અર્થ છે. ૧૩.

એવી રીતે કેટલીક (ગોપીઓએ) પોતે દુઃખનો અનુભવ કરીને, અજ્ઞાનને લીધે દોષ મટાડનાર (ભગવાન)માં દોષ હોવાનું માન્યું, તેઓને તેમ ન કરવા બીજીઓ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

किं नस्तत्कथया गोप्यः कथा कथयतापराः ॥

यात्यस्माभिर्विना कालो यदि तस्य तथैव नः ॥૧૪॥

હે ગોપીઓ! તે (શ્રીકૃષ્ણ) ની કથાનું આપણને શું પ્રયોજન? બીજી કથાઓ કહો જે તેમનો સમય આપણા વિના જાય છે તો આપણો પણ તેવી જ રીતે (તેમના વિના જાય છે). ૧૪.

હે અક્કલ વિનાની ગોપની સ્ત્રીઓ! તે (શ્રીકૃષ્ણ) ની કથાનું આપણને શું પ્રયોજન? (કથાથી ભગવાનમાં) દોષ ઉત્પન્ન (દોષબુદ્ધિ) થતાં (તેનાથી) ભક્તિ નિરોધ અથવા મુક્તિ થતાં ન હોવાથી^૧ અને (આપણામાં) દોષ^૨ થતો હોવાથી, તેમની કથાથી આપણને કંઈ પણ લાભ થવાનો નથી.^૩ ભક્તિમાર્ગ (આપણને પ્રાપ્ત થયો) હોત તો વિદ્યોને દૂર કરી (આપણે) સ્નેહથી ભગવાનનું ભજન કર્યું^૪ હોત નિરોધ (પ્રાપ્ત થયો) હોત તો એક ક્ષણ જ ભગવાનનું દર્શન ન થતાં (આપણે) દેહ ઇન્દ્રિયો વિગેરેનો ત્યાગ કર્યો હોત. મુક્તિ (પ્રાપ્ત થઈ) હોત તો (આપણામાં) વિષમપણું રહ્યું ન હોત^૫ તેથી^૬ દોષો^૭ દૂર થએલ નહિ હોવાથી અને ગુણો^૮ નહિ હોવાથી, તેમની કથાનું (આપણને) શું પ્રયોજન?

‘કથાના રસનો આવેશ થવાથી કથા પણ કહેવી અથવા સાંભળવી જોઈએ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બીજી કથાઓ કહો’ એમ કહેલું છે. જેમનાથી (ભગવાનમાં) દોષ ઉત્પન્ન (દોષબુદ્ધિ) ન થાય તેવી (બીજી કથાઓ કહો).

‘એવી રીતે (ભગવાનથી) ઉદાસીનપણું કેમ કરી (રાખી) શકાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પરમાર્થ (પ્રાપ્ત કરવા)નું પ્રયોજન નહિ હોવાથી, લૌકિક પ્રયોજન માટે ભગવાનની જરૂર રહી. તે (લૌકિક પ્રયોજન માટેના કાર્ય)માં જાનેમાં લંપટપણું અને ભોક્તાપણું રહે છે. એમ હોવાથી જે આપણા વિના તેમનો સમય જાય છે તો તેમના વિના આપણો પણ (સમય)

૧ (ભગવાનની) કથા ભક્તિ નિરોધ અથવા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે છતાં દોષ ઉત્પન્ન થાય એટલે (ભગવાનમાં) દોષનો આરોપ કરવામાં આવે તો કથાથી ભક્તિ નિરોધ અથવા મુક્તિ થતાં નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ હેવટની દશા (મરણ) ના કારણરૂપ સ્થિતિ દોષ છે, એમ ભમરગીતની ટિપ્પણીમાં કહેલું છે. (લે)

૩...૩ આ ભાગથી આપણને ફલ પ્રાપ્ત થએલ નથી એમ દર્શાવે છે. (લે)

૪ ‘તેથી’ એટલે (ભગવાનમાં) દોષનો આરોપ થતાં ફલ પ્રાપ્ત થતું ન હોવાથી (લે)

૫ (ભક્તિમાર્ગના) વિદ્યો દેહ ઇન્દ્રિયો વિગેરે, અને વિષમપણું રહેલું એ દોષો. (લે)

૬ ૧૦-૨૮-૬ માં જણાવેલ છ ગુણો આપણામાં પ્રકટ થએલ ન હોવાથી. (લે)

જાય છે જ, કારણ કે આપણે મરેલી નથી. જેમના વિના જેનો નિર્વાહ ન થાય તે મેંજું દેવા યોગ્ય થાય (તેવાને મેંજું દેવામાં આવે) ત્યારે જેમ પ્રાણુ જતા હોય ત્યારે સર્વ પદાર્થ લેવામાં (દોષ થતો નથી) તેમ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દોષ થતો નથી (અને) લોકમાં નિંદા પણ થતી નથી; કારણ કે જેની પાસેથી લેવાની શાસ્ત્રમાં મના કરેલી છે તેની પાસેથી પણ અન્ન અથવા જલ લેતાં મરવા પડેલાને પાપ થતું નથી. તેવી રીતે જો ભગવાન વિના આપણા પ્રાણુ જતા હોય તો (તેમને આપેલ) ત્રે-ણાથી દોષ ન થાય, નહિતો ઉદાસીનને મેંજું આપવાથી (દોષ) થાય તેમ દોષજ થાય.

હવે (આપણા) ભજન પ્રમાણે ભજન કરવું, તે (ગુણ) ભગવાનમાં નથી જ, કારણ કે આપણા વિનાજ તેમનો સમય જાય છે. તેથી જો (આપણો) પોતાનો (ભગવાન આપણા ભજન પ્રમાણે આપણને ભજે) તેવો અધિકાર હોય (અને) ભગવાન સંબંધી શાસ્ત્ર સત્ય હોય તો ભગવાન જ (અહિં) પધારે, (અને તે શાસ્ત્ર) સત્ય ન હોય તો (આપણું) મરણ જ થાય (આ) જાંને થએલ નથી, તેથી નિરર્થક મેંજું દેવું જોઈએ નહિ એવો અર્થ છે. આ જાંને પ્રકારની^૧ (ગોપીઓ) મૂર્છા પામવા સુધીના પ્રયાસવાળી છે. તેથી પહેલા (પ્રકારની) દુઃખથી (મેંજું) કહે છે, બીજા પ્રકારની મરણ થતું નહિ હોવાથી (તેમ કરવાની) મના કરે છે. ૧૪.

પછી મરણ (થાય ત્યાં) સુધી પીડાએલીઓએ ભગવાનની ઇચ્છાથી અંદરના દુઃખને બહાર કાઢવું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इति प्रहसितं शौरिर्जल्पितं चारुवीक्षितम् ॥

गतिं प्रेमपरिष्वङ्गं स्मरन्त्यो मुमुहुः स्त्रियः ॥૧૫॥

એ પ્રમાણે શોરિનું હાસ્ય, ભાષણ સુંદર દષ્ટિ, ગતિ (અને) પ્રેમસહિત આલિંગનનું સ્મરણ કરતી સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામી. ૧૫.

(૧) ‘હાસ્ય’ અંદર અને બહાર મોહ કરનારું છે. ‘શોરિ’ શબ્દથી ભગવાનનું સામર્થ્ય કહેલું છે. (૨) ‘ભાષણ’ વાણીનું (કાર્ય) છે. (૩) ‘સુંદર દષ્ટિ’ ઇન્દ્રિયનું (કાર્ય) છે. (૪) ગતિ (અને) (૫) પ્રેમસહિત આલિંગન’ શબ્દોથી જાંને પ્રકારના કાયાનાં (કાર્ય) કહેલાં છે. એવી રીતે પાંચ અંગવાળા ભગવાનનું સ્મરણ કરતી (સ્ત્રીઓ) મોહ અથવા મૂર્છા પામી. ૧૫

મરણ થાય તેવું હોત તો ભગવાન જ (ત્યાં) પધારત અને (ગોપીઓને) સાયુજ્યનું^૨ દાન કરત. તેમ ન હતું તેથી (ભગવાને) બલભદ્રદ્વારા (તેમનું) સાંત્વન

૧ ‘જાંને પ્રકારની’ એટલે ભગવાનમાં દોષ હોવાનું કહેનારી અને તેઓને તેમ કહેવાની મના કરનારી (લે)

૨ ‘સાયુજ્યનું દાન કરત’ એટલે (તેમની) સાથે ભેગા થઈ આલિંગન વિગેરે કરત એવો અર્થ છે. (લે)

કર્તુઃ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સકુર્ષણસ્તાઃ કુળ્ણસ્ય સંદેશૈર્હૃદયક્ષમૈઃ ॥

સાન્ત્વયામાસ ભગવાન્નાનાનુનયકોવિદઃ ॥૧૬॥

જૂદા જૂદા પ્રકારનું સાંત્વન કરવામાં ચતુર ભગવાન બલભદ્રે શ્રીકૃષ્ણના હૃદયને સ્પર્શ કરે તેવા સંદેશાઓથી તેઓનું સાંત્વન કર્યું ૧૬.

‘તેઓનું’ એટલે જેઓનો પહેલાં નિરોધ કરેલો અને શોક દૂર કરેલો તેવી (ગોપીઓ) નું. (તેઓમાં) દોષ ફરી ઉત્પન્ન થતાં. ઉદ્ધવની પેઠે (અને) તેથી પણ ઉત્તમ પ્રકારે (તેઓનું) સાંત્વન કર્યું, કારણ કે (બલભદ્ર) ભગવાન હતા અને જૂદા જૂદા પ્રકારનું સાંત્વન કરવામાં ચતુર હતા. જેમ તેઓનું સાંત્વન થાય તેવી જ તેઓને કરેલી. ૧૬.

આ (બલભદ્ર) સાંત્વન કરવા માટે જ ત્યાં ગએલા અને માત્ર વાણીથી સાંત્વન થાય નહિ, તેથી વસંતના સમયમાં ત્યાંજ રહ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દ્વી માસૌ તત્ર ચાઘાત્સીન્મધું માધવમેવ ચ ॥

રામઃ ક્ષપાસુ ભગવાન્ગોપીનાં રતિમાવહન્ ॥૧૭॥

અને ભગવાન રામ ગોપીઓને રાત્રિઓએ રમણ કરાવતા ચૈત્ર અને વૈશાખ બે માસ ત્યાંજ રહ્યા. ૧૭.

કારણ કે તે હરકોઈ સ્થલે ઘણો સમય રહેતા (તેથી) ત્યાં પણ રહ્યા. ‘ચૈત્ર અને વૈશાખ’ શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) વસંતમાંજ કામથી પીડા ઘણી થતી હોવાથી અને તે (બલભદ્ર) હોય તો કામ પીડા કરે નહિ તંથી (ત્યાં તે મહિનામાં રહ્યા) ભગવાનને ઉદ્ધવ દ્વારા (ગોપીઓનું) અલૌકિક સમાધાન કરીને, લૌકિક રીત પ્રમાણે બલભદ્રદ્વારા (સમાધાન) કર્યું એવો (અર્થ છે). ‘રામ’ પણ રમણની વૃદ્ધિ કરાવનારા છે. રાત્રિઓએ ભગદ્રૂપ થઈ ગોપીઓને રમણ કરાવતાં તેમણે પોતે પણ રમણ કર્યું એમ આગલા (શ્લોક ૧૮) સાથે સંબંધ છે, અથવા (ગોપીઓને રમણ કરાવતાં) તે ‘રહ્યા’ એમ પહેલાનાં (આ શ્લોકના શબ્દ) સાથે (સંબંધ છે). ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દોથી એમ જણવું કે તે વસંત ત્રણ માસની હતી. ૧૭.

જે (બલભદ્ર) બીજાના કાર્ય માટે જ જાયતો લોકમાં અણુછાજતું ગણાય તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી તેમણે પોતે પણ રમણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

પૂર્ણચન્દ્રકલામૃષ્ટે કૌમુદીગંધવાયુના ॥

યમુનોપવને રમે સેવિતે સ્ત્રીગર્ભૃતઃ ॥૧૮॥

૧ કાગણ માસ પણ લેતાં વસંત ત્રણ માસની હતી; એવો અર્થ છે. (લે)

પૂરા ચંદ્રના ઝિંબોથી ઉજળાં બનેલા નદીના સંબંધવાળા અને સુગંધી વાયુથી સેવાએલા યમુનાના ઉપવનમાં સ્ત્રીઓના સમૂહોથી વીંટાએલા તેમણે રમણ કયુ. ૧૮.

તેઓના (પોતાના) પતિઓનો સંબંધ થતાં જે (ગોપીઓ) વિરોધ કરતી ન હતી, તેઓ બલભદ્રનો સંબંધ થતાં પણ વિરોધ ન જ કરે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે સાક્ષાત્ દોષ વિનાના (જીવ)ને (ભગવાન સિવાય બીજાનો) સંબંધ થતો નહિ હોવાથી, ભગવાનના ધર્મોને સર્વત્ર ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે તેમના જેવી (બીજી ગોપીઓ) કરેલી. ૧ તેના જેવું (બીજું) કરવાનું પણ પ્રભાવવાળાના સંબંધમાં જ થાય છે, પરંતુ પ્રભાવ વિનાનાના સંબંધમાં થતું નથી, તેથી (બલભદ્રે કરેલ) યમુનાને ખેંચવાનું અને વરૂણ વિગેરેએ કરેલું (તેમનું) સન્માન કહેશે. દેહ વિગેરે તજવા યોગ્ય જરૂર છે, તેથી જેમ વસ્ત્રને પવિત્ર કરવા વસ્ત્રને જલમાં નાખવામાં આવે છે, તેમ આમને ભગવાનના ધર્મોમાં ૩ મૂકી.

‘ પૂરા ચંદ્રના ઝિંબોથી મૃદ્ધે ઉજળા બનેલા યમુનાના ઉપવનમાં ’ શબ્દોથી રમણનાં સાધન કહેલાં છે. વન અને નદી રસનું પોષણ કરનારાં છે. (પછી) જરૂર રહી વાયુની, તેથી દેશનું વર્ણન કરીને ‘ નદીના સંબંધવાળા અને સુગંધી

૧ દોષ વિનાના સાક્ષાત્ ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થને બલભદ્રનો સંબંધ થતો નથી. તેથી ભગવત્સિદ્ધયર્થે એટલે ભગવાનના જેવું રમણ થાય તે માટે ભગવાનના બધા ધર્મોમાં એટલે પૂર્ણચંદ્ર વિગેરે સર્વ પદાર્થોમાં તેમના જેવા જ બીજા પદાર્થો કરેલા. બલભદ્ર પણ ભગવાન જેવા જ હતા તેથી બધુંએ પોતાના જેવું બીજું બનાવેલું એવો ભાવ છે. બલભદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ થએલ તેમ સર્વ પદાર્થમાં તે તે પદાર્થનો આવેશ થાય તે તેના જેવું બીજું બનાવ્યું કહેવાય. (લે) ભગવાન સાથે રમણ કરનાર ગોપીઓ જેવી બીજી ગોપીઓ બનાવેલી અને તેમની સાથે ભગવાનના આવેશવાળા બલભદ્રે રમણ કયુ. એવો આ લેખની નોટનો ભાવાર્થ થાય છે. વસ્તુતઃ ભગવાનના સંબંધવાળા દોષરહિત પદાર્થ સાથે બીજા કાષ્ટનો સંબંધ થતો નથી. સુખોદિનીનો ભાવાર્થ એવો જણાય છે કે ભગવાનના સંબંધવાળા ગોપીઓને બીજા કાષ્ટનો સંબંધ થયો નથી. તેમના લૌકિક પતિ તથા બલભદ્ર સાથે જેઓને સંબંધ થયો તે તેમના જેવી બીજી ગોપીઓ બનાવવામાં આવતી તેમને થએલ. તેથી આ ભાવાર્થ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૨ પાછલથી ઉત્પન્ન થએલી અને જેમનામાં (મૂળ ગોપીઓનો) આવેશ થએલ તેમના દેહ વિગેરેને પહેલાંના આકારને ત્યાગ કરી પવિત્ર કરવા જોઈએ જ એવો અર્થ છે. (લે) મૂળ ગોપીઓના જેવી જેમને બનાવવામાં આવતી તેમના દેહ વિગેરેનો ત્યાગ કરાવવો જ જોઈએ, એવો અર્થ જણાય છે.

૩ ‘ ભગવાનના ધર્મોમાં ’ એટલે ‘ બલભદ્રમાં રહેલા ભગવાનના ધર્મોમાં. ’ (લે)

વાયુથી (સેવાએલા)' એમ કહે છે. (૧) કુમુદ (રાત્રે ખીલતાં કમળો)ના સંબંધ-
વાળી કૌમુદી એટલે નદી. તેના સંબંધવાળી (૨) ગંધવાળા વાયુથી સેવાએલા,
અથવા (૧) કૌમુદી એટલે ચંદ્રનો પ્રકાશ અને (૨) ગંધ (એ) જાંને સાથેના
વાયુથી સેવાએલ હોવાથી જ (ઉપવનમાં)* મંદપણું હતું. આ રમણ પુખ્તો વીણવા-
રૂપ હતું, જહારનું હતું એમ જણાવવા ' સ્ત્રીઓના સમૂહોથી વીંટાએલા ' એમ
કહેલું છે. (આથી) એમ જણાવ્યું છે કે સર્વે પ્રકારની સ્ત્રીઓ ટોળાજાંધ ત્યાં હતી. ૧૮.

નીચેના શ્લોકમાં તે(જલભદ્ર)નો પ્રભાવ કહે છે:—

वरुणप्रेषिता देवी वारुणी वृक्षकोटरात् ॥

पक्ष्मती तद्वनं सर्वं स्वगन्धेनाध्यवासयत् ॥૧૯॥

વરુણે મોકલેલી વારુણી દેવીએ વૃક્ષોનાં કોટરોમાંથી પડતાં તે
જાંધાં વનને પોતાની ગંધથી સુવાસિત કર્યું. ૧૯.

અમૃતનું મંથન થયું ત્યારે કોઈએક વારુણી લક્ષ્મીની સાથે ઉત્પન્ન થએલી.
તે (વૃક્ષોની) અધિષ્ઠાત્રી દેવતા જાંધા વૃક્ષોમાં રહે છે. તે દેવોને આપવામાં આવેલી
તેથી દેવોના રાજા(વરુણ)ને આધીન છે. તે જે વૃક્ષમાં રહેઠાણ કરે તેમાંથી જ
મદિરાની ધારા ઉત્પન્ન થાય. સંકર્ષણ પણુ ભગવાનની તામસી મૂર્તિ છે. તે
મદિરાથી ઘણા પ્રસન્ન થાય છે તેથી દેવોના રાજા વરુણે આજ્ઞા કરેલી (તે) દેવતા-
રૂપ હોવાથી, (જલભદ્રને) જેમ સુખ થાય તેમ (તેમના) ઇચ્છેલાં ગંધ અને
રસવાળી થઈ પડે છે. તેથી વૃક્ષોનાં કોટરોમાંથી પડતાં તેણે તે જાંધાંએ વનને
પોતાની ગંધથી, જેમ તે ગંધ સર્વને ઘણું મોહ કરે તેવી રીતે સુવાસિત કર્યું. ૧૯.
તેથી જ ગંધથી જ વશ થએલા જલભદ્રે (તેનું) પાન કર્યું એમ નીચેના
શ્લોકમાં કહે છે:—

तद्वन्धं मधुधाराया वायुनोपहतं बलः ॥

आघ्रायोपगतस्तत्र ललनाभिः समं पर्पौ ॥૨૦॥

વાયુએ આણેલી મદિરાની ધારાની તે ગંધ સૂંધીને જલભદ્રે ત્યાં
જઈ સ્ત્રીઓ સહિત (તેનું) પાન કર્યું. ૨૦.

‘ તે ’ એટલે ‘ આખા વનમાં પ્રસરેલી. ’ ‘ વાયુએ આણેલી ’ હોવાથી
(જલભદ્ર) દૂર કીડા કરતા હોવા છતાં સૂંધીને (ત્યાં) ગયા. જાંને પૂર્ણ રમણ

* ‘ સેવિતે ’ ‘ સેવાએલા ’ ઉપવનનું વિશેષણ છે, તેથી જહિ ઉપવનનું મંદપણું કહેલું
જણાય છે. ઉપવનના વૃક્ષો વિગેરે થોડા થોડા હાલે તે તેનું મંદપણું વસ્તુતઃ મંદપણું વાયુનું
છે. મંદ અથવા જલવાન વાયુ હોય તે પ્રમાણે ઉપવનનાં વૃક્ષો વિગેરે થોડાં અથવા ઘણાં હાલે
એ સ્પષ્ટ જ છે.

કરે ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ થતાં, (જનેને) સંકેત થાય અથવા રસ ઉત્પન્ન ન થાય, તેથી આ (કાર્ય) માટે સ્ત્રીઓ સહિત (બલભદ્રે) તે(મદિરા)નું પાન કર્યું. ૨૦.

પછી તે (ગોપી)ઓ ચિંતા વિનાની થતાં રસનું પોષણ કરનારી થઈ એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં તેઓનું ગાન કહે છે:—

उपगीयमानचरितो वनिताभिर्हलायुधः ॥

वनेषु व्यचरत्क्षीबो मदविह्वललोचनः । २१॥

સ્ત્રીઓથી જેમના ચરિત્રનું ગાન થતું હતું. (મદિરાના) મદથી જેમનાં લોચનો વિહ્વલ થયાં હતાં તેવા હલાયુધી વનોમાં છાકટા થઈ ર્યા ૨૧.

‘જેમના ચરિત્રનું ગાન થતું હતું’ વિશેષણથી (સ્ત્રીઓની) તેમનામાં રૂચિ કહેલી છે, કારણ કે તે વનિતા: વનમાં ગએલી (જંગલી બનેલી) હતી. ‘હલાયુધ’ નામથી તે(બલભદ્ર)ને પણ વિચાર ન હતો એમ કહેલું છે. વળી તે ક્ષીબ: છાકટા થયા હતા. આથી તેમને વિચાર નહતો એ સારી રીતે જણાવેલું છે. ‘(મદિરાના) મદથી જેમનાં લોચનો વિહ્વલ થયાં હતા’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે લોકોને જેતા હોવા છતાં જેતા નહિ. ૨૧

એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલ (બલભદ્ર)નું આધિદેવિક સ્વપ્ન પ્રકટ થયું એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં (તેમનું) વર્ણન કરે છે:—

सग्व्येककुण्डलो मत्तो वैजयन्त्या च मालया ।।

बिभ्रत्स्मितमुखाम्भोजं स्वेदमालेयरूपितम् ॥ २२॥

તે માત્રાવાળા, એક કુંડલવાળા, છાકટા હતા (અને) પરસેવા રૂપ હિમથી શોભતું અને વૈજયન્તી માલાથી હાસ્યવાળું સુખકમલ ધારણ કરતા હતા. ૨૨.

તે ચાર મૂર્તિવાળા થાય તે માટે ચાર વિશેષણો કહેલા છે. (૧) ‘માલાવાળા’

૧ ‘સ્મરણ’ એટલે ‘બલભદ્રમાં આવેશ કરેલ (ભગવાન)નું ગાન. (લે) પૂર્ણ રમણ કરતા હોય ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ થાય તો જનેને સંકેત (લજ્જા) થાય, તેથી તેવું (સ્મરણ) ન થાય અને પૂર્ણ રમણ થઈ શકે તે માટે વિસ્મરણ કરાવનારી મદિરાનું પાન કર્યું’, એવો ભાવ જણાય છે.

૨ વાસુદેવના આવેશવાળા સંકર્ષણનો જેમનામાં આવેશ છે તેવા બલભદ્ર છે, એમ જન્મ પ્રકરણમાં કહેલું છે. તેથી તે સદા ત્રણ મૂર્તિવાળા છે. હિમણી પુરુષોત્તમે પણ તેમનામાં આવેશ કરેલ હોવાથી તે ચારમૂર્તિવાળા થયા, એવું સંખ્યાનું તાત્પર્ય કહેલું છે (લે) વાસુદેવ સંકર્ષણ પ્રદુન્ન અને અનિરુદ્ધ એ ચાર વ્યૂહમૂર્તિ છે.

એટલે પુખ્તોની માળાઓથી વીંટાએલ દેહવાળા હતા. (૨) એક જ છે કુંડલ જેમનું તેવા હતા. આ સંકર્ષણનું અસાધારણ ચિહ્ન છે કારણ કે (તેમને) યોગ જ સાંખ્ય નથી. ૧ (૩) સ્વભાવથી છાકટા હતા (૪) નવ રત્નો જડેલી પગ સુધી લંબાતી વૈજયન્તી માલાને લીધે તે હાસ્યવાળું મુખકમલ એટલે શ્વેત મુખકમલ ધારણ કરતા હતા. પરસેવારૂપ પ્રાલેયાઃ હિમના ગિંદુઓ હતા, તેથી (મુખકમલ) શોભતું હતું. આથી એમ સૂચવેલું છે કે કુદરતી શ્રમ જ શોભા કરાવનારો છે, પરંતુ મહેનતથી થએલો (શ્રમ) (તેવો) નથી, કારણ કે તે (મહેનતથી થએલ) પરસેવાના ગિંદુઓ શીતલ હોતાં નથી. ૨૨.

‘ ત્યારે ૨ મહિરાથી (બલભદ્રના) સ્વરૂપનો જ નાશ થયો ’ એવી શંકા થાય, તેથી તેમ માનનાર દેવનો પણ તે નાશ કરે છે એમ જણાવવા, તેમ માનનારી યમુનાને શિક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે તેને બોલાવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સ આજુહાવ યમુનાં જલક્રીડાર્થમીશ્વરઃ ॥

નિજં વાક્યમનાદત્ય મત્ત્ત્વમ્ આપગાં વલઃ ॥

અનાગતાં હલાગ્રેણ કુપિતો વિચકર્ષ હ ॥૨૩॥

તે ઇશ્વરે યમુનાને જલક્રીડા (કરવા) માટે બોલાવી. ‘ (આ) છાકટા છે ’ એમ માની, પોતાના વાક્યનો અનાદર કરી નહિ આવેલી નદાને બલભદ્રે કોપ કરી હલની આણીથી ઘસડી. ૨૩.

માત્ર શિક્ષા કરવા બોલાવામાં આવે તો ઘણું જ છાકટાપણું થાય (ગણાય), તેથી જ્યાં (મહિરા) પીને ઉભા હતા ત્યાં જ જલક્રીડા કરવી એવા વિચારથી ‘ જલક્રીડા (કરવા) માટે ’ એમ કહેલું છે. ‘ એમ કરવામાં આવે તો પણ છાકટાપણું થાય જ, કારણ કે ઇશ્વરની મર્યાદા પ્રમાણે રાખવામાં આવેલી નદીઓ ક્યાંય (બીજે) આવતી નથી, અથવા આવે તો તેમનાથી મર્યાદાનો ભંગ કેમ થાય ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ ઇશ્વર ’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે (ઇશ્વરની) મર્યાદા પોતાના માટે જ હોતી નથી. તેમ ન હોય (ઇશ્વરના માટે પણ મર્યાદા હોય) તો (ઇશ્વર) ક્રીડા માટે જગત બનાવે છે એવો મત ખોટો ઠરે. કારણ કે ઇશ્વર જે તે વશ રાખે રાખે છે તેની પાસે જતા નથી, (તેથી બલભદ્રે યમુનાને બોલાવી).

પછી યમુનાએ વિચાર્યું કે ‘ આ છાકટા છે. છાકટાજ હોવાથી વિચાર કર્યા વિના મને બોલાવે છે. ’ તેથી બલભદ્રના વાક્યનો અનાદર કરીને

૧ સંકર્ષણ વેદરૂપ છે. સાંખ્યમાં આત્મા અને જડનો ભેદ જણાવેલ છે. વેદમાં સર્વ આત્મરૂપ હોવાથી આવો ભેદ તેને ઇષ્ટ નથી એવો ભાવ છે. (લે)

૨ ‘ ત્યારે ’ એટલે (બલભદ્ર) છાકટા થવા ત્યારે, એવો અર્થ છે. (લે)

નહિ આવેલી આપણાં નદીને (જલભદ્રે) હલની અણીથી ઘસડી. હલમાં પણ આધિદેવિકપણ હોવાથી તેણે દેવતાસહિત નદીને કીનારા (ના પ્રદેશ) માં પણ નીચાણવાળી કરી અને નહેરના માર્ગે વાળી. તે વખતે દેવતાસહિત જલ પોતે હતું તે માર્ગથી ન વહેતાં (નવો નહેરરૂપ માર્ગ કર્યો) તેજ માર્ગથી વહેવા લાગ્યું. ૨૩

‘આ (નહેર માર્ગે જલ વહેવરાવનું તે) પણ છાકટાનું જ કાર્ય છે’ એવી શંકા થાય તેથી (જલભદ્રે) જ્ઞાનપૂર્વક તેમ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

પાપે ત્વં મામવજ્ઞાય યન્માયાસિ મયાદ્રુતા ॥

નેષ્યે ત્વાં લાક્ષ્ણાગ્રેણ શતથા કામચારિણોમ્ ॥૨૪॥

હે પાપણી! મેં બોલાવેલી તું મારો અનાદર કરીને ન આવી તેથી તને સ્વછંદીને હલની ટોચથી સેંકડો વિભાગવાળી કરીશ. ૨૪.

મેં આદ્રુતા=આદ્રુતા બોલાવેલી (તું આવી નહિ) અથવા તું મારી અવજ્ઞા કરીને આવી નહિ, તેથી મેં તને દ્રુતા હોમી છે; જેમ હોમેલી બળી જાય છે તેમ સૂકી (બનાવી છે) એવો અર્થ છે. સૂકવી એટલી જ માત્ર શિક્ષા નથી, પરંતુ (તને) રહેઠાણ વિનાની પણ કરીશ, કારણ કે વરસાદના જલને લીધે પણ લોકો (તને) નદી તરીકે માનશે નહિ, એવો તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જેમ બેતરમાં સિંચેલું જલ જતું રહે, તેવી (તને કરીશ). ઇશ્વરનાં વચનનું ઉદ્ધંધન કરવાથી ભારે પાપ થાય છે, અને પાપ કરવામાં આવે ત્યારે સજા વિગેરે (કરવામાં આવે તે)માં દોષ નથી, એમ જણાવવા ‘હે પાપણી!’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ‘સ્વછંદી’ વિશેષણથી તેનો અપરાધ કહેલો છે. ૨૪

આ તે(જલભદ્ર)ની પ્રતિજ્ઞા ન હતી, પરંતુ માત્ર ધમકી જ હતી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं निर्भत्सिता भीता यमुना यदुनन्दनम् ॥

उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप ॥૨૫॥

હે નૃપ! એ પ્રમાણે ધમકાવેલા ભય પામેલી યમુનાએ આશ્ચર્ય પામી ચરણમાં પડી યદુનંદનને (નીચે પ્રમાણે) વાણી કહી. ૨૫,

ઘસડવાનું સામર્થ્ય અનુભવેલું તેથી જ બળ્યું કે (કહે છે તેમ) જરૂર કરશે જ, તેથી ભય પામી. પ્રવાહના સ્થાનથી દૂર ઘસડાએલી ચકિતા આશ્ચર્ય પામેલી થઈ યદુનંદન એટલે ભક્તો ઉપર કૃપા કરનારને કહેવા લાગી. અપરાધની ક્ષમા કરાવવા ચરણમાં પડી’ એમ (કહેલું છે). હલકા (પુરૂષ) ને (આવું) જ્ઞાન થતું નથી તેથી (પરિક્ષિતને) જ્ઞાન થાય તે માટે ‘હે નૃપ!’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ૨૫.

નીચેના શ્લોકમાં તેની પ્રાર્થના કરે છે:—

રામ રામ મહાવાહો ન જાને તવ પૌરુષમ્ ॥

યસ્યૈકાંશેન વિદૃતા જગતી જગતઃ પતે ॥૨૬॥

હે રામ ! હે રામ ! હે મહાબાહુવાળા ! હે જગતના પતિ ! જેમના એક અંશથી જગત ધારણ કરાએલી છે તેવા આપનું પુરૂષાતન હું જાણુતી નથી. ૨૬.

આદર દર્શાવવા (હે રામ ! હે રામ ! એમ) જે વાર કહેલું છે, તેથી અવજ્ઞા (કરેલી તે) મટી જાય છે. ‘હે મહાબાહુવાળા’ સંબોધનથી પોતે અનુભવેલું ભગવાનનું સામર્થ્ય કહેલું છે. તે જ્ઞાન સામાન્ય રીતે જ (થએલું) છે, સારી રીતે જાણુતી નથી એમ ‘આપનું પુરૂષાતન હું જાણુતી નથી’ શબ્દોથી કહેલું છે. અથવા વાસ્તવિક રીતે આપ મહાબાહુવાળા છો, પરંતુ હું (તે) જાણુતી નથી એવો (અર્થ છે)

‘જાણુતી હતી છતાં અપરાધ ક્ષમા કરાવવા તે પ્રમાણે કહે છે’ એવી શંકા થાય તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. કારણ કે માહાત્મ્યનો અનુભવ થાય ત્યારે જાણવામાં આવે. પણ નદી ભૂમિના એક ભાગમાં (રહેલી) છે, (અને) જેમના માથા ઉપર ભૂમંડલ રાઈના દાણા પેઠે રહે છે, એ વાક્ય પ્રમાણે પચાસ કરોડ (ચોજન)ના વિસ્તારવાળી ભૂમિ જ જેમના એક અંશ (માથા) થી ધારણ કરાએલી છે (તેવા આપ છો), તેથી (આપનું પુરૂષાતન) જાણ્યા (અનુભવ્યા) વિના અપરાધ કરેલો હોવાથી (આપે) ક્ષમા કરવી જોઈએ એવો ભાવ છે.

‘જાણ્યા વિના પણ અપરાધ કરવામાં આવે ત્યારે શ્લોકમાં સજ્ઞ થતી જોવામાં આવે છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે જગતના પતિ’ એવું સંબોધન કરેલું છે. આ (જાણ્યા વિના કરેલ અપરાધ માટે સજ્ઞ કરવાની) વ્યવસ્થા અજ્ઞાનથી (શ્લોક)માં હોય છે. પતિ તો અજ્ઞાનથી (અપરાધ) થાય ત્યારે સજ્ઞ કરતા નથી ૨૬

“સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ‘સંકર્ષણ મહાન છે’ એવો (વૃત્તાંત) તું ‘જાણુતી જ હતી. તેથી’ જાણુતી નથી એમ કેમ (કહે છે)?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

પરં ભાવં ભગવતો ભગવન્મામજાનતીમ્ ॥

મોક્તુમર્હસિ વિશ્વાત્મન્પપન્નાં ભક્તવત્સલ ॥૨૭॥

હે ભગવન્ ! હે વિશ્વના આત્મા ! હે સક્ષાત્રેમી ! (આપ) ભગવાનનું ઉત્તમ ગૌરવ ન જાણુનારી શરણે આવેલીને મને આપ મુક્ત કરો. ૨૭

આપમાં મનુષ્ય હોવાપણું અથવા આધિભૌતિક હોવાપણું લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં ઉત્તમ ગૌરવ (પ્રસિદ્ધ છે) તેવું (આપમાં) નથી. તેજ (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે) આપમાં આવેશ કરેલો છે. એમ કોઈ પણ જાણતું નથી. તેથી સાક્ષાત્ ભગવાનનું ઉત્તમ ગૌરવ આપમાં હોવાનું ન જાણનારીને મને મુક્ત કરો. 'હે ભગવન્!' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે હવે (તે આપમાં હોવાનું) જાણ્યું તેથી ભવિષ્યમાં અપરાધ થશે નહિ. અપરાધ થાય તો પણ ક્ષમા કરવી યોગ્ય છે એમ જણાવવા 'હે વિશ્વના આત્મા!' એવું બીજું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે (પોતે કરેલો) પોતાનો અપરાધ કોઈને પણ રોષ કરતો નથી.

'છતાં પણ (તેં મારામાં) ગૌરવના આવેશને લીધે ભેદ જોયો તેથી ક્ષમા કરતો નથી' એમ કહે તેથી 'હે ભક્તપ્રેમી!' એવું સંબોધન કરેલું છે. પોતે ભક્ત છે. એમ 'શરણે આવેલી' વિશેષણથી કહે છે. ૨૭.

એવી રીતે કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિના પ્રકારથી* (યમુનાએ) પ્રાર્થના કરી ત્યારે (બલભદ્રે) તેને મુક્ત કરી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

તતો વ્યમુશ્ચયમુનાં યાચિતો ભગવાન્ બલઃ ॥

વિજગાહ જલં સ્ત્રીમિઃ કરેણુભિરિવેમરાદ્ ॥૨૮॥

પછી યાચના કરેલ ભગવાન બલભદ્રે યમુનાને મુક્ત કરી (અને) જેમ હાથણીઓ સહિત હાથી (જલમાં પડે) તેમ સ્ત્રીઓ સાથે જલમાં પડ્યા. ૨૮.

તેણે (યમુનાએ) જ મુક્ત કરવા યાચના કરી, કારણ કે (બલભદ્ર) ભગવાન હતા. મોટા (પુરૂષો) ની આવી જ વ્યવસ્થા હોય છે.

'ફરી (યમુના) અપકાર કરશે નહિ એમ જાણીને તેમ કયું હશે' એવા વિચારને 'બલભદ્રે' શબ્દથી ખોટો જણાવે છે. તેમણે પોતાના બલના દૃઢ નિર્ણયને લીધે જ તેમ કયું પરંતુ, (ફરી અપકાર કરશે નહિ એમ) જાણીને તેમ કયું, ન હતું એવો અર્થ છે. (બલભદ્ર) તે (યમુના) ઉપર પ્રસન્ન થયા હતા એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધથી (તેમણે કરેલી) કીડા કહે છે. પહેલાંની પેઠે તેમણે મર્યાદાનો ત્યાગ કર્યો એમ જણાવવા 'જેમ હાથણીઓ સહિત હાથી (જલમાં પડે)' એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. ૨૮.

આટલે સુધી (બલભદ્રને) ભગવાન કહીને, (પછી) ભગવાન તિરોહિત થયા એમ જણાવવા તેમનાં વસ્ત્રો ભીંજવાથી (તેમણે) બીજાં વસ્ત્રો પહેર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

* અનુક્રમે ૨૫-૨૬ અને ૨૭ માં શ્લોકો આ ત્રણ પ્રકારે પ્રાર્થના કરી છે.

કામં વિહૃત્ય સલિલાદુત્તીર્ણયાસિતામ્બરે ॥

ભૂષણાનિ મહાર્હાણિ દદૌ કાન્તિઃ શુભાં સ્વજન્મ ॥૨૯॥

ધૃત્વળા પ્રમાણે વિહાર કરીને જલમાંથી બહાર નીકળેલા (જલભદ્ર)ને કાંતિએ બે શ્યામ વસ્ત્રો, ઘણાં કિંમતી આભૂષણો અને શુભ માલા આપી. ૨૯.

કાંતિ ભગવાનની ચોથી^૧ શક્તિ છે. તેથી જ (તેણે) ભગવાનની ચોથી તામસી મૂર્તિ (જલભદ્ર છે), તેમના હિત માટે તેમને પ્રિય બે શ્યામ વસ્ત્રો. તેમનાં ભૂષણો અને શુભ એટલે કલ્યાણ સૂચવનારી માલા આપ્યાં. તેમ થયું ન હોત તો (પોતાના) અપરાધના સ્મરણને લીધે (જલભદ્રનું) જીવનજ ન રહેત.^૨ ભગવાનની (શક્તિ) એ (તેમનો) સત્કાર કર્યો તેથી તેમનો અંદરનો તાપ^૩ દૂર થયો. ૨૯.

પછી તે પહેરવાથી બહારનું મલિનપણું પણ ગયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

વસિત્વા વાસસી નીલે માલામુન્મુચ્ય કાશ્ચનીમ્ ॥

રેજે સ્વલઙ્કૃતો લિપ્તો માહેન્દ્ર ઇવ વારણઃ ॥૩૦॥

બે શ્યામ વસ્ત્રો પહેરી, સુવર્ણની માલા ધારણ કરી, સારી રીતે અલંકાર ધારણ કરેલા અને લેપ કરેલા (તે) ઇન્દ્રના હાથીની જેટલો શોભ્યા. ૩૦.

પોતાની જાતનાથી જ પોતાની જાતનું^૪ કહે તેથી એ શ્યામ વસ્ત્રો ધારણ કરી, અને સુવર્ણની એટલે સ્વરૂપથી^૫ પણ અમૃતભરેલી સદા ગુણરૂપ કીર્તિરૂપ

૧ 'શ્રીપુષ્ટિ' એમ ગણતાં કાંતિ ચોથી શક્તિ છે. (લે) (જૂઓ ૧૦)

૨ ભગવાનની શક્તિ (કાંતિ)એ સત્કાર કર્યો નહોત તો ભગવદ્દીપા યમુનાને ધસડવા-રૂપ અપરાધના સ્મરણથી થતી ઝલાનિને લીધે જલભદ્ર પોતાના અવતારની સમાપ્તિ કરત એવો અર્થ છે. તેમણે ભગવાનની આગ્રા પ્રમાણે ગોપીઓનું કાયાથી થતું સાંત્વન કરવા રમણ કરેલું, પરંતુ યમુનાને ધસડવાનું (કાર્ય) તો પોતાની ધૃત્વળાથી કરેલું હોવાથી તે અપરાધરૂપ હતું એવો ભાવ છે. (લે)

૩ 'અંદરનો તાપ' એટલે ઉપર નોટ ૨ માં જણાવેલી ઝલાનિ. (લે)

૪ બે વસ્ત્રો શ્યામ હતા. મલિનપણું પણ શ્યામ છે એવી ભોક્ષા પ્રસિદ્ધિ છે. તેથી (બંને) એક જાતનાં થયાં. (લે)

૫ 'સુવર્ણનું હોવું' એ જાણનો ધર્મ કહેલ હોવાથી, (તેના પદાર્થમાં) મરણના દોષ હોતા નથી અને તે સદા સદ્ગુણરૂપ હોય છે, કારણ કે (ભગવાન) દોષ વિનાના અને પૂર્ણ ગુણવાળા દેહવાળા છે, એવું વાક્ય છે. (લે)

માલાને ધારણ કરીને, દોષ વિનાના ગુણવાળા થઈ (બલભદ્ર) શોભ્યા. એવી રીતે સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને સારી રીતે અલંકારો ધારણ કર્યા અને અંગ ઉપર સુગંધી લેપો લગાડ્યા. (તે) બધાને સુંદર જ દેખાયા, પરંતુ અદૃશ્ય થયા ન હતા. એવું દૃષ્ટાંત 'ઈંદ્રના હાથીની પેઠે' શબ્દોથી કહે છે. ઐરાવતની પેઠે (શોભતા હતા.) ૩૦.

ભવિષ્યમાં પણ તેમનું માહાત્મ્ય જોવામાં આવે છે. એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે, કારણ કે તેમ ન હોય તો ભવિષ્યમાં તેમની અપકીર્તિ થાય.

અद्यापि दृश्यते राजन् यमुनाकृष्टवर्त्मना ॥

बलस्यानन्तवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥૩૧॥

હે રાજન્! આજે પણ યમુના (બલભદ્રે) ઘસડેલા માર્ગથી અનંત વીર્યવાળા બલભદ્રના વીર્યને જાણે કે સૂચવતી હોય તેવી દેખાય છે ૩૧.

આકૃષ્ટવર્ત્મના એટલે હલ વડે ઘસડેલા માર્ગથી મોટા જ વીર્ય(વાળા)ના વીર્યને જાણે કે સૂચવતી હોય તેવી તે(યમુના) થઈ છે, પરંતુ (બલભદ્રનું) બલ તેટલું જ છે એમ નથી. વાસ્તવિક રીતે તો તે* નકામું છે, કારણ કે પૂરેપૂરું માહાત્મ્ય સૂચવનારું તે નથી, એમ જણાવવા 'દ્રવ' 'જાણે કે હોય તેવી' શબ્દ યોજેલ છે. ૩૧.

એવી રીતે એક દિવસનું (બલભદ્રનું) કૃત્ય વર્ણવી, તે જેટલો સમય રહ્યા તે બધાએ દિવસોને નીચેના શ્લોકમાં લાગુ પાડે છે:—

एवं सर्वा निशा याता एकेव चरतो ब्रजे ॥

रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्ब्रजयोषिताम् ॥૩૨॥

એવી રીતે વ્રજમાં ફરતા વ્રજસ્ત્રીઓના માધુર્યથી હરાએલાં ચિત્તવાળા બલભદ્રની સર્વ રાત્રિઓ એકની પેઠે ગઈ. ૩૨

'એકની પેઠે' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે બધી રાત્રિઓ જવાના) પ્રકારમાં ભેદ ન હતો. 'વ્રજમાં ફરતા' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) સ્થાન એક હોવાથી (બલભદ્રે) ભેદ દેખાડેલ નહિ, પરંતુ (પોતામાં તેવું) સામર્થ્ય ન હોવાથી દેખાડેલ નહિ એમ ન હતું. તેમણે પોતાનું પુરુષાતન દર્શાવ્યું પણ નહિ તેનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે, કારણ કે બલભદ્ર સાધનને મુખ્ય માનનાર હતા, (અને) ભગવાનના ગુણો ત્યાં (વ્રજમાં) પ્રકાશતા હોવાથી, તેનાં સાધન

* 'તે' એટલે 'બલભદ્રનું યમુનાને નવા માર્ગે ઘસડવાનું કાર્ય', એવો અર્થ જણાય છે.

૧ 'તેનાં' એટલે 'ભગવાનના ગુણો પ્રગટ કરવાનાં' (લે)

માટે ળીળાં (સ્થાન) કરતાં તે યોગ્ય હોવાથી, તેટલાથી જ પૂર્ણ થએલી ઇચ્છાવાળા (તે થયા). માધુર્યથી એટલે ભગવાન પ્રતિ પ્રગટ કરેલર ધર્મોથી હરાએલ ચિત્તવાળા (તેમ)ને જાણે કે એર રાત્રિ ગઈ હોય તેમ (ગધી રાત્રિઓ ગઈ) એવો અર્થ છે. ૩૨.

ઇતિશ્રી મત્સ્યલક્ષ્મણબદ્ધના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુજોધિનીમાં દશમા સ્કન્ધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો સોળમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

॥ અથ સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥ અધ્યાય સતરમો.

કામસ્ય પૂર્તિમુક્ત્વાત્ર ક્રોધસ્યાપિ નિરૂપ્યતે ॥

કંસાદેરિવ દુષ્ટાનાં મોક્ષોઽત્ર વિનિરૂપ્યતે ॥૧॥

કામ પૂર્ણ કરવાનું કહી, અહિં ક્રોધ પણ (પૂર્ણ કરવાનું) કહેવામાં આવે છે. કંસ વિગેરેની પેઠે અહિં દુષ્ટાના મોક્ષનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧

સસ્થાનસ્ય સત્રેવસ્ય પોષકૈઃ સહિતસ્ય ચ ॥

વિપક્ષિણો નાશરૂપઃ પૂર્વસ્માદ્વચસા પૃથક્ ॥૨॥

સામાવાળાઓના સ્થાન સાથેનો દેવ સાથેનો અને પોષણ કરનારાઓ સાથેના નાશરૂપ મોક્ષ (અહિં કહેલો છે). વાણીને લીધે પહેલાં કરતાં (આ) જુદો છે. કા. ૨

લૌકિકૈરપિ વાક્યૈર્યઃ કામાદૌ પ્રવિશેત્પુમાન્ ॥

તં કૃષ્ણો મોચયેત્સત્યં સર્વથેતિ નિરૂપ્યતે ॥૩॥

૧ વ્રજની સ્ત્રીઓનાં માધુર્યમાં વ્રજનો સંગમ હોવાથી જ, તેટલાથી પૂર્ણ થએલી ઇચ્છાવાળા થયા, એવો અર્થ છે (લે)

૨ આ માધુર્યનો અર્થ કહેલો છે. માધુર્ય એટલે ભગવાન પ્રતિ પ્રગટ કરેલ તેનાં જેવાં કટાક્ષ વિગેરે ધર્મો. (લે)

૩ બાણાસુર પ્રસંગમાં તેનું સ્થાન રહેવા લીધેલું, અહિં સ્થાન કાશી સહિત સામાવાળાનો નાશ કરેલ છે. બાણાસુરના પ્રસંગમાં દેવ મહારુદ્ર ઉપર (ભગવાને) કૃપા કરેલી, અહિં દેવ મલિનાવિદ્યાથી ઉત્પન્ન કરેલ અગ્નિનો પણ નાશ કરેલ છે. બાણાસુરના પ્રસંગમાં પોષણ કરનાર રૂદ્રના ગણો કાર્તિકેય વિગેરે ને રાખેલા, અહિં પોષણ કરનાર સુદક્ષિણા અને ઋત્વિજો નો પણ નાશ કરેલ છે બાણાસુરના પ્રસંગમાં સામાવાળાનો માત્ર અહંકાર જ દૂર કરેલો, અહિં તેઓનો નાશ કરે છે. આવા પ્રકાર ને લીધે આ મોક્ષરૂપ નિરોધ બાણાસુરના નિરોધથી જુદા પ્રકારનો છે. તેનું કારણ 'વાણીને લીધે' શબ્દથી જણાવેલું છે. ભગવાને પ્રહલાદ ને વરદાન આપેલ (૧૦-૬૮-૭૪) તેથી બાણાસુરનો નિરોધ જુદા પ્રકારે કરેલો (લે)

લૌકિક વાક્યોથી^૧ પણ જે પુરુષ (ભગવાનમાં) કામ વિગેરે રાખે છે તેને શ્રીકૃષ્ણ સર્વ પ્રકારે મુક્ત કરે છે જ એમ કહેવામાં આવે છે. કા. ૩

પૌન્ડ્રકસ્ય સમિત્રસ્ય કર્મોપાસનસંયુતૌ ॥

સાધારવંશમાત્રસ્ય નાશઃ સત્તદશેઽભવત્ ॥૪॥

કર્મ^૨ અને ઉપાસના ભેગાં થતાં,^૨ મિત્ર સહિત (અને) આધારરૂપ આખા વંશસહિત પૌન્ડ્રકનો નાશ સત્તરમા (અધ્યાય) માં થયો. કા. ૪

પડેલા કહેલા તામસ વિગેરે (ભકતો) ને સાત્ત્વિક કરેલા હોવાથી, અને ગોપીઓ કામવાળી હોવાથી, સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં ગયા અધ્યાયમાં (તેમનો) કામ પૂર્ણ કર્યો. હવે કંસની પેઠે પ્રાકૃત વાક્યોથી પણ જેઓએ ભગવાનમાં ભાવ રાખેલ. તેઓનો મોક્ષસ્વપ્ન નિરોધક કહેવામાં આવે છે દૈત્યોના અંશરૂપ (ભગવાનનો) દ્વેષ કરનારાઓનો સાક્ષાત મોક્ષ થતો નથી, તેથી (તેઓનો) નિરોધરૂપ મોક્ષ જ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પણ કામ અને ક્રોધ એક સમયે પ્રકટ થાય છે તેથી, અને (ભગવાનની) શક્તિઓ પણ વિભાગ કરેલ હોવાથી, જ્યારે ગોપીઓનો નિરોધ કરવા ભગવાન બલભદ્ર ગયા તેજ સમયે સાક્ષાત ભગવાનનું (ભગવાને) કરેલ) કાર્ય કહેવા માટે કાશીને જાળવાની કથાનો આરંભ કરવામાં આવે છે નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેની પ્રસ્તાવના કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

નન્દવ્રજં ગતે રામે કરુષાધિપતિર્નૃપ ॥

વાસુદેવોઽહમિતિ દૂતં કૃષ્ણાય પ્રાહિણોત્ ॥૧॥

હે નૃપ ! બલભદ્ર નંદના નેસડે ગયા ત્યારે કૃષ્ણના રાજાએ 'હું વાસુદેવ છું' એમ માની શ્રીકૃષ્ણ પાસે દૂત મોકલ્યો. ૧.

‘મનુના પુત્ર કૃષ્ણમાંથી ઉત્પન્ન થએલા* તે કારણે જ કૃષ્ણ ક્ષત્રિયો હતા. વાસ્તવિક રીતે તેઓ ઉત્તર પ્રદેશના રાજાઓ પ્રાક્ષણના ભકતો અને ધર્મમાં

૧ ગયા અધ્યાયમાં વર્ણવેલી ગોપીઓને લોકના વાક્ય સાંભળીને ભગવાન વિષે કામ થયેલો. આગળ શ્લોક ૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે પૌન્ડ્રકને પણ લોકના વાક્યો સાંભળી ભગવાન વિષે ક્રોધ થયેલો. (લે)

૨ આ જે ભેગાં થતાં, આધારરૂપ જે આખો વંશ તેની સાથે અને મિત્ર કાશીરાજ સાથે પૌન્ડ્રકનો નાશ થયો, એમ આ સત્તરમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. (લે)

૩ ભગવાન સાથે તેમના અધિકારને યોગ્ય રૂપથી સ્થિતિ, અને પછી તેમનામાં લય એ નિરોધ એવો અર્થ છે. (લે)

* જૂઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૬-૨-૧૬.

આસક્તિવાળા હતા. તેઓનો કેઈ એક રાજા કેઈ એક વસુદેવ નામના (કર્ષ)નો પુત્ર, પુરાણોમાં વાસુદેવ અવતાર ધારણ કરશે એમ સાંભળીને, (પોતે) વસુદેવનો પુત્ર હોવાથી 'હું જ વાસુદેવ છું' એમ (માનવા લાગ્યો).^૧ ભગવાનની ઇચ્છાથી 'હું વાસુદેવ છું' એવો સદા વિચાર થતો. દેહને આત્મા માનનાર હોવાથી^૨ તે (તેવો વિચાર) તેને થતો હોવાથી, (તે) બહિર્મુખનાજ (હું) વાસુદેવ (છું) એવા વિચારથી. પોતાના દેશનો ત્યાગ કરી કાશીમાં રહેવાની (તેને) બુદ્ધિ થઈ. પછી કાશીના રાજા સાથે મિત્રતા કરીને તે કાશીમાં જ રહેતો. એમ રહેતો હતો ત્યારે જે પ્રકારના વાસુદેવ હોવાનું શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી. (અને) પોતાના વિષે વાસુદેવ હોવાની બુદ્ધિ દૃઢ હોવાથી, અંદર અને બહાર એકસરખા હોવું યોગ્ય હોવાથી, બહારથી પણ ભગવાનનાં ચિહ્નો ધારણ કરી, સ્થાન (કાશી)ને લીધે અને મહાદેવની કૃપાથી પ્રભાવવાળો પણ થઈ, કિલ્લાનો આશ્રય વિગેરે ભગવાનની મોહ કરાવનારી લીલાનું ચિંતન કરી વાસુદેવમાં તે (તેવું કાર્ય) યોગ્ય નથી એમ વિચારી, '(હું) પોતે જ વાસુદેવ છું, બીજો કેઈ (વાસુદેવ) નથી' એવો નિશ્ચય કરી મુખ્ય (વાસુદેવપણું તમારામાં) નથી એમ જણાવવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પાસે તેણે હૃત મોકલ્યો.

'(તે) પોતે પણ વાસુદેવ હતો^૩જ વળી જે હોવાપણું પણ નથી^૪ એક સમયે ઘણા અવતારો થાય તેમાં પણ વિરોધ નથી તેથી એ પ્રમાણે તેણે હૃત કેમ મોકલ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અજ્ઞાની' વિશેષણ યોજેલું છે આને શાસ્ત્રથી અથવા અનુભવથી કાંઈ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હતું. ૧.

'ત્યારે તેણે એ પ્રમાણે (હૃત મોકલવાનું) કેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ત્વં વાસુદેવો ભગવાનવતીર્ણો જગત્પતિઃ ॥

इति प्रस्तोभितो बालैर्मैन आत्मानमच्युतम् ॥૨॥

'આપ જગતના પતિ ભગવાન વાસુદેવ અવતરેલા છો' એમ બાલકોએ ચઢાવેલો (તે) પોતાને અચ્યુત માનવા લાગ્યો. ૨.

૧ અહિં 'માનવા લાગ્યો' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

૨ તેને 'વાસુદેવ છું' એવો વિચાર થયો, તેનું કારણકે તે વસુદેવનો પુત્ર હોવાથી દેહ વાસુદેવ હતો, તેથી આત્મા પણ વાસુદેવ હોવાનું તેણે માન્યું; પરંતુ ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી, હું પણ વાસુદેવરૂપ છું એમ બહાત્મવાદ પ્રમાણે તે તેમ માનતો ન હતો. (લે)

૩ કારણ કે ભગવાન સર્વરૂપ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૪ '(બહા) એકજ અદ્વિતીય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (દ્વિત નથી), એવો અર્થ છે. (લે)

ઘણા કષ્ટથી સમજી શકે તેવા મૂર્ખ બાલકો અજ્ઞાની હોય છે. તેઓએ ‘વાસુદેવ લોકમાં અવતરેલા છે’ એમ સાંભળીને, નજીકનાને તજવાનું કારણ નહિ હોવાથી પાસે રહેલા તે વાસુદેવને જ, એટલે પોંડક જેનું બીજું નામ હતું તેવા વાસુદેવ નામવાળાને ‘આપ વાસુદેવ છો’ એમ કહેતા હતા. તેથી બાલકોના વચનને લીધે તેમણે ચઢાવેલો (તે) પોતાને અચ્યુત માનવા લાગ્યો. ‘વાસુદેવ’ એવો વ્યુત્પત્તિથી થએલ અર્થ નથી એમ જણાવવા ‘ભગવાન’ શબ્દ યોજેલ છે ‘તેવા (ભગવાન)નો જન્મ કેમ થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અવતરેલા છે’ શબ્દ યોજેલ છે? ‘શા માટે અવતરેલા છે?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘જગતના પતિ’ શબ્દ યોજેલ છે જગતનો ઉદ્ધાર કરવા અવતરેલા છે એમ (એ શબ્દથી) કહેવાયું. એવી રીતે પ્રસ્તોમિતઃ ચઢાવેલો તે બાલકની જેઠા પોતાને અચ્યુત જ માનવા લાગ્યો. ૨.

દૂતં ચ પ્રાહિણોન્મન્દઃ કૃષ્ણાયાવ્યક્તવર્ત્મને ॥

દ્વારકાયાં યથા બાલો નૃપો બાલકૃતોઽનુધઃ ॥૩॥

અને જેમ બાલકોએ બનાવેલ બાલક રાજા (કરે) તેમ (તે) ઓછી બુદ્ધિવાળા અજ્ઞાનીએ, જેમનો માર્ગ જાણેલ નથી તેવા શ્રીકૃષ્ણને દ્વારકામાં દૂત મોકલ્યો. ૩.

પછી બેપણું હોવાની બુદ્ધિ પીડાકારક છે એમ (માની), અજ્ઞાની હોવાથી બહિર્મુખ હોવાથી મુખ્ય બેપણું ન હોવાને નહિ જાણતાં, બહારનાં બેપણાને મટાડવા તેણે વળી દૂત મોકલ્યો. બહિર્મુખ તંવો (હું વાસુદેવ છું તેવો) વિચાર રાખે એજ એક અપરાધ અને ભગવાનને દૂત મોકલે તે મોટો અપરાધ એવો અપરાધનો સરવાળો દર્શાવવા ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ યોજેલો છે.

‘સારા પુરૂષોએ (તંને તેમ કરતાં) કેમ અટકાવ્યો નહિ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઓછી બુદ્ધિવાળા’ વિશેષણ યોજેલ છે. ‘મન્દઃ’ એટલે તુચ્છ, ઓછી બુદ્ધિવાળો’ એવો અર્થ છે તેથી સારા પુરૂષોએ (તેની) અગણના કરી, એવો અર્થ છે.

ત્યારે પોતાના કરતાં પણ ભગવાનની સરસાઈ જોતો હોવાથી, (ભગવાને) ગોવર્ધન ઉંચો ધરી રાખ્યો તે વિગેરે સાંભળતો હોવાથી, (તેમની સાથે) તેણે હરીફાઈ કેમ કરી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમનો માર્ગ જાણેલ નથી તેવા શ્રીકૃષ્ણને’ શબ્દો યોજેલ છે. ભગવાનનો માર્ગ ક્યાંય પણ જણાયેલો નથી તેથી (તંમનું) માહાત્મ્ય દેખાતું નહિ હોવાથી, (૧) તેમ કરે તે યોગ્ય જ છે એવો અર્થ છે. છતાં પણ દ્વારકામાં (દૂત મોકલ્યો). ‘કાશીનેજ દ્વારકા કહેલી છે, કલિમાં

ખીજી (દારિકા) કેઈ પ્રકારે નથી' એવા બ્રાંનેએ કહ્યેલા વાક્યને લીધે, '(કાશી સિવાય) ખીજી દારકા પણ નથી' એવો નિશ્ચય કરીને દારકામાં જ રહેલા ભગવાનને નાટકની રમતમાં કરે તેની પેઠે ગાંડાનું વાક્ય હોય તેમ (સંદેશ) મોકલ્યો, કારણ કે સર્વ પ્રકારે પ્રસિદ્ધ ન હોય તેવો વિષય, તે ખોટો હોવાનું સામે જણાતું હોય ત્યારે બધાથી મંજુર થયેલો હોતો નથી. આવો પણ લોકમાં વ્યવહાર હોય છે એમ જણાવવા 'એમ બાલકોએ બનાવેલ બાલક રાજા (કરે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. 'તે (બાલક રાજા) પણ પોતાની રમતમાં જ પોતાના (બાલકો)માં કહે છે. પરંતુ મુખ્ય (સાચા રાજા) પાસે આવીને કહેતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'અજ્ઞાનીએ' એમ કહેલું છે. આ પણ તે જણાતો નહતો, એવો અર્થ છે. ૩.

હત પણ તેની પેઠે મૂર્ખ હતો એમ (જણાવતાં), તે કેમ (દારકા) ગયો તેવી શંકા દૂર કરતાં, (તેનું) કાર્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દૂતસ્તુ દારકામેત્ય સભાયમાસ્થિતં પ્રમુમ્ ॥

કૃષ્ણં કમલપત્રાક્ષં રાજસંદેશમબ્રવીત્ । ૪॥

હતે તો દારકા આવી, સભામાં વિરાજેલા કમલનાં પત્ર જેવાં નયનવાળા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણને, રાજાનો સંદેશો (નીચે પ્રમાણે) કહ્યો. ૪.

(હતે) દારકા આવી, ત્યાં પણ સભામાં વિરાજેલા, પ્રમું ત્યાં સભામાં પણ તે(શ્રીકૃષ્ણ)જ પ્રભુ છે એમ બધાએ (પ્રભુ તરીકે) સ્વીકારેલા, વાસ્તવિક રીતે પણ કૃષ્ણ સદાનંદરૂપ, 'કમલનાં પત્ર જેવાં નયનવાળા' એટલે દૃષ્ટિથી જ સર્વ દુઃખનો નાશ કરનાર પ્રભાવવાળા (શ્રીકૃષ્ણ)ને રાજા પોંડકનો સંદેશો કહ્યો. આથી (એમ) સૂચવેલ છે કે (હતે તે) અવશ્ય કહેવો જોઈતો હતો અને (તેમાં હતનો) દોષ ન હતો. ૪

(નીચેના શ્લોકથી આરંભી) જે શ્લોકોથી રાજાનાં વચન કહે છે:—

વાસુદેવોઽવતીર્ણોઽહમેક એવ ન ચાપરઃ ॥

ભૂતાનામનુકમ્પાર્થ ત્વં તુ મિથ્યાભિધાં ત્યજ । ૫॥

પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવા માટે હું વાસુદેવ અવતરેલો છું. (તે) એક જ છે, અને ખીજો (કેઈ) નથી. તમે મિથ્યા નામ મૂકી દો. ૫.

હું વાસુદેવ અવતરેલો છું. તે (વાસુદેવ) એકજ હોઈ શકે, કારણ કે જે (વાસુદેવ)નું પ્રયોજન નથી.

'ત્યારે આ (તારું) વાક્ય બાધું કેમ ન હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ખીજો (કેઈ) નથી' શબ્દો યોજેલ છે. ખીજો જે રાજા નથી અને સામાન્ય

સ્થિતિવાળો છે તે (વાસુદેવ) નથી એવો ભાવાર્થ છે. વળી (વાસુદેવનું) કાર્ય પણ તમારા (કાર્ય)થી વિરુદ્ધ છે, મારાથી વિરુદ્ધ નથી એવા હેતુથી પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવા માટે' શબ્દ યોજેલ છે. તમે અક્ષોહિણીઓના વધ (કરવા)થી પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરી નથી, એવો અભિપ્રાય છે.

‘એમ બલ્લે હોય, આમ હૃતને કેમ મોકલ્યો છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તમે (મિથ્યા નામ મૂકી દો)’ શબ્દ યોજેલ છે. વસુદેવનો પુત્ર હોવાથી ‘વાસુદેવ’ એવું નામ (રાખેલ છે તે મૂકી દો) સરસ્વતી(નો આશય) તો એવો છે કે ‘જે વિશુદ્ધ સત્ત્વ વસુદેવ કહેવાય છે’ ૪-૩-૨૩ એ વાક્ય પ્રમાણે શુદ્ધ સત્ત્વમાં આવિર્ભાવ પામવો એજ (વાસુદેવપણું) છે, તેથી (વસુદેવના પુત્ર એ વાસુદેવ) એ ખોટું નામ છે.

‘વ્યુત્પત્તિ (એવી) હોવાથી (નામ) ખોટું કેમ કહેવાય? અથવા તેનો ત્યાગ કેમ કરી શકાય? એમ કહો તો ખરેખર (ખોટું કહેવાય અને તજી શકાય), કારણ કે લોકમાં પિતાના પુત્ર તરીકે નામ પડતું નથી. તેમ ન હોય (પિતાના પુત્ર તરીકે નામ પડતું હોય) તો નામ પાડવાનું નકામું થાય. તેથી વ્યુત્પત્તિ હોવા છતાં, વ્યવહારમાં તે કહેવી ન જોઈએ. અને આજ (નામનો) ત્યાગ છે કે લૌકિક અને વૈદિક વ્યવહારમાં તે નામ કહેવું (ઉપયોગમાં લેવું) નહિ. પરબ્રહ્મનું નામ પણ વાસુદેવ હોવાથી (તે નામ) બ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી ખોટું છે એમ તે માનતો હતો. ૫

ખીન્ન (વાસુદેવનાં) ચિહ્નો પણ તજવાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

યાનિ ત્વમસ્મચ્છિદ્ધાનિ મૌઢ્યાદ્ભિર્ભવિં સાત્ત્વત ॥

ત્યક્ત્વૈહિ માં ત્વં શરણં નો ચેદ્દેહિ મમાહવમ્ ॥૬॥

હે સાત્ત્વત! તમે મૂર્ખાઈથી જે અમારાં ચિહ્નો ધારણ કરો છો, (તેમનો) ત્યાગ કરી તમે મને શરણ આપો. નહિ તો મારી સાથે યુદ્ધ કરો. ૬.

પહેલાં પોતાની (પૌંડ્રકની) અંદર વાસુદેવપણું સિદ્ધ થયું તેથી અક વિગેરેને અમારા (પૌંડ્રક વાસુદેવના) ચિહ્નો કહેલાં છે.

‘અમો (શ્રીકૃષ્ણ) પાસે ખીન્નનાં ચિહ્નો કેવી રીતે હોય? તેથી તે અમારાં જ ચિહ્નો છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મૂર્ખાઈથી ધારણ કરો છો’ શબ્દો યોજેલા છે. અમારી (જીવોની) મૂર્ખાઈને લીધે ચિહ્નો ધારણ કરો છો, એવો વાસ્તવિક અર્થ છે. ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે પણ જીવો

ભગવાનને જાણતા (જોખણતા) નથી, તેથી ભગવાન ચિહ્નો ધારણ કરે છે. 'અસ્મત્' એ પાંચમી (વિભક્તિ) નું બહુવચન છે, 'અમારા માટે' (એવો અર્થ છે), તે(ધારણ કરવા)ના પણ કારણરૂપ ધર્મ મૂર્ખાઈ (હોવાથી, ધારણ કરવાનું) પ્રયોજન ઉદ્ધાર કરવાનું જ છે, કારણ કે નાશ પહેલાં જ થએલો. 'હે સાત્ત્વત !' એ સંબોધન વંશના નામથી અથવા વૈષ્ણવ નામની કરેલું છે તેની એમ સૂચવેલું છે કે વૈષ્ણવના હાવથી શંખ ચક્ર વિગેરે ધારણ કરવાનો નિષેધ નથી.

સત્ત્વ જેઓમાં મુખ્ય ૩ તે સાત્ત્વાઃ (વૈષ્ણવો) સાત્ત્વતઃ (શબ્દ સારવને) તસિલ્ (તસ્, પ્રત્યય લાગવાથી થએલો છે. (શબ્દને અંતે) વિસર્ગ લેવો, અથવા (તેનો) લોપ જાણવો. ભક્તજનોની અનુકૂલતા માટે (ચિહ્નો) ધારણ કરે છે એવો (અર્થ થયો.)

એવી રીતે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વિરોધવાળાં (ચિહ્નો) ને તજવાનું કહી, પોતાનું કૃપાલુપણું દર્શાવતાં 'તમે મને શરણ આવો' એમ કહે છે. લૌકિક દૃષ્ટિથી (તમે માંડે) સામર્થ્ય જોયું નથી, તેથી જો તમે (શરણ) ન આવો તો મારી સાથે યુદ્ધ કરો. હું અહિંથી તમારા સ્થાન (દ્વારકા) માં આવવા અશક્ત હોવાથી જેમ નિકટ પધારવાથી મને સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય, તેમ આ સર્વ તરફથી ત્વમ્ આપ મામ્ મારી પાસે પહિં પધારો. પોતે પધારીને ઉદ્ધાર કરવો, આ પણ કૃપાનું કાર્ય છે. તેમ ન કરો તો મમ માંડે વમ્ સુખ આદિ કહો, મને આટલું સુખ આપશો એમ કહો. ત્યારે સંદેહ નહિ રહેવાથી ચિંતા વિનાનો થઈ હું આપની પાસે આવવા પ્રયત્ન કરીશ, એવો (અર્થ છે.) ૬.

આ વાક્યથી જો ભગવાનના ભક્તોને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય, તો તેને પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, તેથી તેઓને તે(વાક્યો)નાં શ્રવણથી કૌતુકરસ જ ઉત્પન્ન થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

કત્યનં તદુપાકર્ણ્ય પૌન્દ્રકસ્યાત્પમેધસઃ ॥

ઉગ્રસેનાદયઃ સમ્યા ઉચ્ચકૈર્જહસુસ્તદા ॥૭॥

થોડી બુદ્ધિવાળા પૌન્દ્રકની તે આત્મપ્રશંસા સાંભળીને તે સમયે ઉગ્રસેન વિગેરે સહયો મોટેથી હસી પડ્યા. ૭.

કત્યનમ્ એટલે આત્મપ્રશંસા. 'પૌન્દ્રક' એ નામથી તેનું હલકાપણું કહેવાયું જ છે. 'પુંદ્રાઃ' એટલે અમુક હલકા ચાંડાલો. તેમનાથી થએલ જન્મથી ઉત્પન્ન થએલો તે પૌન્દ્ર. હુષ્કણના અર્થમાં 'ક' પ્રત્યય લાગ્યો (એટલે પૌન્દ્રક શબ્દ થયો). તેથી અધમ સ્વભાવવાળાઓથી ઉત્પન્ન થએલાઓમાં પણ અધમ

એવો (તે નામનો અર્થ છે). તેમાં પણ તેનો દેહ જ દુષ્ટ હતો એમ નહતું, પરંતુ અંતઃકરણ પણ (દુષ્ટ હતું) એમ જણાવવા 'થોડી બુદ્ધિવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. 'સભ્યો' એટલે સભામાં બેસવા યોગ્ય પુરૂષો. ઉગ્રસેન જેઓનો રાજા હતો, એમ (કહેવાથી તે સભામાં) ધર્મનો વિચાર (થતો હોવાનું) કહેલું છે. બધાએ વિચાર કરનારાઓ 'પ્રમેય(ભગવાન)નો ઘણો જ વિરોધ થયો' એમ (માની), મોટેથી હસી પડ્યા 'તે સમયે' એટલે વિચાર કર્યા પહેલાં જ (હસી પડ્યા) પછી જાણેકે અજાણ્યા હોય તેવા થઈને, 'આ વાસુદેવ કેવા પ્રકારનો? તે ભક્તપરાયણ કેવી રીતે (થયો)?' વિગેરે નિંદાના વાક્યોથી તેઓએ તેની મશ્કરીની વાતો કરી. ૭.

उवाच दूतं भगवान् परिहासकथामनु ॥

उत्सक्ष्ये मूढं चिह्नानि यैस्त्वमेवं विकल्पसे ॥૮॥

મશ્કરીની વાતો પછી ભગવાને દૂતને કહ્યું (કે) 'જે (ચિહ્નો)ને લીધે તું એવી રીતે બડાઈ મારે છે તે મૂઢના ચિહ્નોનો હું ત્યાગ કરીશ. ૮.

મશ્કરીની વાતો કરીને તેઓ અટક્યા ત્યારે ભગવાને દૂતને કહ્યું. ભગવાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલે (પોંડે) કહેલ તેથી તેનું વચન (સત્ય) કરવામાં ન આવે તો તેની પાસે ભગતપણું પણ સિદ્ધ ન થાય, તેથી (ભગવાન) તેનું વાક્ય હરકોઈ પ્રકારે સત્ય કરે છે (કરાવે છે). ઉત્તરાર્ધનો એવો અર્થ છે કે જે ગુણોથી મૂઢપણું જીવપણું અથવા પ્રાકૃતપણું જણાય છે—લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે 'હું મૂઢ' એવું સંજોધન છે—જે (ચિહ્નો)ને લીધે તું એવી રીતે બડાઈ મારે છે, પોતાના જ વિષે બહુ ઉંચો વિચાર રાખે છે, (તે મૂઢના ચિહ્નો હું તજીશ) કારણ કે જો હું અજ્ઞાનપણું વિગેરે (મૂઢપણાના) ગુણો પ્રકટ કરું નહિ તો તું એવી રીતે બડાઈ મારે નહિ. તેથી જ (શ્લોક ૬ માં) 'અમારાં ચિહ્નો' શબ્દથી જીવના ગુણો સમજવાના કહેલા છે. મારા ગુણોના ત્યાગદ્વારા માં શરણમેહિ (શ્લોક ૬) શરણ જેનો કુદરતી સ્વભાવ છે તેવા મને મળે, કારણ કે ભગવાન

૧ મેં અજ્ઞાની હોવાપણું વિગેરે ગુણો પ્રકટ કર્યા તેને લીધે જ તું એવી બડાઈ મારે છે, છતાં પણ તે કીધું તેમજ બલે થાયો. 'અમારાં ચિહ્નો ધારણ કરો છો' શબ્દોમાં તે પણ જીવના ગુણો ધારણ કરવાનું કહેલું છે. (લે)

૨ 'હું ભગવાનનો ત્યાગ કરી, મને ભગવાનને શરણ આવ' એવો શ્લોકનો અન્યથ છે. ભગવાનનો ત્યાગ કરવાનો પ્રકાર અહિં કહે છે કે ભગવાનના ધર્મોનો ત્યાગ કરવાથી ભગવાનનો ત્યાગ થાય છે. તેથી 'મને તજી' એટલે 'મારા ધર્મોને તજી' એવો અર્થ છે. (લે) અહિં જીવના ધર્મો તમે ધારણ કરેલ છે તે તજવાનું ઉપર કહેલ છે તેથી જીવના ધર્મોનો ત્યાગ કરી, પછી મને શરણ લેો એવો અર્થ યોગ્ય જણાય છે. તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

જીવોના આશ્રય છે અને જીવોએ જેમનો આશ્રય કરેલ છે તેવા (થઈ) રહે છે. બાકીનું^૧ (પૌંડ્રકનું વચન) વિરોધવાળું નહિ હોવાથી સ્વીકારે છે. ૮

‘ હું શરણ કરવા યોગ્ય છું (મને શરણ આવો) ’ એમ જે તે કહ્યું, તે (બીજનો) આધાર થવાનું જીવોનું (કાર્ય) નથી, પરંતુ બ્રહ્માનું જ (કાર્ય) છે, તેથી માગેલું (યુદ્ધ) આપવું જ જોઈએ તેથી, શરણના સંબંધમાં નિર્ણય નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

मुखं तदपिधायाज्ञ कङ्कगृध्रवर्कैर्दृतः ॥

शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शुनाम् । ૧॥

હે અજ્ઞાની ! તે મુખને ઢાંક્યા વિના ત્યાં હજીએલો (અને) કંક ગીધ અને બગલાથી ઘેરાએલો તું શયન કરીશ ત્યારે કુતરાઓને શરણ થઈશ. ૯.

‘ ત્યાં ’ જ એટલે કાશીની સમીપ તું કુતરાઓને શરણ થાનો છે. દિવસ અને રાત્રિની સમાન સંખ્યાવાળા તે (દિવસ અને રાત્રિ) ના દેવતા યજ્ઞના ધામમાં કુતરારુપે રહે છે એવી પ્રસિદ્ધિ છે. ‘ (ભોક્ષમાં સર્વની) સમાન ગતિને લીધે ’ (બ્રહ્મસૂત્ર. ૧-૧-૬). ‘ જેમ બુળથી ઘેરાયેલો બાપડો (કુતરો) ’ ૪-૨૬-૩૦ એ વાક્ય પ્રમાણે જીવો જ કુતરા છે એમ બીજનો કહે છે. અથવા દુષ્ટ (વિષયો) માં રમણ કરનારી ઈંદ્રિયો (કુતરા છે), કારણ કે તે કાલના અવયવો (દિવસ અને રાત્રિ), જીવો અથવા ઈંદ્રિયો જ તેવા શરીરનો આશ્રય કરે છે. પુત્રો વિગેરે મુખ ઢાંકનારા છે. બધાએ હજીવાના જ છે, તેથી મુખ ઢાંક્યા વિનાનું જ રહેવાનું.

જ્ઞાનીનો દેહ^૨ જ્ઞાનથી બળે છે, તેથી બાકીનાની^૩ ગતિ હરકોઈ પ્રકારે થાય છે એટલે (જ્ઞાન હોય) ત્યારે (મુખના) ખુલ્લા રહેવાથી દોષ થતો નથી, તેથી (અહિં પૌંડ્રકમાં) તેવું નથી એમ જણાવવા ‘ હે અજ્ઞાની ! ’ એવું સંબોધન કરેલું છે. કંક (પક્ષીઓ) તામસ છે, ગીધો રાજસ છે, બગલાઓ સાત્ત્વિક છે. તેથી ત્રણે પ્રકારના (દેહનું) ભક્ષણ કરનારાઓથી ઘેરાએલો (તું શયન કરીશ), કારણ કે હવે પછી આધિભૌતિક વિગેરેના અભિમાનવાળી બધીએ દેવતાઓ તારૂં પાલન કરશે નહિ. તે (પક્ષી)ઓને શરણ ઉદ્દેગ કરનારું નહિ, થાય, કારણ કે તે જીવો (કુતરા)થી થવાનું છે. ‘ હજીએલો થઈ જ્યારે તું શયન કરીશ, ત્યારે કુતરાઓને શરણ થઈશ ’ એમ (તારા દેહનો) સંસ્કાર પણ થશે નહિ એમ

૧ ‘ બાકીનું ’ એટલે ‘ શરણાગત સિવાયનું. ’ (લે)

૨ ‘ દેહ ’ એટલે ‘ લિંગ શરીર ’ જ્ઞાનથી બળે છે, એવો અર્થ છે (લે)

૩ ‘ બાકીનું ’ એટલે રથૂલ દેહ. (લે)

કહેલું છે. દેહની આ જે ગતિ કહી, તેનું ચુદ્ધના સમયમાં મરણ વખતે સ્મરણ થવાથી તે(દેહ)માં આસક્તિ રહે નહિ એવો બોધ કરવા કહેલી છે, કારણ કે (આસક્તિ ન રહે) ત્યારે જ તેનો મોક્ષ થાય. મોક્ષ આપનારે તેમજ કહેલું બોધ્યું. ૯.

તે હ્રતે તેજ પ્રમાણે (સંદેશો) કહ્યો, એટલે હ્રત ચુદ્ધના જેવો થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इति दूतस्तदाक्षेपं स्वामिने सर्वमाहरत् ॥

कृष्णोऽपि रथमास्थाय काशीमुपजगाम ह ॥ ૧૦ ॥

હ્રતે એવો તે બધો આક્ષેપ સ્વામીને જણાવ્યો. અહો! શ્રીકૃષ્ણ પણ રથમાં બેસી કાશી સમીપ પધાર્યા. ૧૦.

(હ્રતે) ભગવાને કહેલો તે બધો આક્ષેપ સ્વામી (પૌંડ્રક)ને તે પોપણ કરનાર હોવાથી^૧ તેના હિત માટે કહ્યો, પરંતુ કાંઈ બોટું અથવા બોધું (કહ્યું) નહિ એવો અર્થ છે. વાક્ય (ઉત્તર) મોકલી, (ભગવાન) પોતે પણ ઉપડ્યા એમ ઉત્તરાર્થથી કહે છે. જે કે ત્યાં જ પ્રકટ થએલા ભગવાન તેને મુક્તિ આપવા શક્તિવાળા હતા,^૨ તેમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ એટલે ફલસ્વપ અથવા ભક્તો ઉપર કૃપા રાખનારા હતા, (અને) તે (પૌંડ્રક) પણ અભેદ માર્ગ પ્રમાણે ભક્ત હો,^૩ (અને) તેની સ્ત્રીઓને દુઃખ થાય^૪ (તેથી પધાર્યા). જે કે ભગવાનને ત્યાં જવાની જરૂર ન હતી^૫ છતાં પણ રથમાં બેસીને, રથમાં રહેલા આનંદથી

૧ આ 'સ્વામી' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. (લે)

૨ 'ત્યાં જ' એટલે પૌંડ્રકના હૃદયના પ્રદેશમાં પ્રકટ થઈ મુક્તિ આપવા શક્તિવાળા હતા, તેથી પધારવું યોગ્ય ન હતું છતાં શ્રીકૃષ્ણ હોવાથી પધાર્યા, એવો અર્થ છે (લે) 'ત્યાં જ' એટલે દ્વારકામાં જ પ્રકટ થએલા તેને મુક્તિ આપવા શક્તિવાળા હતા, એમ લઈ શકાય તેમ છે.

૩ 'ભક્ત માટે પધારવું બોધ્યું પણ આવા માટે પધારવું યોગ્ય ન હતું' એવી શંકા થાય, તેથી તે પણ ભક્ત હો એમ કહેલું છે. માત્ર ભક્તિમાર્ગ જ જૂદો છે, પરંતુ જેમની પ્રાપ્તિ કરવાની છે તે એક જ છે, તેથી પધાર્યા એવો અર્થ છે. (લે)

૪ પૌંડ્રકના હૃદયમાં જ પ્રકટ થાય તો તેની સ્ત્રીઓને દર્શન ન થાય, તેથી તેમનું દુઃખ રહે જ. તેથી તેમના ઉપર કૃપા કરી દર્શન આપી કૃતાર્થ કરવા પધાર્યા એવો અર્થ છે. (લે) દ્વારકાથી કાશી પાસે ન પધારે ને તેને મોક્ષ આપે તોપણ સ્ત્રીઓની એવી જ દશા રહે.

૫ 'પૌંડ્રક ભક્ત હોય તો તેને જ દ્વારકા બોલાવવો બોધ્યું, તેને માટે પધારવાની જરૂર ન હતી જ' એમ જણાય, છતાં આનંદથી વિરાજતા જ ભગવાન ભક્તોનું કાર્ય કરે છે એમ જણાવવા પધાર્યા, એવો અર્થ છે. (લે)

વિરાજતા (ભગવાન) ભક્તોનું કાર્ય કરે છે, તેથી કાશી સમીપ પધાર્યા. તામસ સ્થાનમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ એકાએક થતો નથી,^૧ તેથી (ભગવાને) પોતે પણ કાશીમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ. તેમ ન હોત (કાશીમાં પ્રવેશ કર્યો હોત) તો કાશીપણું જ ન રહેત,^૨ તેથી જ કાશીની ઉપ સમીપ જ પધાર્યા. ૧૦

નીચેના શ્લોકમાં કહે છે કે તે (પૌંડ્રક) પણ ભગવાનનાં દર્શન કરવા ગામમાંથી બહાર નીકળ્યો, કારણ કે તેમ ન કરે તો કાશીમાં તેનું શુંએ^૩ થઈ જાય:—

પૌંડ્રકોઽપિ તદુદ્યોગમુપલભ્ય મહારથઃ ॥

અક્ષૌહિણીમ્વાં સંયુક્તો નિશ્ચક્રામ પુરાદ્દ્રુતમ્ ॥૧૧॥

મહારથી પૌંડ્રક પણ તેમનો ઉદ્યોગ જાણીને બે અક્ષૌહિણી સાથે લઈ શહેરમાંથી તરત બહાર નીકળ્યો. ૧૧.

તેમનો એટલો ભગવાનનો આટલો બધો દૂર પધારવાનો ઉદ્યોગ (જાણીને બહાર નીકળ્યો) ‘મહારથી’ શબ્દથી (તેની) યુદ્ધમાં આસક્તિ હોવાથી (તેનો) પોતાનો શૌર્યરૂપ ગુણ કહેલો છે ‘બે અક્ષૌહિણી સાથે’ (નીકળ્યો), કારણ કે તેને તેટલું સૈન્ય વડવાઓથી પ્રાપ્ત થયું હતું, અને સર્વ સાધન સાથે ભગવાનની સમીપ જવું જોઈએ. ‘શહેરમાંથી તરત બહાર નીકળ્યો, કારણ કે ભગવાનની ઇચ્છાથી આવેલો કાલ ત્યાં (કાશીમાં) જ શરીર લઈ લે, એવા ભયને લીધે તરત જ શહેરમાંથી બહાર નીકળ્યો.’ ૧૧.

કાશીરાજ પણ તેનો મિત્ર હોવાથી, તેની પણ અડધી ગતિ થવાની હોવાથી તે પણ આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તસ્ય કાશિપતિર્મિત્રં પાર્ણિગ્રાહોઽન્વયાન્નૃપ ॥

અક્ષૌહિણીભિસ્તિસૃભિરપદ્યત્પૌંડ્રકં હરિઃ ॥૧૨॥

૧ ‘હૃદયમાં પ્રકટ થવાથી પણ ભક્તોનું કાર્ય થાય જ’ એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. તામસ સ્થાનમાં તે રહેલ હોવાથી સાધન વિના તેના હૃદયમાં ભગવાન પ્રકટ થાય નહિ. એવો અર્થ છે. સાધનથી તામસપણાનો દોષ દૂર થાય તો ત્યાં પણ પ્રકટ થાય. તેથી ભક્ત ઉપર કૃપા કરનાર હોવાથી પધાર્યા (લે)

૨ ભગવાન કાશીમાં પધારે તો તે કાશી મટી, મથુરા અથવા દ્વારકા જેવી વિષ્ણુપુરી થાય, કારણ કે (પુરીમાં) જે સર્વથી મોટા હોય તેના નામથી જ તેની પ્રસિદ્ધિ થાય એવો અર્થ છે (લે)

૩ બહાર ન નીકળે અને કાશીમાં રહે તો તેનું શું કાર્ય થઈ શકે? ત્યાં ભગવાનની હાજરી નહિ હોવાથી મુક્તિ અથવા યુદ્ધ વિગેરે કંઈ પણ કાર્ય થાય નહિ. (લે)

હે નૃપ ! તેનો મિત્ર કાશીપતિ સાહાય્ય કરનાર થઈ ત્રણ અક્ષૌ-
હિણી સાથે (તેની) પાછલ આવ્યો. હરિએ પોંડૂકને જોયો. ૧૨.

(કાશીપતિ પોંડૂકનો) મિત્ર હોવાથી સાહાય્ય કરનાર થઈ પાછલ આવ્યો.
રાજાનો ધર્મ એવો છે એમ જણાવવા ‘હે નૃપ !’ એવું સંબોધન કરેલું છે. (તે)
‘ત્રણ અક્ષૌહિણી સાથે’ આવ્યો, કારણ કે તેનું તેટલું જ સૈન્ય હતું. ત્યાં કૃપાને
લીધે ભગવાને પહેલાં પોંડૂકને જોયો, એમ ‘(હરિએ) પોંડૂકને જોયો’ શબ્દોથી
કહેલું છે, કારણ કે ભગવાનના જ્ઞાન (જોવા)થી શાણો થઈ (તે) પોતાના
સ્વાભાવિક દોષો તજે, કેમકે (ભગવાન) હરિ (દોષ હરનારા) છે ૧૨

તેની કૃપાના કારણ તરીકે તેણે જીવતાં જ (પ્રાપ્ત કરેલાં) સાયુજ્યનું નાચેના
શ્લોકથી (આરંભી) વર્ણન કરે છે:—

શક્ષાર્યસિગદાશર્ક્ષશ્રીવત્સાદ્યુપલક્ષિતમ્ ॥

વિભ્રાણં કૌસ્તુભમર્ણિ વનમાલાવિભૂષિતમ્ ॥૧૩॥

શંખ ચક્ર તલવાર ગદા શર્ગ શ્રીવત્સ વિગેરેથી જણાતા, કૌસ્તુભ-
મર્ણિને ધારણ કરનાર, વનમાલાથી શોભતા (પોંડૂકને જોયો શ્લોક ૧૨) ૧૩

ખનાવટી અને કુદરતી ભુજાઓ પૈકી. કુદરતી ભુજાઓમાં શંખ અને અરિઃ
એટલે ચક્ર તેણે ધારણ કરેલાં, (અને) ખનાવટી (ભુજાઓ)માં ગદા અને શર્ગ
(ધારણ કરેલાં). શ્રીવત્સ વિગેરે ચિહ્નો પણ તેણે કરેલાં. કૌસ્તુભ સરખી આકૃતિ-
વાળો મર્ણિ ખનાવીને કંઠમાં પહેરેલો. ખીજાઓ તો એમ કહે છે કે (તેણે પોતાની)
આમડી કાપી તેની અંદર શ્રીવત્સ અને કૌસ્તુભ ગોઠવેલા, કારણ કે તેમ હાથ
ત્યારે (તે) ખનાવટી ન થાય. (જણાય). ‘વનમાલાથી શોભતો’ હતો, એટલે
જેમ સદા નવી રહે તેવી રીતે વનમાલા રાખતો. ૧૩.

કૌશેયવાસસી પીતે વસાનં ગરુડધ્વજમ્ ॥

અમૂલ્યમૌલ્યાભરણં સ્ફુરન્મકરકુણ્ડલમ્ ॥૧૪॥

જે પીળાં રેશમી વસ્ત્રો પહેરેલા, ધન ઉપર ગરુડવાળા, ઘણાં
કિંમતી સુકુટ અને આભરણવાળા, (અને) મકરની આકૃતિવાળા
કુંડલોથી પ્રકાશતા (પોંડૂકને જોયો શ્લોક ૧૨) ૧૪.

ભગવાનની પેઠે જે પીળાં રેશમી વસ્ત્રો પહેરેલો આવ્યો, પરંતુ જખતર
વિગેરે પહેરીને (આવ્યો) નહિ, કારણ કે તેમ ન કરે તો મરણ સમયે વેશને
લીધે ખરાબ ગતિ થાય. ‘ધન ઉપર ગરુડવાળા’ વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે
કે) ચિત્રેલી અથવા કાષ્ઠની ખનાવેલી ગરુડની મૂર્તિ તેણે ધન ઉપર રાખેલી,
કારણ કે ભજન કરવા યોગ્ય (ભગવાન વિના) ખીજો કોઈ નહિ હોવાથી, અને

ખીજો ધર્મ^૧ આચરવાનો નહિ હોવાથી, તે લકોની સાથે પોતે પોતાને જ પૂજતો હતો. વળી ઘણા કિંમતી જ મુકુટ અને આભરણો તેણે પ્રાપ્ત કરેલાં (પહેરેલાં), તેવી જ રીતે મકરની આકૃતિવાળા કુંડલો (પહેરેલાં). ‘પ્રકાશતા’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાનનાં) ધ્યાનને લીધે અને ભગવાનમાં આસક્તિ થવાથી ભગવાનના બધાએ ધર્મોએ તેનામાં પ્રવેશ કરેલો. ૧૪

તેનું રૂપ જોઈને પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને અભિનંદન કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દृષ્ટ્વા તમાત્મનસ્તુલ્યં વેષં કૃત્રિમમાસ્થિતમ્ ॥

યથા નટં રજ્જગતં વિજહાસ મૃશં હરિઃ ॥૧૫॥

બનાવટી વેષ ધારણ કરેલા તેને નાટ્યભૂમિ ઉપર આવેલા નટની પેઠે પોતાની સમાન જોઈને હરિ ઘણું હસ્યા. ૧૫.

“ઉત્તમ ‘બનાવટી (વેષ) ધારણ કરેલો’ શબ્દોથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (વાસુદેવ વેષ)માં આસક્તિ ઘણી હોવાથી વેષમાં કોઈપણ અંશથી ખામી ન હતી. ‘બનાવટી (વેષ) હોવાથી (તેનો) મોક્ષ થશે નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સ્થાયીભાવ જ રસ’ હોઈ, (તે વેષ) રસ ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી, તેમાં અધિક પ્રવેશેલું છે’ એમ જણાવવા ‘નાટ્યભૂમિ ઉપર આવેલા નટની પેઠે’ એમ કહેલું છે^૨. (ભગવાન) ઘણો હર્ષ થવાથી ઘણું હસ્યા, તેના સર્વ ભાવનું સ્મરણ કરી બધાએ (તેના ભાવનું) અભિનંદન કર્યું, એવો અર્થ છે. (એમ કરવાનું) કારણ કે (આ) હરિ છે. ૧૫

પછી સેનાએ પહેલાં ભગવાન ઉપર હુમલો કર્યો. એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

શૂલૈર્ગદાભિઃ પરિઘૈઃ શક્ત્યૃષ્ટિપ્રાસતોમરૈઃ ॥

અસિભિઃ પટ્ટિશૈર્બાણૈઃ પ્રાહરન્નરયો હરિમ્ ॥૧૬॥

શત્રુઓએ હરિ ઉપર ત્રિશૂલો, ગદાઓ, ભોગળો, શક્તિઓ, બેધારવાળી તરવારો, ભાલાઓ, તોમરો, તરવારો, પટ્ટિશો અને બાણોથી પ્રહાર કર્યા. ૧૬.

૧ ‘ખીજો ધર્મ,’ ભક્તિ સાથે ખીજો ધર્મ (આચરવાનો નહતો. એકલી ભક્તિ જ કરવાની હતી.) (લે)

૨ રસ સ્થાયી હોય છે એવો નિયમ હોવાથી તેની હાની થઈ નથી, પરંતુ બળિયાર ભાવની પેઠે ‘બનાવટીપણું’ વધારામાં આવેલું છે એમ જણાવવા, (તે) રસ ઉત્પન્ન કરનાર હતો એમ કહે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

(તેઓને) શિવ મુખ્ય હોવાથી પ્રથમ ત્રિશૂલ લીધેલું. દશ આયુધોથી, શાંત રહેલા^૧ અને તેમને નહિ ગણુકારતા હરિ ઉપર સર્વ પ્રકારે^૨ પ્રહાર કર્યા. ૧૬

પછી કલેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાને તે સેનાને હઠાવી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

કૃષ્ણસ્તુ તત્પૌંડ્રકકાશિરાજયોર્બલં ગજસ્યન્દનવાજિપત્તિમન્ ॥

ગદાસિચક્રેષુભિરાર્દયદ્ભૂશં યથા યુગાન્તે હુતમુક્પૃથક્પ્રજાઃ ॥૧૭॥

શ્રીકૃષ્ણે તો પૌંડ્રક અને કાશિરાજના હાથી રથ અશ્વ અને પાયદળવાળા તે સૈન્યનો, જેમ યુગના અંતે અગ્નિ જૂદી જૂદી પ્રજાઓનો નાશ કરે તેમ ગદા, તરવાર, ચક્ર અને બાણોથી નાશ કર્યો. ૧૭.

‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી ભગવાનનો વિજય કહેતો છે. ‘તે’ એટલે પ્રહાર કરનાર (સૈન્યનો નાશ કર્યો). ‘પૌંડ્રક અને કાશીરાજના’ એટલે સાત્ત્વિક અને તામસભાવ પ્રાપ્ત કરેલાઓના (સૈન્યનો નાશ કર્યો.) ‘રાજસોજ હમણું યોગ્ય હોવાથી, તે (સાત્ત્વિક પૌંડ્રક અને તામસ કાશિરાજ)ને હુણ્યા નહિ હોય,’ એવી શંકા થાય, તેથી તેઓનાં નામ કહેતાં છે. ‘હાથી....વિગેરે’થી (સૈન્યનાં) અંગો ગણાવે છે. ‘તેઓ રાજસ નહિ હોવાથી કદાચ સૈન્યની વ્યવસ્થા ‘કરેલી’ હશે નહિ’ એમ માનવામાં આવે તેથી (અંગોની) ગણના કરેલી છે. ગદા વિગેરે ચાર (આયુધો)થી જ આ સર્વ તરફથી આર્દ્રયત્ નાશ કર્યો. અસ્રો વિગેરે સહિત બાણોથી બાળી નાખવા સુધીનું (કાર્ય) કર્યું એમ કહેવા ‘જેમ યુગના અંતે (અગ્નિ નાશ કરે) એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. પ્રજાઓનો નાશ જેમાંથી થાય છે તેવો હુતમુક્ પ્રલય (સમય)નો અગ્નિ (નાશ કરે તેમ નાશ કર્યો). ૧૭

‘મહાદેવે કેમ તેને સાહાય્ય ન કરી?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

આયોધનં તદ્રથવાજિકુઞ્જરદ્વિપત્ત્વરોષ્ટ્રૈરરિણાવલ્ખિટૈઃ ॥

વર્મૌ ચિતં મોદવહં મનસ્વિનામાક્રોધનં ભૂતપતેરિવોલ્બળમ્ ॥૧૮॥

૧ આ ‘હરિ’ શબ્દનો અર્થ છે. (લે) હરિ એટલે દોષ હરનારા, હરિ પ્રહાર કરતા ન હતા, પરંતુ શાંત રહેલા હતા, એમ કહેલું જણાય છે.

૨ ‘સર્વ પ્રકારે’ એટલે સગુણ અને નિર્ગુણ પ્રકારે (હરિ) (લે) ‘પ્રહાર કર્યા’ ક્રિયાપદ સાથે આ ક્રિયા વિશેષણ લીધેલું છે. આ વિશેષણ નથી.

ચક્રથી કપાએલા રથો. અશ્વો, હાથીઓ, સૈનિકો, ગધેડાં અને ઉંટોથી પથરાએલી તે રણભૂમિ શૂરવીરોને આનંદ કરનારી મહાદેવનું ઘણું વિશાળ રમણુસ્થાન હોય તેવી થઈ ૧૮.

ચક્રથી કપાએલા રથો વિગેરેને લીધે, તેઓથી ચિત્તં વ્યાપેલી એટલે પથરાએલી આયોધનં રણભૂમિ થઈ

‘ ત્યારે તે (રણભૂમિ)ને જોઈને (યુદ્ધનું) મૂળ બનેલા^૧ જે (રાજા) નાસી ગયા હશે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ શૂરવીરોને આનંદ કરનારી ’ વિશેષણ યોજેલું છે. મોદં આનંદ વહતિ કરાવે તે (મોદવહમ્). (ભગવાને તેને) મૂતપત્તેઃ મહાદેવનું આક્રીડનં રમણુસ્થાન બનાવ્યું, (અને) તે પણ ઉલ્લસનમ્ ઘણું વિશાળ (બનાવ્યું), જેથી (મહાદેવને) ભક્તનું પણ સ્મરણ થયું નહિ ૧૮

પછી પૌંડ્રકનો વધ કરવા તત્પર થએલા (ભગવાન) પોતે ઉપદેશ કરેલો વિષય તેનાથી ભૂલાય નહિ તે માટે નીચેના જે શ્લોકોથી (તેનું તેને) ફરીથી સ્મરણ કરાવે છે:—

અથાહ પૌંડ્રકં શૌરિર્મો મો પૌંડ્રક યદ્ભવાન્ ॥

દૂતવાક્યેન મામાહ તાન્યસ્ત્રાણ્યુત્સુજામિ તે ॥૧૯॥

ત્યાજયિષ્યેઽભિધાનં મે યત્ત્વયાજ્ઞ મૃષા ધૃતમ્ ॥

વ્રજામિ શરણં તેઽયં યદિ નેચ્છામિ સંયુગમ્ ॥૨૦॥

પછી શૌરિએ પૌંડ્રકને કહ્યું કે ‘ એ અદ્યા પૌંડ્રક તેં મને દૂતના વાક્યથી જે કહેવરાવેલું તે અસ્ત્રો હું તારા માટે નાખું છું. હે અજ્ઞાની ! માંહે જે નામ તેં જોડું ધારણ કરેલું તે તબવીશ. જે હું હમણાં યુદ્ધની ઇચ્છા ન કરું તો તારા માટે શરણુપણું આપીશ. ૧૯-૨૦.

‘ શૌરિ ’ એ પિતા અને દાદાના નામથી ભગવાનની સરસાઈ અને ‘ પૌંડ્રક ’ એ (નામ)થી તેની હલકાઈ કહેલી છે. ‘ એ અદ્યા પૌંડ્રક ! ’ એમ તેનો કુદરતી દોષ ભગવાને રહ્યો, તેથી તેનો (થવાનો) નાશ જણાવેલો છે. તેં મને દૂતના વાક્યથી જે કહેવરાવેલું તે (મારાં) કુદરતી અસ્ત્રો તે તારા માટે, તારું હિત કરવા નાખું છું, જેમને લીધે તું કુદરતી તેવો (એ અસ્ત્રોવાળો) થશે. માંહે ‘ વાસુદેવ ’ એવું નામ જે તેં જોડું ધારણ કરેલું, (તારો) ભગવદ્ભાવ થયાં પહેલાં જ બાલકોનાં વાક્યથી તેં રાખેલું, તે હું તબવીશ, પરંતુ પિતાના નામથી પ્રાપ્ત થએલું આપીશ એવો (અર્થ છે). જે યુદ્ધમાં હું તને હણીશ નહિ તો (તારી)

૧ ‘ મૂળ બનેલા ’ એટલે સેનાગાં મુખ્ય હતા તે પૌંડ્રક અને કાશિરાજ (ભે)

પાસે આવીને સાયુજ્ય આપીશ.^૧ હમણાં હું યુદ્ધ માટે જ આવેલો હોવાથી સાસ્પ્ય (મારા જેવું સ્વપ્ન) જ આપીશ. દૂત મોકલવાથી આ દોષ (પોંડકને) થયો, નહિ તો જો તે (દૂત નહિ મોકલતાં) શાંત રહ્યો હોત તો સાયુજ્ય જ થાત. આથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે જો તે હમણાં પણ ચરણમાં પડે તો (તેને) સાયુજ્યનું જ દાન કરું. ૨૦.

છતાં પણ (યુદ્ધથી) નહિ અટકેલા (તે)ને ભગવાને હણ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इति क्षिप्त्वा सितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौण्ड्रकम् ॥

शिरोऽवृध्मद्रथाङ्गेन वज्रेणेन्द्रो यथा गिरेः ॥૨૧॥

એ પ્રમાણે આક્ષેપ કરીને, પૌંડકને તીક્ષ્ણ બાણોથી રથ વિનાનો કરીને, જેમ ઇંદ્રે વજ્રથી પર્વતની (પાંખો) કાપેલી તેવી રીતે (ભગવાને) ચક્રથી માથું કાપી નાખ્યું, ૨૧.

દોષનું સ્મરણ કરાવવું તે આક્ષેપ. સિતૈઃ તીક્ષ્ણ બાણોથી અશ્વોને હણી, (પોંડકને) રથ વિનાનો કરી, (ભગવાને) ચક્રથી (તેનું) માથું કાપી નાખ્યું.

‘ભકતનો વધ (કરવો) યોગ્ય નથી’ એવી શંકા થાય તેથી બીજાએ પીડા કરનારો હોવાથી (ભગવાને) તેને હણ્યો એમ જણાવવા ‘(જેમ) ઇંદ્રે વજ્રથી (પર્વતની પાંખો કાપેલી)’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જો કે ‘વિષ્ણુ પર્વતોના અધિપતિ છે’ તેથી તેઓની પાંખો કાપવી યોગ્ય નહતી, છતાં પણ લોકમાં (પર્વતો) ઘણી પીડા કરતા હોવાથી* ઇંદ્રદ્વારા ભગવાને (પાંખો) કપાવી. (પર્વતની) પાંખો જ માથાને સ્થાને છે. ૨૧.

સાત્ત્વિકનો વધ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તામસનો પણ (ભગવાને કરેલ) વધ કહે છે:—

तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः ॥

व्यपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः ॥૨૨॥

તેવી રીતે કાશિરાજની કાયામાંથી બાણો વડે માથાને કાપી નાખી, જેમ પવન કમલની કળીને (ઉડાડે), તેમ કાશિપુરીમાં પાડ્યું, ૨૨.

૧ ‘વ્રજામિ શરણમ્’ શબ્દનો અર્થ ‘સાયુજ્ય આપીશ’ એમ કરેલો છે. તારામાટે શરણત્વ શરણપાણું વ્રજામિ આપીશ, એવો અર્થ છે. (લે)

* પહેલાં પર્વતોને પાંખો હતી. તેઓ આકાશમાં ઉડતા. તેથી લોકોને કચરાઈ મરવાનો ભય હતો. ઇંદ્રે વજ્રથી તેમની પાંખો કાપી નાખી હતી. અહિં તેવા કારણથી ભગવાનને પોંડકનું માથું કાપી નાખ્યું. દૃષ્ટાંતમાં પાંખો છે તે અહિં પોંડકના સંજ્ઞામાં માથાને સ્થાને છે.

તે (કાશિરાજ)ને રથ વિનાનો કરી, તેનો પણ આક્ષેપ કરી, ચક્રથી (તેને) હણવામાં આવે તો તે મુક્ત થાય તેથી (અને) જો કપાએલું પણ માથું ભગવાન જીએ તોપણ તે મુક્ત થાય તેથી, કાલના વિભાગ બનેલા પત્રિભિઃ બાણોવડે (તેનું) માથું કાપી નાખીને કાશીપુરીમાં પાડ્યું. (તેણે પોંડ્રકને) શરીરથી જ સાહાય્ય કરેલી, તેથી તેના શરીરના અંશને મુક્ત કર્યો.^૧ ‘તે (રસ્તામાં) વચ્ચે પડ્યું હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ પવન કમલની કળીને (ઉડાડે)’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. આથી^૨ એમ જણાવેલું છે કે ભગવાને ચાતુર્યથી મહાદેવ ઉપર તેના માથાસ્વરૂપ કમલથી પૂજા કરી. ૨૨

યુદ્ધનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન દ્વારકા પધાર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं मत्सरिणं हत्वा पौण्ड्रकं ससखं हरिः ॥

द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः ॥૨૩॥

એવી રીતે દ્રેષી પોંડ્રકને મિત્ર સાથે હણી, સિદ્ધો જેમની અમૃત જેવી કથાનું ગાન કરતા હતા તેવા હરિ દ્વારકા પધાર્યા. ૨૩.

ભક્તને પણ હણવાનું કારણ દ્રેષ જ હતું, અને કાશિરાજને હણવાનું કારણ તેનો મિત્ર હોવાપણ હતું એવો (અર્થ છે) પછી ભગવાને કહેલું તે લોક અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ નથી એમ જણાવવા ‘સિદ્ધો જેમની અમૃતજેવી કથાનું ગાન કરતા હતા’ એમ કહેલું છે. એવી રીતે સર્વનાં દુઃખ હરનારા (હરિ) તેઓનું દુઃખ મટાડી દઈ દ્વારકા પધાર્યા. ૨૩

પોંડ્રકને હણ્યા પછી તેની જે ગતિ થઈ તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स नित्यं भगवद्भ्यानप्रवृत्ताखिलबन्धनः ॥

विभ्राणश्च हरे रूपं स्वरूपं तन्मयोऽभवत् ॥૨૪॥

નિત્ય ભગવાનના ધ્યાનથી જેનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થયેલ હતો તેવો અને હરિનું રૂપ અને સ્વરૂપ ધારણ કરતો તે તેમનામાં લીન થયો. ૨૪.

તે તેમનામાં લીન થયો, તેમનાથી સમાએલો થયો. (તેના) જીવમાં પરમાત્માએ પ્રવેશ કર્યો તેથી (ભગવાનના) આવેશવાળો થયો. શરીર, ઈન્દ્રિય,

૧ ‘મુક્ત કર્યો’ એટલે ગાથાથી જૂદો કર્યો. શરીરને પોંડ્રકની પાસે અને માથાને કાશીમાં પાડ્યું, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ ‘આથી’ એટલે કમલની કળીનાં દષ્ટાંતથી. (લે)

કુંડલવાળું રાજદ્વારમાં પડેલું શિર જોઈને, ' આ શું ? કોનું મુખ છે ? ' એમ લોકોએ સંશય દર્શાવ્યો. ૨૫.

ભગવાને બાણેથી (કાશિરાજનું) માથું કાપ્યું તે રાજદ્વારમાં પડ્યું, તે જોઈને (સંશય દર્શાવ્યો). રાજાપણું જણાવવા ' કુંડલવાળું ' વિશેષણ યોજેલું છે. મુખ લોહીથી ખરડાયેલું હોવાથી, (તેને) ઓળખાવનારાં બે કુંડલો જણાવેલાં છે. આરંભમાં (શિર) પડ્યું તે સમયે ' આ શું પડ્યું ? ' એવો વિચાર થયો. પછી માથું છે એમ જાણીને ' કોનું છે ? ' એવો (વિચાર થયો). પછી ' રાજનું હશે ' એમ જાણવામાં આવ્યું છતાં પણ. (તેમ) કહેવું યોગ્ય નહિ હોવાથી ' મંશિદિયરે ' (લોકોએ) સંશય દર્શાવ્યો. ૨૫

પછી નજીકના સંબંધીઓએ આવી નિર્ણય કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

રાજ્ઞઃ કાશિપતેજ્ઞત્વા મહિષ્યઃ પુત્રવાન્ધવાઃ ॥

પૌરાશ્વ હા હતા રાજન્નાથ નાથેતિ પ્રારુદન્ ॥૨૬॥

રાજા કાશિપતિનું (માથું) છે એમ જાણી, રાણીઓ, પુત્રો, સગાંઓ અને શહેરીઓ ' હે રાજનું ! અરેરે હે નાથ ! હે નાથ ! અમે મૂઝા ' એમ ઘણું રડયા. ૨૬.

' રાણીઓ ' એટલે (રાજની) સ્ત્રીઓ. ' સગાંઓ ' એટલે (એક જ) ગોત્રવાળા. શહેરીઓ એટલે સેવકો. ' ચ ' ' અને ' શબ્દથી બીજા પણ સાધારણ (લોકો કહેલાં છે). (રાજનું માથું છે) તે પ્રમાણે કહેવું યોગ્ય નથી એવો ભય થતાં તેઓનું સમાન દુઃખીપણું દર્શાવવા ' અરેરે ! હે રાજનું ! (અમે) મૂઝા ' એમ કહેલું છે. ' હે નાથ ! ' એવું સંબોધન સ્નેહને લીધે કરેલું છે. પોતાનો વધ થતો હોય ત્યારે જેમ રાજાને જણાવવામાં આવે તેની પેઠે તેઓ બોલ્યા, એવો અર્થ છે. ' ચ ' ' અને ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) હે પિતા ! હે સ્વમી ! ' એ વિગેરે પણ તેઓએ કહેલ. પોતાનો વધ થતો હોય ત્યારે જેમ દુઃખથી રડે તેમ મુખથી બોલતા જ તેઓ રડ્યા. ૨૬

પછી (કાશિરાજનો પુત્ર) ક્ષત્રિય હોવાથી, ' (કાશિરાજના) માનનું ખંડન કરવા ભગવાને જ આવી રીતે (માથું રાજદ્વારમાં) ફેંપાડેલું છે ' એવા વિચારથી વેર વાળવાની ઇચ્છાવાળો (તે), વિષ્ણુના સરખા બ્રાહ્મણ અને શિવ છે એમ જાણીને તેઓનું આરાધન કરવા પ્રવૃત્ત થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સુદક્ષિણસ્તસ્ય સુતઃ કૃત્વા સંસ્થાવિધિં પિતુઃ ॥

નિહત્ય પિતૃહન્તારં યાસ્યામ્યપચિત્તિં પિતુઃ ॥૨૭॥

તેના પુત્ર સુદર્શને (વિચાર્યું કે) પિતાની પરલોકની ક્રિયા કરીને, પિતાને હણનારની હત્યા કરીને હું પિતાનું ઘેર વાળીશ. ૨૭.

‘(તેના) પિતાને હણનાર તને કુદરતી દેહ વિગેરે દોષ જ હોવાથી, તેના વધ માટે (સુદક્ષિણ) પ્રયત્ન કરે છે’ એમ વિચારી પ્રાક્ષણ અને મહાદેવ શાંત રહ્યા.^૧ વૃત્તાંત પણ તેવો જ બન્યો.^૨ ઘણા દક્ષિણ (પ્રામાણિક) યજ્ઞોથી સુદક્ષિણ ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી, તેને વૈદિક પ્રકારમાં શ્રદ્ધા હતી, તેમ ન હોત તો તે રાબાઓની લૌકિક (ક્રિયાનું) અનુવર્તન કરત. સંસ્થાવિધિ: એટલે પરલોકની ક્રિયા. (કાશિરાજ તેના) પિતા હોવાથી તે (કરવાનું) જરૂરી હતું. તેથી પણ ક્ષત્રિયનું ઘેર વળતું નથી તેથી ‘પિતાને હણનાર પોતાનાં અદૃષ્ટ^૩ શરીર વિગેરેને હણીને જ હું ઘેર વાળીશ’ એમ તેણે પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચાર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:— ૨૭

इत्यात्मनाभिसंघाय सोपाध्यायो महेश्वरम् ॥

सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना ॥૨૮॥

એવો બુદ્ધિથી વિચાર કરીને ઉપાધ્યાય સહિત સુદક્ષિણે ઘણું એકાગ્ર ચિત્તથી મહેશ્વરની પૂજા કરી ૨૮.

‘ઉપાધ્યાય સહિત’ એટલે પ્રાક્ષણસહિત, (તેણે) મહેશ્વરની (પૂજા કરી), કારણ કે ભગવાન પ્રાક્ષણોનું હિત કરનારા હોવાથી કદાચ પ્રાક્ષણો

૧ ‘ભગવાનનો દ્રોહ કરવા તત્પર થમલા સુદક્ષિણને ગાર વિગેરે બ્રહ્મણોએ અને દેવ મહારૂદ્રે કેમ અટકાવ્યો નહિ?’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. આ પોતાના પિતાને હણનારનો વધ કરવા પ્રયાસ કરતો હતો. તેના પિતાને હણનાર તો તેનો જ કુદરતી દેહ વિગેરે દોષ હતો, કારણ કે તેણે દેહથી (પૌંડ્રકને) સાહાય્ય કરેલી હોવાથી જ તેને (ભગવાને) હણેલો. દેહ (હણવાનું) માત્ર કારણરૂપ હતો, છતાં મુખ્ય હતો એમ જણાવવા તેને કર્તા (હણનાર) કહેલું છે. તેથી તે સુદક્ષિણના પિતાને હણનાર તેના પિતાનો દેહ જ હતો, તેને હણવા સુદક્ષિણ પ્રયાસ કરતો હતો, પરંતુ ભગવાન વિરૂદ્ધ કાંઈ પ્રયાસ કરતો ન હતો. તેથી તેઓ શાંત રહ્યા અને તેમણે તેને અટકાવ્યો નહિ. (લે)

૨ ‘પોતે જ પુત્ર થાય છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે તથા કાર્ય અને કારણમાં અભેદ ગણતાં પિતા અને પુત્રના દેહ એક જ છે. તેથી સુદક્ષિણના (આ પ્રયાસથી) તેના જ દેહનો નાશ થયો, એવો અર્થ છે. (લે)

૩ પોતાનું એટલે સુદક્ષિણનું જ અદૃષ્ટ અને નોટ ૨ માં જણાવેલી રીતે દેહના અભેદ હોવાથી તેનો દેહ વિગેરે તેના પિતાને હણનારા હતા, એવો અર્થ છે. (લે)

(તેમનો) પક્ષપાત કરે એવા વિચારથી તે પ્રાણી કરતાં પણ મહાદેવને મોટા માનતો હતો. યોગથી મહાદેવ પ્રસન્ન થાય, તેથી 'ઘણાં એકાગ્રચિત્તથી' (તેમની પૂજા કરી) 'ઘણું' એટલે સાક્ષાત્ મહાદેવની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવું. સમાધિઃ એકાગ્રચિત્ત. તે (એકાગ્રચિત્ત)થી (મહાદેવ) પ્રસન્ન થાય છે એમ શિવતત્ત્વોમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, તેણે તેમ કર્યું. ૨૮

પ્રીતોઽવિમુક્તે ભગવાંસ્તસ્મૈ વરમદાદ્રવઃ ॥

પિતૃહન્તૃવધોપાયં સ વત્રે વરમીપ્સિતમ્ ॥૨૯॥

કાશીમાં પ્રસન્ન થએલા ભગવાન શંકરે તેને વરદાન આપ્યું. પિતાને હણુનારના વધનો ઉપાય તેણે ઇચ્છેલા વરદાન તરીકે માગ્યો. ૨૯.

પછી મહાદેવ (તેના ઉપર) પ્રસન્ન થયા. 'ભગવાનની' સન્નિધિમાં જ એકાગ્રચિત્ત (થી કરેલી પૂજા) ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઽવિમુક્તે'* 'કાશીમાં' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે ત્યાં પ્રથમ બ્રહ્માનું પાંચમું માથું કાપીને બ્રહ્મહત્યાથી લેપાએલા મહાદેવે નારાયણના આશ્રમે જઈ 'બ્રહ્મના વધથી કેમ મુક્ત થવાય?' એમ બદરીનાથને† પૂછ્યું. ભગવાને તે (વધમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય) કહ્યો કે તમે પોતાના સ્થાને જાઓ, અને જ્યાં આ ખોપરી (કાપેલું માથું) પડે ત્યાં (તે સ્થલ)થી જૂદા ન પડવું. પછી (મહાદેવ) કાશી આવ્યા ત્યારે તેમ થયું (ખોપરી પડી), તેથી ત્યારપછીથી મહાદેવે તે (સ્થાન) તજ્યું નથી.* તેથી (ત્યાં) નિત્ય સન્નિધિ હોવાથી, મહાદેવ ત્યાં (તેના ઉપર) પ્રસન્ન થયા, અને તે ભગવાન હતા, કારણ કે તામસ કલ્પમાં ભગવાન તેવા જ પ્રકારના હોય છે. તે ઉદયરૂપ હતા, તેથી તેમણે તેને વરદાન આપ્યું એટલે 'વર માગ, હું તને (માગીશ તે) આપીશ' એમ કહ્યું, એવો અર્થ છે. પછી પોતાનું ઇચ્છેલું તેણે 'પિતાને હણુનારના વધનો ઉપાય' શબ્દથી કહ્યું.

'આ દુઃખના અભાવરૂપ તથા સુખરૂપ નહિ હોવાથી વર કેમ કહેવાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઇચ્છેલા' વિશેષણ યોજેલું છે; કારણ કે વર ખરેખર કાંઈ મુકરર કરેલો (પદાર્થ) નથી. જે કાંઈ મનમાં ઇચ્છેલું હોય તે જ વર છે એવો (અર્થ છે) ૨૯

૧ 'ભગવાનની' એટલે પૂજ્ય દેવની. (લે)

* 'અવિમુક્ત' એટલે 'નહિ તજેલું.' કાશી અવિમુક્ત કેમ કહેવાયું તે અહિં કહેલ છે.

† પૃષ્ઠવાન્ બદરીનાથમ્' એવો દેવકીનાંદન પ્રેમવાળા મંથનો પાદ લીધો છે.

પછી બંને પ્રકારે અનિષ્ટ (થવાનું છે) એમ જાણી, બીજા પ્રકારે તે અટકશે નહિ એવા હેતુથી મહાદેવે ભક્તનું હિત થાય તે માટે છલથી (તેને) સાધનનો ઉપદેશ કર્યો નીચેના શ્લોકમાં શિવનું વચન ઠહે છે:—

દક્ષિણાર્મિ પરિચર બ્રાહ્મણૈઃ સમમૃત્વિજમ્ ॥

અભિચારવિધાનેન સ ચાગ્નિઃ પ્રમથૈર્વૃતઃ ॥૩૦॥

સાધયિષ્યતિ સઙ્કલ્પમબ્રહ્મણ્યે પ્રયોજિતઃ ॥

બ્રાહ્મણોની સાથે ઋત્વિજના સંબંધવાળા દક્ષિણ અગ્નિની મલિન વિધાના પ્રકારથી ઉપાસના કર. અને પ્રમથોથી વીંટાએલો તે અગ્નિ બ્રહ્મણ્ય ન હોય તેમના સામે યોજેલો સંકલ્પ સિદ્ધ કરશે. ૩૦૬

‘રૂદ્રવાળા અગ્નિને મલિન વિધાનો પ્રયોગ કરવા ઇચ્છનારે અઠાર હાંડી ભાતનું બલિદાન આપવું. આ (અગ્નિના) જે ઘેર રૂપો છે તે રૂદ્ર છે. તે (પ્રયોગ કરનાર)ને માટે જ આ (જેના ઉપર પ્રયોગ કરે તે)ને છિન્નચિન્ન કરે છે તેઓ જગતના સૈન્ય પ્રતિ કૂર થાય છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે દક્ષિણ અગ્નિમાં જ મલિન વિધાનો હોમ કરવામાં આવે છે. તેથી (શંકરે) કહ્યું કે ‘તું દક્ષિણ અગ્નિની ઉપાસના કર’. તે પણ (તારે) એકલાએ કરવી જોઈએ નહિ, તેથી ‘બ્રાહ્મણોની સાથે’ એમ કહેલું છે. (‘ઋત્વિજમ્’ એટલે) ઋત્વિજોની મધ્યે, અથવા ઋત્વિજોના સંબંધવાળા (અગ્નિની ઉપાસના કર). તેથી એમ કહેવાયું કે ચાર હોમ કરનાર* રાખીને, અને તે પણ મલિન વિધામાં કહેલ પ્રકારથી કરવી (અગ્નિ) જો ઇષ્ટિના પ્રકારનો હોય તો ઘાસ વિગેરેવાળો ન હોય, પશુના પ્રકારનો હોય તો તો બકરો (હોમવો) જોઈએ. પશુ (હોમવાનો હોય ત્યારે) છરો, સ્તંભ કુશ ઘાસનો વૈભીતિક (વૃક્ષ)નું બલતણુ (કરવું). અહિં તો રાંધેલા ભાત જ (વપરાય), કારણ કે અગ્નિ જ દેવ છે અને તે પ્રમથોથી વીંટાએલો છે. તેથી અગ્નિ રૂદ્રવાળો જ છે, અથવા મલિન વિધાનું સમાનપણું હોવાને લીધે ઘાસવાળો હોય તે (અગ્નિ)થી જે થવાનું છે તે ‘અને (પ્રમથોથી વીંટાએલો) તે અગ્નિ....’થી કહે છે.

‘(આમાં) તમારી (શંકરની) શું કૃપા?’ એમ પૂછવામાં આવે તો (જાણુ કે) અગ્નિ પણ મારી કૃપાથી પ્રસન્ન થશે. બીજી પણ (મારી) કૃપા છે એમ કહેવા ‘પ્રમથોથી’ એટલે ભૂતોના સમૂહોથી ‘વીંટાએલો’ એમ કહેલું છે. પછી જો બ્રહ્મણ્ય ન હોય તેમના સામે યોજેલો હશે તો તે તારો સંકલ્પ સિદ્ધ કરશે. તેમ નહિ હોય (બ્રહ્મણ્ય સામે યોજેલો હશે) તો તે વિરૂદ્ધ થઈ, ‘તેથી અગ્નિના લક્ષ્યથી મલિન વિધા યોજનારાને પાછો વળી (તે) મલિન વિધાનો

* આ ચાર ઋત્વિજો (૧) હોતા (૨) ઉદ્ગાતા, (૩) અશ્વયુજ અને (૪) બ્રહ્મા કહેવાય છે.

પ્રયોગ ખાઈ જાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તરૂં જ લક્ષણ કરશે એવો ભાવ છે. સુદક્ષિણ તો લગવાનને પ્રદક્ષિણ જાણતો ન હતો. 'ચ' 'અને' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (અગ્નિ)ના તાળાના દેવતાઓ પણ કાર્ય કરશે. ૩૦૨

इत्यादिष्टस्तथा चक्रे कृष्णायाभिचरन् कुधीः ॥३१॥

એવી આજ્ઞા કરેલા તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાએ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર મલિન વિધાનો પ્રયોગ કરતાં તેમ કયું. ૩૧.

મહાદેવે એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરેલા તેણે તેમ જ કયું પરંતુ જેમના ઉપર પ્રયોગ કર્યો તે તેમણે કહેલો ન હતો એમ જણાવવા 'શ્રીકૃષ્ણ ઉપર મલિન વિધાનો પ્રયોગ કરતાં' એમ કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રાક્ષણોના ફલરૂપ અને પ્રાક્ષણોનું હિત કરનારા છે. તેથી (તેમના ઉપર પ્રયોગ કરનાર) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હતો. ૩૧

(અગ્નિ) ઉત્પન્ન કરવામાં ખામી નહિ હોવાથી, અગ્નિ નીકળ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततोऽग्निरुत्थितः कुण्डान्मूर्तिमानतिभीषणः ॥

तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरङ्गारोद्गारिलोचनः ॥३२॥

दंष्ट्रोग्रभુकुटीदण्डकठोरास्यः स्वजिह्वा ॥

आलिहन्सृक्किणी नग्नो विधुन्वंस्त्रિશिखं ज्वलन् ॥३३॥

પછી કુંડમાંથી ઘણો ભયંકર, તપેલાં તાંબાં જેવી શિખા અને દાઢીવાળો, અંગારા ઝેરવતાં લોચનોવાળો, દાઢને લીધે ઉગ્ર. દંડ જેવી બુકુટીવાળો અને કઠોર મુખવાળો. પોતાની જાણથી ગલોફાં ચાટતો. નાગો, ત્રિશૂલ ધેરવતો, પ્રકાશતો મૂર્તિમાન અગ્નિ બહાર નીકળ્યો. ૩૨-૩૩

દક્ષિણ અગ્નિના કુંડમાંથી (અગ્નિ બહાર નીકળ્યો) 'મૂર્તિમાન' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે તે) બળતાના આકારવાળો ન હતો. 'ઘણો ભયંકર' વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) પ્રસન્ન થએલ દેવતાના આકારવાળો ન હતો. તે મૃત્યુરૂપ હતો એમ કહેવા બત્રીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલાં બે (વિશેષણો)થી તેનું વર્ણન કરે છે. તપેલાં તાંબાં જેવી હતી (શિખા અને) દાઢી જેની, જેમ કાલીય વિગેરેનાં (લોચનો અંગારા ઝેરવતાં) તેમ અંગારાઓ જ ઝેરવતાં હતાં લોચનો જેનાં તેવો અંગારા ઝેરવતાં લોચનોવાળો (તે હતો). ૩૨

દાઢને લીધે ઉગ્ર, અને દંડ જેવી બુકુટીવાળો, આ બેને લીધે અને સ્વરૂપથી પણ કઠોર હતું મુખ જેનું તેવો (તે હતો). 'પોતાની જાણથી ગલોફાં ચાટતો' વિશેષણથી કાર્યમાં આસક્તિ કહેલી છે. 'નાગો' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તેને

પોતાના દેહનું પણ જ્ઞાન (ભાન) ન હતું, તેથી તે વિચાર કર્યા વિના જ કૂર (કર્મ) કરશે. 'ત્રિશૂલ ફેરવતો' વિશેષણથી (એમ) કહેલું છે કે (તેનું) સાધન પણ તેવા પ્રકારનું હતું. ક્રોધ વિગેરેને લીધે અને અગ્નિ હોવાથી સ્વભાવથી પણ તે 'પ્રકાશતો' હતો. ૩૩

પદ્મ્યાં તાલપમાણાભ્યાં કમ્પયન્નવનીતલમ્ ॥

સોઽમ્યધાવદ્વૃતો ભૂતૈર્દારિકાં પ્રદદન્ દિશઃ ॥૩૪॥

તાડ જેટલા કદવાળા બે પગોથી પૃથ્વીને કંપાવતો ભૂતોથી વીંટાએલો દિશાઓને બાળતો તે દ્વારકા તરફ દોડ્યો. ૩૪.

(તેનામાં) જવાનું સામર્થ્ય હતું એમ જણાવવા 'તાડ જેટલા કદવાળા બે પગોથી' એમ કહેલું છે. ભવિષ્યમાં (તેનાથી) કાર્ય થશે એમ જણાવવા, 'પૃથ્વીને કંપાવતો' વિશેષણથી હમણાં તેનું ભારે સામર્થ્ય કહેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી તેનો ઉદ્યોગ વર્ણવેલો છે 'ભૂગોળી' એટલે પ્રમથોના સમૂહોથી વીંટાએલો (તે દ્વારકા તરફ દોડ્યો) ૩૪.

નીચેના શ્લોકમાં કહે છે કે પછી દ્વારકામાં પણ તેને જોવાથી ભય થયો, કારણ કે તે દિશાઓ બાળતો આવતો હતો.

તમાભિચારદહનમાયાન્તં દ્વારકૌકસઃ ॥

વિલોક્ય તત્રસુઃ સર્વે વનદાહે મૃગા યથા ॥૩૫॥

જેમ વન બળતું હોય ત્યારે મૃગો ભય પામે તેમ તે મલિન વિદ્યાના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થએલા અગ્નિને આવતો જોઈ બધા દ્વારકાના લોકો ભય પામ્યા. ૩૫

તેથી તેને જોઈને, અને તે મલિન વિદ્યાના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થએલો અગ્નિ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિના વિચારથી પણ (ભય થયો). તેમાં પણ તે આવતો હતો. 'દ્વારકાના લોકો' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) પહેલાંના સ્થાન(મથુરા)નો ત્યાગ કરીને જ, હરકોઈ રીતે અહિં (દ્વારકામાં) તેઓ રહેલા. અહિં પણ ભય આવ્યો ત્યારે શું કરવું? એમ ઇન્દ્ર થએલી ન હોવા છતાં તે(અગ્નિ)ને જોઈને જ તેઓ ભય પામ્યા.

'ત્યાં ઘણાં બલવાળા શૂરવીરો તેવા (ભય પામેલા) થયા નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'બધા' વિશેષણ યોજેલું છે. જેના ઉપર આધાર છે તેનો નાશ થતો હોવાથી, (અને) ઉપાય (કરવા)ની શક્તિ ન હોવાથી મોટાને પણ ભય થાય એમ જણાવવા દૃષ્ટાંત કહે છે કે 'જેમ વન બળતું હોય ત્યારે મૃગો (ભય પામે) તેમ' (ભય પામ્યા). ૩૫.

ખીજે શરણુ નહિ મળતાં તેઓએ નિશ્ચિત ભગવાનને વિશ્વસિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અક્ષૈઃ સમાયાં ક્રોદન્તં મમવન્તં મયાતુરાઃ ॥

પાહિ પાહિ ત્રિલોકેશ વદ્ધેઃ પ્રદદતઃ પુરમ્ ॥૩૬॥

ભયથી દુઃખી થએલાઓએ સભામાં પાસા રમતા ભગવાનને (કહ્યું કે) હે ત્રિલોકના ઇશ! શહેરને બાળતા અગ્નિથી રક્ષણુ કરો, રક્ષણુ કરો. ૩૬.

આથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાનને) અંદરથી અને બહારથી ચિંતા ન હતી. સભ્યોને શીખવવા માટે (ભગવાન પાસાથી) રમતા હતા એમ જણાવવા ‘સભામાં’ શબ્દ યોગ્ય છે, જ્યાંથી ઉઠવાનું સંભવતું નથી. ‘ભગવાનને’ એટલે સર્વ પ્રકારે (રક્ષણુ કરવા) શક્તિવાળાને. ‘ભયથી દુઃખી થએલાઓએ’ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓને (આ વિશ્વસિ કરવાનો) સમય છે કે નથી તેનું જ્ઞાન ન હતું. ભય પામેલાઓનું વચન ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ‘પાહિ પાહિ’ એવો કેટલેક સ્થળે પાઠ છે. ત્યાં પણ કેટલાક પ્રમાણે પરસ્પૃષ્ઠનો પ્રયોગ વૈદિક છે, (અને) ખીજાઓ કહે છે કે (ત્રા) ધાતુ ઉભયપદી છે.

‘હે ત્રિલોકના ઇશ’ એ સંબોધનથી મહાદેવ વિગેરેને પણ હરાવવાની શક્તિ સૂચવેલી છે, ‘શહેરને બાળતા અગ્નિથી રક્ષણુ કરો’ એટલે જેમ કરવાથી શહેર બળે નહિ તેવો પ્રયાસ કરો એમ (કહ્યું). ૩૬

જો તેઓ એક ક્ષણ બોલે નહિ તો (શહેર) બાળવાનો આરંભ થાય ત્યાં સુધી ભગવાન શાંત રહેત. પછી ઘણો ક્રોધ થતાં સામાવાળાઓના મૂલનો જ છેદ એવી રીતે કરત કે જેથી ભગવાનના સામાવાળાઓ કોઈ પણ સમયે ઉભા ન થાય. તેટલો વિલંબ લોકો સહન કરે નહિ તેથી ભક્તો ઉપર કૃપાવાળા ભગવાને તેઓના દુઃખને લીધે અર્ધુ* કાર્ય જ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

શ્રુત્વા તજ્જનવૈક્લવ્યં દૃષ્ટ્વા સ્વાનાં ચ સાધ્વસમ્ ॥

શરણ્યઃ સમ્પ્રહસ્યાહ મા મૈષ્ટ્યવિતાસ્મ્યહમ્ ॥૩૭॥

લોકોનું તે દુઃખ સાંભળીને અને પોતાના (સેવકો)નો ભય જોઈને, શરણુ કરવા યોગ્યે ખૂબ હસીને કહ્યું (કે) ‘ભય ન પામો, કારણ કે હું રક્ષણુ કરનાર છું’ ૩૭.

* રા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતનો ‘સામિ કાર્યમ્’ પાઠ લઈ આ અર્થ કરેલો છે. દેવકીનંદન પ્રેમવાળી પ્રતમાં ‘સ્વામિકાર્યમ્’ પાઠ છે. ‘સ્વામિનુ’ એટલે ‘સ્વામીએ કરવાનું કાર્ય’ એવો તેનો અર્થ થાય.

ખીજે શરણુ નહિ મળતાં તેઓએ નિશ્ચિત ભગવાનને વિશ્વસિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અક્ષૈઃ સમાયાં ક્રીદન્તં મમવન્તં મયાતુરાઃ ॥

પાહિ પાહિ ત્રિલોકેશ વહેઃ પ્રદહતઃ પુરમ્ ॥૩૬॥

ભયથી દુઃખી થએલાઓએ સભામાં પાસા રમતા ભગવાનને (કહ્યું કે) હે ત્રિલોકના ઈશ! શહેરને બાળતા અગ્નિથી રક્ષણુ કરો, રક્ષણુ કરો. ૩૬.

આથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાનને) અંદરથી અને બહારથી ચિંતા ન હતી. સભ્યોને શીખવવા માટે (ભગવાન પાસાથી) રમતા હતા એમ જણાવવા ‘સભામાં’ શબ્દ યોજેલ છે, જ્યાંથી ઉઠવાનું સંભવતું નથી. ‘ભગવાનને’ એટલે સર્વ પ્રકારે (રક્ષણુ કરવા) શક્તિવાળાને. ‘ભયથી દુઃખી થએલાઓએ’ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓને (આ વિશ્વસિ કરવાનો) સમય છે કે નથી તેનું જ્ઞાન ન હતું. ભય પામેલાઓનું વચન ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ‘પાહિ પાહિ’ એવો કેટલેક સ્થળે પાઠ છે. ત્યાં પણ કેટલાક પ્રમાણે પરસ્મૈપદનો પ્રયોગ વૈદિક છે, (અને) ખીજાઓ કહે છે કે (ત્રા) ધાતુ ઉભયપદી છે.

‘હે ત્રિલોકના ઈશ’ એ સંબોધનથી મહાદેવ વિગેરેને પણ હરાવવાની શક્તિ સૂચવેલી છે, ‘શહેરને બાળતા અગ્નિથી રક્ષણુ કરો’ એટલે જેમ કરવાથી શહેર બળે નહિ તેવો પ્રયાસ કરો એમ (કહ્યું). ૩૬

જો તેઓ એક ક્ષણ ખોલે નહિ તો (શહેર) બાળવાનો આરંભ થાય ત્યાં સુધી ભગવાન શાંત રહેત. પછી ઘણો ક્રોધ થતાં સામાવાળાઓના મૂલનો જ છેદ એવી રીતે કરત કે જેથી ભગવાનના સામાવાળાઓ કોઈ પણ સમયે ઉભા ન થાય. તેટલો વિલંબ લોકો સહન કરે નહિ તેથી ભક્તો ઉપર કૃપાવાળા ભગવાને તેઓના દુઃખને લીધે અર્ધુ* કાર્ય જ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

શ્રુત્વા તજ્જનવૈક્લવ્યં દૃષ્ટ્વા સ્વાનાં ચ સાધ્વસમ્ ॥

શરણ્યઃ સમ્પ્રહસ્યાહ મા મૈષ્ટ્યવિતાસ્મ્યહમ્ ॥૩૭॥

લોકોનું તે દુઃખ સાંભળીને અને પોતાના (સેવકો)નો ભય જોઈને, શરણુ કરવા યોગ્યે ખૂબ હસીને કહ્યું (કે) ‘ભય ન પામો, કારણ કે હું રક્ષણુ કરનાર છું’ ૩૭.

* રા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતનો ‘સામિ કાર્યમ્’ પાઠ લઈ આ અર્થ કરેલો છે. દેવકીનંદન પ્રેમવાળી પ્રતમાં ‘સ્વામિકાર્યમ્’ પાઠ છે. ‘સ્વામિનુ’ એટલે ‘સ્વામીએ કરવાનું કાર્ય’ એવો તેનો અર્થ થાય.

લોકોનું 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ દુઃખ જોઈને, એને (તેનું) કારણ તેઓને સાધ્વસં લય જોઈને, પોતે શરણ કરવા યોગ્ય (લગવાને) ખૂબ હસીને કહ્યું, કારણ કે (સુદક્ષિણે આ) પોતાના નાશ માટે કરેલું. 'લય ન પામો' એમ કહ્યું. (લય ન પામવાના) કારણના વચન વિના લય દૂર ન થતાં, 'હું રક્ષણ કરનાર છું' એમ કહ્યું. ૩૭

(દુઃખનું) કારણ જાણવામાં ન આવે તો પણ સુદર્શન સર્વ (કાર્ય) માટે હોવાથી (લગવાન) કદાચ સુદર્શનની સાહાય્યથી જ ઉપાય કરશે, એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

સર્વસ્યાન્તર્વહિઃ સાક્ષી કૃત્યાં માહેશ્વરીં વિમુઃ ॥

વિજ્ઞાય તદ્વિષાતાર્થં પાર્શ્વસ્થં ચક્રમાદિશત્ ॥૩૮॥

સર્વના અંદરના અને બહારના સાક્ષી સર્વોત્તમે (તેને) મહેશ્વરની કૃત્યા જાણીને તેનો નાશ કરવા પાસે રહેલા ચક્રને આજ્ઞા કરી ૩૮.

(લગવાન) સર્વોત્તમ હોવાથી તેમણે (આ) મહેશ્વરની કૃત્યા (છે એમ) જાણીને, તેનો નાશ કરવા પાસે રહેલા ચક્રને આજ્ઞા કરી, કારણ કે ચક્ર ચક્રના આકારમાં જ ચેતનાવાળું છે. (લગવાન) સર્વોત્તમ હોવાથી ચક્રના સામર્થ્યનું (તેમને) કાંઈ પણ પ્રયોજન નહતું. પરંતુ પોતાના સામર્થ્યથી જ (તેમણે સર્વ કર્યું) એમ કહેવાયું. 'તેનો નાશ' એટલે અગ્નિના કાર્યને અટકાવવું તે, પરંતુ તેના સ્વરૂપનો નાશ નહિ. (ચક્ર) 'પાસે રહેલું' એટલે તે સર્વ પ્રકારે (પ્રભુના) હૃદયને જાણનારું છે. ૩૮.

પછી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે ચક્રે કરેલું કાર્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તત્સૂર્યકોટિપ્રતિમં સુદર્શનં જાજ્વલ્યમાનં પ્રલયાનલપ્રથમ્ ॥

સ્વતેજસા સ્વં કકુભોઽથ રોદસી ચક્રં મુકુન્દાસ્ત્રમથાગ્નિમાર્દયત્ ॥૩૯॥

કરોડો સૂર્યના જેવાં. ઘણા તેજથી પ્રકાશતાં, પ્રલયના અગ્નિ જેવી કાંતિવાળાં, પોતાના તેજથી અંતરિક્ષ દિશાઓ તથા સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ગભરાવતાં, મુકુન્દના અસ્ત્રરૂપ તે સુદર્શન ચક્રે પછી અગ્નિને મુંઝવે. ૩૯.

કરોડો સૂર્યના સરખા તેજવાળું હોવું એ (સુદર્શનની) સ્વાભાવિક શક્તિ છે. 'ઘણા તેજથી પ્રકાશતાં' વિશેષણથી તેનો ઉત્સાહ કહેલો છે. 'પ્રલયના અગ્નિ જેવી કાંતિવાળા' વિશેષણથી તેનામાં (થએલ) ક્રોધનો આવેશ કહેલો છે. પછી ક્રોધને લીધે (ઉપર) કહેલ દષ્ટાંતના^૧ જેવા ગુણવાળું થયું એમ 'પોતાનાં

૧ 'ઉપર કહેલું દષ્ટાંત' એટલે પ્રલયના અગ્નિનું દષ્ટાંત. (લે)

તેજથી અંતરિક્ષ દિશાઓ તથા સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ગભરાવતાં' એ વિશેષણથી કહેલું છે. અંતરિક્ષ દથ દિશાઓ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને જાણે કે તે જાણતું હોય તેવું હતું. આ શક્તિ (તેની) પોતાની ન હતી, પરંતુ ભગવાનની હતી એમ કહેવા 'મુકુંદના અસ્તરૂપ' એમ કહેલું છે. એવી રીતે બધાને દબાડીનેજ, 'પછી' જૂઠા આરંભથી તેણે અગ્નિને 'આર્દયત્' 'મુંજંયો.' આ સર્વ તરફથી બધી જ રીતે નાશ પામેલ સંકલ્પવાળો કર્યો ૩૯.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

કૃત્યાનલઃ પ્રતિહતઃ સ રથાઙ્ગપાણેરસ્ત્રૌજસા સ નૃપ ભગ્નમુખો નિવૃત્તઃ ॥

વારાણસીં પરિસમેત્ય સુદક્ષિણં તં સર્ત્વિગ્જનં સમદહત્સ્વકૃતોઽભિચારઃ ॥૪૦॥

તે કૃત્યારૂપ અગ્નિ ચક્રપાણિના અસ્ત્રના બલથી પરાભવ પામ્યો. હે નૃપ! તે ભાંગેલા મુખવાળો પાછો ફર્યો. પોતે કરેલા મલિન વિદ્યાના પ્રયોગરૂપ તેણે વારાણસી પાછા આવી તે સુદક્ષિણને ઋત્વિજને સાથે બાળી નાખ્યો. ૪૦.

'તે' કૃત્યારૂપ અગ્નિ સ્વતંત્ર હોવા છતાં, વેદ(વિધિ)થી પ્રાપ્ત કરેલો હોવા છતાં (પરાભવ પામ્યો). 'ચક્રપાણિના' શબ્દથી (ભગવાનને) લૌકિક અને વૈદિક શક્તિનો નાશ કરનાર કહેલા છે. તેમાં પણ (સુદર્શન) અસ્ત્ર હોવાથી પરાભવ ન પામે તેવું જ હતું. તેમાં પણ તે(સુદર્શન)નું બલ, તેનાથી પરાભવ પામી, ભાંગેલા મુખવાળો થઈ (તે અગ્નિ) પાછો ફર્યો. પછી તે મોટો હોવાથી તેણે વારાણસી પણ પ્રતિસમેત્ય પાછા ફરીને આવી, પોતાના સ્થાનમાં આવીને, 'તે' એટલે પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર સુદક્ષિણને સર્ત્વિગ્જનં ઋત્વિજને સાથે સારી રીતે બાળી નાખ્યો. આથી (એમ જણાવેલું છે કે) બ્રાહ્મણોની હત્યા થઈ તેમાં ભગવાનનો કોઈ પણ દોષ ન હતો, કારણ કે (તે અગ્નિ તેમણે) પોતે જ કરેલ મલિન વિદ્યાનો પ્રયોગ હતો. જો પોતાનું જાણુ પોતાના દેહને વીંધે તો તેમાં કોઈનો પણ દોષ નથી. એવી રીતે તે બધાને કૃત્યારૂપ અગ્નિએ બાળીને બાખ કર્યા એવો અર્થ છે. ૪૦

સુદર્શન ભગવાનનો ગૂઢ અભિપ્રાય જાણતું હતું, તેથી પછી તેણે કાશીને પણ પીડા કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ચક્રં ચ વિષ્ણોસ્તદનુપ્રવિષ્ટં વારાણસીં પ્રાદૃસમાલયાપણામ્ ॥

સગોપુરાટ્ટાલકકોષ્ઠસંકુલાં સકોશહસ્ત્યશ્વરથાન્નશાલામ્ ॥૪૧॥

અને તેની પછી પ્રવેશ કરેલા વિષ્ણુના ચક્રે મેડીઓ સભાસ્થાનો અને બનારો સાથે, બનનાઓ હાથીશાળા અશ્વશાળા રથશાળા અને

અન્નશાળાઓ સાથે, દરવાજા ધનવાનોનાં ઘરો અને કોઠારોથી ખીચો-ખીચ વારાણસીને (ખાળી દીધી). ૪૧.

‘તેની પછી’ એટલે કૃત્યરૂપ ‘અગ્નિ પછી (સુદર્શને) પ્રવેશ કરી વારાણસીને ખાળી દીધી (શ્લોક ૪૦) એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે (તે) વિષ્ણુનું ચક્ર હોવાથી તેને લય ન હતો ‘છાપરાંઓ જ બળેલા હશે’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘મેડીઓ, સલાસ્થાનો અને બજારો સાથે’ એમ કહેલું છે. મેડીઓ વિગેરે મોટા મહેલો કહ્યા. સલાસ્થાનો પણ (ખાળ્યા), તેમ જ આપણ: બજાર (ખાળી), અજ પણ લોકમાં આ ચુના (રાખ) જેવાં ધોળાં છે. આ સાધારણ (મકાનો) હોવાથી, ‘દરવાજા ધનવાનોનાં ઘરો અને કોઠારોથી ખીચોખીચ’ વિશેષણથી ઉત્તમ (મકાનો)ને પણ ખાળ્યાનું કહે છે. શહેરના દરવાજા સહિત (વારાણસી ખાળી). અટ્ટાલકા: મોટા મહેલો એટલે ધનવાનોનાં ઘરો. ‘કોષ્ઠાનિ’ ‘કોઠારો’ એટલે કિલ્લા વિગેરેમાં અન્નનો સંગ્રહ કરવાનાં સ્થાનો ‘સગોકુલાટ્ટાલસગોષ્ઠસંકુલામ્’ એવો પાઠ હોય ત્યારે ગાયોના સમૂહની ગમાણો વિગેરે (ખાળી) એવો અર્થ થાય. તેમાં પણ ‘પ્રસિદ્ધ ગોવાળીયાઓના મોટા મકાનો સાથેની (ગમાણો) કદાચ ખાળી નહિ હોય’ એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા એમ કહેલું.

‘લક્ષ્મીના સ્થાનને પીડા કરી નહિ હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બજારનાઓ હાથીશાળા અશ્વશાળા રથશાળા અને અન્નશાળાઓ સાથે’ એમ કહેલું છે. કોશા: એટલે ભંડારના ઘરો (બજારનાઓ), અને હાથીથી આરંભી અન્ન સુધીનાંની શાળાઓ (ખાળ્યાં). જ્યાં રથ બનાવવામાં આવે તે રથશાળા તૈયાર કરેલા રથો પણ મકાનોમાં જ રહે છે (રખાય છે), કારણ કે તેમ ન હોય તો તાપ વિગેરેથી તેને નુકશાન થાય (બગડે). ૪૧.

એવી રીતે સામાન્ય અને ખાસ પ્રકારથી બાળવાનું કહીને, ‘બધું (વારાણસી) બળેલું નહિ હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં વધારાનું (બાળવાનું) કહેતાં ઉપસંહાર કરે છે:—

દગ્ધ્વા વારાણસીં સર્વીં વિષ્ણુચક્રં સુદર્શનમ્ ॥

ભૂય: પાર્શ્વમુપાતિષ્ઠત્કુળ્ણસ્યાક્ષિપ્તકર્મણ: ॥૪૨॥ ૪૨

આખી વારાણસી ખાળીને વિષ્ણુનું ચક્ર સુદર્શન ફરી કલેશ વિના કર્મ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી રહ્યું. ૪૨.

વિષ્ણુનું ચક્ર હોવાથી તેણે કાર્ય પાર પાડ્યું. ‘સુદર્શન’* (શબ્દથી એમ

* ‘સુદર્શન’ એટલે સારું (શુભ) છે દર્શન જેનું. જો તેને દોષ થયો હોત તો તેનું દર્શન તેવું ન રહેત. તેથી દોષ થયો નહતો.

કહેલું છે કે) એમ કરનાર (બાળનાર)ને પણ દોષ થયો ન હતો. ‘ભવિષ્યમાં પણ ફરીથી આવું કાર્ય (સુદર્શનથી) થશે’ એવો ભય રહે, તેથી તે શ્રીકૃષ્ણની જ પાસે આવી રહ્યું.

‘ભગવાન પોતે જ (તેવું કાર્ય) કરશે ? સુદર્શનની શી જરૂર ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કલેશ વિના કર્મ કરનાર’ વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે ભગવાન કલેશવાળું (કાર્ય) કરતા નથી, અને કોઈ સમયે તેવું કરવાનું હોય તેવા પ્રસંગે (સુદર્શન) ગએલ. આથી સુદર્શનનો પણ નિરોધ કહેલો છે. ૪૨.

, આ કથા કાશી બાળ્યાનું સિદ્ધ કરે છે તેથી પોતાના ધર્મનાં પ્રયોજન-વાળાઓએ સાંભળવી કદાચ યોગ્ય નહિ હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી તે (દૂર કરવા) માટે નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

य एतच्छ्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमम् ॥

समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥૪૩॥

જે મનુષ્ય ઉત્તમ શ્લોકના આ પરાક્રમનું શ્રવણ કરાવે છે અથવા સાવધાન થઈ સાંભળે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. ૪૩.

(શ્રવણ કરવાના) પ્રયોજનની જરૂર હોય તેથી ‘ઉત્તમ શ્લોકનું પરાક્રમ’ એમ કહેલું છે. ઉત્તમ (પુરૂષો) પ્રશંસા કરે છે, તેથી સ્વભાવથી જ ભગવાનનું ચરિત્ર શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. તેમાં પણ આ વિક્રમ: પરાક્રમ છે જે (આનું) શ્રવણ કરાવે અથવા જે સાવધાન થઈ સાંભળે (અને) તિરસ્કાર ન કરે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. (આથી) એમ કહેલું છે કે ભક્તોની પેઠે ધર્મમાં આસક્તિ વાળાઓએ પણ (આ ચરિત્ર) શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે ૪૩.

ઇતિ શ્રીમદ્ભક્તમણુ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવત સુબોધિનીના

દશમા સ્કન્ધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધમાં સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥ अध्याय अठारमो.

बलस्य चरितं वक्ष्यन् तदभावात्तु पौंड्रकः ॥

तथोक्तवानिति ह्युक्तं अर्थादेतद्बलस्य हि ॥૧॥

बलरूपहरेः कार्यं न समाप्तमिति स्थितिः ॥

अतो विशेषतो वक्तुं प्रश्नो राज्ञो निरूप्यते ॥૨॥

બલભદ્રનું ચરિત્ર કહેતાં, તેમની ગેરહાજરીને લીધે તો પૌંડ્રકે તેમ કહ્યું (તેવો સંદેશ મોકલ્યો) એમ કહેલું. વાસ્તવિક રીતે બલભદ્રનું એટલે બલભદ્રરૂપ

૧ ગયા અધ્યાયમાં આ કહેલું છે એવો અર્થ છે. (લે)

હરિનું આ^૧ કાર્ય પૂરું થયું ન હતું એવી સ્થિતિ છે. તેથી વધારે^૨ (શુક) કહે તે માટે રાજાનો પ્રશ્ન કહેવામાં આવે છે. કા. ૨

અષ્ટાદશે તુ દ્વિવિદવધઃ સમ્યક્ નિરૂપ્યતે ॥

ગોપિકાનામિવાત્રાપિ સ્ત્રીણાં માહાત્મ્યબોધને ॥૩॥

ગોપિકાઓની પેઠે અહિં પણ સ્ત્રીઓને માહાત્મ્ય જણાવવા માટે^૩ અઠારમા (અધ્યાય)માં તે દ્વિવિદના વધનું સારી રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૩

બલસ્ત્રિયોડન્યથા ત્વત્ર નિરુદ્ધા ન ભવન્તિ હિ ॥

તદા વિભાગો વ્યર્થઃ સ્યાન્નિરોધાનુપયોગતઃ ॥૪॥

તેમ ન હોય^૪ તે બલભદ્રની સ્ત્રીઓનો અહિં નિરોધ થાય નહિ. ત્યારે નિરોધમાં ઉપયોગી ન રહેવાથી વિભાગ વ્યર્થ થાય.^૫ કા. ૪

તતઃ સર્વજનીનં ચ ચરિત્રં હિ કરિષ્યતિ ॥

યસ્યાત્રેશસ્ય ચરિતમેવં તસ્ય કિમદ્ભુતમ્ ॥૫॥

૧ બલભદ્રની (દ્વારકામાં) હાજરી નહિ હોવાથી આટલું થયું એટલે વાસ્તવિક રીતે બલભદ્રનું જ માહાત્મ્ય કહેવાયું એવો અર્થ છે. તેથી ગયા અધ્યાયમાં વર્ણવેલું માહાત્મ્ય પણ બલભદ્રમાં આવેશ કરેલા ભગવાનનું જ હતું, એવી સ્થિતિ એટલે મર્યાદા છે, એવો અર્થ છે (લે) ગયા અધ્યાયમાં વર્ણવેલું કાર્ય ભગવાને પોતે જ કરેલું છે, બલભદ્રે કરેલું નથી, તેથી બલભદ્રમાં આવેશ કરેલા ભગવાનનું તે કાર્ય ન ગણાય, પરંતુ ભગવાનનું પોતાનું જ ગણાય. 'આ કાર્ય' એટલે ભગવાને જે બલભદ્રમાં આવેશ કરી કરેલું તે કાર્ય, આવું કાર્ય કહેવાનું પડતું મૂકી વચમાં ભગવાનના કાર્યરૂપ પૌંડ્રકની કથા કહી, તેથી પડતી મૂંઝલી કથાનો ફરી આરંભ કરાવવા પ્રશ્ન કરેલ હોવાનું જણાય છે.

૨ ગયા અધ્યાયમાં અર્થથી (બલભદ્રનું કાર્ય) સામાન્ય રીતે કહ્યું હવે ખાસ પ્રકારે કહેવા બલભદ્ર પ્રશ્ન કરે છે. (લે). પહેલાં સોળમા અધ્યાયમાં બલભદ્રનું ચરિત્ર કહેલું. પછી તે પડતું મૂકી ભગવાનનું ચરિત્ર કહેલ. તેથી બલભદ્રનું વધારે ચરિત્ર કહેવા રાજા પ્રશ્ન કરે છે.

૩ 'માહાત્મ્યબોધને' એટલે નિગિત અથવા પ્રયોજન જણાવવા યોગ્યેલી સાતમી વિભક્તિ છે, બલભદ્રની સ્ત્રીઓને માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થાય તે માટે એવો અર્થ છે. (લે).

૪ આવેશ કર્યા વિના ખીજ પ્રકારથી સાક્ષાત્ ભગવાનથી બલભદ્રની સ્ત્રીઓનો નિરોધ સંભવતો ન હતો, એવો અર્થ છે (લે) તેમ ન થાય એટલે સ્ત્રીઓને માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન થાય તો તેઓનો નિરોધ સંભવે નહિ, એવો અર્થ જણાય છે. સાક્ષાત્ ભગવાનથી કાંઈ કાર્ય (થવાનું) સંભવતું ન હોવાનું બને જ નહિ.

૫ બલભદ્રની સ્ત્રીઓનો નિરોધ ન થાય તો પહેલાં કહેલો (ભગવાનની) શક્તિનો વિભાગ નિરોધ (કરવા)માં ઉપયોગી ન થવાથી વ્યર્થ થાય. 'વ્યર્થ'માંનો 'વિ' ઉપસર્ગ વિરોધ દર્શાવનારો છે, એટલે (તે શક્તિનો વિભાગ) રુકંધના અર્થ (નિરોધ)થી વિરુદ્ધ થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

પછી^૧ સર્વમાં પ્રસિદ્ધ ચરિત્ર (બલભદ્ર) કરશે. જેમના આવેશનું ચરિત્ર એના પ્રકારનું છે, તેમનું શું આશ્ચર્યકારક છે ?^૨ કા. ૫

ગયા અધ્યાયમાં ‘ બલભદ્ર નંદના નેસડે ગયા ત્યારે ’ (સ્લોક ૧) એ શબ્દોથી એમ જણાયું કે બલભદ્ર (દ્વારકામાં) હતા ત્યાંસુધી પોંડૂક એમ કહેવા શક્તિવાળો નહતો. તેથી રાજા (બલભદ્રનું) વધારે ચરિત્ર નીચેના સ્લોકથી પૂછે છે:—

॥ રાજોવાચ ॥ રાજા કહે છે:—

ભૂયોઽહં શ્રોતુમિચ્છામિ રામસ્યાદ્ભુતકર્મણઃ ॥

અનન્તસ્યાપ્રમેયસ્ય યદન્યત્કૃતવાન્ પ્રભુઃ । ૧ ॥

અદ્ભુત કર્મ કરનારા, અનંત, જાણી ન શકાય તેવા બલભદ્રનું (ચરિત્ર) જે (તે) પ્રભુએ કરેલું તે વધારે સાંભળવા હું ઇચ્છું છું. ૧.

યમુનાને ઢસડવાનું વિગેરે માહાત્મ્ય (મેં) સાંભળ્યું. બીજું પણ સાંભળવા ઇચ્છું છું (તે) અદ્ભુત કર્મ કરનારા હોવાથી તેમનું અલૌકિક ચરિત્ર છેજ, તે કહો એવો પ્રશ્ન છે. જેમ ભગવાનનું કાર્ય કરવા^૩ તે (નંદના નેસડે) ગયા ત્યારે ભગવાનને ઘણું જ કાર્ય (કરવાનું) આવી પડ્યું, તેમ બીજું પણ (ભગવાનનું કાર્ય બલભદ્રે કરેલું) હશે એવા અભિપ્રાયથી (તેમને) અદ્ભુત કર્મ કરનારા કહેલા છે. ‘ અનંત ’ શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) તેમનાં ચરિત્ર પણ અનંત છે, તેથી તેવાં (અદ્ભુત) ચરિત્રો ઘણાં છે ‘ જાણી ન શકાય તેવા ’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે હું) પોતે કદપના કરી શકતો નથી તેથી જ (જાણી ન શકાય) તેવાનું બીજું પણ ચરિત્ર સાંભળવા ઇચ્છું છું; અને તે ચરિત્ર દૈવથી થયેલું હોય^૪ તે ન કહેશે, પરંતુ શક્તિવાળા હોઈ તેમણે જે કરેલ હોય તેજ કહો એવો (અર્થ છે.) ૧.

૧ આ (અધ્યાયમાં કહેલું) ચરિત્ર ગુપ્ત છે. પછી લક્ષગણના પ્રસંગમાં સર્વમાં પ્રસિદ્ધ ચરિત્ર કરશે. (લે)

૨ અમુક વ્યક્તિઓના નિરોધના પ્રસંગમાં બલભદ્રનું ચરિત્ર કહ્યું, તેના તાત્પર્યના અર્થથી ભગવાનનું ચરિત્ર (જાણવાનું) કહેલું છે. (લે)

૩ ગોપિકાઓનું સાંત્વન કરવાનું ભગવાનનું કાર્ય કરવા. (લે)

૪ પોંડૂકના વધરૂપ બલભદ્રનું આર્થિક ચરિત્ર છે તેવું ન કહેવું એવો અર્થ છે. (લે) દૈવથી એટલે પરાક્રમ કયાં વિના થયેલ હોય તેવું ન કહેવું. પરાક્રમવાળું બલભદ્રનું ચરિત્ર કહો એવો પ્રશ્ન છે. પોંડૂકનો વધ એ બલભદ્રનું ચરિત્ર જ નથી.

નિરોધમાં સ્ત્રીઓ જ મુખ્ય હોવાથી, તેમના માટે જ બીજું (કાર્ય કરે) છે એમ જણાવતાં, નીચેના શ્લોકથી આરંભી દ્વિવિદનો વધ (કર્યાનું) કહે છે:-

॥ શ્રી શુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:-

નરકસ્ય સર્વા કશ્ચિદ્વિવિદો નામ વાનરઃ ॥

સુગ્રીવસચિવઃ સોઽથ ભ્રાતા મૈન્દસ્ય વીર્યવાન્ ॥૨॥

નરકનો મિત્ર કોઈ દ્વિવિદ નામનો વાંદરો હતો. તે સુગ્રીવનો મંત્રી અને મૈન્દનો પરાક્રમી ભાઈ હતો. ૨.

નરકાસુરને ભગવાને હણેલો તેથી, અને સ્ત્રીઓને જ માટે (તેને) હણેલો તેથી, તેના મિત્રને પણ એવી જ રીતે હણવો જોઈએ તેથી તે હણવા યોગ્ય હોવા છતાં આટલા સમય સુધી તેની અવગણના કરેલી (હણેલો નહિ) એમ કહેલું છે. ‘કોઈક’ વિશેષથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેને દૈત્ય તરીકે અથવા દેવ તરીકે ચોક્કસ પ્રકારે કહેવાય તેવો ન હતો. દ્વિવિદ એ પ્રકારનું વિત્ત જ્ઞાન છે જેનું તે ‘દ્વિવિદ’ એ શબ્દથી એમ (જણાવેલ છે) કે આ દ્વિસ્વભાવવાળો હતો. તેની રામચંદ્રના અવતાર સમયે ભક્ત હોવા છતાં હમણાં આ વિરુદ્ધ થયેલો હતો. આથી એમ કહેલું છે કે દ્વિસ્વભાવવાળાઓ પણ વધ કરવા યોગ્યજ છે ‘વાંદરો’ શબ્દથી અવગણના (કરવા)નું કારણ કહેલું છે, કે ભગવાનેજ (વા અથવા નરાઃ માણસો એટલે વાંદરા અથવા માણસો એમ) અર્ધ માણસો બનાવેલા છે તે પછી તેઓને શા માટે હણવા ?

‘ત્યારે તેનો વધ કરવામાં બલભદ્રનું શું માહાત્મ્ય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અથ’ ‘અને’ શબ્દથી જૂદો આરંભ કરી માહાત્મ્ય કહે છે. તે સુગ્રીવનો મંત્રી હતો. તેને હનુમાન વિગેરે ચાર મંત્રીઓ હતા, તેમનામાં (આની) ગણના હોવાથી, તેમની સમાન (આને) કહેવો છે. ‘તે’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) રામાયણમાં આ સ્વભાવથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. ‘મૈન્દનો ભાઈ’ શબ્દોથી એમ (જણાવ્યું છે કે) રામાયણમાં મૈન્દની શૂરવીરતા કહેલી છે, (અને) તેનો ભાઈ પણ તેની સમાન છે. તેથી પણ વધારે (શૂરવીરતા) ‘પરાક્રમી’ શબ્દથી કહેલી છે. ૨.

‘ત્યાર આવો મોટો અને પ્રસિદ્ધ (વાંદરો ભગવાનથી) વિરુદ્ધ કેમ થયો ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:-

સત્યુઃ સોઽપચિત્તિં કુર્વન્ વાનરો રાષ્ટ્રવિપ્લવમ્ ॥

પુરગ્રામાકરાન્ ઘોષાનદદદ્વિનોત્સજન્ ॥૩॥

તે વાંદરો મિત્રના વૈરનો બદલો વાળતાં દેશનો નાશ થાય તેવી રીતે શહેરો, ગામડાં, ખાણો અને નેસડાઓમાં (અગ્નિ) નાખતો (તેઓને) અગ્નિથી બાળતો હતો. ૩

નરકને ભગવાને હણેલો, તેથી (તેનાં) વૈરનો બદલો વાળતાં (બાળતો હતો). અધમનો કોઈ પણ શત્રુ તરીકે વિરોધ કરતું નથી, તેથી જેમ (કરવાથી) બધાએ દેશનો નાશ થાય તેમ તેણે દેશનો નાશ કરવા માંડ્યો. ઉત્તરાર્ધથી (દેશનો) નાશજ કહેલો છે. ‘દેશનો નાશ જેમ થાય તેમ’ એ શબ્દનો બધી ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ છે. પુરાણિ શહેરો ગ્રામાઃ નાનાં (ગામડાં) આકરાઃ રત્નની ખાણો ઘોષાઃ ભરવાડેના ગામડાં (નેસડાઓ) (પહેલા) ત્રણ પ્રકારના લોકિક કહેલા છે. વૈદિકનો પણ ઘણો દોષ થાય તે માટે ‘નેસડાઓ’ કહેલા છે. વહ્નિના એટલે અગ્નિથી બાળીને. આથી (એમ કહેલું છે કે) છપી રીતે બાળતો. તેમ ન હોય તો ‘વહ્નિ’ શબ્દ નિરર્થક થાય. ૩.

અગ્નિથી (કરેલો) ઉપદ્રવ કહી, નીચેના શ્લોકમાં પર્વતોથી (કરેલો) ઉપદ્રવ કહે છે:—

ક્વચિત્સ શૈલાનુત્પાટય તૈર્દેશસ્થાનચૂર્ણયત્ ॥

આનર્તાન્સુતરામેવ યત્રાસ્તે મિત્રહા હરિઃ ॥૪॥

કોઈ સમયે તે પર્વતોને ઉખાડીને તેઓથી દેશના લોકોના, (અને) ઘણું કરીને જ્યાં (તેના) મિત્રને હણનારા હરિ રહેતા હતા તે આનર્ત દેશના લોકોના જ ચૂરેચૂરા કરતો. ૪.

(પર્વતોને તેઓના) સ્થાનમાંથી ઉખાડીને, દેશો ઉપર નાખીને દેશના લોકોના ચૂરેચૂરા કરતો. ભગવદ્દેવોનાજ ઘણું કરીને (ચૂરા કરતો) એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તેનું કારણ ‘નરકને હણનારા ગોવિંદ જ્યાં રહેતા હતા’ (એમ કહેલું છે). ૪.

નીચેના શ્લોકમાં તેણે જલથી (કરેલો) ઉપદ્રવ કહે છે:—

ક્વચિત્સમુદ્રમધ્યસ્થો દોમ્યર્મામુદ્ધૃત્ય તજ્જલમ્ ॥

દેશત્રાગાયુતપ્રાણો વેલાકૂલાનમજ્જયત્ ॥૫॥

દશ હજાર હાથીના બલવાળો (તે) કોઈવાર સમુદ્રની મધ્યમાં રહીને (પોતાના) બે હાથોથી તેનું જલ ઉછાળીને સમુદ્રના કાંઠા ઉપરના દેશોને ડૂબાડી દેતો. ૫.

‘જે હાથોથી ઉછાળીને’ શબ્દોથી (તેના) હાથનું સ્થૂલપણું જણાવેલું છે. સમુદ્રના કાંઠા ઉપરના દેશોને (ફળાડતો). તરત કોઈથી પણ હણી શકાય તેવો ન હતો એમ કહેવા ‘દશ હજાર હાથીના બલવાળો’ વિશેષણ કહેલું છે. તે દશ હજાર હાથીના બલવાળો હતો. વેલા સમુદ્રનો કાંઠો છે કૂલે સરહદ ઉપર જેની, એમ ફળાડવાની સરલતા અને યોગ્યતા કહેલાં છે. ૫.

સાધારણ (લોકો)ને કરેલો ઉપદ્રવ કહી, નીચેના શ્લોકમાં વૈદિકોને પણ કરેલો ઉપદ્રવ કહે છે:—

આશ્રમાનૃષિમુખ્યાનાં કૃત્વા મમ્મવનસ્પતીન્ ॥

અદૂષયચ્છકન્મૂત્રૈરગ્નીન્ વૈતાનિકાન્ સ્વલઃ ॥૬॥

(તે) હરામખોર મુખ્ય ઋષિઓના આશ્રમોને છિન્નભિન્ન વૃક્ષો-વાળા કરીને વૈદિક અગ્નિઓને ઝાડા પેશાબથી અપવિત્ર કરતો. ૬.

તેઓના પરોપકારનાં કૃત્યો અને યજ્ઞોનો તે નાશ કરતો હતો એમ કહેવા ‘(આશ્રમોને) છિન્નભિન્ન વૃક્ષોવાળા કરીને વૈતાનિકોન ગાર્હપત્ય વિગેરે વૈદિક અગ્નિઓને અપવિત્ર કરતો’ (એમ કહેલું છે)

‘એમ કરવામાં (દ્વિવિદનો) પોતાનો શું પુરુષાર્થ?, કારણ કે બ્રાહ્મણો નરકના અથવા બીજા કોઈના શત્રુઓ નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હરામખોર’ શબ્દ યોજેલ છે. આ દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો હતો, તેથી પ્રયોજન વિના પણ બીજાઓને દુઃખ દેવા (તેમ) કરતો એવો (અર્થ છે). ૬

પૃથ્વી, જલ અને તેજથી દેશોને કરેલો ઉપદ્રવ કહીને દેશમાં રહેલા વૈદિકોનું પણ નિરુપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં તેણે પીડેલા બીજાઓને સ્ત્રી પુરુષના સન્માનપણાથી કહે છે:—

પુરુષાન્યોષિતો દ્વષ્ઠઃ ક્ષમામૃદ્ધોળીગુહાસુ સઃ ॥

નિશ્લિપ્ય ચાપ્યધાચ્છૈલૈઃ પેશસ્કારીવ કીટકમ્ ॥૭॥

જેમ ભમરો કીડાને પૂરે છે તેમ તે સ્વચ્છંદી પુરુષોને અને સ્ત્રીઓને પર્વતોની બીણો અને ગુફાઓમાં નાખી અને મોટા પથ્થરોથી પૂરી દેતો હતો. ૭.

સાથે રહેલા (સ્ત્રીઓને અને પુરુષો)ને તેઓના સંગનો ભંગ કરવા અને રસની હાંસી કરવા તે દ્વષ્ઠઃ સ્વચ્છંદી ક્ષમામૃતઃ પર્વતની દ્રોળીગુહાસુ બંને પર્વતોની વચ્ચેની બીણોમાં અને ગુફાઓમાં, ‘અહિ રમણ કરો’ એમ મશકરી કરતો નાખીને, પૂરી દેતો. શલઃ તે (બીણો અને ગુફાઓ ઉપર મોટા પથ્થરો

મૂકતો. ‘ જેમ ભમરો કીડાને પૂરે છે તેમ ’ શબ્દોથી તેમ કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે, કારણ કે કીડા પોતાનું સ્મરણ કરીને પોતાની સમાન થાય એવા હેતુથી તે (ભમરો) તેમ કરે છે (કીડાને પૂરે છે), તેવી રીતે આ પણ બધુંએ વિશ્વ મારાફ થાયો, ભગવદ્રૂપ ન થાયો ’ એવા હેતુથી તેમ કરતો. ૭

એવી રીતે સહન થઈ શકે તેવો ઉપદ્રવ કહી, નીચેના શ્લોકમાં તેનો ઉપસંહાર કરતાં સહન થઈ ન શકે તેવા (ઉપદ્રવ) કહે છે:—

एवं देशान् विप्रकुर्वन् दूषयंश्च कुलस्त्रियः ॥

શ્રુત્વા સુલલિતં ગીતં ગિરિં રૈવતકં યયૌ ॥૮॥

એ પ્રમાણે દેશોને પીડતો અને કુલવાન સ્ત્રીઓને બ્રષ્ટ કરતો ઘણું મનોહર ગીત સાંભળીને તે રૈવતક પર્વતે ગયો. ૮.

‘ (કુલવાન સ્ત્રીઓને) બ્રષ્ટ કરતો ’ એમ આ સહન ન થઈ શકે તેવું (તેનું કૃત્ય કહેલું) છે. બીજી (સ્ત્રીઓ)ની બ્રષ્ટતાથી દોષ થતો નથી, તેથી ‘ કુલવાન ’ શબ્દ યોગ્ય છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાન તેઓને નરકના ઘરમાંથી લઈ આવેલ, તેથી (તે) તે પ્રમાણે કરતો હતો.

એવી રીતે પાપ ઘણું વધતાં, તેને લીધે જ મરવા માટે તેણે પોતે જ ઉદ્યમ કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જેમ બધાના બધા વિષયોનો તેણે નાશ કરેલ તેમ મનોહર ગીતનો પણ (નાશ કરવા ગયો), અથવા ‘ હું છું ત્યારે કેાણ ગાય છે ? ’ એવા વિચારથી તે(ગાનાર)નો નાશ કરવા, રૈવતક (ગિરનાર)જ ગીત કરે છે એવા અનુમાનને લીધે રૈવતક ગયો. ૮.

પછી તેણે ગીત કરનારને જોયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनम् ॥

सुदर्शनीयसर्वोङ्गं ललनायूथमध्यगम् ॥૯॥

गायन्तं वारुणीं पीत्वा मदविह्वललोचनम् ॥

विभ्राजमानं वपुषा प्रभिन्नमिव वारणम् ૧૦॥

૧ દ્વિવિધ પશુ હોવાથી તેને સ્વર વિગેરેનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી મનોહરપદ્યોથી જ તેણે ગીત થતું હોવાનું અનુમાન કર્યું. તેમ ન હોત તો કાષ્ઠ મોટેથી બોલે છે એમજ તે માનત એવો અર્થ છે (લે) આવો ભાવાર્થ હોત તો રૈવતક જ જવાનું કારણ ન હતું. તેનૈવ એટલે મનોહરપદ્યોને લીધે જ એવો અર્થ લેખકાર લે છે. તેનૈવ એટલે રૈવતક જ એવો અર્થ જણાયાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

ત્યાં તેણે કમલની માલાવાળા, મનોહર સર્વ અંગોવાળા સ્ત્રી-
ઓના સમૂહની મધ્યમાં રહેલા, મદિરાનું પાન કરીને ગાન કરતા.
મદને લીધે ઘેરાયેલાં લોચનવાળા. મદ ઝરતા હાથીની પેઠે દેહથી
શોભતા યદુઓના પતિ રામને જોયા ૯-૧૦.

તેને અદેખાઈ ઉત્પન્ન થાય તે માટે બલભદ્રના દશ ગુણોનું વર્ણન કરે છે,
કારણ કે આટલા જ ગુણો છે.^૧ તે પૈકી પહેલાં તેણે (૧) ઐશ્વર્ય જોયું એમ
'યદુઓના પતિ' શબ્દથી કહે છે. (બલભદ્ર) યાદવોના સ્વામી હતા કારણ કે
સ્વામીના ચિહ્નો ધારણ કરતા હતા. અથવા તેના પ્રકારનું (દ્વિવિદને તેમનું) જ્ઞાન
અથવા પરિચય હતા. આથી કરવાનું, ન કરવાનું અને (કરેલું) ફેરવી નાખવાનું
સામર્થ્ય કહેલું છે. આ લૌકિક છે. (૨) 'રામ' શબ્દથી અલૌકિક (સામર્થ્ય)
કહે છે. (ભગવાનના) વીર્યના વિભાગ થએલા હોવાથી સર્વ લોકોને આનંદ
કરાવવો તે પણ તે(બલભદ્ર)નો અસાધારણ ગુણ છે. (આ શબ્દથી) સ્વસ્વપથી
અને કાર્યથી સરસાઈ કહેલી છે. (૩) 'કમલની માલાવાળા' શબ્દથી લક્ષ્મીએ
તેમને પસંદ કરેલા એમ જણાવતાં શણગારેલા હોવાનું કહેલું છે. એ પ્રમાણે
ઐશ્વર્ય વિગેરે ત્રણ* (ગુણો) કહ્યા.

(૪) 'સારી રીતે મનોહર છે સર્વ અંગો જેમના' વિશેષણથી સુંદરપણાને
લીધે દેહની કીર્તિ કહેલી છે. (૫) 'સ્ત્રીઓના સમૂહના મધ્યમાં રહેલા' વિશેષણથી
બહારની કીર્તિ કહેલી છે, કારણ કે આ કીર્તિ શોભા કરાવનારી છે ૯

(૬) 'ગાન કરતા' વિશેષણથી જ્ઞાનના ફલરૂપ પોતાના આનંદની પૂર્ણતા
કહેલી છે. (૭) 'મદિરાનું પાન કરીને' શબ્દથી દેહનું વિસ્મરણ કરાવનાર જ્ઞાનનું
ફલ બંને પ્રકારનું કહ્યું. (૮) 'મદને લીધે ઘેરાયેલાં છે લોચન જેમના' વિશેષણથી
વૈરાગ્યના ફલરૂપ બહારની જ્ઞાનદષ્ટિ ઘેરાયેલી કહેલી છે. (૯) વિભ્રાજમાન એટલે
જતો રહેલ છે પ્રકાશ જેનો અથવા ઉત્તમ છે પ્રકાશ જેનો,^૨ એમ બંને વિકલ-

૧ કારણ કે લીલા દશ પ્રકારની જ છે. (લે)

* આ ત્રણ શબ્દોથી અનુક્રમે (૧) ઐશ્વર્ય, વીર્ય અને શ્રી એ ત્રણ ગુણો કહ્યા.
ઓથા અને પાંચમા શબ્દોથી (૪) યશઃ અથવા કીર્તિ કહી. છઠ્ઠા અને સાતમાથી (૫) જ્ઞાન
કહ્યું. આઠમા નવમા અને દશમાથી (૬) વૈરાગ્ય કહ્યો. એ પ્રમાણે છ ગુણો કહ્યા.

૨ અર્થ 'વિભ્રાજમાન' શબ્દના બે અર્થ કહ્યા, તે જૂદા જૂદા ગણતાં દશ ગુણો
થાય છે (લે) એક શબ્દ બે અર્થ કહ્યા તેથી બે જૂદા ગુણો કહેવ હોવાનું યોગ્ય જણાતું નથી,
પરંતુ 'ગાન કરતા' અને 'મદિરાનું પાન કરીને' એ બેથી જૂદા જૂદા બે ગુણો શ્રી સુબો-
ધિનીમાં દર્શાવેલ હોવાથી તે બે જૂદા જૂદા ગણતાં દશ પૂરા થાય છે.

પણાને લીધે વૈરાગ્યનાં પરિણામ છે (તેવા) દેહથી શોભતા (૧૦) પછી 'મદ્ ઝરતા હાથીની પેઠે' શબ્દોથી વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહેલું છે, કારણ કે જે (હાથી) ઘણાજ મિત્રઃ મદ્ ઝરતો હોય તે મર્યાદા વિનાનો હોય છે. એવી રીતે ભગવાન (બલભદ્ર)માં કારણ અને ફલ સહિત છ ગુણો જણાયા. ૧૦

એવા (બલભદ્ર)ને જોઈને પણ (દ્વિવિદે) પોતાનું દુષ્ટપણું પ્રકટ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દુષ્ટઃ શાખામૃગઃ શાખામારુઢઃ કમ્પયન્દ્રુમાન્ ॥

ચક્રે કિલકિલાશબ્દમાત્માનં સંપ્રદર્શયન્ ॥૧૧॥

દુષ્ટ શાખામૃગે શાખા ઉપર ચઢી વૃક્ષોને કંપાવતાં પોતાને દેખાડતાં હૂંકાહૂંક શબ્દ કર્યો. ૧૧.

ભગવાનને જોઈને હૂંકાહૂંક શબ્દ કર્યો. તેની જાતના (વાંદરા)ઓનો શબ્દ તેવો હોય છે. જ્યારે પોતાના વિષે મોટા હોવાની ખુદ્ધિ થાય છે ત્યારે પોતાની જાતનાનો શબ્દ કરે છે. આણુ પ્રસંગમાં તો ભગવાનને જોવા છતાં પણ તેમ કરવાનું કારણ 'દુષ્ટ' વિશેષણથી કહેલું છે. તેનો દોષ કુદરતી હતો એમ કહેવા 'શાખામૃગ' * શબ્દ યોજેલ છે. તે ભૂમિ અથવા ભૂમિ ઉપર ઉગેલાં (વૃક્ષ)નો આશ્રય કરતો ન હતો, પરંતુ શાખાઓનોજ આશ્રય કરતો, અને 'શાખા ઉપર ચઢી' શબ્દોની એમ સૂચવેલું છે કે પોતાના સ્થાનમાં રહેલો નજીવો (પણ) મદ્વાળો થાય છે. 'વૃક્ષોને કંપાવતાં' શબ્દોથી પોતાના આશ્રયના પણ આશ્રયોનીઈ અવગણના કહેલી છે. તેવો (દુષ્ટ) ઈશ્વરની અવગણના કરે એ યોગ્ય છે. 'છૂપો રહીને રસ ઉત્પન્ન કરવા પણ તેમ કરે' એવી શંકા દૂર કરવા, 'પોતાને દેખાડતાં' શબ્દો યોજેલ છે. ('પોતાને' એટલે) પોતાના સ્વરૂપ (દેહ)ને અથવા (પોતાના) ગુણ ભાગને. ૧૧

નજીવું (પ્રાણી) તેમ કરે તે યોગ્ય નહિ હોવાથી ભાંડના જેવા તેને જોઈને, માત્ર તેનાથી, ક્રોધ (ઉત્પન્ન) ન પણ થાય તેથી નીચેના શ્લોકમાં સ્ત્રીઓ હસી એમ કહે છે:—

તસ્ય ધાષ્ટ્યં કપેર્વીક્ષ્ય તરુણ્યો જાતિચાપલાઃ ॥

હાસ્યપ્રિયા વિજહસુર્બલદેવપરિગ્રહાઃ ॥૧૨॥

* 'શાખામૃગ' એટલે શાખાઓ ઉપર ફરનાર જનાવર, વાંદરા.

† વાંદરાનો આશ્રય શાખાઓ, કારણ કે તે શાખાઓ ઉપર રહેનારો છે. શાખાઓનો આશ્રય વૃક્ષો, તેમને કંપાવતો હતો એટલે તેમની અવગણના કરતો હતો.

તે વાંદરાની ઉદ્ધતાઇ જોઇને સ્વભાવથી ચપલ, તરૂણ, જેમને હસવું પ્રિય હતું તેવી બલદેવની સ્ત્રીઓ હસી. ૧૨.

‘તે’ એટલે અપરાધ કરેલો હોવાથી વધ કરવા યોગ્ય તુચ્છ જીવ વાંદરાની ઉદ્ધતાઇ એટલે તેવું કાર્ય જોઇને, સ્વભાવથીજ ચપલ (અને) તરૂણ (સ્ત્રીઓ હસી), કારણ કે વય તેમજ સ્વભાવ પણ તેમને અસ્થિર બનાવનારા છે. ‘જેમને હસવું પ્રિય હતું’ વિશેષણથી (એમ કહેવું છે કે તેમનાં) ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણનો ગુણ પણ તેવો હતો. ‘બલદેવની’ એટલે ભય વિનાનાની અથવા ઉપર વર્ણવેલ (ગુણોવાળા)ની પરિગ્રહાઃ વિવાહ કરેલી સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રકારે ભય વિનાની હતી. વશ ન રહે તેવા ચાર* પ્રકારના ગુણો હોવાથી તેઓ હસી. બલભદ્ર તો (તેમને દ્વિવિદની) દરકારજ નહિ હોવાથી કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ૧૨

*અને પોતાની અવગણના કરે તેવાં હોવાથી (દ્વિવિદે) તે (સ્ત્રી)ઓની અવગણના કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તા દેલયામાસ કપિર્નૃસેપૈઃ સમ્મુસ્વાદિભિઃ ।

દર્શયન્ સ્વગુદં તાસાં રામસ્ય ચ નિરીક્ષતઃ ॥૧૩॥

બ્રમરોત્તો* સંકેચ, સામું જોઇ રહેવું વિગેરેથી બલભદ્રના દેખતાં પોતાની ગુદા તેઓને દેખાડતાં વાંદરાઓ તેઓનું અપમાન કર્યું ૧૩.

મુખથી પોતાની ભતના (પ્રાણીઓ)ની ચેષ્ટાઓ કરીને પણ અપમાન કર્યું એમ કહે છે. આડી દૃષ્ટિથી જોતાં બ્રમરોના સંકેચ, સારી રીતે મુખ છે જેમના તરફ તે સામું જોઇ રહેવું વિગેરે (મુખના) વિકારોથી (અપમાન કર્યું) પડખેથી અને સામેથી (કરેલું) અપમાન કહીને ‘પોતાની ગુદા તેઓને દેખાડતાં’ શબ્દોથી પાછલથી પણ (અપમાન કર્યું એમ) કહે છે. (બલભદ્રે) શાંત રહી અવગણના કરેલી, તેથી તેણે બલભદ્રનું પણ અપમાન કર્યું એમ ‘બલભદ્રના દેખતાં’ શબ્દોથી કહે છે. (બલભદ્ર) દેખતા હતા અને તે (સ્ત્રી) ઓ પણ દેખતી હતી ત્યારે બધાંને (પોતાની ગુદા) દેખાડતાં સાધારણ (પ્રાણી) ને પણ સંકેચ થાય, પરંતુ આને તો એમ હોવા છતાં (સંકેચ) ન થયો, એવો (તેનો) દોષ કહેવા (આ) વર્ણન કહેલું છે. ૧૩.

* (૧) તરૂણ વય (૨) ચપલ સ્વભાવ (૩) હસવું પ્રિય હોવાપણું અને (૪) ભય વિનાનાની સ્ત્રી હોવાપણું એ ચાર ગુણો હોવાથી વશ ન રહે તેવી હોઈ હસી, એવો અર્થ જણાય છે.

* સ્ત્રીઓનું હસવું અને બલભદ્રનું શાંત રહેવું એ બંને.

પછી વિચાર કર્યા વિનાજ, અથવા થોડો દોષ હોય ત્યારે થોડીજ સજા (કરવી નોંધએ) એમ જણાવવા (બલભદ્રે) માત્ર પથરોજ ફેંકયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તં ગ્રાઘ્ના પ્રાહરત્ક્રુદ્ધો બલઃ પ્રહરતાં વરઃ ॥

સ વશ્ચયિત્વા ગ્રાવાણં મદિરાકલશં કપિઃ ॥૧૪॥

ગૃહીત્વા હેલયામાસ ધૂર્તસ્તં કોપયન્હસન્ ॥

નિર્મિથ્ય કલશં ધૃષ્ટો વાસાંસ્યાસ્ફોટયદ્બલમ્ ॥૧૫॥

પ્રહાર કરનારાઓમાં ઉત્તમ કોપેશ્વર બલે તેને પથ્થરથી પ્રહાર કર્યો. તે ધૂતારા વાંદરાએ પથ્થર ચૂકાવી, મદિરાના કલશને લઈ જઈ તેમને કોપાવતાં અને હસતાં (તેમનો) તિરસ્કાર કર્યો. (અને તે) ઉદ્ધતે કલશને ભાંગી નાખી વસ્ત્રોને ફાડી નાખી બલભદ્રને ચુક માટે પડકાર્યા. ૧૪-૧૫,

‘વાંદરાઓએ ઉપકાર કરેલો અને તેઓ દયાને પાત્ર હતા, તેથી (બલભદ્રે) અવગણનાનો ત્યાગ કરી એ પ્રમાણે પથ્થરથી કેમ પ્રહાર કર્યો?’ એવી શંકા થાય તેથી ‘કોપેશ્વર’ વિશેષણ યોજેલું છે. તે તુચ્છ પ્રાણીએ મોટાનું અપમાન કર્યું એ કોપ કરવાનું કારણ હતું. (ભગવાનનો) આવેશ થયેલ નહિ હોવાથી હલ અને મુશલનું સ્મરણ થયું તે પહેલાં (બલભદ્રે આ) સર્વ કર્યું. તેથી (એમ જણાય છે કે આ પથ્થર ફેંકવાનો) દોષ વિચાર કરીને કરેલ ન હતો. તે ‘બલ’ હતા, એટલે તે (દ્વિવિદ)નું માહાત્મ્ય જાણવા છતાં પોતે સર્વથી બલવાળા હોવાથીજ તેમણે તેમ કરેલું. ‘પ્રહાર કરનારાઓમાં ઉત્તમ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) કાગડાઓ વિગેરેને માત્ર ઉડાડવી મૂકવા (પથ્થર) ફેંકવામાં આવે છે તેમ (ફેંકેલ) ન હતો. તેથી તે (પથ્થર)થીજ દુઃખ પામે તે માટે તેવો (પથ્થર ફેંકવાનો) પ્રકાર કરેલો. તે તો પહેલાં પરમેશ્વરનો ભક્ત હતો, તેથી ભગવાનની કૃપાથીજ તેને જે શક્તિ (પ્રાપ્ત) થઈ તે ચૌદમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી આરંભી કહે છે. પોતાની મેળેજ મરવા તૈયાર થયેલા તે ઉદ્ધતનો અપરાધ અસહ્ય થાય ત્યારે (બલભદ્ર) ક્રોધને લીધે (તેને) હણશે એમ કહેવા, (તેનો) તેવો અપરાધ ‘પથ્થર ચૂકાવી, મદિરાના કલશને લઈ જઈ તિરસ્કાર કર્યો’ શબ્દોથી કહેલો છે, કારણ કે તે ધૂતારો જાણતો હતો કે (મદિરાનું) પાન કરવાના વ્યસનવાળાઓને તે લઈ લેવાથી ઘણો ક્રોધ થાય છે. (બલભદ્રને) દુઃખ દેવા (તેણે) આ કરેલ ન હતું, પરંતુ કોપાવતાં કરેલું. (બલભદ્ર) માત્ર કોપ દેખાડે તે માટે હસતાં (તેમ કરેલું).

‘ત્યારે (મદિરાનું) પાન કરવા (કલશ) લઈ લીધો હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી પછીથી તેણે કરેલ ચરિત્ર પંદરમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તેણે કલશને ફેાડી નાખ્યો. ‘તેમ થતાં (બલભદ્રનું) જીવન પણ જતું રહેશે’ એવી શંકા ન રહે તે માટે કહે છે કે પછી જલકીડા કર્યા પછી પહેરવાનાં શીઓનાં અને બલભદ્રના વસ્ત્રો (ત્યાં) મૂકેલા તે નિર્મિચ ઘણી રીતે ફાડી નાખી પછી બલભદ્રને આસ્ફોટયત્ત મદલની પેઠે યુદ્ધ કરવા માટે બાહુઓ ઠોકી પડકાર્યા ૧૪. ૧૫.

‘તુચ્છ (પ્રાણી)એ કેમ એવું કર્યું’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના અર્ધ શ્લોક કહે છે:—

કર્ધીકૃત્ય બલવાન્ વિપ્રચક્રે મદોદ્ધતઃ ॥

બલવાળા અને મદથી ઉદ્ધત બનેલા તેણે (બલભદ્રને) તુચ્છકારીને (તેમનો) અપરાધ કર્યો. ૧૫॥

‘બલભદ્ર પણ બલવાળા હતા. સમાન (બલવાળા) પ્રતિ પણ એવું કરવામાં આવતું નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કર્ધીકૃત્ય’ ‘તુચ્છકારીને’ શબ્દ યોજેલ છે. તે (તુચ્છ કરવાનું) પણ પોતાના મનમાં જ કરેલું એમ કહેવા, ‘મદથી ઉદ્ધત બનેલા’ શબ્દ યોજેલ છે. વિપ્રચક્રે એટલે અપરાધ કર્યો. ૧૬

પછી ભગવાને જેમનામાં આવેશ કરેલ તેના બલભદ્રે વિચારપૂર્વક તેના વધ કરવા યત્ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

તં તસ્યાવિનયં દૃષ્ટ્વા દેશાંશ્ચ તદુપદ્રુતાન્ ॥૧૬॥

ક્રુદ્ધો મુસલમાદત્ત હલં ચારિજિઘાંસયા ॥

તેની તે ઉદ્ધતાઈ અને (તેનાથી) પીડાએલા દેશોને જોઈને ક્રોધેલા (બલભદ્રે) શત્રુને હણવાની ઇચ્છાથી મુસલ અને હલ લીધાં. ૧૬॥

વાસ્તવિક રીતે તો આ (બલભદ્રનો અપરાધ કરેલ તે) તો માત્ર દ્વાર (હણવાનું કારણ) હતું. મુખ્ય અપરાધ તો ‘તેનાથી પીડાએલા દેશોને જોઈને’ શબ્દોથી કહેલો છે. કેટલાક એમ કહે છે કે જો કે પહેલાં (દેશોને પીડ્યાનું બલભદ્રે) જોએલું, છતાં પણ આ સમયે તેનું સ્મરણ કર્યું. (ખરી રીતે તો) હમણાંજ (તેમનામાં) ભગવાનનો આવેશ થયો, અને તેમને (ભગવાનને) તો સર્વ સ્થલોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોય છે, તેથી હમણાંજ ‘(તેનાથી પીડાએલા દેશો) જોઈને’ એમ (કહ્યું તે) યોગ્ય છે.

ભગવાનની સાથેજ મુસલ વિગેરે પણ આવતાં તેને હણવાની ઇચ્છાથી (બલભદ્રે) મુસલ અને હલ લીધાં. ‘ક્રોધેલા’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે)

આયુધવાળાં ચિહ્ન તરીકે (તેમને) લીધાં ન હતાં. તે ભક્ત હતો એવી શંકા દૂર કરવા 'શત્રુને' શબ્દ યોજેલ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ભગવાને ઊભા પણ (પોતાના) ગુણો (બલભદ્રમાં) પ્રકટ કર્યાં, તેથી અલૌકિક બલ પણ (થયું) એમ જાણવું. ૧૬૧.

તેટલાથી પણ (દ્વિવિદ) અટક્યો નહિ. તેથી ભગવાન કલેશ વિના કર્મ કરનારા છે એમ કહેતાં* (સૂચવતાં). નીચેના શ્લોકમાં (દ્વિવિદનું કાર્ય) કહે છે:—

દ્વિવિદોઽપિ મહાવીર્યઃ શાલમુત્પાટય પાણિના ॥૧૭॥

અમ્યેત્ય તરસા તેન બલં મૂર્ધન્યતાઢ્યત્ ॥

ઘણાં બલવાળા દ્વિવિદે પણ એક હાથથી સાગને ઉખાડી, અડપથી પાસે આવી, તેનાથી બલભદ્રને માથાં ઉપર પ્રહાર કર્યો. ૧૭૧.

યુદ્ધનું વર્ણન કરવા તેનું 'દ્વિવિદ' એવું પ્રસિદ્ધ નામ કહેલું છે. રામાયણ વિગેરેમાં તેનું પરાક્રમ વર્ણવેલું તેનું, યુદ્ધના સ્મરણથી (તેની યુદ્ધ માટે) તીવ્ર ઇચ્છા થાય તે માટે 'ઘણાં બલવાળા' વિશેષણથી સ્મરણ કરાવે છે. 'એક હાથથી સાગના વૃક્ષને ઉખાડી' શબ્દોથી (તેનાં) બલનું કાર્ય (જણાવ્યું), પરંતુ (આ) માત્ર પ્રશંસા થાય તે માટે (કહેલું) નથી એમ જણાવવા (કહેલું છે). ૧૭

તરસા બલભદ્ર ઉઘમ કરે તે પહેલાંજ અમ્યેત્ય પાસે આવી, માથાના ભાગમાં અતાઢ્યત્ (સાગને) પકડીનેજ લાકડીની પેઠે તે સાગથી પ્રહાર કર્યો. 'બલં' 'બલભદ્રને' શબ્દથી શ્રવણ કરનારને ભય થશે નહિ એમ સૂચવેલું છે. ૧૭૧.

પછી (બલભદ્રે) તેની દરકાર કરી નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તં તુ સંકર્ષણો મૂઘ્નિ પતન્તમચલો યથા ॥૧૮॥

પ્રતિજગ્રાહ બલવાન્ સુનન્દેનાહનચ તમ્ ॥

બલવાન સંકર્ષણે તે માથાં ઉપર પડતાં વૃક્ષને તો જેમ પર્વત લે તેમ પકડી લીધું અને તેને મુસલથી પ્રહાર કર્યો. ૧૮૧.

પર્વત ઉપર વૃક્ષ ફેંકવામાં આવે તેથી તેને ભય થતો નથી, તેથી જેમ પર્વત માથાં ઉપર પડતાં વૃક્ષને પણ લે છે (તેમ બલભદ્રે પકડી લીધું), કારણ કે વૃક્ષો તેમને ફેંવાડાં જેવાં હતાં. તે (વૃક્ષ)ને (બલભદ્રે) હાથથી પકડી લીધું, કારણ કે તે ચૂકાવે તો પણ ભૂમિ ઉપર પ્રહાર થાય. 'ચ' 'અને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે વૃક્ષને પણ તે (મુસલ)થીજ ઉપાડીને તે (દ્વિવિદ)ના ઉપર ફેંક્યું. ૧૮૧.

* દ્વિવિદે પ્રથમ હુમલો કર્યો તેથી તેને હજીવામાં આવે તો તે કલેશ વિનાનું કર્મ થાય તે માટે તેણે હુમલો કર્યાનું કહે છે એવો શાવાર્થ જણાય છે.

‘તેનાં વૃક્ષની પેઠે (બલભદ્રનું) મુસલ પણ કાર્ય કરી શક્યું નહિ હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

મુસલાદ્દતમસ્તિષ્કો વિરેજે રક્તધારયા ॥૧૯॥

ગિરિર્યથા ગૈરિકયા પ્રહારં નાનુચિન્તયન્ ॥

મુસલથી ભાંગેલ માથાનાં હાડકાંવાળો (તે) પ્રહારને નહિ ગણુ-કારતાં જેમ પર્વત ગેરથી શોભે તેમ લોહીની ધારાથી શોભવા લાગ્યો. ૧૯॥

‘મસ્તિષ્કમ્’ એટલે માથાનું હાડકું. તેમાંથી લોહીનો પ્રવાહ પણ નીકળ્યો. તેનાથી પણ તે શોભતો હતો પરંતુ મૂર્છા પામ્યો નહિ ૧૯

‘કાર્ય’ (લોહીનો પ્રવાહ નીકળ્યો તે) સાથેના પ્રહારથી શોભા કેમ થાય? એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ પર્વત ગેરથી શોભે તેમ’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે.

‘આકૃતિ (પર્વતની) સમાન હોવા છતાં પણ અંદર દુઃખનો અનુભવ થતો હોવાથી દુઃખ (થાય તે) જ યોગ્ય છે, પરંતુ શોભા (થાય તે) યોગ્ય નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રહારને નહિ ગણુકારતાં શોભવા લાગ્યો’ એન પહેલાં નાં (વિરેજે શબ્દ) સાથે સંબંધ છે, અથવા પછીના (વાક્ય) સાથે સંબંધ લેવો) ૧૯॥

પુનરન્યત્સમુત્ક્ષિપ્ય કૃત્વા નિષ્પત્તમોજસા ॥૨૦॥

તેનાહનત્ સુસંક્રુદ્ધસ્તં બલઃ શતધામિનત્ ॥

તતોઽન્યેન રુષા જન્મે તં ચાપિ શતધામિનત્ ॥૨૧॥

સારી રીતે કોપેલા તેણે ફરીથી બીજું (વૃક્ષ) ઉખાડી. બલથી (તેને) પાંદડાં વિનાનું કરી, તેનાથી પ્રહાર કર્યો. બલભદ્રે તે(વૃક્ષ)ના સેંકડો કટકા કર્યા. પછી બીજા(વૃક્ષ)થી ક્રોધથી પ્રહાર કર્યો તેના પણ (બલભદ્રે) સેંકડો કટકા કર્યા. ૨૧.

‘દેવો ત્રણ વાર સત્ય (કહેનારા) છે,’ તેથી સરખું યુદ્ધ પણ ‘યન્તુર્વેદ (ના મંત્ર)થી ત્રણ વાર’ એની પેઠે ત્રણ વાર કહેવામાં આવે છે. બીજા (વૃક્ષ)ને મૂલથી ઉખાડી, અને પાંદડાં વિનાનું કર્યું—કારણ કે તેમ (પાંદડાં વિનાનું) ન કરે તો બધી શાખાઓ આગલા ભાગથી હાથમાં પકડી રાખવા યોગ્ય ન હોય, અને મૂલના ભાગથી પ્રહાર કરવા પાંદડાં વિનાનું (તે) કરતો હતો. ‘બલથી’ (પાંદડાં વિનાનું કર્યું જેથી તે) ઝડપથી (તેવું થાય). (તે) સુતરાં સારી રીતે કોપેલો હતો. (દિવિદે કરેલો) પ્રહાર અને (તેનું) બલ પ્રકટ થયેલાં હતાં, તેથી તે (બીજા વૃક્ષ)ને પકડી લેવાથી પુરુષાતન (થતું) ન હતું, તેથી બલભદ્રે તેનાં

સેંકડો કટકા કર્યા, (તેને) છિન્નલિન્ન કર્યું. ત્રીજા વારામાં ફરીથી ' પછી બીજાં (વૃક્ષ) થી (કોધથી પ્રહાર કર્યો....) એમ કહે છે. ૨૧.

પછી તે (ક્રમ) અનંત યુદ્ધને નીચેના શ્લોકમાં લાગુ પાડે છે:—

एवं युध्यन् भगवता भग्ने भग्ने पुनः पुनः ॥

आकृष्य सर्वतो वृक्षान्निर्वृक्षमકરોદનम् ॥૨૨॥

એવી રીતે ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરતાં (વૃક્ષો) ભાંગતાં ભાંગતાં ફરી ફરીને વૃક્ષોને સર્વ સ્થલેથી ઉખાડીને તેણે વનને વૃક્ષ વિનાનું કર્યું. ૨૨.

ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરતાં, એક પછી એક બધાંએ વૃક્ષોને ભગવાને ભાંગી નાખતાં વારંવાર (વૃક્ષોને) આકૃષ્ય શેરડીનાં સાંઠાની પેઠે મૂલમાંથી ઉખાડીને સર્વ સ્થલે એ પ્રમાણે કરીને વનમ્ વનની ભૂમિને તેણે વૃક્ષવિનાની કરી. લતાઓ અને વેલાઓ (ત્યાં) હોવાથી માત્ર વૃક્ષો જ ગયાં, પરંતુ બધુંએ વન ગયું નહિ ૨૨.

પછી (પોતાના) પ્રયાસમાં નિષ્ફલ થતાં તેણે પથ્થરોનો વરસાદ વરસાવ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततोऽमुश्चच्छिलावर्षे बलस्योपर्यमर्षितः ॥

तत्सर्वं चूर्णयामास लीलया मुसलायुधः ॥૨૩॥

પછી કોપેલા તેણે બલભદ્રના ઉપર પથ્થરોનો વરસાદ વરસાવ્યો. મુસલાયુધે રમતમાં તે બધાના ચૂરેચૂરા કર્યા. ૨૩.

તે એટલે ફેંકેલા બધાંએ (પથ્થર) ના ચૂરેચૂરા કર્યા, એમ ભગવાન વિરૂદ્ધનાં સાધન ફરીથી સાધન થતાં નથી એમ કહ્યું. ' તેમાં (બલભદ્રને) શ્રમ થયો હશે ' એવી શંકા થાય, તેથી ' રમતમાં ' શબ્દ યોજેલ છે. (બલભદ્રે) અલૌકિક પ્રકાર (ના પ્રયોગ) કર્યો ન હતો એમ જણાવવા ' મુસલાયુધે ' શબ્દ યોજેલ છે. ૨૩.

પછી સાધનોનો નાશ થતાં તે બાહુયુદ્ધ કરવા આવ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स बाहू तालसङ्काशौ मुष्टीकृत्य कपीश्वरः ॥

आसाद्य रोहिणीपुत्रं ताम्यां वक्षस्यरुजत् ॥૨૪॥

તે વાંદરાઓના રાજાએ તાલના સરખા બે હાથોની મુઠીઓ વાળી, રોહિણી પુત્ર પાસે જઈ, તેમનાથી (તેમને) છાતીમાં પીડા કરી. ૨૪

' તાલના સરખાં ' વિશેષણથી લંબાઈ બડાઈ અને કઠોરતા કહેલાં છે. હથોડા જેવા (થાય તે માટે) મુઠીઓ વાળી તેવો પ્રયાસ કરવામાં તેને મોહ (અને) ભય થયા નહતાં એમ જણાવવા ' વાંદરાઓના રાજાએ ' શબ્દ યોજેલ છે

(મુક્ષીઓ) મારી ત્યાં સુધી (બલભદ્ર) શાંત રહ્યા, તેથી ' રેહિણી પુત્ર '* શબ્દ યોજેલ છે. તે બે ભેગા થએલા હાથોથી છાતીમાં ' અરુરુજત્ ' પીડા કરી. ૨૪.

પછી (બલભદ્રે) પોતે પણ શસ્ત્ર વિનાનાની સાથે શસ્ત્રવાળાએ યુદ્ધ કરવું નહિ એ(વા નિયમ) પ્રમાણે પોતે પણ મુસલ અને હલનો ત્યાગ કરી, બે હાથથી હાંસડી ઉપર પ્રહાર કર્યો અને (તેમને) તેવું સામર્થ્ય અને ધર્મનું જ્ઞાન હોવામાં લૌકિક જ સાધન હતું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

યાદવેન્દ્રોઽપિ તં દોમ્યૌ ત્યક્ત્વા મુસલલાક્ષ્ણે ॥

જત્રાવમ્યર્દયત્ક્રુદ્ધઃ સોઽપતદ્વધિરં વમન્ ॥૨૫॥

કેપેલા યાદવેન્દ્રે પણ હલ અને મુસલનો ત્યાગ કરી તેને બે હાથોથી હાંસડી ઉપર પ્રહાર કર્યો. તે લોહી ઓકતો પડ્યો. ૨૫.

કારણ કે તે પહેલાં પણ રામનો ભક્ત હતો, તેથી (બલભદ્રે તે પ્રમાણે) કર્યું. ' જત્રુઃ ' ' હાંસડી ' એટલે કંઠની નીચે રહેલું હાડકું. (તેના ઉપર પ્રહાર કર્યો)

કારણ કે તે ભાંગે ત્યારે મરણ જ પામે. તેથી તે લોહી ઓકતો પડ્યો. ૨૫

તેનું પરાક્રમ વર્ણવીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેના) દેહનું પણ મોટું કંઠ કહે છે:—

ચક્રમ્પે તેન પતતા સટક્કઃ સવનસ્પતિઃ ॥

પર્વતઃ કુરુશાર્દૂલ વાયુના નૌરિવામ્મસિ ॥૨૬॥

હું ઉત્તમ કુરુ ! જેમ વાયુથી જલમાં નીકા કંપે તેમ પડતા તેના (દેહ)થી ઢોળાવવાળા પ્રદેશ તથા વૃક્ષો સાથે પર્વત કંપ્યો. ૨૬.

ઢોળાવવાળો પ્રસિદ્ધ પર્વત વૃક્ષો સાથે (કંપ્યો). સારી રીતે (તેના દેહના કંઠનું) જ્ઞાન થાય તે માટે આ કહેલું છે. (પર્વત) સર્વ પ્રદેશમાં કંપ્યો. ' સટક્કઃ ' ' ઢોળાવ ' શબ્દથી છાપરાના ઢાળ જેવો ઉપરનો પ્રદેશ, જેનું બીજું નામ ' વપ્રઃ ' છે, તે કહેલો છે. તે(ઢોળાવ)વાળો પર્વત જ હોય. ' સ પર્વતઃ ' ' તે પર્વત ' એવો પાઠ તો રહેલાઈથી સમજાય તેવો છે. (રાજાને) વિશ્વાસ રહે તે માટે સંજોધન કરેલું છે. ઘણું કંપેલો એમ જણાવવા અથવા ત્યાં રહેલાઓને ભય ઉત્પન્ન કરવા દષ્ટાંત કહેલું છે. તેથી તે(દ્વિવિદનો દેહ) પડતાં બધી સ્ત્રીઓએ (ભયથી) બલભદ્રને આલિંગન કર્યું. તેથી કામરસે* (દ્વિવિદ સાથેના યુદ્ધની) મધ્યમાં વિદ્ય

* ત્યાં સુધી શાંત રહેવાની નબળાઈ દર્શાવી, તેથી ' રેહિણી પુત્ર ' એમ માતાના પુત્ર કહેલા છે એવો ભાવ છે.

* અર્થ ' કામરસેન ' બદલે ' કામરસે ' પાઠ વધારે સારો જણાય છે. એ પ્રમાણે એવો અર્થ થાય કે ' કામરસમાં દ્વિવિદના પડવાથી વિદ્ય થયું નહિ, પરંતુ તે દ્વિવિદ કામરસનું પોષણ કરનારો જ થયો. '

કર્તું નહિ, પરંતુ તે યુદ્ધનું પોષણ કરનારો જ તે થયો, એવું પરિણામ આપ્યું. ૨૬.

‘(દ્વિવિદ) લક્ષ્મી હોવાથી અને તુચ્છ (વંદરો) હોવાથી (તેનો વધ) કદાચ અયોગ્ય હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી (તેમાં) દેવોની સંમતિ (હોવાનું) કહે છે:—

જયશબ્દો નમઃશબ્દઃ સાધુ સાધ્વિતિ ચામ્બરે ॥

સુરસિદ્ધમુનીન્દ્રાણામાસીત્કુસુમવર્ષિણામ્ ॥૨૭॥

પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરનારા દેવો સિદ્ધો અને ઉત્તમ મુનિઓના ‘જય’ ‘નમઃ’ અને ‘સાંઝં થયું સાંઝં થયું’ શબ્દો આકાશમાં થયા. ૨૭.

ઉત્તમોએ ‘જય’ શબ્દ, મધ્યમોએ ‘નમઃ’ શબ્દ અને જાડીનો ‘સાંઝં થયું’ (શબ્દ થયો) એમ ત્રણે પ્રકારનાઓની સંમતિ કહી. પહેલાં આશિર્વાદરૂપ ‘જય’ શબ્દ, પછી હણવા માટે પ્રાર્થનારૂપ ‘નમઃ’ શબ્દ અને હણ્યા પછી ‘સાંઝં થયું, સાંઝં થયું’ એવા શબ્દ થયા. ‘આકાશમાં’ શબ્દની એમ સૂચવેલું છે કે (તેઓ) ખોટું બોલ્યા હોત તો ત્યાંથી પડત જ. દેવો સિદ્ધો અને ઉત્તમમુનિઓ ત્રણે પ્રકારનાનું તેવા (સત્ય બોલનાર) પણ હતાં. ‘પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરનારા’ વિશેષણથી (તેઓનું) કાયાનું કાર્ય કહેલું છે. એવી રીતે સર્વ પ્રકારે દેવોનું અનુમોદન કહેલું છે. ૨૭

નીચેના શ્લોકમાં ભૂમિ ઉપર રહેલાઓનું પણ (અનુમોદન) કહે છે:—

एवं निहत्य द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम् ॥

संस्तूयमानो भगवान् जनैः स्वपुरमाविशत् ॥૨૮॥

એવી રીતે જગતનો નાશ કરનારા દ્વિવિદને હણીને માણસોથી સ્તુતિ કરાતા ભગવાને પોતાના પુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૮.

‘(તે) જગતનો વ્યતિકરં નાશ કરતો હતો’ એવું હણવાનું કારણ કહેલું છે. તેથી જ (બલભદ્ર) માણસોથી સ્તુતિ કરાતા (થયા). આટલું (તેમણે કરવા)ની યોગ્યતા ‘ભગવાન’ શબ્દથી કહેલી છે. ‘પહેલાં તે (બલભદ્ર) (નંદના નેસડાથી) પાછા આપ્યું કહેલું નહિ, તેથી વચ્ચે ભગવાનને કામ* આવી પડ્યું. ભવિષ્યમાં પણ તેમ થશે,’ એવી શંકા થાય, તેથી તેમણે (બલભદ્રે) દ્વારકામાં પ્રવેશ કર્યો, એમ ‘પોતાના પુરમાં પ્રવેશ કર્યો’ શબ્દોથી કહેલું છે. ૨૮.

ઇતિશ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદ્વીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભગવતની સુજોધિનીમાં દશમસ્કન્ધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો અઠારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

* પોંડકનો વધ કરવાનું કામ.

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥ अध्याय ओगणीसमे.

अत्यलौकिकमाश्चर्यचरित्रमधुनोच्यते ॥

एकोनविंशे रामस्य सर्वलोकातिशायिनः ॥१॥

હવે ઓગણીસમા (અધ્યાય) માં સર્વ લોકથી ઉત્તમ બલભદ્રનું ઘણું અલૌકિક આશ્ચર્યકારક ચરિત્ર કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

एवं रामस्य कृष्णस्य त्रितयं त्रितयं द्वयोः ॥

चरित्रमीरितं च स्यात् षड्गुणानां विभागकृत् ॥२॥

એવી રીતે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ બંનેના છ ગુણોના વિભાગ કરનારાં ત્રણ ત્રણ ચરિત્ર કહેવાએલાં થશે. કા. ૨.

धर्मः सिद्धो भगवति कामः सिद्धस्तथापरे ॥

अद्वितीयहरित्वं तु कृष्णे सिद्धं फलत्वतः ॥३॥

ભગવાનમાં ધર્મ સિદ્ધ થયો.^૧ તેવી રીતે બીજા (બલભદ્ર) માં કામ સિદ્ધ થયો.^૨ બીજામાં ન હોય તેનું હરિપણું તો ફક્ત હોવાથી શ્રીકૃષ્ણમાં સિદ્ધ થયું.^૩ કા. ૩.

जगद्वेषनिवृत्तिस्तु रामे सिद्धा हि साधने ॥

अलौकिकं साधनस्थं रामे कृष्णे फलं तथा ॥४॥

જગતની પીડા દૂર કરવાનું તો સાધનરૂપ બલભદ્રમાં સિદ્ધ થયું.^૪ સાધનમાં રહેલું અલૌકિક^૫ બલભદ્રમાં (અને) તેનું ફક્ત શ્રીકૃષ્ણમાં સિદ્ધ થયાં. કા. ૪.

यमुनायां पर्वते च कृतं पूर्वं निरूपितम् ॥

गङ्गायामपि यत्कार्यं तदत्र स्फुटमुच्यते ॥५॥

યમુનામાં અને પર્વત ઉપર (બલભદ્રે) કરેલું (કાર્ય) પહેલાં જણાવ્યું ગંગામાં પણ જે કાર્ય (કર્યું) તે અહિં સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવે છે. કા. ૫.

लक्ष्मणोद्धरणे बद्धः साम्बो रामेण मोचितः ॥

निगृहीता विपक्षाश्च तदत्र विनिरूप्यते ॥६॥

લક્ષ્મણાનું હરણ કરતાં બંધાએલા સાંબને બલભદ્રે મુક્ત કરાવ્યો અને સામાવાળાઓનો પરાજય કર્યો. તે અહિં કહેવામાં આવે છે. કા. ૬.

૧ થી ૬ = આ સાત્તિક પ્રમેયપ્રકરણના પહેલાથી છઠ્ઠા સુધીના અધ્યાયોના અર્થ અનુક્રમે કહેલા છે. છ પૈકી ત્રણ અધ્યાયોથી બલભદ્રના અને ત્રણ અધ્યાયોથી શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર કહેલાં છે. પૌંડ્રકનો વધ શ્રીકૃષ્ણનું જ ચરિત્ર છે એમ આથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

૫ 'સાધનસ્થ' બદલે 'સાધનત્વ' પાઠ હોવો જોઈએ. અલૌકિક સાધનપણું બલભદ્રમાં, અને અલૌકિક ફક્ત કૃષ્ણમાં રહેલું છે, એવો અર્થ થાય.

ગયા અધ્યાયમાં દુષ્ટનું નિવારણ કરવાસ્વયં ચરિત્ર કહીને (આ અધ્યાયમાં) સહ્યોને શિખામણ આપવારૂપ ચરિત્ર કહે છે. વિષયમાં પ્રસંગમાં આવેલી સાંખ્યે હરણ કરેલી લક્ષમણાનું નીચેના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

દુર્યોધનસુતાં રાજન્ લક્ષ્મણાં સમિતિજયઃ ॥

સ્વયંવરસ્થામહરત્સામ્બો જામ્બવતીસુતઃ ॥૧॥

હે રાજન્! સ્વયંવરમાં રહેલી દુર્યોધનની પુત્રી લક્ષમણાનું યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનાર જાંબવતીના પુત્ર સાંખ્યે હરણ કર્યું, ૧.

‘હે રાજન્!’ એ સંબોધન એમ જણાવે છે કે રાજાની કન્યાનો ધર્મ સ્વયંવર જ છે. લક્ષણોથી ઉત્તમ હોવાથી ‘લક્ષમણા’ (કહેવાતી). ભગવાનના સેવકો સ્વયંવરમાં સર્વ સ્થલે જાય છે, (અને) ત્યાં (તેમને પરણવાની) ઇચ્છા રાખનારી અથવા ઇચ્છા ન રાખનારી (કન્યા)નું જલનો વિચાર કરીને અથવા વિચાર કર્યા વિના હરણ કરે છે. તે પ્રમાણે આણે પણ સ્વયંવરના સ્થાનમાં શાંત રહેલી (લક્ષમણા)નું વિચાર કર્યા વિના જ હરણ કર્યું ‘યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનાર’ વિશેષણથી તેનું સાહસ (કરવા)નું કારણ કહેલું છે. ‘ જાંબવતીના ના પુત્ર ’ શબ્દથી વિચાર નહિ કરવાનું (કારણ કહેલું છે). ૧.

એ પ્રમાણે (લક્ષમણાનું) હરણ થયાનું કારણ ઉત્પન્ન થતાં, કૌરવોનો ભગવન્માર્ગના ઉદ્ધંધનથી થએલો અપરાધ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

કૌરવાઃ કુપિતા ઝચુર્દુર્વિનીતોડ્યમર્ષકઃ ॥

કદર્થીકૃત્ય નઃ કન્યામકામામહરબ્દલાત્ ॥૨॥

કોપેલા કૌરવોએ કહ્યું કે આ બાલક વિનયરહિત છે. તેણે આપણને તુચ્છકારીને નહિ ઇચ્છતી આપણી કન્યાનું જલથી હરણ કરેલું છે. ૨.

પાંડવો પણ કુરુના વંશજો હતા, પરંતુ તેઓ ત્યાં (હસ્તિનાપુરમાં) રહેતા નહતા, જો કે ભીષ્મ વિગેરે ભગવાનના ભક્તો હતા, છતાં પણ તેઓ મર્યાદામાં રહેલા હતા, તેથી શાસ્ત્ર વિના ભગવદીઓની પણ દરકાર કરતા નહિ. (કન્યા) પરણ કરે ત્યાર પછી જ કન્યા તેની થાય, તેથી જલથી હરણ થયાનું વિચારીને કોપ કર્યો. કૌરવો મોટા હતા, કુલ અને કર્મથી શ્રેષ્ઠ હતા. તેઓએ પોતાની મંડલીમાં કહ્યું કે ‘ આ બાલક વિનયરહિત છે. ’ (એટલે) મોટાના બાલકમાં વિનય (હોવા)ની જરૂર છે, તે આનામાં નથી, તેથી આને કેદમાં રાખવામાં પણ દોષ નથી.

અથવા કેટલાકોએ કહ્યું કે ‘આ વિનયરહિત છે.’ બીજાઓએ (તેનો) દોષ નથી એમ જણાવવા ‘બાલક છે’ એમ (કહ્યું). આથી એમ સૂચવેલું છે કે (લક્ષ્મણાનું) હરણ થએલું હોવા છતાં, તે બ્રહ્મ થએલી નથી, કારણ કે બાલકે સ્પર્શ કરેલી બ્રહ્મ થતી નથી.

‘(સાંબનો) શું દોષ? તેને શા માટે રોકવો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘(આપણને) તુચ્છકારીને.....’ શબ્દથી દોષ કહે છે. આપણને તુચ્છકારીને, ક્ષત્રિયોના માનનો નાશ કરીને, આપણી કુલવાન કન્યાનું હરણ કર્યું. આથી એમ સૂચવેલું છે કે રીંછની ઢિકરીનો ઢિકરો કુલીન નથી. વળી કન્યા પણ (તેને પરણવા) ઇચ્છતી નહતી વરણ (કરવાનું) તો હર રહ્યું. તે (કન્યા)ની ઇચ્છા પણ ન હતી.

‘કોઈક અવશ્ય (કન્યાને) લઈ જવાનો અને કન્યા (કોઈકને) આપવાનીજ છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બલથી’ શબ્દ યોજેલ છે. નમાલા ક્ષત્રિયો પાસેથી બલવાન (ક્ષત્રિયો) બલથી (કન્યાને) લઈ જાય છે ર.

‘ત્યારે એમ થતાં કરવું શું?’ એ વિષયમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

વધીતેમં દુર્વિનીતં કિં કરિષ્યન્તિ વૃણયઃ॥

ये ऽस्मत्प्रसादोपचितां दत्तां नो भुञ्जते महीम् ॥૩॥

આ વિનયરહિતને કેદ કરો. વૃણિયોએ જેઓ આપણી કૃપાથી પ્રાપ્ત થએલી આપણી ભૂમિ ભોગવે છે તેઓ શું કરવાના છે? ૩.

વિનય ન હોવો, એજ કેદ કરવાનું કારણ છે ‘એમ કરવામાં આવશે તો યાદવો ક્રોધ કરશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વૃણિયો શું કરવાના છે?’ એમ કહેલું છે. ‘કેમ (ક્રોધ) નહિ કરે’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે (આપણા ઉપર) નભનારા હોવાથી તેઓ ક્રોધ નહિ કરે. (તેઓ પોતે આવીને યુદ્ધ વિગેરે કરે તેવો સંભવજ નથી એમ (તે) ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. જીવન માટે જોઈએ તેટલી (ભૂમિ) તો સેવા કરવાથી અને ખેતી વિગેરેથી પણ પ્રાપ્ત થાય. તેથી વધારે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. તે (વધારે ભૂમિ) યાદવોને વંશપરંપરાથી (મળેલી) નથી, તેથી (તેમણે) બીજાની લેવી રહી. તે સંબંધમાં બીજો દુર્ગંધ હોય તોપણ, (ભૂમિ તેને) ન્યાયથી પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી, વધારે બલવાનો પાસે નોકરી કરાવી (તેનું) રક્ષણ કરે છે. તે પ્રસંગે (કોઈનો) પક્ષપાત કરે તો તેની ભૂમિ (જેનો પક્ષપાત કરે તેને) જાય છે. તેવી રીતે યાદવોને આપણી કૃપાથી પ્રાપ્ત થએલી ભૂમિ છે. વળી જ્યારે મંડલેશ્વરોના રાજાનો અભિષેક થાય છે, ત્યારે જૂદી જૂદી ભૂમિ જૂદા જૂદા (પુરૂષો)ને આપવામાં આવે છે. તેથી આપણે પૂરૂના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી રાજાઓ છીએ. તેથી સામાન્ય રીતે તથા ચોક્કસ પ્રકારથી (યાદવો) આપણે આપેલીજ ભૂમિ ભોગવે છે. ૩.

‘પુત્રને કેદ કરવામાં આવશે ત્યારે ભૂમિની ગણનાનો પણ ત્યાગ કરશે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

નિગૃહીતં સુતં શ્રુત્વા યદ્યેષ્યન્તીહ વૃષ્ણયઃ ॥

મમદર્પાઃ શમં યાન્તિ પ્રાણા ઇવ સુસંયતાઃ ॥૪॥

જો પુત્રને કેદ થએલો સાંભળીને વૃષ્ણિઓ અહિં આવશે તો ગર્વ વિનાના થઈ સારી રીતે વશ કરેલા પ્રાણોની પેઠે શાંત થશે. ૪.

મમ્મ: નાશ થએલો છે ગર્વ: ગર્વનો ચૈ: જેનાથી એમ (વૃષ્ણિઓની) સ્તુતિ થાય છે. (અને નાશ થએલો છે ગર્વનો) ચેષામ જેમના, એમ નિંદા થાય છે. ‘જો’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ‘જેમ કૃપાને લીધે આપણે (તેમને) ભૂમિ આપેલી છે તેમ પુત્રને પણ મોકલશે (મોકલીશું)’ એવા વિશ્વાસને લીધે, (પુત્રને કેદ થએલો) સાંભળીને પણ આવશે નહિ જ, તો પછી આપણે (પુત્રને) મોકલીશું એવો ભાવાર્થ છે. પછી જો આપણા ઉપર વિશ્વાસ નહિ રાખીને, અથવા પોતાનું જલ વધારે (હોવાનું) માનીને આવશે અને તે પણ ‘અહિં’ વિકટ કિલ્લામાં (આવશે), તો તેઓને પહેલાં પ્રાપ્ત થએલો મદ અહિં નાશ પામશે એટલે શમં શાંતિનેજ પામશે. તંઓ ખરેખરા (આપણા ઉપર) નભનારા હોવાથી નાશ કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ ઘણા સમય સુધી કેદમાં રહીને ગર્વ શાંત થતાં (આપણને) પ્રાર્થના કરીને ઘેર જશે અથવા (આપણને) વશ રહેશે એવો ભાવ છે, ‘(સારી રીતે વશ કરેલા) પ્રાણોની પેઠે’ એમ તે વિષયનું દૃષ્ટ કહેલું છે. જો કે બીજાઓના પ્રાણો સ્વતંત્ર હોતા નથી, છતાં પણ યોગીઓના (પ્રાણો તેમને) વશ થએલાજ હોય છે, એટલે (કૌરવો) પોતાને યોગીઓના જેવા માને છે. ૪

આવું વાક્ય જો બીજા વિગેરેનું (કહેલું) હોત તો અર્થના સંબંધવાળું પણ હોય, તેથી (તે વાક્ય) કહેનારાઓની નીચેના શ્લોકમાં ગણના કરે છે:—

इति कर्णः शलो भूरिर्यज्ञकेतुः सुयोधनः ॥

साम्बमारैभिरे बध्दुं कुरुवृद्धानुमोदिताः ॥૫॥

એમ (કહીને) વૃદ્ધકુરુઓની સંમતિ પામેલા કર્ણ, શલ, ભૂરિ, યજ્ઞકેતુ અને સુયોધને સાંખને કેદ પકડવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. ૫.

‘એમ’ શબ્દ પ્રકાર દર્શાવનારો છે. એવા પ્રકારના બીજાં પણ વાક્યો (તેઓ જોડ્યા). અહિં જોલનારા દુષ્ટો ચાર હતા, જેઓ મહાભારતમાં (૧) કર્ણ, (૨) શલ એટલે શલ્ય, (૩) ભૂરિશ્રવાનો ભાઈ ભૂરિ અને (૪) તંઓમાંજ મુખ્ય બનેલો યજ્ઞકેતુ (નાગથી પ્રસિદ્ધ છે). આ વચ્ચે કહેલા ત્રણને દોષરૂપ ગણેલા છે. ચારેના મુખ્ય પુરૂષોને આરંભ અને અંતમાં કહેલા છે. આગળ (શ્લોક ૬માં)

‘ છ રથીઓ ’ એમ કહેલું હોવાથી દુઃશાસનનું પણ અહિં અનુસંધાન કરવું. તેઓએ સાંખને ‘ ચારે તરફથી આવીને પકડીને કેદ કરવો ’ એવા વિચારથી કેદ પકડવાનો ઉદ્યોગ કર્યો.

‘ આ (સાંખ) જમાઈ થઈ જાયો. તેમ હોવાથી (તેને) કેદ પકડવાથી કુલને કલંક લાગે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ વૃદ્ધ કુરંઓની સંમતિ પામેલા ’ વિશેષણ યોજેલું છે. આથી દશમા (સ્કંધ)માં આ કથા કહેવાનું પ્રયોજન કહેવાયું, કારણ કે આ (કૌરવો) ભક્તો હોવા છતાં બહિર્મુખ થયેલા. તેથી સાત્ત્વિકો પણ નિરોધ કરવા યોગ્ય (થયા) એમ (કહેવાયું). તેમ (બહિર્મુખ થયા) ન હોત તો નિરોધ (કરવાનું) યોગ્ય ન થાય (ગણાય). ૫.

પછી આ સાંખની (૧) કન્યા સાંથે પલાયન કરવાની (૨) તેને પડતી મૂકી સામા થઈ યુદ્ધ કરવાની અથવા (૩) દીનતા દેખાડવાની એવી ત્રણ પ્રકારની ગતિ સંભવે છે. તે પૈકી પલાયન કરવાનું અને દીનતા દેખાડવાનું ન કરતાં તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દૃષ્ટાનુધાવતઃ સામ્બો ધાર્તરાષ્ટ્રાન્મહારથઃ ॥

પ્રગૃહ્ય રુચિરં ચાપં તસ્થૌ સિંહ ઇવૈકલઃ । ૬॥

ધાર્તરાષ્ટ્રોને પોતાની પાછળ દોડતા જોઈને મહારથી સાંખ મન-પસંદ ધનુષ્ય પકડીને સિંહની પેઠે એકલો ઉભો રહ્યો. ૬.

પોતાની પાછલના પ્રદેશમાં પોતાને કેદ પકડવા દોડતા છ રથીઓને જોઈને સાંખ (ઉભો રહ્યો) વળી તેઓ પણ ધાર્તરાષ્ટ્રો એટલે પિતાના પુત્રો* હતા. (સાંખ) પોતે તો મહારથી હતો, પિતાની અથવા માતાની રૂણરૂ બંધાએલ નહોતો, તેથી હમણાં યુદ્ધ કરતો હતો. રુચિરં મનપસંદ ધનુષ્ય પકડીને, પોતાના ઘણા સંબંધવાળા સેવકો પણ નાસી જતાં પ્રકલઃ એકલો જ ઉભો રહ્યો. તેને ભય નહોતો. એમ જણાવવા ‘ સિંહની પેઠે ’ એમ કહેલું છે, કારણ કે સિંહને કોઈ સાહાય્ય કરનારની જરૂર હોતી નથી. ૬.

તે તં જિઘૃક્ષવઃ ક્રુદ્ધાસ્તિષ્ઠ તિષ્ઠેતિ ભાષિણઃ ॥

આસાદ્ય ધન્વિનો બાણૈઃ કર્ણગ્રિણ્યઃ સમાકિરન્ ॥ ૭ ॥

કર્ણુ જેમનો નાયક હતો તેવા તેને કેદ પકડવાની ઇચ્છાવાળા કૌરવોએ તે ધનુષ્ય ધારણ કરનારાઓ ઉભો રહે, ઉભો રહે ’ એમ કહેતા તેની પાંસે આવી, બાણોની વૃષ્ટિ કરી. ૭.

* પિતાના પુત્ર એટલે શ્રવણ.

પછી તે ઉભેલો હોવા છતાં, 'પોતાની બહાદુરી દર્શાવવા તેને કેદ પકડવાની ઇચ્છાથી હથેલો ન જોડ્યો' એવા વિચારથી દૂરથી (તેના ઉપર) બાણો ન નાખતાં, આસાદ પાસે આવી, ધનુષ્યો ધારણ કરી, કર્ણુજ જેમનો નાયક હતો તેવા ધનુષ્યવિદ્યામાં ઘણા નિપુણ તેઓએ પછી બાણોની વૃદ્ધિ કરી. ૭

'પછી ભય પામેલા (સાંભળે) દીનતા દર્શાવી હશે' એવી શંકા થાય, તે નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છે:—

સોઽપિ વિદ્ધઃ કુરુશ્રેષ્ઠ કુરુભિર્યદુનન્દનઃ ॥

નામૃષ્યત્તદચિન્ત્યાર્મઃ સિંહઃ ક્ષુદ્રમૃગૈરિવ ॥૮॥

હે ઉત્તમ કૌરવ! કૌરવોથી વીંધાએલા તે યદુનંદન, ચિંતન થઈ ન શકે તેવાના પુત્રે પણ, જેમ સિંહ નમાલા જનાવરોએ (કરેલી પીડાને) ગણકારતો નથી તેમ, તેની દરકાર કરી નહિ. ૮.

માત્ર (તેની) આસપાસ બાણ ફેંક્યા એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને પણ વીંધ્યો. 'અપિ' 'પણ' શબ્દથી (તેના) ઘોડાઓ અને સારથિને (વીંધ્યા એમ કહેલું છે). તેઓ નિપુણ હતા તેથી કન્યાને વીંધી નહિ. (પરિક્ષિત) પોતાના વંશની હલકાઈ જાણીને શ્રવણથી કંટાળે. તેથી તેમ ન થાય તે માટે 'હે ઉત્તમ કૌરવ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. તેઓ તો માત્ર કૌરવજ હતા. તેથી 'કુરુભિઃ' 'કૌરવોથી' એમ કહેલું છે. (સાંભળ) આગળ ઉપર પુરૂષાતન કરશે. તેથી 'યદુનંદન' કહેલ છે. 'તેની' એટલે તેમણે તેને વીંધ્યો તેની દરકાર કરી નહિ કારણ કે તે ચિંતન થઈ ન શકે તેવો ભગવાનનો અર્મઃ બાલક હતો. જેના પિતાનું બીજાઓથી પણ ચિંતન થતું નથી, તે પોતે ચિંતા કેમ કરે? મૂર્ખાઈને લીધે પણ તેમ (ચિંતા ન કરવાનું) થાય, અને જ્ઞાનને લીધે પણ તેમ થાય, તે જાને મત ખોટા હોવાનું જણાવવા 'જેમ સિંહ નમાલા જનાવરોએ (કરેલી પીડાને ગણકારતો નથી)' એવું દષ્ટાંત કહેલું છે, કારણ કે શીઆળો વિગેરેએ કરેલી પીડાને સિંહ ગણકારતો નથી. ૮

પછી નીચેના શ્લોકમાં તેનું પુરૂષાતન કહે છે:—

વિસ્ફૂર્જ્ય રુચિરં ચાપં સર્વાન્વિવ્યાધ સાયકૈઃ ॥

કર્ણાદીન્વદૂરધાન્વીરસ્તાવઙ્ગિર્યુગપત્પથકૂ ॥૯॥

શૂરવીરે મનપસંદ ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને કર્ણુ નિગેરે છ રથી-ઓને બધાને જૂદા જૂદા એક સાથે તેટલા બાણોથી વીંધ્યા. ૯.

ક્ષત્રિયોમાં વર (પોતાનાં) શૌર્યને લીધે ઉત્તમ થાય છે (ગણાય છે), તેથી જાણેકે પોતાની પરીક્ષા આપતો હોય નહિ તેમ (સાંભળ) પોતાની અતુરાર્થ દર્શાવે છે. કર્ણુ વિગેરે બધાને દરેકને છ છ બાણોથી તેણે એકસાથે વીંધ્યા. ૯

નીચેના શ્લોકમાં છ બાણોનો ઉપયોગ કહે છે:—

चतुर्भिश्चतुरो बाहानैकैकेन च सारथीन् ॥

रथिनश्च महेश्वासांस्तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन् ॥૧૦॥

ચારથી ચાર ઘોડાઓને, અને એક એકથી સારથિને તથા મોટા ધનુષ્યધારી રથીને (વીંધ્યા). તેઓએ તેનાં તે(કાર્ય)ની પ્રશંસા કરી. ૧૦.

જેમ (કરવાથી સામે) આવેલા બધાએ વીંધાય, આ પણ ચતુરાઈ છે. તેમ કરવામાં ન આવે તો તેઓ તેનું તેવી રીતે સ્મરણ ન કરે. એક એક (બાણ)થી બધાએ સારથિઓને અને એક એક (બાણ)થીજ કર્ણુ વિગેરે રથીઓને (વીંધ્યા). ‘ત્યારે તેઓ નમાલા હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મોટા ધનુષ્યધારી’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘ત્યારે તેઓ ધ્યાનવિનાના હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેઓએ તેનાં તે (કાર્ય)ની પ્રશંસા કરી’ એમ કહેવું છે. સાંભળના તે કાર્યની કર્ણુ વિગેરે મહારથીઓએ પણ પ્રશંસા કરી, ‘વાહ વાહ!’ એમ પ્રશંસા કરી, આજ સાંભળ કેદ પકડવાનું કારણ થયું. તેમનાથી પ્રશંસા પામેલાએ વિરોધ ન કર્યો. તેમ (પ્રશંસા કરી) ન હોત તો પ્રજ્ઞાસ્ત્ર વિગેરેથી (સાંભળ) યુદ્ધ કરત. ૧૦.

એવી રીતે તેઓએ કપટ કરી, પ્રશંસાની મોહ ઉત્પન્ન કરી યુદ્ધ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तं तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्चतुरो हयान् ॥

एकस्तु सारथिं जग्मे चिच्छेदान्यः शरासनम् ॥૧૧॥

તેઓએ તો તેને રથ વિનાનો કર્યો. ચારે ચાર ઘોડાઓને હણ્યા, એકે તો સારથિને હણ્યો. બીજાએ (તેનું) ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું. ૧૧.

‘તુ’ ‘તો’ શબ્દ ધર્મયુદ્ધને બાતલ કરે છે ચાર મહારથીઓએ ઘણાએ બાણો વિગેરેથી એક એક ઘોડાને હણી તેને રથવિનાનો કર્યો. પાંચમા એકે તો (તેના) સારથિને હણ્યો. બીજા છઠ્ઠાએ તેનું શરાસનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું. એક એક (રથીએ) આયુધો તથા (તેમના) પ્રયોગો કર્યા તેનો અંત* ન હતો. ૧૧.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तं बद्ध्वा विरथीकृत्य कृच्छ्रेण कुरवो युधि ॥

स्वकुमारं स्वकन्यां च स्वपुरं जयिनोऽविशन् ॥૧૨॥

કૌરવોએ કદથી યુદ્ધમાં તેને રથ વિનાનો કરી, જય પ્રાપ્ત કરેલા (તેઓ)એ પોતાના કુમારને તથા પોતાની કન્યાને કેદ કરીને પોતાના શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૨.

* વૃંદાવનપ્રેક્ષવાળી પ્રતનો ‘સંસ્થા’ પાઠ લીધો છે.

સંકટથી આરંભમાં તેને રથવિનાનો કરી, પત્ની લૌકિક ધોરણ પ્રમાણે કેદ કર્યો, કારણ કે તે 'કૌરવો' હતા. કુરૂએ ઘણો ધર્મ કરેલો હોવાથી તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓનો મનોરથ પણ પૂર્ણ થયો. 'યુદ્ધમાં' શબ્દથી કેદ પકડવા છતાં શરમ થઈ ન હતી (એમ જણાવેલું છે), કારણ કે યુદ્ધમાં જય અથવા પરાજય થવાનો નિયમ હોતો નથી. વળી 'પોતાના કુમારને તથા પોતાની કન્યાને' શબ્દોથી કેદ પકડાવાથી જરાએ નિંદા થઈ નહિ (એમ કહેલું છે), કારણ કે દુર્યોધન બલભદ્રનો જમાઈ હતો, અને આ તેની કન્યા હતી. તેથી બંને (સાંબ તથા કન્યા) પોતાના જ હતા. 'કુમારં સ્વસ્થ કન્યાં' એવો પાઠ હોય ત્યારે 'પોતાની કન્યા સાથે હજી સુધી વિવાહ નહિ થએલા કુમારને' એમ કેદ કરવાનું કારણ કહેલું છે. અધવચ્ચ રાખવામાં આવે તો કોઈક લઈ જાય, અથવા પલાયન કરી નાસી જાય, એવા હેતુથી તેઓએ પોતાના શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો 'જય પ્રાપ્ત કરેલા' વિશેષણથી (શહેરમાં) પ્રવેશ કરતાં સંતોષ થયાનું (જણાવેલું છે) ૧૨,

નારદ નિરોધનું મૂળ કારણ (નિરોધ કરાવનાર) છે, તેથી સાત્ત્વિકોની પોતાની (ભગવાનની) અંદર આસક્તિ થાય તે માટે નારદે આવીને જે (વૃત્તાંત) બન્યો તે કહ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તચ્છત્વા નારદેનોક્તં રાજન્ સઙ્ગાતમન્યવઃ ॥

કુરૂપત્યુદ્ધમં ચક્રુઃસેનપ્રચોદિતાઃ ॥૧૩॥

હે રાજન! નારદે કહેલું તે સાંભળીને ક્રોધ કરેલા (અને) ઉપ્ર-
સેને આજ્ઞા કરેલા (યાદવો)એ કૌરવો સામે (યુદ્ધ કરવા) ઉદ્ધમ કર્યો ૧૩.

ભગવાન કલેશ વિના કર્મ કરનારા હોવાથી પુત્રને સાહાય્ય કરશે નહિ, તેથી ઉપ્રસેને જ આજ્ઞા કરેલા યાદવોએ કૌરવો સામે (યુદ્ધ કરવા) ઉદ્ધમ કર્યો. ક્રોધ કરે તે યોગ્ય છે એમ જણાવવા રાજનું સંબોધન કરેલું છે. ઉપાનું હરણ થયું તેમાં સામાવાળાનો જ દોષ હતો, અહિં તો તેવું નહતું, તેથી ભગવાન શાંત રહ્યા. ૧૩.

તે પ્રસંગમાં મુખ્ય સાધનશક્તિ બલભદ્ર હોવાથી, અહિંનું (દારિકાનું) કાર્ય ભગવાનનું જ હોવાથી, કુરૂ ભગવાનનો પરંપરાથી સેવક હોવાથી, યદુવંશની પેઠે કુરૂવંશમાં પણ દેવોએ જ અવતાર લીધેલા હોવાથી, દેવોનો પરસ્પર વિશ્વક ધર્મનો નાશ કરનારો અને પાપનું પોષણ કરનારો હોવાથી, 'જે પહેલાં દ્રોહ કરશે તેનો જ નાશ થશે' એમ ઉપાખ્યાનમાં પૌત્રે તે(દેવો)ને શાપ આપેલ હોવાથી, વિશ્વક ઘણા દોષોથી દૂષિત હોવાથી તે અટકાવવા બલભદ્રે પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સાન્વયિત્વા તુ તાન્ રામઃ સન્નદ્વાન્વૃષ્ણિપુજ્જ્વાન્ ॥

નૈચ્છત્કુરુણાં વૃષ્ણીનાં કલિં કલિમલાપહઃ ॥૧૪॥

જગામ હાસ્તિનપુરં રથેનાદિત્યવર્ચસા ॥

બ્રાહ્મણૈઃ કુલવૃદ્ધૈશ્ચ વૃતશ્ચન્દ્ર ઇવ ગ્રહેઃ ॥૧૫॥

કલિના મલને દૂર કરનાર બલભદ્ર તો કૌરવો અને વૃષ્ણિનાં યુદ્ધને ઇચ્છતા નહતા. યુદ્ધ માટે તૈયાર થએલા તે ઉત્તમ વૃષ્ણિઓને શાંત કરીને, ગ્રહોથી વીંટાએલા ચંદ્રની પેઠે બ્રાહ્મણો અને કુલના વૃદ્ધોથી વીંટાએલા તે સૂર્ય જેવા તેજસ્વી રથ વડે હાસ્તિનપુર ગયા. ૧૪-૧૫.

‘ઉત્તમ વૃષ્ણિઓ’ શબ્દથી (તેઓનું) પરાક્રમ (જણાવેલું છે) ‘યુદ્ધ માટે તૈયાર થએલા’ વિશેષણથી (તેઓને) શાંત કરવાનું કારણ કહેલું છે. (તેથી) એમ જણાવેલું છે કે જો તે કાર્ય (બલભદ્ર) પોતે કરે તોજ તેઓ શાંત થાય. પત્ની સાથે સાંબને લઈ આવવો એ કાર્ય હતું. તે જો પ્રીતિથીજ થાય તો યુદ્ધ વ્યર્થ હતું એવા વિચારથી કૌરવો અને વૃષ્ણિઓમાં યુદ્ધને (બલભદ્ર) ઇચ્છતા ન હતા, કારણ કે જો તે દેવની સ્થિતિના હતા વળી બલભદ્ર કલિના મલને દૂર કરનારા હતા. દેવોમાં યુદ્ધ થાય તો સત્ત્વનો સંપૂર્ણરીતે નાશ થતાં તમઃને* કોણ હઠાડે? કારણ કે (જગતના) કારણરૂપ સત્ત્વ સાથે વિરોધ ન હતો. તેમ ન હોય (કારણરૂપ સત્ત્વ સાથે વિરોધ હોય) તો તમઃ અને તેનાં કાર્યોની સ્થિતિજ રહે નહિ.^૧ બીજા પ્રકારે^૨ કલિ (યુગ)માં ઉત્પન્ન થએલાઓનો ઉદ્ધાર થાય નહિ, એટલે જન્મના કારણનો નિશ્ચય વ્યર્થ થાય. ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે બલભદ્રે) કૌરવોનો પક્ષપાત કર્યો ન હતો. ‘તે’ એટલે પ્રસિદ્ધ. એ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે હલકાઈની સ્થિતિ પણ ગ્રહણ કરવાની ન હતી. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સરત્ર માર્ગથી (કાર્ય) સિદ્ધ ન થાય તો અવળા (માર્ગ)થી પણ (બલભદ્ર) તે કરશે ૩ કેટલાક એમ કહે છે કે આમનામાં જ્ઞાનશક્તિ સંપૂર્ણ ન હતી બીજાઓ કહે છે કે ભગવાન (બલભદ્ર) લોકને અનુસરનારા હતા. સિદ્ધાંત એવો છે કે સાધન શક્તિ (બલભદ્ર) નીતિના માર્ગને અનુસરનારી છે અને ફલ શક્તિ (શ્રીકૃષ્ણ) પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરનારી છે. ૧૪.

* ‘તમઃ’ એટલે તમોગુણ. ‘અધકાર’ ‘અજ્ઞાન’ એવા પણ આ શબ્દના અર્થો છે.

૧. કારણરૂપ સત્ત્વસાથે વિરોધ થાય ત્યારે તમઃ અને તેનાં કાર્યોનો મૂલથીજ નાશ થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. ‘બીજા પ્રકારે’ એટલે ‘દેવોના યુદ્ધને લીધે સત્ત્વનો તિરોગાવ થતાં’ એવો અર્થ છે. (લે)

૩...૩ ‘આ કૌરવો દુષ્ટ હોવાથી ભૂમિના ભારરૂપ હોઈ બલિષ્ઠમાં પણ હથેલાના જ છે તેથી બલભદ્રે યુદ્ધ કેમ અટકાવ્યું? એવી શંકા થાય તેનાં જૂદાં જૂદાં ત્રણ સમાધાનો આ ભાગથી કહેલાં છે.

(જાને પક્ષમાં) સુલેહ રહે તે માટે બલભદ્ર (હાસ્તિનપુર)^૧ ગયા એમ પંદ-
રમા શ્લોકમાં કહે છે. અહિં હસ્તીની હાજરી ન હતી, તેથી બલભદ્ર સરલતાથી ગયા.
'સૂર્ય જેવા તેજસ્વી' શબ્દથી (એમ કહેવું છે કે બલભદ્રનું આગમન) તેઓને
જણાવાયું. 'પ્રાક્ષણો, કુલના વૃદ્ધો' અને 'ચ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલા બીજા
શાસ્ત્રીઓથી (વીંટાએલા) એમ નીતિમાર્ગમાં ઉપયોગી (પુરૂષો) કહેલા છે 'સાંળને
છૂટા કરાવવો એ કૌરવોનું ઇચ્છેલું નહિ હોવાથી તેઓને દુઃખ આપવા જતા હશે'
એવી શંકા થાય, તેથી તેઓનું દુઃખ દૂર કરવા જતા હતા એમ કહેવા બૃહસ્પતિ
વિગેરે 'અહોથી વીંટાએલા અંદ્રની પેઠે' એવું દષ્ટાંત કહે છે. ૧૫.

આ (સાધન) શક્તિ નીતિમાંજ આસક્તિવાળી છે એમ જણાવવા, લોકની
દૃષ્ટિ પ્રમાણે પણ શત્રુઓના નગરમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ નહિ તેથી (બલભદ્રે
નગરની) બહાર રહીને જ પોતે આવેલ હોવાના સમાચાર આપ્યા એમ નીચેના
શ્લોકમાં કહે છે:—

ગત્વા ગજાદ્વયં રામો વાહ્યોપવનમાસ્થિતઃ

ઉદ્ભવં પ્રેષયામાસ ધૃતરાષ્ટ્રબુમુત્સયા ॥૧૬॥

હાસ્તિનપુર જઈને બલભદ્રે બહારના ઉપવનમાં મુકામ કર્યો,
(અને) ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવવાની ઇચ્છાથી ઉદ્ભવને મોકલ્યા. ૧૬

તેથીજ બલભદ્રે બહારના ઉપવનમાં (મુકામ કર્યો) એટલે નગરની હદમાં
પ્રવેશ કર્યો નહિ એમ કહેવું છે. આસ્થિતિઃ એટલે ત્યાં મુકામ કરવો. ઉદ્ભવ નીતિ
જાણનારા હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર દૈત્યના આવેશવાળા દેવના અંશરૂપ ગંધર્વ હતા તે
(બલભદ્રનું આગમન) જાણીને એવી બુમુત્સા. અથવા ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવવાની ઇચ્છાથી^૩
(ઉદ્ભવને મોકલ્યા) ૧૬

તેણે યોગ્ય (કાર્ય) કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સોઽભિવન્દ્યામ્બિકાપુત્રં ભીષ્મં દ્રોણં ચ વાહ્લિકમ્ ॥

દુર્યોધનં ચ વિધિવદ્રામમાગતમબ્રવીત્ ॥૧૭॥

તેણે અંબિકાના પુત્રને, ભીષ્મને, દ્રોણને અને બાહ્લિકને અને
દુર્યોધનને વિધિપ્રમાણે પ્રણામ કરીને, બલભદ્ર આજ્યા એમ કહ્યું ૧૭

૧ 'હસ્તિનાપુર' માં 'હસ્તિના' શબ્દ ત્રીજી વિગતિમાં હોય હસ્તીની હાજરી
દર્શાવે છે. તેથી હાજરી હોય ત્યાં સરલ માર્ગથી ન જવાય. તેથી હસ્તીની હાજરી નહિ.
પણ માત્ર સંબંધ જ સૂચવવા 'હાસ્તિનાપુર' શબ્દ યોગ્ય છે. (લે)

૨ બલભદ્ર આજ્યા છે એમ ધૃતરાષ્ટ્ર જાણે એવી ઇચ્છા (લે)

૩ સાંળને મુક્ત કરવો જોઈએ એમ ધૃતરાષ્ટ્રની જણાવવાની ઇચ્છાથી (લે)

અંગિકાનો પુત્ર એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર. બાહ્યિક શંતનુનો ભાઈ. 'ચ' 'અને' શબ્દથી કૃપ વિગેરે બ્રાહ્મણો કહેલા છે. દુર્યોધન વરનો સાસરો હોવાથી (તેને પ્રણામ કર્યા). 'ચ' 'અને' શબ્દથી તે (દુર્યોધન)ના મિત્રો કહેલા છે. એવી રીતે બંને પ્રકારનાઓને (શ્લોકમાંના) 'વિધિવત્' 'વિધિ પ્રમાણે' સુધીના વાક્યથી નમસ્કાર કર્યા અને સમાચાર આપ્યા 'કેમ આવ્યા છો?' એવો પ્રશ્ન (થયો તે) સમયે, 'બલભદ્ર આવ્યા છે' એમ તેણે કહ્યું. ૧૭.

તેઽતિપ્રીતાસ્તમાકર્ણ્ય પ્રાપ્તં રામં સુહૃત્તમમ્ ॥

તમર્ચયિત્વાભિયયુઃ સર્વે મજ્જલપાણયઃ ॥૧૮॥

તે (પોતાના) ઉત્તમ સ્નેહી બલભદ્રને આવેલા સાંભળીને તેઓ ઘણા પ્રસન્ન થયા. તે (ઉદ્ધવ)ની પૂજા કરી બધા હાથમાં મંગલ પદાર્થો લઈ (બલભદ્ર) સામા ગયા. ૧૮.

તેઓ તે વાર્તા સાંભળીને જ પ્રસન્ન થયા, કારણ કે તે દુર્યોધનના સાસરા અને (ગદાયુદ્ધના) શુર, ઉત્તમ સ્નેહી હતા; પરંતુ (તે) યાદવોનો પક્ષપાત કરશે ત્યારે ઉલટું થશે (ક્રોધ કરશે). 'તેની' એટલે ઉદ્ધવની પૂજા કરી, તેઓ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હાથમાં મંગલ પદાર્થો થઈ (બલભદ્ર) સામા ગયા. ૧૮

(બલભદ્રને) મળતાં, તેઓએ સ્નેહ દેઢ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તં સંગમ્ય યથાન્યાયં ગામર્ધ્યં ચ ન્યવેદયન્ ॥

તેષાં યે તત્પ્રભાવજ્ઞાઃ પ્રણેમુઃશિરસા ચલમ્ ॥૧૯॥

તેમને મળીને તેઓએ પદ્ધતિ પ્રમાણે બળદ અને અર્ધ્ય આપ્યાં. તેઓમાંના જેઓ તેમના પ્રભાવને જાણતા હતા તેઓએ મસ્તકથી બલને પ્રણામ કર્યા. ૧૯.

'પદ્ધતિ પ્રમાણે' એટલે નમન વિગેરેના પ્રકારથી અતિથિની પેઠે મધુપર્ક વિગેરેથી (તેમની) પૂજા કરી એમ જણાવવા 'બળદ અને અર્ધ્ય' (આપ્યાં) એમ કહેલું છે. તે પૂજા કરનારાઓમાંના જે તેમના પ્રભાવને જાણનારા હતા એટલે માંહાત્મ્યને જાણતા હતા તેઓએ (બલભદ્રથી) મોટા હોવા છતાં પણ લૌકિક દૃષ્ટિને દૂર કરીને (તેમને) પ્રણામ કર્યા. આથી એમ કહેલું છે કે બધા લૌકિક હતા, કેટલાક (થોડાક)જ તેમના પ્રભાવને જાણનારા હતા. જાણનારા હતા તે પણ 'બલને' (બલભદ્રમાં) બલ ઘણું હોવાને લીધેજ (જાણતા હતા), પરંતુ અલૌકિક પ્રભાવ હોવાનું જાણતા ન હતા. તેમ ન હોત (અલૌકિક પ્રભાવ હોવાનું જાણતા હોત) તો તેઓ વિરોધ કરનારાઓને બોધ કરત. ૧૯.

એવી રીતે કાયાથી કરેલ વ્યવહાર કહીને, નીચેના શ્લોકમાં વાણીથી કરેલો (વ્યવહાર) કહે છે:—

વન્ધૂન્કુશલિનઃ શ્રુત્વા પૃષ્ઠા શિવમનામયમ્ ॥

પરસ્પરમથો રામો વમાષેઽવિક્લવં વચઃ ॥૨૦॥

પરસ્પર બંધુઓ કુશલ છે એમ સાંભળીને અને તેમને કહ્યાણુ અને દુઃખ ન હોવાનું પછીને પછી બલભદ્રે પરાક્રમવાળું વચન કહ્યું. ૨૦

બંધુઓ એટલે (બંધુપણના) ગુણવાળાઓ^૧ પરસ્પર કુશલ હોવાનું સાંભળીને (અને તેમને) શિવં સુખરૂપ કહ્યાણુ (અને) અનામયં દુઃખ ન હોવાનું; આ પણ પરસ્પર પછીને, ‘અથો’ પછી’ એટલે જુદા આરંભથી બલભદ્રે અવિક્લવં પરાક્રમવાળું (વચન કહ્યું) કારણ કે તેમ ન કરે તો યાદવોની લાચારી થાય (ગણાય), અને તેઓ (યાદવો) ભક્તો હતા. ૨૦.

ભગવાને બધા દેવોનું અધિપતિપણુ ઉગ્રસેનને આપેલું. તેથી તેમની આજ્ઞા બધાએ દેવોએ ઉઠાવવી જોઈએ. તેથી યાદવોને મૂકી દઈ, નીચેના શ્લોકમાં (બલભદ્ર) ઉગ્રસેનની આજ્ઞા કહે છે:—

ઉગ્રસેનઃ સિતીશેષો યદ્ આજ્ઞાપયત્પ્રભુઃ ॥

તદવ્યગ્રધિયઃ શ્રુત્વા કુરુષ્વં મા વિલમ્બિતમ્ ॥૨૧॥

રાજાઓના નિયંતા પ્રભુ ઉગ્રસેન તમને જે આજ્ઞા કરે છે તે સાવધાન ચિત્તવાળા થઈ સાંભળીને તે પ્રમાણે કરો. વિલંબ ન કરો. ૨૧.

‘તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે જીજ્ઞાસુ રાજાઓ શામાટે વર્તન કરે?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે સિતીશાનાં બધાએ રાજાઓના તે ફેશઃ નિયંતા છે. તેમણે જે તમને આજ્ઞા કરી છે, કે પત્નીસહિત સાંભળને (દ્વારકા) મોકલો, (તે) આજ્ઞાનું વચન આગળ કહેવાનું છે. તે વચન (બલભદ્ર કહે તે) પહેલાંજ અચરાધ (ઉગ્રસેન) ક્રમા કરે છે એવું વાક્ય (તે બોલતાં)જ (કૌરવોએ) ક્રોધ કરી કડવાં વચનો કહ્યાં, તેથી (બલભદ્રે) તે કહ્યું નહિ. તે (સાંભળીને) પછી (ઉગ્રસેનનું) ઇચ્છેલું કરો એવો બલભદ્રનો હિતકારી ઉપદેશ છે. ‘વિલંબ ન કરો’ એવો બીજો (ઉપદેશ) છે. કારણ કે તેમ ન થાય (વિલંબ થાય) તો રાજાઓના નિયંતા (તેઓના) વિલંબને સહન કરતા નહિ હોવાથી, (રાજાઓએ) પરીથી કરેલું (કાર્ય) વ્યર્થ થાય. એમ જણાવેલું છે કે નિયંતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થતાં, અનિષ્ટ તરતજ (પ્રાપ્ત) થાય છે. ‘પ્રભુ’ શબ્દથી ઇશ્વરપણું કહેલું છે.

૧. કહ્યાણુ અને દુઃખનો અભાવ ગુણોએ અને બંધુઓ એ ગુણવાળા છે. (લે)

‘અપરાધ કરેલાને કહાય સજા કરશે’ એવી (કૌરવોને) શંકા થાય તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

યદ્યયં બહવસ્ત્વેકં જિત્વાઽધર્મેણ ધાર્મિકમ્ ॥

અવધીતાય તન્મૃષ્યે વન્ધૂનામૈવ્યકામ્યયા ॥૨૨॥

જે તમે ઘણાઓએ તો અધર્મથી એક ધર્મવાળાને જીતી કે ક્યો તે હું બંધુઓમાં સંપ રહે તેવી ઇચ્છાથી ક્ષમા કરું છું. ૨૨.

જે કે તમે સજાને પાત્ર છો, છતાં પણ (સજા કરવાથી) બંધુઓમાં એક બીજા સાથે કંકાસ થાય, તેથી તે અપરાધ હું ક્ષમા કરું છું. નિયંતાએ સજા કરી હોય ત્યારે પણ બંધુઓએજ કરાવી એવા વિચારથી કહાય વૈર થાય, તે ઇચ્છા નથી, પરંતુ સંપ ઇષ્ટ છે. ઘણાઓએ એકની સાથે યુદ્ધ (કરવા)ની શાસ્ત્રમાં મના છે, અને તેમ કરવામાં આવે ત્યારે રાજાએ અવશ્ય સજા કરવી જોઈએ, તેથી તે અપરાધ જણાવે છે. (૧) તમે ઘણા (હતા). ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દની એમ જણાવે છે કે ભારે અસૂનો પ્રયોગ અથવા પલાયન કરવું એ અધર્મ હોવાથી, (સાંભળે તેવું કાંઈ) ખોટું કરેલું નહિ (તમે) યુદ્ધ જાણનારા ઘણાઓએ એક સમયે (લેગા થઈ), સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવામાં રોકાએલા ખાલકને થોડે થોડે (તેના) સાધનોનો નાશ કરીને જીત્યો, એવો (અપરાધ કર્યો), અને કેદ કર્યો એ બીજો અપરાધ (કર્યો). ૨૨

આટલું સાંભળીને (કૌરવો) ગુસ્સે થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

વીર્યશૌર્યબલોન્મદમાત્મશક્તિસમં વચઃ ॥

કુરવો બલદેવસ્ય નિશમ્યોચુઃ પ્રકોપિતાઃ ॥૨૩॥

બલભદ્રનું વીર્ય શૌર્ય અને બલને લીધે જુસ્સાવાળું પોતાની શક્તિને યોગ્ય વચન સાંભળીને કોપેલા કૌરવોએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૨૩

કારણ કે ‘વીર્ય’ ક્રિયાશક્તિ, ‘શૌર્ય’ સ્વભાવ, ‘બલ’ દેહનું (બલ). (એ) ત્રણને લીધે જુસ્સાવાળું વચન કહી આપનારું હોય છે. ‘ઉત્તરેને તમને આજ્ઞા કરી છે’ એ (વચન) વીર્યને લીધે, જુસ્સાવાળું છે. ‘રાજાઓના નિયંતા’ એ શૌર્યને લીધે, (અને) ‘વિલંબ ન કરો’ એ બલને લીધે જુસ્સાવાળું છે. ‘જે તમે....’ એ (ખાલીસમા શ્લોકમાં કહેલું વચન) પોતાની શક્તિને યોગ્ય છે. (કૌરવોનું) અભિમાન જણાવવા ‘કૌરવોએ’ શબ્દ યોગ્ય છે. તે(કુર)નો ધર્મ જ શોભાકર હતો, પરંતુ તેના સંતાનો તેવા નહતા તેઓ રાજાને નકામો જ જાણતા; પરંતુ બલભદ્રનું તેવું વચન જો (બલભદ્રે) પોતે કહ્યું હોત કે ‘મારી આજ્ઞાથી જ (તમારે) આ કરવું’ તો (તેઓને) ક્રોધ થયો નહોત કારણ કે (બલભદ્ર) વસ્તુતઃ નિયંતા હતા. (તેઓએ વિચાર્યું કે)

“અમે અને તેઓ (યાદવો) પણ ભકત હોઈ સરખા હોવા છતાં (બલભદ્ર) યાદવોમાં જ ઐશ્વર્યનું સ્થાપન કરી અમારામાં સેવકપણાનું સ્થાપન કરે છે, તેનું કારણ કુલીનપણું વિગેરે નથી તેમ હોત (કુલીનપણાને લીધે ઐશ્વર્યનું સ્થાપન કરતા હોત) તો, અમારામાં જ (તે સ્થાન કરવું) યોગ્ય હતું આ સાધારણ લીલાં નથી, તેથી પોતાની ઇચ્છાથી (પોતાને) ગમે તેમ કરાય નહિ; કારણ કે ભગવાને ભક્તોને માટે અવતાર લીધેલો છે, અને કારણની અનુકૂલતાથી ઉત્પન્ન થએલી તે ભક્તિ કોરવોમાં જ દૃઢ થવી યોગ્ય છે, યાદવોમાં (દૃઢ થવી યોગ્ય) નથી. ‘ઇશ્વર હોવાથી ભક્તિ પણ તે (યાદવો) નેજા આપે છે’ એમ કહેવામાં આવે તો તેમ નથી. તેમ હોય તો (ઇશ્વરનો) પક્ષપાત થાય.” તેથી પ્રાપ્ત થએલી ભક્તિનો જ આધાર લઈ ભગવાન કહે છે એમ, અને ભક્તિ (તેનાં) કારણને અધીન છે એમ જાણીને (કોરવો) પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા કાંઈક બોધ્યા એવો અર્થ છે; કારણ કે તે (બલભદ્રે) જ વચનોથી અથવા અંતર્યામી હોવાને લીધે તેમને ઘણાજ કોપાવ્યા. ૨૩

(કોરવો) પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ વાક્યો (શ્લોકો) કહે છે:—

॥ કુરવ ઉચુઃ ॥ કોરવો કહે છે:—

અહો મહાચિત્રમિદં કાલગત્યા દુરત્યયા ॥

આરુરુક્ષત્યુપાનદૈશિરો મુકુટસેવિતમ્ ॥૨૪॥

અહો! આ ઘણું આશ્ચર્યકારક છે. ઉદ્ધવન ન થઈ શકે તેવી કાલની ગતિને લીધે આસડું નિશ્ચય મુકુટથી સેવાએલા માથા ઉપર ચઢવા ઇચ્છે છે. ૨૪.

(અહિંથી પાંચ શ્લોકોથી) અનુક્રમે દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને આત્માના ગુણોથી (કોરવોની) શ્રેષ્ઠતા કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી દેહથી થતી શ્રેષ્ઠતાનો વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં, યાદવો ધર્મ વિનાના, સ્વચ્છંદ રીતે વર્તનારા, ચામડાની થેલી જેવા છે (અને) જેઓમાં દેવો રહેલા છે તેવા કોરવો તો મુકુટના આધારરૂપ માથા જેવા છે. આ અર્થ સત્ય છે. આમ હોવાથી કોરવો કરતાં પણ યાદવોની શ્રેષ્ઠતા (કહે છે તે વિષય)માં, વસ્તુ (યાદવોમાં) તેવું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી, કાલને લીધેજ તેમ થાય છે તેથી, અને કાલ ઇશ્વર હોઈ વશ કરી શકાય તેમ નહિ હોવાથી, પહેલાં કાંઈ પણ સમયે એવું થએલ નહિ હોવાથી, (આ) ઘણું આશ્ચર્યકારક થાય છે. તેમ (થવા)નું કારણ ‘ઉદ્ધવન ન થઈ શકે તેવી કાલની ગતિને લીધે’ શબ્દોથી કહેલું છે. ઇશ્વરનાં વચનને લીધે ઉદ્ધવન ન થઈ શકે તેવું છે. તેમ (ઇશ્વરનું વચન) ન હોય તો સંબંધ વિનાના

વચનમાં કાંઈ દોષ ન થાય (ગણાય). વૈ નિશ્ચય ખાસડું મુકુટે: વસ્ત્રો વિગેરેથી અને વ્યાસ વિગેરેથી સેવાએલા માથા ઉપર ચઢવા ઇચ્છે છે. ૨૪.

ઈન્દ્રિયથી થતા વ્યવહારના સંબંધમાં વિવાહ શયન વિગેરેમાં યાદવો () હલકાર્થ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एते यौनेन सम्बद्धाः सहशय्यासनाशनाः ॥

वृष्णयस्तुल्यतां नीता अस्मद्वत्तनृपासनाः ॥૨૫॥

વિવાહથી સંબંધમાં આવેલા, સાથે શય્યા આસન અને ભોજનથી (આપણી) સમાન બનાવેલા આ વૃષ્ણઓએ આપણે આપેલું રાજ્યાસન (પ્રાપ્ત કરેલું) છે. ૨૫

યુન: જીવાનનો ભાવ: પ્રેમ તે યૌનમ્ એટલે વિવાહ તેનાથી (યાદવો આપણા) સંબંધમાં આવેલા છે. પહેલાં એક (યયાતિ) માંથી ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં, વ્યવહારમાં (આપણાથી) હલકા હોવાથી (આપણે તેમને) તજીને પણ કરીથી વિવાહથી સંબંધમાં લીધેલા છે એવો અર્થ છે, કારણ કે કુંતિ વિગેરે સ્ત્રીઓ તેમનામાંથી આણેલી છે.

છતાં પણ ‘ખરાબ કુલમાંથી પણ ઉત્તમ સ્ત્રી (લાવવી)’ એ નિયમ પ્રમાણે માત્ર (સ્ત્રી) લાવવાથી સરખાપણું થતું નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સાથે શય્યા આસન અને ભોજનથી (સમાન બનાવેલા)’ એમ કહેલું છે જે શય્યા આસન અને ભોજન સહ સાથે (હોય), તે જની સાથે (આ થતાં હોય) તેમની સમાનજ બને છે. એવી વ્યવસ્થા છે. તેથીજ વૃષ્ણઓને (આપણે) આપણી સમાન બનાવેલા છે. આથી (એમ કહેલું છે કે) ‘અજ્ઞાનથી મના કરેલું કાર્ય કરવામાં આવે ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું’ એ નિયમ અહિં લાગુ પડતો નથી એવી રીતે કુલના ધર્મના વિચાર પ્રમાણે પોતાની શ્રેષ્ઠતા કહી ‘આપણે આપેલું રાજ્ય (પ્રાપ્ત કરેલું) છે’ શબ્દથી સત્તાના વિચાર પ્રમાણે પણ (પોતાની) શ્રેષ્ઠતા કહે છે; કારણ કે પહેલાં યયાતિએ પુરુષેજ રાજ્ય આપેલું, બીજાઓ મોટા (ભાઈ) આ હોવા છતાં તેને અધીન હતા. ૨૫

એવી રીતે સાધનો પોતાને અધીન છે એમ કહીને, તે (યાદવો) નો ભોગ પણ અમનેજ અધીન છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

चामरव्यजने शङ्खमातपत्रंच पाण्डुरम् ॥

किरीटमासनं शय्यां भुञ्जन्त्यस्मदुपेक्षया ॥૨૬॥

આપણી બેદરકારીને લીધે તેઓ ચામર, પાંખો, શંખ, અને શ્વેત છત્ર, મુકુટ, આસન અને શય્યાનો ભોગ કરે છે. ૨૬.

(૧) આમર અને, (૨) પંખો જે બાબુએ, (૩) શંખ આગળ, (૪) છત્ર અને તે પણ પાણ્ડુરં શ્વેત પાછલ, (૫) મુકુટ (માથાં) ઉપર (૬) આસન નીચે અને (૭) નિદ્રાની અવસ્થામાં શય્યા. આ સાત મહારાજના ચિહ્નો બીજાઓને (રાખવા) યોગ્ય નથી. બીજામાં જેવામાં આવેલા હોય તેો રાજાઓએ અવશ્ય (તે રાખવાની) મના કરવી જોઈએ. છતાં પણ (યાદવોને અમે) સમાન બનાવ્યા. તેથી અમે રાજાઓએ બેઠકારી રાખેલી હોવાથી તેઓ ભોગ કરે છે. ભોગ પ્રાણોનો ગુણ હોવાથી, (આ શ્લોકથી) તેનાથી થતી શ્રેષ્ઠતા જણાવી. ૨૬.

આજ્ઞા કરવી મિત્રેરે અંતઃકરણનો ગુણ હોવાથી તે સહન નહિ કરતાં તેનો ઈન્કાર કરીને તેમાં (યાદવોની) હલકાઈ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

अलं यद्वृणां नरदेवलाञ्छनैर्दातुः प्रतीपैः फणिनामिवामृतम् ॥

ये नः प्रसादोपचिता हि यादवा आज्ञापयन्त्यद्य गतत्रपा वत ॥ २७ ॥

સર્પને આપેલા અમૃતની પેઠે આપનારને નુકશાનકારક રાજ્ય-ચિહ્નો યાદવો પાસે હવે રાખવાં નથી, કારણ કે જે યાદવો આપણી કૃપાથી સમૃદ્ધ થયા, તેઓ અરેરે! આંજે લજ્જા વિનાના થઈ આપણને આજ્ઞા કરે છે. ૨૭.

પહેલાં કહેલાં રાજ્યચિહ્નો જેના વિષે આપણે બેઠકારી કરેલી, તે હવે રહેવા દેવાં નથી એમ મના કરવાના અર્થમાં ‘અલમ્’ શબ્દ યોજેલો છે. રાજાના ચિહ્નો રહેવા દેવાનું બહુ થયું. હવેથી પૂરું થાઓ, ભવિષ્યમાં રાખવાં નથી એવો અર્થ છે. આપેલ લઈ લેવાનું કારણ ‘આપનારને નુકશાનકારક’ વિશેષણથી કહેલું છે. અજ્ઞાનથી આપેલું પોતાને નુકશાન કરનારું થાય ત્યારે અટકાવવું જોઈએ, એ વિષયનું દૃષ્ટાંત ‘સર્પને આપેલાં અમૃતની પેઠે’ શબ્દોથી કહેલું છે; કારણ કે ‘સર્પને દૂધથી પોષણ કરવું એ પોષણ કરનારને નુકશાનકારક છે,’ કારણ કે તે (પોષણ) પ્રકોપ ઉત્પન્ન કરે છે, પછી (તે સર્પ) આંધળો થઈ પોષણ કરનારને પણ કરડે છે. તે આપણને થયું એમ કહે છે કે ‘જે યાદવો આપણી કૃપાથી સમૃદ્ધ થયા તેઓ આંજે લજ્જા વિનાના થઈ આપણનેજ આજ્ઞા કરે છે.’ ‘વત’ ‘અરેરે!’ શબ્દ બેઠક દર્શાવવા યોજેલ છે. ૨૭.

વસ્તુના વિચાર પ્રમાણે આત્માના ધર્મનો આધાર લઈ નીચેના શ્લોક કહે છે:—

कथमिन्द्रोऽपि कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः ॥

अदत्तमवरुन्धीत सिंहप्रस्तमिवोरणः ॥ २८ ॥

જેમ સિંહ ગળેલું હોય તે (સિંહના આપ્યા વિના) નાનું થેડું

પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ તેમ લીજ્ઞ, દ્રોણ, અર્જુન વિગેરે કૌરવોએ આપેલું ન હોય તે ઇન્દ્ર પણ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે? ૨૮.

કારણ કે લીજ્ઞ કાલ કામ પરશુરામ વિગેરે ઉપર જ્ય મેળવનાર હતા. તેનાથી પણ દ્રોણ અધિક હતા. વિદ્યામાં (તેની) સમાન હોવા છતાં પ્રાક્ષણપણાથી અધિક હતા. તેનાથી પણ અર્જુન (અધિક હતો), તેનો શિષ્ય હોવા છતાં મહાદેવ વિગેરેની કૃપાથી જલવાન થએલો હતો આધિભૌતિક વિગેરેરૂપ આ ત્રણ મુખ્ય થએલા હતા. જેઓને તે કૌરવોએ આપેલું ન હોય તે ઇન્દ્ર પણ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે? વાસ્તવિક રીતે ઇન્દ્ર સર્વનો અધિપતિ છે, છતાં પણ આમણે અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલો છે (તેથી આમણે આપેલું ન હોય તે ઇન્દ્ર પણ પ્રાપ્ત કરી ન શકે), કારણ કે દેહ વિગેરે વિરૂદ્ધ હોય ત્યારે ઇશ્વર પણ ભોગ પ્રાપ્ત કરતા (ભોગવતા) નથી.

‘(આ યાદવોનો) પોતાનો ભાગ છે તેઓને (કૌરવોએ) આપવાની શી જરૂર?’ એવી શંકા થાય તેથી ‘જેમ સિંહે ગળેલું હોય તે (સિંહના આખ્યા વિના) નાનું ઘેટું પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ’ એવું દષ્ટાંત કહે છે. જે કે ઉરણસ્ય નાનાં ઘેટાંનો પુત્ર અથવા સ્ત્રી (તેનો) ભાગ છે, છતાં પણ સિંહે ગળેલો (તે ભાગ) તેની કૃપાથીજ તે (ઘેટાં)ને પ્રાપ્ત થાય, તેમજ પત્ની સહિત સાંજ આપણાથી કેદ પકડાએલો છે, એવો અર્થ છે. ૨૮,

એ પ્રમાણે પાંચ વિભાગ (શ્લોક)વાળું અહંકારવાળું વચન સંભળાવીને તેઓ ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

। શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

જન્મબન્ધુશ્રિયોઞ્જદમદાસ્તે મરતર્ષમ ॥

આશ્રાય્ય રામં દુર્વાક્યમસમ્યાઃ પુરમાવિશન્ ॥૨૯॥

હે ઉત્તમ ભારતા! જન્મને લીધે બંધુઓની કૃપાથી (પ્રાપ્ત થએલી) લક્ષ્મીથી વધી ગએલ મદવાળા તે અસહ્યો બલભદ્રને દુઃખ વચન સંભળાવીને શહેરમાં ગયા. ૨૯.

વાચાળી અને કાયાથી કરેલ તિરસ્કાર જણાવતાં મનથી કરેલો પણ જણાવ્યા જેવો થયો. એવી રીતે તિરસ્કાર (કરવા)નું કારણ ‘જન્મને લીધે બંધુઓની કૃપાથી (પ્રાપ્ત થએલી) લક્ષ્મીથી વધી ગએલ મદવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે. સારા કુલમાં જન્મ, બન્ધુ: બાંધવ અને સ્ત્રી: લક્ષ્મી (તેમનાથી વધી ગએલ મદવાળા), અથવા જન્મને લીધે બંધુઓની કૃપાથી જે સ્ત્રી: જન્મ સાથે પ્રાપ્ત થએલી લક્ષ્મી, તેનાથી વધી ગએલો હતો મદ જેઓનો તેવા (તેઓ હતા).

‘દુષ્યન્તના પુત્રે માયા ઉપર જય મેળવ્યો’ એ વાક્ય રાજા (પરિક્ષિત)ને માયાથી થતો મોહ નહતો એમ જણાવવા ‘હે ઉત્તમ ભારત’ એવું સંબોધન કરેલું છે. તેમ ન હોય (પરિક્ષિતને માયાથી થતો મોહ હોય) તો આ કથા શ્રવણનો અંત લાવનારી થાય. આ વાક્ય બલભદ્રનેજ (કહ્યું) એ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ અંતઃકરણથી પણ (આ) વાક્ય પોતાના (કૌરવો) પ્રતિ (કહેવું) નથી. તે અર્થ ‘બલભદ્રને દુષ્ટ વચન સંભળાવીને શહેરમાં ગયા’ શબ્દોથી કહેલો છે.

‘(કોઈ) ઘેર આવે ત્યારે એવું કહેવું યોગ્ય નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અસહ્યો’ શબ્દ યોજેલ છે આ ઘેર આવે ત્યારે એવું ન કહેવું તે) કથા સત્-પુરુષોનીજ છે. લક્ષ્મીના મદથી જ તેઓ અપ્રત (દુષ્ટ) થયા હતા એમ ન હોત તો પત્રીથી (તેઓમાં) સરલપણું ન થાત ૨૯.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

દૃષ્ટ્વા કુરુણાં દૌઃશીલ્યં શ્રત્વા ઽવાચ્યાનિ ચાચ્યુતઃ ॥

અવેચત્રકોપસંરબ્ધો દુષ્પ્રેક્ષ્યઃ પ્રહસન્નમુઃ ॥૩૦॥

કૌરવોની દુષ્ટ વર્તણૂક જોઈને અને ન કહેવા યોગ્ય વચનો સાંભળીને ક્રોધથી જુસ્સામાં આવેલા, જોઈ ન શકાય તેવા પ્રભુ અચ્યુતે હસતાં (હસતાં) નીચે પ્રમાણે કહ્યું ૩૦

(બલભદ્રની) અવગણના કરીને ગયા તે દુષ્ટ વર્તણૂક હતી, કારણ કે તેમ ન કર્યું હોત તો સગાંનો તિરસ્કાર અને મોટા (પુરુષ)નો તિરસ્કાર ન થાત. (ગત્રબદ્ધે) ન કહેવા યોગ્ય વચનો એટલે દુષ્ટ વચનો અથવા તેવાં વચનો સાંભળ્યા. (તેમને) ભય ન હતો એમ જણાવવા ‘અચ્યુત’ શબ્દ યોજેલ છે. તે પોતે પણ તે વાક્યોને ખોટાં ઠરાવવાં જોઈયા, તેમ ન કરે તો દેહથી વિરોધ કર્યા છતાં, વચનથી વિરોધ કરેલ ન થાય (ગણાય). ભગવાને કરેલું (ઉચ્ચેનને ચક્રવર્તિ પણ આપ્યું તે) તેઓ ગણકારતા ન હતા, તેથી (બલભદ્ર) ક્રોધથી જુસ્સામાં આવ્યા ક્રોધ અંદર છૂપાવી રાજેલો હોય તો (કૌરવો સાથે) વેર રાખ્યું થાય (ગણાય), (અને) (કાર્ય) તરત જ કરવામાં આવે તો (તે) કલેશવાળું થાય, તેથી ‘જોઈ ન શકાય તેવા’ વિશેષણથી ક્રોધ બહાર દર્શાવ્યાનું કહેલું છે. (તેમને) દુઃખ થયું ન હતું એમ જણાવવા ‘હસતા’ શબ્દ યોજેલ છે. (દુઃખ થયું ન હતું) કારણ કે તે ‘પ્રભુ’ હતા ૩૦

(કૌરવોના) પાંચ વાક્યોના અર્થને નીચેના શ્લોકથી આરંભી નવ શ્લોકથી ત્રણ યોગ્ય વિષયોથી ખોટો ઠરાવી, દશમા (શ્લોકથી જે કરવાનું છે તે જણાવી નિર્ણય કરે છે:—

નૂનં નાનામદોઞ્નદ્વાઃ શાન્તિં નેચ્છન્ત્યસાધવઃ ॥

તેષાં હિ પ્રથમો દણ્ડઃ પશૂનાં લકુટો યથા ॥૩૧॥

ખરેખર! જાતજાતના મદથી ઉદ્ધત થએલા દુષ્ટો શાંતિ ઇચ્છતા નથી. જેમ પશુઓને ઘોકો (શાંતિ કરાવે છે) તેમ તેઓને સજા શાંતિ કરાવે છે. ૩૧.

‘વિદ્યાનો મદ, ધનનો મદ....’ વિગેરે વાક્યોથી (મદના) ભેદો કહેલા છે. તે (મદ) જેમને હોય છે તેઓ નીતિના વાક્યોની દરકાર કરતા નથી તેથી તેઓનો ઉપાય ક્રિયાજ છે, વચનો નથી તેથી આમણે (કૌરવોએ) ન સ્વીકારવાનાં વચનોથી જે (મારા ઉપદેશ)નો વિરોધ કર્યો તે યોગ્યજ છે. તેથી શાંતિ (કરવા) યોજેલાં વચનો નિષ્ફલ થયાં, એટલે (હવે) સજારૂપ ક્રિયાથીજ શાંતિ કરવી જોઈએ, તે (અર્થ) ‘તેઓને સજા શાંતિ કરાવે છે,’ શબ્દોથી કહેલો છે. આરંભમાં માત્ર શાંતિજ હતી, અંતમાં સજા કરવાનું થયું. (તે જેમાં) વિરોધ પણ નથી, કારણ કે સજા કરવાનો ઉદ્દેશ્ય થતાંજ શાંતિ થાય છે.

‘ક્રિયાથી સજા કરવામાં આવતાં, (કૌરવોમાં) ઘણાજ પ્રકોપ થશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ પશુઓને ઘોકો (શાંતિ કરાવે છે)’ એવું દૃષ્ટાંત કહેવું છે; કારણ કે તે સજા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમ તે (ઘોકો) જોવામાં આવતાંજ અથવા ઉગામવામાં આવતાં પશુઓને ભય ઉત્પન્ન કરાવે છે, તેમ પોતનાં સર્વસ્વનો નાશ (કરવા)ની તૈયારી કરવામાં આવે, અથવા (તેવો નાશ કરવાનું) જાણવામાં આવતાં પશુ સમાન (પુરૂષો)ને (તે) ભય ઉત્પન્ન કરાવે છે. ૩૧.

‘એમ હોય તો યાદવોને એ પ્રમાણે (યુદ્ધની તૈયારી કરતાં) કેમ અટકાવ્યા?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેમ (યુદ્ધ) થતાં વૈર થાય, સજા ન થાય, કારણ કે શત્રુને જીતવો વિગેરે સજા નથી. તેથી હું હિત કરનારોજ છું’ એવા વિચારથી નીચેના શ્લોકમાં પહેલાં આરંભ કરેલી પોતાની ક્રિયા કહે છે:—

અહો યદૂન્સુસંરંઘાન્કૃષ્ણં ચ કુપિતં શનૈઃ ॥

સાત્ત્વયિત્વાહમેતેષાં શમમિચ્છન્નિહાગતઃ ॥૩૨॥

અહો! સારી રીતે (યુદ્ધ માટે) તૈયાર થએલા યાદવોને અને કોપેલા શ્રીકૃષ્ણને ધીરેધીરે શાંત કરી, આમની શાંતિ ઇચ્છતો હું આવ્યો. ૩૨.

અને શાંતિ કરનાર ઉપર (કૌરવોએ) કોપ કર્યો એ આશ્ચર્ય છે. યાદવો બધા સારી રીતે તૈયાર થએલા, એટલે હજીવાને તૈયાર થએલા અને (હજીવાની) શક્તિવાળા છે.

‘અદૃષ્ટને લીધે (કૌરવો) જાચી ગયા. (તેમાં) તમારું શું પુરૂષાતન ?’ એમ કહેવામાં આવે તો તે વિષયમાં ‘અને કોપેલા શ્રીકૃષ્ણને’ એમ કહે છે. ભગવાનના માત્ર વિચારથીજ સર્વ (કાર્ય) સિદ્ધ થાય છે તો પછી તે કોપેલા હોય ત્યારે તો કહેવુંજ શું ? ‘શ્રીકૃષ્ણ’ શબ્દથી ભક્તોને અધીન અથવા કાલરૂપ (કહેલા છે). તેથી અદૃષ્ટ વિગેરે તેમનેજ અનુકૂલ હોવાથી તે (કૌરવો)ને બધુંએ નિરૂદ્ધ છે. તે બધાને મેં ધીરેધીરે શાંત કર્યા, પરંતુ પોતાની શક્તિ પ્રકટ કરીને બલથી (શાંત કર્યા) નથી. તેમ કરવાનું પ્રયોજન ‘હું’ શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે આમણે (કૌરવોએ) અહંકારને લીધે (સાંજને) કેદ પકડેલો, અને હું તે (અહંકાર)નો અધિષ્ઠાતા છું. તેથી તેઓની શાંતિજ ઇચ્છતો હું અહિં આવ્યો. ૩૨.

અને તે શાંતિ વચનોથી થઈ નહિ, એવું (પોતાની) ક્રિયાનું પરિણામ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ત इमे मन्दमतयः कलहाभिरताः खलाः ॥

तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्मय्यान्मानिनोऽब्रुवन् ॥૩૩॥

તે આ મંદમતિવાળા કળાઓમાં આનંદ માનનારા અભિમાની ઠગોએ તેવાની મારી અવજ્ઞા કરીને મને દુષ્ટ વચનો વારંવાર કહ્યાં. ૩૩.

કારણ કે (કૌરવો) મંદમતિવાળા હતા.

‘ત્યારે લૌકિક યુદ્ધનો ઉદ્ધમ થતાં શાંત થશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કળાઓમાં આનંદ માનનારા’ વિશેષણ યોજેલું છે. પરસ્પરના કલહે કળાઓમાંજ અમિતઃ સંપૂર્ણ રીતે રતિઃ આનંદ છે જેઓનો તેવા છે, કારણ કે કળાઓ હોય ત્યારે તો યુદ્ધમાં મરણજ થાય છે, શાંતિ થતી નથી.

‘અંતર્યામીપણથી (તેમને એવી) પ્રેરણા કરવી જોઈએ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઠગોએ’ શબ્દ યોજેલ છે. મૂલ (સ્વરૂપ)ની ઇચ્છાથી અંતર્યામી તેઓને તેવી (કળાઓ કરવાની)જ પ્રેરણા કરે છે એવો (અર્થ છે),

‘છતાં પણ તમે શાંતિ માટે ઉદ્ધમ કર્યો, તેથી (તમારો) તેજ કરવું યોગ્ય છે’ એમ કહેવામાં આવે તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ‘તેવાની’ એટલે તેવું કર્મ કરનારની મારી (અવજ્ઞા કરી) અથવા ‘તત્’ એટલે તે વિષયમાં (મારી અવજ્ઞા કરી). (મારા ઉપદેશનો) અંગીકાર કરવામાં આવે તો વચનોથી અને (નજોનું) હિત કરનારાં આચરણ વિગેરેથી (તેઓને) સમજાવી શકાય. તેમ ન કરે તો (સમજાવી શકાય) નહિ. તેઓ તો (મારી) અવજ્ઞાજ કરે છે. ‘વારંવાર’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ફરીથી (તેમની) પરીક્ષા કરવી નથી. અવજ્ઞાથી (તેઓને) મનનો દોષ કહ્યો, અને દુર્માચાર દુષ્ટ વાક્યો તેઓએ કહ્યાં. આ વાણીથી કરેલો દોષ છે. (તેઓ) ‘અભિમાની’ હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ સમાધાન થવાનું નથી. ૩૩

‘આમનું વચન યોગ્ય હતું. ઉગ્રસેનનાં વચન તરીકે તમે પણ (તેઓને) કેમ એ પ્રમાણે કહ્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી ઉગ્રસેન સર્વ રાજાઓના અધિપતિ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે.

નોગ્રસેનઃ કિલ ત્રિભુર્મોજવૃણ્યન્ધકેશ્વરઃ ॥

શકાદયો લોકપાલા યસ્પાદેશાનુવર્તિનઃ ॥૩૪॥

ઈંદ્ર વિગેરે લોકપાલો જેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે તે ભોજ વૃણિય અને અંધકના અધિપતિ ઉગ્રસેન ખરેખર સમર્થ નથી. ૩૪.

પોતાથી (પોતે કહેલું) વચન નથી એમ જણાવવા ‘કિલ’ ‘ખરેખર’ શબ્દ યોજેલો છે. નામથીજ તે (ઉગ્રસેન)નું ઇશ્વરપણું પહેલાં સૂચવેલું છે, અને તેમાં પણ (તે) ત્રિભુઃ લૌકિક ધોરણ પ્રમાણે પણ શક્તિવાળો છે. તેવો ન હોત તો તેનો પુત્ર કંસ રાજા ન થાત. વળી હમણાં તે ભોજ વૃણિય અને અંધકોનો ઇશ્વર છે, (એ) ત્રણે પ્રકારના યાદવોનો પ્રભુ છે. ઉત્તરાર્ધથી (તેનું) અલૌકિક સામર્થ્ય કહેલું છે. ભગવાનની ઇચ્છાથી અથવા આજ્ઞાથી (લોકપાલો તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે) ‘હું સેવક સમીપમાં રહેતાં’ (૧૦-૪૨-૧૪)માંજ આનું વિવરણ કરેલું છે જેની એટલે ઉગ્રસેનની આદેશમ આજ્ઞા પ્રમાણે (લોકપાલો) વર્તે છે, એવો અર્થ છે. તેમ ન હોય તો જેમ ઇચ્છેલ હોય તેવાં વૃષ્ટિ વિગેરે ન થાય. ૩૪.

સુધર્માક્રમ્યતે યેન પારિજાતોઽમરાઙ્ગિપઃ ॥

આનીય મુજ્યતે સોઽસૌ ન કિલાધ્યાસનાર્હણઃ ॥૩૫॥

સુધર્મામાં જે કર્યા કરે છે, જે દેવોનાં વૃક્ષ પારિજાતને લાવીને તેનો ભોગ કરે છે તે આ ખરેખર રાજ્યાસનને યોગ્ય નથી. ૩૫.

વળી જે સુધર્મામાં કર્યા કરે છે. ઈંદ્ર વિગેરે પણ (તે સભાને) નમસ્કાર કરીને તે સભામાં બેસે છે, તેવી સભામાં કર્યા કરે છે, અને દેવોનાં વૃક્ષ પારિજાતને જીતી લીધેલું છે. તેની મર્યાદાનો નાશ કર્યો તેથી તેને પણ જીત્યું. ઈંદ્ર વિગેરેની કબુલિત ન હોય તો આ બે (કાર્ય) કેમ થાય? ‘આ ભગવાનની શક્તિ હતી’ એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે ભગવાનેજ ઉગ્રસેનમાં ઐશ્વર્યની કલા મૂકેલી હોવાથી મનુષ્યપણાંની પેઠે તે (ઉગ્રસેન)ને અધીન રહેવાનું પણ (ભગવાને) સ્વીકારેલું. અંગીકાર કરેલી ગ્લાનિથી દોષ થતો નથી.

આ અધિકાર વિનાનાઓને અમે (અમારી) સમાન બનાવ્યા અને રાજ્ય આપ્યું એમ જે (કૌરવોએ) કહેલું તે ઉત્તરાર્ધથી ખોટું ઠરાવે છે; કારણ કે બધા રાજા થતા નથી. જો એક (યાદવ) રાજ્ય (કરવાને) યોગ્ય ન હોય, તોજ તેઓનું વચન સત્ય થાય. તે (રાજ્ય કરવા)માં ભાગ્ય અને ક્રિયાશક્તિ કારણરૂપ છે. તેમાં પણ ક્રિયાશક્તિ કારણરૂપ છે; જેથી ઈંદ્રને જીતીને પારિજાત લાવીને તેનો ભોગ કરે છે.

‘તે શક્તિ હવે ઝાંખી થઈ જશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તે આ’ શબ્દો યોજેલા છે. તેજ ભગવાન હમણાં મારી સમીપ રહેલા છે. (તેથી) એમ (શક્તિ ઝાંખી થએલી) ન હોય ‘ખરેખર’ શબ્દથી ઠપકો દેવા માટે પ્રસિદ્ધિ કહેલી છે. ૩૫.

નીચેના શ્લોકમાં (યાદવોના) ભાગ્યની શ્રેષ્ઠતા કહે છે:—

यस्य पादयुगं साक्षाच्छीरुपास्तेऽखिलेश्वरी ॥

स नार्हति किल श्रीशो नरदेवपरिच्छदान् ॥૩૬॥

સર્વને વશ કરનારી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેમના બે ચરણોની સેવા કરે છે તે લક્ષ્મીના ઇશ, ખરેખર! રાજના ચિહ્નો (ધારણ કરવા) યોગ્ય નથી. ૩૬

સર્વનું ભાગ્ય લક્ષ્મીને અધીન છે, તેથી તે સર્વને વશ કરનારી છે. તે (લક્ષ્મી) પણ (પોતે) અધમ હોય તેવી રીતે ભગવાનના ચરણાવિંદની સેવા કરે છે. ‘સાક્ષાત્’ શબ્દથી આધિદૈવિકી લક્ષ્મી (જણાવેલી છે), પરંતુ દિવ્ય સ્ત્રીરૂપ (જણાવેલી) નથી તેમજ રાજ્યલક્ષ્મીરૂપ પણ (જણાવેલી) નથી. ‘આમર, પંખો, શંખ....’ એવું જે (શ્લોક ૨૬માં) કહ્યું તેને ખોટું ઠરાવવાનું કારણ કહીને, તે (કારણ) ફરીથી જણાવી તેને ઉત્તરાર્ધથી ખોટું ઠરાવે છે. આમર, પંખો વિગેરે રાજના ચિહ્નો છે. (તેમને માટે ઉગ્રસેન) લાયક ન હોય તો તેમની (કોરવોની) બેઠરકારીને લીધે ભોગ કરતો હોય. તેમ ન હોય (લાયક હોવા છતાં કોરવોની બેઠરકારીથીજ ભોગ કરતો હોય), તો ઇંદ્ર વિગેરેનું પણ તેમજ હોય. ૩૬

‘(રાજ્યચિહ્નો હવે) યાદવો પાસે રાખવાં નથા’ (શ્લોક ૨૭) એમ પણ જે કહ્યું, તે જો યાદવો પોતાથી સિંહાસનને યોગ્ય ન હોત તો (સત્ય) થાય એમ કહેવા, તે સિંહાસનને યોગ્ય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजोऽखिललोकपालैर्मौल्युत्तमैर्घृतमुपासिततीर्थतीर्थम् ॥

ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः श्रीश्रोद्धेम चिरमस्य नृपासनं क ॥૩૭॥

જેના સંખંધવાળી તીર્થોનાં તીર્થરૂપની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેવી જેમના ચરણકમલની રજ સર્વ લોકપાલો ઉત્તમ મસ્તકોથી ધારણ કરે છે, જેમની કલાની કલારૂપ બ્રહ્મા શંકર અને હું પણ તેમજ લક્ષ્મી જે (રજ)ને લાંબા સમયથી ધારણ કરીએ છીએ તેના આમને રાજ્યાસન ક્યાંથી (હોય)? ૩૭.

આ લોકપાલો આસપાસ, બ્રહ્મા ઉપર અને હું શેષ નીચે. આ દશ દિક્પાલો વચ્ચે પ્રભુ હોવા જોઈએ. તેજ ‘રાજ’ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે, અને

દિક્પાલો સંપૂર્ણ રીતે (પોતાની પાસે) અધમપણાની સ્થિતિ ધારણ કરે ત્યારે પ્રભુપણું થાય. આ (સ્થિતિ) તો બધાએ જોએલી હોવાથી, સિદ્ધ થએલી હોય તેવી કહેવામાં આવે છે. જેમના ચરણકમલની રજ સર્વ લોકપાલો, પહેલાં કહેલા બધાજ (ધારણ કરે છે). 'ઉત્તમ મસ્તકોથી' શબ્દથી (ધારણ કરવાનું) સાધન કહેલું છે. તેઓનું પણ ભગવદીયપણું સિદ્ધ થાય તે માટે, અથવા લૌકિક નિયમ પ્રમાણે સ્વામીની સેવામાં (તેમ કરવામાં આવે તે માટે તેઓ ધારણ કરે છે).

ઐશ્વર્યની શ્રેષ્ઠતા કહી, ધર્મની શ્રેષ્ઠતા કહે છે કે જેના (સંબંધવાળી) તીર્થોનાં પણ તીર્થરૂપ ગંગાની ઉપાસના થાય છે. 'બ્રહ્મા શંકર અને હું પણ જેમની કલાની કલારૂપ છીએ' શબ્દોથી કીર્તિ કહેલી છે. ભગવાનની કોઈક કલા જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને વિનાશ કરનારી છે. સત્ત્વ વિગેરે તેના ત્રણ અંશો છે. તે પૈકી બ્રહ્મા રજસ્સ શંકર તમસ્સ અને હું પૃથ્વીને ધારણ કરનારો હોઈ સત્ત્વ (અંશ) છું. 'તેમજ લક્ષ્મી' શબ્દથી શ્રીનૃ નિરૂપણ કરે છે. 'ચ' 'તેમજ' શબ્દથી અંદર રહેલા જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કહેલા છે. અમે બધાએ જેમની (જેમના ચરણકમલની) રજ મસ્તક ઉપર પધરાવીએ છીએ તેમને રાજ્યાસન ક્યાંથી હોય એવું (ઉલટો અર્થ) સૂચવનારું વચન છે. ૩૭

એ પ્રમાણે ઇચ્છેલો વિષય કહીને, નીચેના શ્લોકથી તેઓએ કહેલા અર્થનું સીધીરીતે ખંડન કરે છે:—

મુજતે કુરુભિર્દત્તં ભૂસ્વળં વૃણયઃ કિલ ॥

ઉપાનહઃ કિલ વયં સ્વયં તુ કુરુવઃ શિરઃ ॥૩૮॥

ખરેખર, કૌરવોએ આપેલો ભૂમિના દૂકડો વૃણિયો ભોગવે છે. અમે ખરે ખાસડું છીએ, કૌરવો પોતે તો માથું છે. ૩૮.

જેમણે (કૌરવોએ) આપેલ માત્ર ભૂમિનો દૂકડોજ છે. તેમાં પણ સ્વરૂપથી પણ (તે) હલકો છે અમે ખરે ખાસડું છીએ. (યાદવોની) શ્રેષ્ઠતા કહેલી હોવાથી (આ) ખોટું છે એ સ્પષ્ટજ છે. ૩૮.

'ત્યારે એમ હોવાથી શું કરવું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

૧ શ્રી સુખોદિનીમાં સમાજ કરેલો છે. અર્થ તો એવો છે કે જે રજના સંબંધવાળી તીર્થોનાં પણ તીર્થરૂપ ગંગાની ઉપાસના કરે છે. 'બધા' શબ્દ અખ્યાહાર છે. (લે)

૨ 'સંકર્ષણ તામસરૂપવાળા હોવાથી સત્ત્વ અંશવાળા કેમ કહેવાય?' એવી શંકાનો ઉત્તર આપેલો છે. તે શેષ હોઈ ભૂમિને ધારણ કરે છે તેજ ગુણની ગણના કરતાં તે સત્ત્વરૂપ છે એવો અર્થ છે. (લે)

અહો ऐश्वर्यमत्तानां मत्तानामिव मानिनाम् ॥

असम्बद्धा गिरो रूक्षाः कः सहेतानुशासिता ॥३९॥

આહો ! ગાંડાઓના જેવી અને અભિમાનીઓના જેવી એશ્વર્યથી છટ્ટી ગળેલાઓની સંબંધ વિનાની કઠોર વાણી કયો સજા કરનાર સહન કરે ? ૩૯.

તેઓનું વચન સહન ન કરવું જોઈએ પણ જે કરવાનું છે તે આગળ કહેશે. માન આપવા યોગ્ય (પુરૂષો) નાં વચન પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. લોકમાં પણ ગાંડાઓ માન આપવા યોગ્ય હોતા નથી, તેમાં પણ સત્તાને લીધે સદા ગાંડા બનેલાઓ (માન આપવા યોગ્ય નથી જ). ‘ બહારના વ્યવહારમાં (તેઓ) માન આપવા યોગ્ય હશે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ગાંડા બનેલ હોવાનું જાણવામાં ન આવવાથીજ તેવા (માન આપવા યોગ્ય) હોય છે એમ જણાવતાં ‘ ગાંડાઓના જેવી ’ શબ્દથી દૃષ્ટાંત કહે છે. ‘ હવ ’ ‘ જેવી ’ શબ્દનો આગળ પણ અને ‘ અભિમાનીઓના જેવી ’ એમ સંબંધ (લેવાનો) છે, પોતાનાજ વિષે બહુ ઉંચા મત ધરાવનારાઓ બહુ ગાંડા હોય છે, તેઓ સદાએ માન આપવા યોગ્ય હોતા નથી, એવાં બે દૃષ્ટાંતો કહેલાં છે. વળી (તેઓનાં) વચનો પણ અર્થના સંબંધ-વિનાના છે એમ ‘ સંબંધવિનાની કઠોર વાણી ’ શબ્દોથી કહેલ છે.

‘ વિરૂદ્ધ અર્થવાળી (વાણી) પણ સ્નેહથી (યોજેલી) ઉત્તેજન આપનારી થાય છે ’ તેથી તેવી આ નથી એમ જણાવવા ‘ કઠોર ’ વિશેષણ યોજેલું છે. તેને સહન કરવાનું વિવેકીઓ અને શક્તિવિનાનાઓ બંનેમાં સંભવે છે. અમે તો બંને (બેમાંથી કેાઈ) પ્રકારના નથી એમ ‘ સજા કરનાર ’ શબ્દથી કહે છે. લોકમાં સજા કરનારા અધિકારીઓએ તે સહન કરવી જોઈએ નહિ એવો (અર્થ) છે. ૩૯

ત્યારે શું કરવું જોઈએ તે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

अद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीत्यमर्षितः ॥

गृहीत्वा हलमुत्तस्थौ दहन्निव जगत्रयम् ॥४०॥

આજે પૃથ્વીને કૌરવ વિનાની કરીશ એવા વિચારથી ક્રોધ કરી ત્રણ જગતને બાળતા હોય તેમ (બલભદ્ર) હલ લઈ ઉભા થયા. ૪૦.

યાદવો કરતાં બધાએ કૌરવોની શ્રેષ્ઠતા તેઓએ કહી તેથી, (અને) ભગવાનના હાથથી મરણ પામેલાઓને સ્વર્ગ (પ્રાપ્ત) થાય છે તેથી, ભૂમિનેજ કૌરવવિનાની કરવાનું જણાવે છે. આરંભમાં મનમાં તેમણે ઉદ્વેગ કર્યો તે ‘ ક્રોધ કરી ’ શબ્દથી કહે છે. ‘ હલ લઈ ઉભા થયા ’ શબ્દોથી (તેમની) કાયાની (ક્રિયા) કહેલી છે.

તેમનો ઉદ્ધમ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો હોય એમ જણાવવા 'ત્રણ જગતને ખાગતા હોય તેમ' એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. કારણ કે જેમના મુખમાંથી અગ્નિ નીકળે છે અને ત્રણ ચક્ષુવાળા મહાદેવ નીકળે છે તેવા સંકર્ષણ પ્રલય સમયે તેવી રીતે ઉભા થાય છે, તે રૂપ તેમણે પ્રકટ કર્યું એવો અર્થ છે.

નીચેના શ્લોકમાં (તેમણે કરેલું) કાર્ય કહે છે:—

લાક્ષ્ણાગ્રેણ નગરમુદ્વિદાયં ગજાહ્વયમ્ ॥

વિચકર્ષ સ ગજાયાં પ્રહરિણ્યન્નમર્ષિતઃ ॥૪૧॥

કોપેલા તેમણે હસ્તિ નામવાળા નગરને ગંગામાં નાખવાની ઇચ્છાથી હલના છેડાથી ઉખાડી ખેંચ્યું. ૪૧.

શ્રીઓ અને ખાલકોને હણી શકાય નહિ તેથી, (અને) તે ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થએલા કૌરવોજ છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થવાના હોવાથી, નગરનેજ ઉખાડીને, બીજા જન્મમાં પણ તેવા (કૌરવ) ન થાય તે માટે ગંગામાં નાખવાની ઇચ્છાથી ખેંચ્યું (ઉખાડવાની અને ખેંચવાની) બે ક્રિયાઓ થઈ, ત્રીજી ક્રિયા અટકાવવા 'ચ' શબ્દ યોજેલ છે. ફેંકવામાં વિલંબ થવાનું કારણ 'કોપેલા' વિશેષણથી કહેલું છે. ઘણો ક્રોધ થવાને લીધે (ફેંકવાનું) કર્યું નહિ. અથવા વિચાર ન કર્યો એમ દર્શાવવા ('કોપેલા' શબ્દ યોજેલો છે), ફેંકવાનો સંકલ્પ (કર્યા)નું કારણ (તેથી કહેલું છે) ૪૧.

'આટલાથી (કૌરવોને) શિક્ષા કેમ થઈ' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકો કહે છે:—

જલયાનમિવાઘૂર્ણં ગજાયાં નગરં પતત્ ॥

આકુળ્યમાણમાલોક્ય કૌરવા જાતસમ્ભ્રમાઃ ॥૪૨॥

તમેવ શરણં જગ્મુઃ સકુટુમ્બા જિજીવશઃ ॥

સલક્ષ્મણં પુરસ્કૃત્ય સામ્બં પ્રાજ્ઞલયઃ પ્રમુમ્ ॥૪૩॥

જલમાં ફરતી નોકાની પેઠે ગંગામાં પડતા નગરને સર્વ તરફથી હાલતું (અને) ખેંચાતું જોઈને ભય પામેલા કૌરવો હાથ જોડી લક્ષ્મણ સાથે સાંખને આગળ કરીને જીતવાની ઇચ્છાથી કુટુંબ સાથે તેજ પ્રભુને શરણુ ગયા. ૪૨ ૪૩.

આ સર્વ તરફથી ઘૂર્ણા હાલવાનું થતું હતું જેમાં તે આઘૂર્ણ સર્વ તરફથી

૧. પાંચમા સ્કંધના પંદરમા અધ્યાયમાં આ કહેલું છે. (લે)

* મૂળ શ્લોકમાં 'સ'ને બદલે 'ચ' પાઠ આચાર્યશ્રીએ લીધેલો જણાય છે.

હાલતું નગર (જોયું). ‘ ગંગામાં પડતું ’ એવું જૂઠું વાક્ય અંતે અત્ પ્રત્યયવાળું (વર્તમાન કદંતની) ક્રિયા (દર્શાવનારું છે). (આ વાક્યથી) મરણુ અવશ્ય થવાનું જ્ઞાન તથા મરણુ જણાવ્યા. તે વિષયનું ખીજું કારણ નથી એમ જણાવવા, કૌરવોએ બલભદ્રનું કાર્ય જોયું એમ ‘ જેઞ્ચાતું ’ શબ્દથી કહેલું છે (તેઓ) કૌરવો હોવાથી (તેમનામાં) સ્વાભાવિક દોષ ન હતો. ‘ જાતસમ્ભ્રમાઃ ’ એટલે ભય પામેલા. આથી (તેઓનો) અહંકાર જતો રહ્યો એમ કહેલું છે. તેથી દોષ જતો રહેવાથી અને ગુણ હોવાથી, (કૌરવો) તેમનેજ શરણુ ગયા. ‘ કુટુંબ સહિત ’ શબ્દથી સર્વ એક મતના હોવાનું જણાવેલું છે. (તેઓનો) મોક્ષ થવાનો નથી, એમ જણાવવા ‘ જીવવાની ઇચ્છાથી ’ શબ્દ યોજેલ છે (પ્રહાર કરવાનું) કારણ હોય ત્યાંસુધી શરણુ ગતિનો (બલભદ્ર) સ્વીકાર પણ કરે નહિ, તેથી ‘ લક્ષમણ સાથે (સાંબને આગળ કરીને) ’ શબ્દથી તેઓ ભાર્યા સાથે સાંબને લઈ આવ્યાનું કહેલું છે. (સલક્ષ્મણમ્ એટલે) લક્ષમણ સાથે. હાથ જોડવાનું વિનંતિ કરવા કરેલું.

‘ (કૌરવોએ) હલકાઈ કેમ સ્વીકારી ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ પ્રભુને ’ શબ્દ યોજેલ છે. ૪૨-૪૩.

તેઓ પહેલાં ભગવાન (બલભદ્રને)ને માત્ર વાર્તા લઈ આવનારા જણતા હતા. પછી (તેમણે) ક્રોધ કર્યો ત્યારે ભય પામી નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી સ્તુતિ કરે છે:—

રામ રામાશિલાધાર પ્રભાવં ન વિદામહે ॥

મૂઢાનાં નઃ કુબુદ્ધીનાં સન્તુમર્હસ્યધીશ્વરઃ ॥૪૪॥

હૈ રામ ! હૈ રામ ! હૈ સર્વના આધાર ! અમે (આપનો) પ્રભાવ જાણુતા નથી. (આપ) મોટા ઇશ્વર અમે દુષ્ટબુદ્ધિવાળા મૂઢોને ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો. ૪૪.

पूर्वं कृतापराधस्य क्षमापनमिद्वोच्यते ॥

क्रीडार्थं तत्र हेतुर्महत्त्वं चापि सान्त्वने ॥૮॥

પહેલા કરેલા અપરાધની અહિં ક્ષમા કરવાનું કહેવામાં આવે છે. (શ્લોક. ૪૪) તેનું કારણ (જગતની ઉત્પત્તિ વિગેરે) ક્રીડામાટે કરેલી હોવાનું છે (શ્લોક. ૪૫), અને (બલભદ્રનું) સાંત્વન થવાનું કારણ પણ (તેમની) મોટાઈ છે (શ્લોક. ૪૬)

अन्यार्थं च समारम्भः शरणं च वयं गताः ॥

અને ક્રોધ ખીજા (ને બોધ આપવા) માટે હોય છે (શ્લોક. ૪૭), અને અમે (કૌરવો) શરણુ આવેલા છીએ. (શ્લોક. ૪૮). કા. ૮૩

તે પૈકી અપરાધની ક્ષમા કરવાના પાંચ કારણો આ શ્લોકમાં કહે છે. (૧) (રામ) રમણરૂપ હોવાથી પ્રેમથી (હે રામ! હે રામ! એમ) બે વાર સંબોધન કરે છે. આ પણ (ક્ષમા કરવાનું) કારણ છે, પરંતુ ભગવાનનો ગુણ છે. (૨) હે સર્વના આધાર! અમે આપનો આશ્રય રાખનારા છીએ (તેથી ક્ષમા કરો), કારણ કે જેનો જે આશ્રય રાખે છે તે તેના અપરાધને ગણતો નથી. (૩) 'અમે (આપનો) પ્રભાવ જાણતા નથી' શબ્દોથી અજ્ઞાન પણ (ક્ષમા કરવાનું) કારણ હોવાનું કહે છે. જે કે (આપનો) સ્વાભાવિક પ્રભાવ અમે જાણીએ છીએ, છતાં પણ અહિં આપ (તે) પ્રકટ કરશો એમ જાણતા ન હતા; કારણ કે અવતારોમાં સર્વ સ્થિતિ જેની પ્રતિજ્ઞા કરેલી તેટલીજ જાણત-પૂર્ણ કરેલી છે. (૪) 'આવો વિષય પણ પ્રતિજ્ઞાથી સિદ્ધ થએલોજ છે. તેથી તમે કેમ જાણતા ન હતા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મૂઠાને' શબ્દ ચોંટાળે છે. 'વિચાર વિનાનાને' એવો (તેનો અર્થ છે). (૫) '(તમે) બધા વિચાર વિનાના કેમ હો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટબુદ્ધિવાળા' વિશેષણ ચોંટાળે છે. કેટલાકોએ કહ્યું, છતાં પણ દુષ્ટબુદ્ધિવાળા હોવાથી અમે માન્યું નહિ, એવો અર્થ છે.

बुद्धिर्न शुद्धा नो शास्त्रं नापि ज्ञानं स्वतः क्वचित् ॥८॥

प्रभुः स्वामी भवांश्चापि धारकः क्षन्तुमर्हति ॥

(૧) (અમારી) બુદ્ધિ શુદ્ધ નથી (૨) શાસ્ત્ર (જાણતા) નથી તેમજ (૩) પોતાથી (અમને) કાઢવાર જ્ઞાન થએલ નથી.^૧ (૪) પ્રભુ સ્વામી છે અને (૫) આપ પણ આધાર (હોય)^૨ ક્ષમા કરો. કા. ૬૩. ૪૧.

વળી અમારે એવી (ક્ષમા કરવાની) પણ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ નહિ, કારણ કે જગત્ આપનુંજ લીલા (કરવા)નું સ્થાન છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે—

स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः ॥

लोकान्क्रीडकानीश क्रीडतस्ते वदन्ति हि ॥४५॥

આશ્રય વિનાના આપ એકજા (જગતની) સ્થિતિ ઉત્પત્તિ અને નાશના કારણ છો, કારણ કે હે ઇશ! ક્રીડા કરતા આપના લોકો રમકડાં છે એમ કહે છે. ૪૫.

૧. કારિકાના આ પૂર્વાર્ધથી ક્ષમા કરવાના કૌરવોમાં રહેલ ત્રણ કારણો છેલ્લેથી અનુક્રમે જણાવેલ છે, (એટલે પાંચમું, ચોથું અને ત્રીજું કારણ કહેલાં છે) (લે).

૨. બલભદ્રમાં રહેલ ક્ષમા કરવાના બે કારણો અનુક્રમે કહેલાં છે. (પહેલું અને બીજું કારણ કારિકાના ઉત્તરાર્ધથી અનુક્રમે કહેલાં છે) (લે).

પોતાનીજ અંદર સ્થિતિવાળા એકથીજ (જગતની) ઉત્પત્તિ વિગેરે કરવામાં આવે છે. તે વિષયમાં તે પ્રમાણે કરવાનું પ્રયોજન લીલા છે. તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. 'હે ઇશ !' એ સંબોધન એમ જણાવે છે કે તેમ ન હોત (લીલા કરવી ન હોત) તો (ઉત્પત્તિ વિગેરે) ન કરત. ક્રીડનકાઃ એટલે યંત્રો વિગેરે (રમકડાં). 'ક્રીડા કરતા આપ' શબ્દોથી બીજાની ક્રીડા માટે (ઉત્પત્તિ વિગેરે કરતા હશે) એવો મત ખોટો જણાવેલ છે. વ્યાસ વિગેરે 'કહે છે' એમ પ્રમાણ કહેલું છે. વળી આ વૃત્તાંત યોગ્ય છે, કારણ કે પૂર્ણ હોય તેમની બીજા પ્રકારે પ્રવૃત્તિ યોગ્ય નથી. ૪૫.

વળી સરખા હોય તેમને કરવામાં આવે છે, પરંતુ મગતરાં જેવાને (કરવામાં આવતી) નથી. તેથી (અમે) ઘણાં નજીવાં હોવાથી અમારા ઉપર ક્રોધ (કરવો) યોગ્ય નથી, એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

ત્વમેવ મૂર્ધ્નીદમનન્ત લીલયા ભૂમન્ડલં વિભર્ષિ સહસ્રમૂર્ધન ॥

અન્તે ચ યઃ સ્વાત્મનિ રુદ્ધવિશ્વઃ શેષેઽદ્વિતીયઃ પરિશિષ્યમાણઃ ॥૪૬॥

હે એક હજાર માથાવાળા ! હે અનંત ! આપજ આ ભૂમંડલને લીલાથી માથાં ઉપર ધારણ કરો છો, અને જેમણે અંતે પોતાની અંદર વિશ્વને લીન કરેલું છે તેવા બાકી રહેનારા આપ એકલા જ બાકી રહો છો. ૪૬.

આ નગરની શી વાત (કરવી) ? હે અનંત ! પચાસ કરોડ (યોજનના) વિસ્તારવાળું આ ભૂમંડલ આપ લીલાથી એક માથાં ઉપર ધારણ કરો છો. તેવા એક હજાર માથાંવાળા આપ છો.

(આથી બલભદ્રનું) ભૂમંડલથી અધિક માત્ર કદજ સિદ્ધ થયું, (પણ) આપકપણું સિદ્ધ થયું નહિ, તેથી 'હે અનંત !' એવું સંબોધન કરેલું છે. (ભૂમંડલને આપ) માત્ર બીજાની પ્રેરણાથી ધારણ કરો છો એવું નથી, પરંતુ પોતાની રૂચિથી (ધારણ કરો છો); જેથી અંતે પોતાની અંદર વિશ્વને લીન કરો છો, કારણ કે તેવા આપ એકલા 'શેષ' બાકી રહો છો, કેમકે આપ પોતેજ બાકી રહેનારા છો. તેથી આપનું નામ 'શેષ' છે એવો ભાવ છે. ૪૬

એવી રીતે પણ મોટાએ ઘણા તુચ્છ પ્રતિ ક્રિયાનું પ્રદર્શન (બલનો પ્રયોગ) કરવું યોગ્ય નથી એમ કહી, નીચેના શ્લોકમાં (બલભદ્રે) કરેલા કેાપનો બીજા પ્રકારે ઉપયોગ કહે છે:—

કોપસ્તેઽસ્થિલશિક્ષાર્થે ન દ્વેષાન્ન ચ મત્સરાત્ ॥

મૃહ્ણતો ભગવત્સત્ત્વં સ્થિતિપાલનતત્પરઃ ॥૪૭॥

ભગવાનનું સત્ત્વ ધારણ કરનારા આપનો કોપ સર્વને શિખામણ આપવા હોય છે, દ્વેષથી હોતો નથી અને ઇર્ષ્યાથી પણ હોતો નથી. (તે) મર્યાદાનું પાલન કરવામાં તત્પર હોય છે. ૪૭

લોકમાં બે પ્રકારે કોપ થાય છે (૧) શત્રુ ઉપર (દ્વેષથી) અથવા (૨) સરસાઈ સહન ન થવાથી મોટા (પુરુષ) ઉપર (ઈર્ષ્યાથી). આલુ પ્રસંગમાં તે બંને (બેમાંથી એકે) નથી, પરંતુ શિખામણ આપવા માટેજ (કોપ કરેલો) છે. બધાએ ભગવાનના બાલકો છે એમ જણાવવા 'સર્વને' શબ્દ યોજેલ છે. તેનું (આપનો કોપ શિખામણ આપવા હોવાનું) કારણ 'ભગવાનનું સત્ત્વ ધારણ કરનારા' વિશેષણથી કહેલું છે. (ભગવાનનું એટલે) બીજા ગુણો સાથે નહિ બળેલું. તેનું ન હોય (બીજા ગુણો સાથે બળેલું હોય), તો કળાઈ ગયેલું હોય. અને 'મર્યાદાનું પાલન કરવામાં તત્પર' શબ્દથી સત્ત્વનું ભારે પ્રયોજન કહેલું છે. બીજા પ્રકારે (ભગવાનનું સત્ત્વ ધારણ કરેલું ન હોય તો) જગતની મર્યાદાનું પાલન ન થાય. ૪૭ નીચેના શ્લોકમાં શરણુ જવાની પ્રાર્થના કરવા માટે નમન કરે છે:—

નમસ્તે સર્વભૂતાત્મન સર્વશક્તિધરાવ્યય ॥

વિશ્વકર્મન્નમસ્તેઽસ્તુ ત્વાં વયં શરણં ગતાઃ ॥૪૮॥

હે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા! આપને નમસ્કાર. હે સર્વ શક્તિ-ઓને ધારણ કરનાર! હે અવિનાશી! હે વિશ્વ રચનાર! આપને નમસ્કાર હો. અમે આપને શરણુ આવ્યા છીએ. ૪૮.

માત્ર નમન (કરવા)થી કૃપા કરવા યોગ્યને (નમસ્કાર). આત્મા થોડાથી પણ પ્રસન્ન થાય છે તેથી 'હે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા' એવું સંબોધન (કરેલું છે). અમે વિગેરેની તામસ શક્તિઓ પણ આપનીજ છે એમ જણાવવા 'હે સર્વ શક્તિઓને ધારણ કરનારા!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). (આથી) એમ કહેલું છે કે અમારું બધું અને ધર્મ તથા અધર્મ પણ આપ છે.

'એમ હોય તો અમારા (કૌરવોના) દોષનો સંબંધ (આપને) થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે અવિનાશી!' એમ કહેલું છે. વળી આ શહેરનો નાશ થતાં ફરીથી પણ (આપને) આ કરવાનું થશે, એવા અભિપ્રાયથી 'હે વિશ્વ રચનાર!' એવું સંબોધન (કરેલું છે.) વિશ્વ છે કાર્ય જેમનું તેવા (આપ છે). બીજા કોઈ સમયે પણ અપરાધ ન થાય તે માટે 'આપને નમસ્કાર હો' શબ્દોથી નમન (કરવા)ની પ્રાર્થના કરે છે. એવી રીતે (બલભદ્રને) પ્રસન્ન કરીને, 'અમે આપને શરણુ આવ્યા છીએ' એમ કહે છે. ૪૮.

તેઓએ પોતાનો અભિપ્રાય બહાર્યો તેથી (બલભદ્ર) પ્રસન્ન થયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

एवं प्रपन्नैः संविग्नैर्वेपमानायनैर्बलः ॥

પ્રસાદિતઃ પ્રસન્નોડસૌ મા મૈદ્વેત્યમયં દદૌ ॥૪૯॥

એવી રીતે શરણે આવેલા, ભય પામેલા અને જેમનું સ્થાન હાલતું હતું તેવાઓએ પ્રસન્ન કરેલા તે બલભદ્ર પ્રસન્ન થયા, (અને) ‘ભય ન પામે’ એમ તેમણે (તેઓને) અભય આપ્યું. ૪૯.

(૧) શરણે આવવું એ (પ્રસન્ન કરવાનો) ઉપાય છે. (૨) ‘ભય પામેલા’ એટલે મનમાં પહેલાના ગુણ (અહંકાર) વિનાના. (૩) ‘હાલતું હતું’ અર્થે સ્થાન ઘર અને શરીર જેઓનું’ એ વિશેષણથી ભય (પામવા)નું કારણ, અને શરીરમાં ગર્વ નહતો એમ કહેલું છે. તેથી ત્રણ પ્રકારે ઉત્તમ ગુણવાળાઓએ પ્રસન્ન કરેલા (બલભદ્ર) પ્રસન્ન થયા. તેમણે પ્રસન્નતાનું કાર્ય કર્યું એમ “‘ભય ન પામે’ એમ તેમણે (તેઓને) અભય આપ્યું” શબ્દોથી કહેલું છે. વાણીની સાથે કાયાનું (કાર્ય) કર્યા વિના, માનસિક અભય આપ્યું. ૪૯.

ભયને લીધે કન્યા આપી નહતી એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં દાયજ્ઞે આપ્યાનું કહે છે:—

दुर्योधनः पारिवर्हं कुञ्जरान्षष्ठिहायनान् ॥

ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरङ्गमान् ॥૫૦॥

દુર્યોધને સાઠ વર્ષના બારસો હાથીઓ અને બાર અયુત (૧,૨૦,૦૦૦) ઘોડાઓ દાયજ્ઞમાં આપ્યા. ૫૦.

સાઠ વર્ષના એટલે પૂરા (બધા) સંવત્સર (જીવેલા), એક હજાર અને બસો હાથીઓ અને બારજ^૧ અયુત (૧૨×૧૦૦૦૦) ઘોડાઓ (આપ્યા). ૫૦.

रथानां षट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसाम् ॥

दासीनां निष्ककण्ठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥૫૧॥

પુત્રી ઉપર પ્રેમવાળાઓ તેણે સુવર્ણના સૂર્ય જેવા તેજસ્વી છ હજાર રથો, (અને) સુવર્ણની કંઠીઓવાળી એક હજાર દાસીઓ (દાયજ્ઞમાં આપી. શ્લોક ૫૦) ૫૧.

સુવર્ણના સંબંધવાળા (બનેલા) રથો (આપ્યા), એમ બલભદ્ર (ઉપર)નો પ્રેમ સૂચવેલો છે (રથો) ‘સૂર્યના જેવા તેજસ્વી’ (હોઈ) સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ.

૧ ‘અયુતમ્’ એમ એકવચન નહિ કહેતાં, ‘અયુતાનિ’ બહુવચન થોડું છે, તેથી ‘બાર’નો તેની સાથે પણ સંબંધ છે. (લે)

હતા. (૧) મહિનાઓ, (૨) વર્ષો અને (૩) ઋતુઓ સેંકડા વિગેરેની સંખ્યાથી પ્રસન્ન કરી,^૧ એમ કાલને ત્રણ પ્રકારે સંતોષ આપ્યો. મહાદેવનો અવતાર સાંખ, બલભદ્ર અને ક્રોધ ત્રણેને પ્રસન્ન કર્યા. ઉત્તરાર્ધથી એક હજાર દાસીઓથી અંબા (પાર્વતી)ને પ્રસન્ન કર્યા(નું કહેલું છે). ‘પુત્રી ઉપર પ્રેમવાળાએ’ શબ્દથી દાન કરવામાં તેનો એવો અભિપ્રાય કહેલો છે કે જો દાન કરવામાં ન આવે તો કદાચ તેઓ (યાદવો) પુત્રી ઉપર ક્રોધ કરે. ૫૧.

તેઓનો પ્રભિષેક કરીને, નીચેના શ્લોકમાં બલભદ્રે તે અંગીકાર કર્યાનું કહે છે:—

પ્રતિગૃહ્ય તુ તત્સર્વે ભગવાન્ સાસ્વતર્ષભઃ ॥

સસુતઃ સસ્નુષઃ પ્રાયાત્સુહૃદ્ભિરનુમોદિતઃ ॥૫૨॥

વૃણુવોના સ્વામી ભગવાન તો તે સર્વ ગ્રહણ કરીને, મિત્રોનું અનુમોદન પામી પુત્ર સાથે અને પુત્રવધૂ સાથે (દ્વારકા) ગયા. ૫૨.

દાનની પસંદગી દર્શાવ્યા (તે) ગ્રહણ કર્યાનું કહેલું છે. પોતે (તેઓને) અભય આપ્યું અને તેઓએ આપેલું પોતે ગ્રહણ કર્યું. ‘તે સર્વ’ શબ્દથી સંકેત ન રહેવાથી તેમની (બલભદ્રની) શુદ્ધ પ્રીતિ સિદ્ધ કરેલી છે. તે (શુદ્ધ પ્રીતિ થવા)નું કારણ દાન નહતું, પરંતુ પોતાની બાબતોએ ‘ભગવાન’ અને તેઓની બાબતોએ ‘વૃણુવોના સ્વામી’ હોવાનું હતું^૨ તે ભક્તોના સ્વામી છે. બીજા જીવો અપરાધી જ હોય છે, તેથી તેવા પ્રકારના (ભક્તો)નો અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો ભક્તિમાર્ગનો નાશ થાય. (બલભદ્રે) પોતે તે (દાયજો) લીધો નહતો, એમ ‘પુત્ર સાથે’ અને ‘પુત્રવધૂ સાથે’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘મિત્રોનું અનુમોદન પામી’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (બલભદ્રના) પરાક્રમથી વૈર થયું નહતું. ૫૨. બલભદ્રમાં (આવેશ કરી કરેલું) ચરિત્ર (ભગવાનમાં) પાછું આવ્યું^૩

૧ બારની સંખ્યાથી મહિનાઓને પ્રસન્ન કર્યા. વર્ષમાં સાઠની સંખ્યાથી પ્રભવ વિગેરે સંવત્સરોને પ્રસન્ન કર્યા (કારણ કે સંવત્સર સાઠ છે), છત્રી સંખ્યાથી ઋતુઓને પ્રસન્ન કરી (લે) (૧૨×૧૭૦) હાથીઓ. ૬૦૦૦ રથો હોવાથી ૬×૧૦૦૦ એમ છત્રી સંખ્યાથી ઋતુઓ પ્રસન્ન કરી.

૨ બલભદ્રમાં શુદ્ધ પ્રેમ થવાનું તેમના સંબંધનું કારણ ‘ભગવાન’ શબ્દથી જણાવ્યું. કૌરવોના સંબંધનું બલભદ્રમાં શુદ્ધ પ્રેમ થવાનું કારણ ‘વૃણુવોના પતિ’ શબ્દથી જણાવ્યું. (લે) બલભદ્ર ભગવાન હોવાથી તેમનામાં કૌરવો માટે શુદ્ધ પ્રેમ થયો, કૌરવો વૃણુવ હોવાથી તેમનામાં બલભદ્રનો શુદ્ધ પ્રેમ થયો એવો અર્થ છે.

૩ ભગવાને બલભદ્રમાં આવેશ કરીને કરેલું નિરોધરૂપ ચરિત્ર પોતાના સ્થાનમાં એટલે ભગવાનમાં પાછું આવ્યું એમ કહેલું છે. ચાર અધ્યાયમાં બલભદ્રમાં આવેશ કરી ભગવાને ચરિત્ર

એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે, કારણ કે તેમ ન થાય તો ‘બલભદ્ર નંદના નેસડે ગયા ત્યારે....’ (ઉત્તરાર્ધ અ. ૧૭ શ્લોક ૧)માં જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભગવાનને કંઈક કરવાનું આવી પડવાની શંકા થાય:—

તતઃ પ્રવિષ્ટઃ સ્વપુરીં હલાયુધઃ સમેત્ય બન્ધૂનનુરક્તચેતસઃ ॥

શશંસ સર્વં યદુપુજ્જવાનાં મધ્યે સભાયાં કુરુષુ સ્વચેષ્ટિતમ્ ॥૫૩॥

પછી પ્રેમયુક્ત ચિત્તવાળા બંધુઓને મળીને પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરેલા હલાયુધે સભામાં ઉત્તમ યાદવોની મધ્યમાં કૌરવો પ્રતિ પોતે કરેલું કાર્ય બંધું કહ્યું. ૫૩.

‘પોતાના નગરમાં’ એટલે દ્વારકામાં (બલભદ્રે) વિચાર કર્યા વિના પ્રવેશ કર્યો એમ જણાવવા ‘હલાયુધે’ શબ્દ યોજેલ છે. સર્વને (પોતે આવ્યાનું) જણાવીને સારી રીતે શણગારેલા નગરમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ, (તેમ ન કર્યું અને) વિવાહના પ્રસંગે કળઓ અથવા મૈત્રી કરવાં ન જોઈએ (તે) બંને કર્યાં, તેથી વિચાર ન કર્યાનું (કહેલું છે). વિચાર કરેલ નહિ હોવાથી નગરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી બંધુઓને મળ્યાં. (તેમાં) બંધુઓની અનુમતિ ન હોવાનું (જાનેલ) નહિ એમ જણાવવા ‘પ્રેમયુક્ત ચિત્તવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. (તેમને મળ્યા) અને પોતાનું પરાક્રમ અને તે પ્રસંગે નગરને જે અવારૂંપ પોતાનું કાર્ય પોતેજ કહ્યું. ૫૩

તે ચરિત્ર સર્વ શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અद्यापि च पुरं हेतत्सूचयद्रामविक्रमम् ॥

समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायामनु दृश्यते ॥૫૪॥

અને હજી આ નગર બલભદ્રનું પરાક્રમ સૂચવતું ગંગાના કાંઠે કાંઠે દક્ષિણ તરફથી ઘણું ઉંચું જોવામાં આવે છે. ૫૪

‘આ’ એટલે હરિતનાપુર ગંગાયાં ગંગાની પાસે અથવા જાણે કે ગંગાની વચ્ચે હોય તેવું (દેખાય છે). તે તેનું કુદરતી રૂપ નથી એમ ‘બલભદ્રનું પરાક્રમ સૂચવતું’ શબ્દથી કહેલું છે. તેથી દક્ષિણ તરફથી ઘણું ઉંચું છે. કાંઠાનું સ્થાન, કાંઠાનો પ્રદેશજ ઉંચો હોય છે, પરંતુ બીજો (પ્રદેશ ઉંચો) હોતો નથી. આ તો

કેલું, હવે પોતે જ કરશે એવો અર્થ છે. આ શ્લોકમાં બલભદ્રે વિચાર કર્યો નહિ એમ કહીને, તેમનામાં આવેશ રહ્યો નહિ એમ સૂચવેલું છે. તેથી શ્લોકનું તાત્પર્ય (આવેશ) પાછો આવવાનું છે એવો ભાવ છે. (લે)

૧. મોટા પુરૂષે પોતાનું પરાક્રમ પોતે કહેવું ન જોઈએ. ‘તેથી પણ બલભદ્રે વિચાર કર્યો ન હતો’ એટલું અભ્યાસાર છે. (લે)

(તેથી) ઉલટું છે, તેથી બલભદ્રના પરાક્રમને સૂચવનારું થાય છે. 'હસ્તિ નામનું નદીથી તણાઈ જતાં' એમ બારમામાં કહેશે, તેથી દર્શનમાં વિરોધ* છે એવી શંકા કરવી નહિ. (શુકે પરિક્ષિતને) ભાગવતની કથા કહી ત્યારે તો દેખાતુંજ હતું. ૫૪

ઇતિ શ્રીમદ્ભક્તમણુ ભદ્રના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધમાં ઓગણીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અથ વિંશોઽધ્યાયઃ ॥ અધ્યાય વીસમો.

સાત્ત્વિકાનાં નિરોધે તુ મુખ્યો નારદ ફૈરિતઃ ॥

અતસ્તસ્યાપિ વક્તવ્યં પૂર્વબુદ્ધેર્નિવારણમ્ ॥૧॥

ભક્તિમાર્ગાનુરોધસ્ય પૃથક્ત્વં સ્યાદ્યતઃ સ્ફુટમ્ ॥

સાત્ત્વિકાના નિરોધમાં તો નારદ મુખ્ય કહેવાએલો છે તેથી તેની પણ પહેલાંની બુદ્ધિને^૧ અટકાવવાનું કહેવું જોઈએ, જેથી^૨ ભક્તિમાર્ગને અનુકૂલ હોય તેના સંબંધમાં પણ (ભક્તિ અને નિરોધનું) જૂઠાપણું^૩ સ્પષ્ટ થાય. કા. ૧

વિંશે નારદદષ્ટાનાં કૃપ્ણાનાં ચરિતં મહત્ ॥૨॥

અલૌકિકત્વસિદ્ધ્યર્થં નિરોધે વિનિરૂપ્યતે ॥

વીસમા (અધ્યાય માં) નારદે દર્શન કરેલ શ્રીકૃષ્ણનાં ઉત્તમ ચરિતનું અલૌકિક-પણું સિદ્ધ થાય તે માટે નિરોધમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે કા. ૨

પ્રકીર્ણકે પ્રકરણે ન સજ્જતિરિદ્ધોચ્યતે ॥૩॥

તથાપિ સામ્બકથને સમાયાતસ્તથાકરોત્ ॥

છટાં છવાયાં પ્રકરણમાં અહિં સંગતિ કહેલી નથી, છતાં પણ સાંખ (નો વૃત્તાંત) કહેવા આવેલાએ તે પ્રમાણે કર્યું કા. ૩

* હસ્તિનાપુર દક્ષિણથી જાયું થએલું દેખાતું નથી. તેથી ઉપર કહ્યું તેથી વિરુદ્ધ દેખાવાથી, એ ખોટું જણાય છે એવી શંકા ન કરવી. એવો ભાવ છે.

૧ 'પહેલાંની બુદ્ધિને અટકાવવાનું' એટલે 'પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવવાનું' (લે)

૨ 'જેથી' એટલે પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવ્યાનું કહેવાથી (લે)

૩ (ભગવાનમાં) આસક્તિ તો નારદને પહેલાં પણ હતી. સ્નેહ ભક્તિ છે તેની સાથે પ્રપંચનું વિસ્મરણ હોય ત્યારે નિરોધ થાય, એવું ભક્તિ અને નિરોધમાં જૂઠાપણું છે. નારદને પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવ્યાનું કહેવામાં આવે તેથી તે ભેદ સ્પષ્ટ થાય, એવો અર્થ છે (લે)

આન્ત્યમાવાય મગવાન્બોધયામાસ તાદશમ્ ॥૪॥

નિરોધસ્તેન સંસિદ્ધઃ સાત્ત્વિકાનામતઃ પરમ્ ॥

બ્રાંતિ ન થાય તે માટે ભગવાને તેના (નારદ)ને બોધ આપ્યો તેથી અહિંથી સાત્ત્વિકોનો નિરોધ સિદ્ધ થયો. કા. ૪૬

ગયા અધ્યાયમાં સાંભળેલો વૃત્તાંત જાણાવવા આવેલા નારદને, 'શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ પ્રમાણે ભગવાન દોષવિનાના અને પૂર્ણગુણવાળા દેહવાળા છે, અને લોકમાં પુત્રને હણી તેના જનાનામાંથી ઘણી સ્ત્રીઓ લઈ આવ્યા છે' એવો શાસ્ત્ર અને લોકમાં વિરોધ હોવાની શંકા થતાં, તે વિરોધ પોતાની દૃષ્ટિથી સિદ્ધ કરવા, (અને) પછી (એમાંથી) એકનો નિર્ણય કરવા, તેણે પોતેજ જે (ભગવાનનો ગૃહસ્થાશ્રમ) જોવાની પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

નરકં નિહતં શ્રત્વા તથોદ્વાહં ચ યોગિતામ્ ॥

કૃષ્ણેનૈકેન વહ્નીનાં તદિદ્દષ્ટુઃ સ્મ નારદઃ ॥૧॥

નરકને હણાએલો. તેમજ એક શ્રીકૃષ્ણે ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કર્યાનું સાંભળીને નારદ તે જોવાની ઇચ્છાવાળો થયો. ૧.

કેટલાક તો અહિં સુધીનું અને (આ) પહેલાના તેત્રીસ અધ્યાયોનું સાત્ત્વિક પ્રકરણ (હોવાનું) કહે છે, કારણ કે સાત્ત્વિકોમાં નારદ મુખ્ય હોવાથી ત્યાં તેનું નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે તેમાંજ અગીઆર અગીઆર અધ્યાયોથી તેઓએ પેટા-પ્રકરણની વ્યવસ્થા કરેલી છે કામનાવિનાના અને કામનાવાળા એવા ભેદથી સાત્ત્વિકો તો બેજ પ્રકારના છે. તેઓના મત પ્રમાણે દશ ઈંદ્રિયો અને અંતઃકરણનો નિરોધ કરવામાં આવે તેવી રીતે નિરોધ થાય છે. આમના મતનું અવલંબન કરીને (સાત્ત્વિક પ્રકરણ) લક્ષમણાનું હરણ થયું ત્યાંસુધીનું છે એમ અમે નિર્ણયમાં કહેલું છે.

આટલાથી સ્ત્રીઓ (નો નિરોધ) પૂરો થયો. 'તેઓનો ભગવાને કરેલ ભોગ શાસ્ત્રના વિરોધને લીધે માનવો ન જોઈએ' (એવો વિચાર થાય), તેથી તે સત્ય છે એમ જાણાવવા નારદે જોયાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે; કારણ કે નારદે ભગવાનના સંબંધવાળાં શાસ્ત્રોમાં (ભગવાનનાં) કલેશ વિનાનાં ચરિત્રો જ સાંભળેલાં, તેથી પહેલાં તેણે (ભગવાને કરેલ) નરકાસુરનો વધ વિગેરે સાંભળેલ નહિ. જે કે માત્ર નરકનો વધ કર્યાનું તેણે પહેલાં જાણેલું,^૧ છતાં પણ તેના

૧ નારદેજ ભગવાન 'તેની પછી શંખ, યવન, મુર અને નરકનો વધ કરશે' એમ ૧૦-૩૪-૧૬ માં કહેલું હોવાથી, ભગવાન નરકનો વધ કરશે એમ યોગદૃષ્ટિથી તેણે જાણેલું પરંતુ વધ કર્યાનું હમણાંજ સાંભળ્યું. સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરશે એ તો યોગદૃષ્ટિથી પણ તેણે

જનાનામાંથી (લાવેલ સ્ત્રીઓ સાથે) વિવાહ થવાનું હમણુંજ સાંભળ્યું તેથી તે (વિવાહ) વિચારવા યોગ્ય (તેને જણાયો). પહેલાં ઋષિઓએ આ ચરિત્રનો વિચાર કરેલો નહિ. હવે પછી હજારો ચરિત્રોમાંથી પણ જે ચરિત્રનો વિચાર કરવાની ઇચ્છા થાય તેનોજ વિચાર કરવામાં આવે છે. તેથીજ (નારદની) જે લૌકિક દૃષ્ટિ થઈ તે ભવિષ્યમાં ભગવાનેજ અટકાવવી રહી.

જ્યારે (ભગવાને) નરકને હણ્યો ત્યારેજ તેજ કાર્યથી સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહ પણ સાંભળ્યો. જૂદા જૂદા મકાનોમાં રહેલી (સ્ત્રીઓ) સાથે એક ક્ષણે એક શ્રીકૃષ્ણે (વિવાહ કર્યાનું સાંભળ્યું). જે કે 'ઘણું રૂપવાળા' (ઉત્તરાર્ધ અ. ૧૦ શ્લોક. ૪૨) એવું વાક્ય હોવાથી (તે સમયે શ્રીકૃષ્ણનાં) જુદાં જુદાં રૂપ સ્પષ્ટજ હતાં, (અને) તેમ હોવાથી બીજા અવતારોના નિયમ પ્રમાણે જૂદા જૂદા અવતાર થાય (ગણાય), તેથી શ્રીકૃષ્ણેજ (તેમની સાથે) વિવાહ કરેલા ન થાય, કારણ કે તે બધી દેવકીના પુત્રની વહુઓ ન થાય (ગણાય). તેમના (એકના)જ અનંત રૂપો હોવાનું તો પહેલાંના અવતારોમાં થયું નથી, તેથી વિચાર કરવો યોગ્ય છે. વાક્યમાં જે કહેલું હોય તે તો તર્કથી ખોટું ઠરાવી શકાય. પરંતુ 'જે જોવામાં આવેલ છે તેમાં અયોગ્યતા નથી' એ નિયમ પ્રમાણે જોએલું હોય (તે ખોટું ઠરાવી શકાય નહિ) એક શ્રીકૃષ્ણે ઘણી (સ્ત્રી)ઓ સાથે વિવાહ કર્યો એ આશ્ચર્યકારક હોવાથી 'નારદ તે જોવાની ઇચ્છાવાળો થયો' એવો અર્થ છે. ૧.

‘ભગવાનનાં ચરિત્રમાં આ શું આશ્ચર્ય છે કે જેથી નારદને પણ જોવાની ઇચ્છા થઈ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં આશ્ચર્ય હોવાનું ઘટાવે છે:—

ચિત્રં વત તદૈકેન વપુષા યુગપત્પથક્ ॥

ગૃહેષુ દ્વચષ્ટસાહસ્રં સ્ત્રિય એક ઉદાવહત્ ॥૨॥

અહો! તે સમયે એક (શ્રીકૃષ્ણે) એક દેહથી જૂદા જૂદા ઘરોમાં સોળ હજાર સ્ત્રીઓ સાથે એક સાથે વિવાહ કર્યાં એ આશ્ચર્ય છે. ૨.

પહેલાં જણેલ નહિ, કારણ કે (ભગવાનનાં) સ્વચ્છંદ ચરિત્ર યોગ વિગેરેથી જણાતાં નથી. તેથીજ ૧૦-૩૪ અધ્યાયમાં ભગવાનના આ સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહ થવાનું તેણે કહેલ નહિ હવે વિવાહ થવાનું સાંભળીને તે જોવાની ઇચ્છા થઈ એમ કહ્યું, તેથી વિવાહ થવાનું આ પહેલાં સાંભળેલું પણ નહિ એમ જણાય છે (લે)

૧ વિવાહનું તો હમણાંજ જાણ્યું, પહેલાં યોગથી પણ જાણેલું નહિ એમ જણાવતા 'પથ' 'જ' શબ્દ યોજેલો છે (લે)

‘વત’ ‘અહો’ શબ્દ હર્ષ દેખાડવા (યોજેલ છે). તે સમયે બધાએ સ્થલે રહેલ લકતો (સ્ત્રીઓ) ઉપર લગવાન કૃપા કરવાના હતા, તેથી ક્યાંય જવાનો શ્રમ (તેમને થવાનો ન હતો). ‘એક દેહથી’ શબ્દોથી એમ (કહેલું છે કે) બ્રહ્મની પેઠે દેહ ચિંતન ન થઈ શકે તેવા આશ્ચર્યવાળો હોવાનું શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ નથી. જૂદા જૂદા દેહો હોય તો તો તેઓ શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓ ન થાય. તેથી દેહ બ્રહ્મનો ગુણ હોવાની અથવા દેહ નહિ હોવાની^૧ કલ્પના કરવી જોઈએ. તે પંક્તિ દેહ ન હોય તો લૌકિક ધર્મનો સંબંધ ન થાય.^૨ બ્રહ્મનો ગુણ હોય તો તો ભેદ અવશ્ય હોવો જોઈએ, કારણ કે બ્રહ્મનો પણ જે ગુણ એક સ્થલે હોય છે તે બીજે (સ્થલે) હોતો નથી, કેમકે લોકમાં તંવી રીતે જોવામાં આવે છે. વળી નારદ સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળો છે. તેથી જાને (કલ્પનાઓ) અયોગ્ય હોવાથી આશ્ચર્ય થાય છે. એક સાથે એક સમયે એક દેહરૂપ સાધનથી જૂદા જૂદા ઘરોમાં રહેલી સોળ હજાર સંખ્યાએ પહોંચેલી (સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કર્યો).

કલાઓની પેઠે તેઓ અનંત હતી એવા મત પ્રમાણે પણ નક્કી કરેલી (સંખ્યા) અનંત નહિ હોવાથી, તેઓ સોળ હજાર હોવાથી આશ્ચર્ય જેનું ‘સ્ત્રીઓ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) યોગથી ઉત્પન્ન (પ્રાપ્ત) થતો ગુણ તેઓમાં ન હતો, કે જેથી એક સ્થલે રહેલા (લગવાનનાં તેમને) દર્શન થાય. આકાશની પેઠે જૂદી જૂદી (દેહની) હલવડે. અથવા માયાવાળા અસત્ય (દેહ)થી વિવાહ કર્યા હશે એવો મત ‘એક (શ્રીકૃષ્ણે)’ શબ્દ ખોટો ઠરાવે છે, વળી અવતાર હોય (આલે) ત્યાંસુધી વિવાહનું પરિપાલન કરવાનું હોવાથી, (તે) માત્ર દેખાડવા માટે કરવામાં આવતો નથી. ૨.

તે કારણથી નારદ (તે જોવાને) તીવ્ર ઇચ્છાવાળો થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्युत्सुको द्वारमतीं देवर्षिर्द्रुमागमत् ॥

पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादिताम् ॥૩॥

તેથી (જોવાની) તીવ્ર ઇચ્છાવાળા દેવર્ષિ નારદ દ્વારકા જોવા આવ્યા, (જે) ખીલેલાં પુષ્પોવાળી વાડીઓમાંના વિસામાઓમાં રહેલા પક્ષીઓનાં તથા લમરાઓના કુલોથી ગળવેલી હતી. ૩.

૧ ‘દેહ નહિ હોવાની’ એટલે ‘બ્રહ્મ હોવાની.’ આગળ લૌકિક ધર્મનો સંબંધ નથી એમ સિદ્ધ કરી, આ સિદ્ધાંતનું સ્થાપન કરવાનું છે. (લે)

૨ તેથી આગળ સિદ્ધાંત સ્થાપન કરતાં, (આવો સંબંધ) ‘ન હોવાનું સિદ્ધ કરવાનું છે’ એટલું અધ્યાહાર છે (લે)

તે (નારદ) દેવોની છપી (વાત) પણ જાણતો. તેથી તે દેવર્ષિ: દેવોનો પણ સલાહકાર હતો; કારણ કે આ છપી જાણતો ઉપદેશ કરનાર હતો, તેથી જોવા આવ્યો.

નારદની દારકામાં લૌકિક બુદ્ધિ હતી એમ સિદ્ધ થાય તે માટે ઉત્તરાર્ધથી આરંભી સાડા ત્રણ શ્લોકોથી તે (દારકા)નું વર્ણન કરે છે. ખીલેલાં પુષ્પોવાળી વાડીઓ, તેઓમાંના જે વિસામાઓ રમતના સ્થાનો, તેઓમાં રહેલા પક્ષીઓનાં અને ભમરાઓનાં જે કુલાનિ જૂદી જૂદી જાતના સમૂહો, તેમનાથી ગળવેલી, એટલે તેમના અવાજો જેમાં ઘણા હતા તેવી (દારકા હતી), એમ ત્યાં થતા સ્વાભાવિક મધુર શબ્દોનું વર્ણન કર્યું. ૩.

દારકા (૧) વન (૨) જલ અને (૩) સ્થલ એવા ત્રણ પ્રકારની હતી તે પૈકી વન પ્રકારની વર્ણવી. નીચેના શ્લોકમાં જલ પ્રકારનીનું વર્ણન કરે છે:—

ઉત્ફલ્લેન્દીવરામ્ભોજકલહારકુમુદોત્પલૈઃ ॥

હુરિતેષુ સરસ્વતૈઃ કૂજિતાં હંસસારસૈઃ ॥૪॥

પૂર્ણ ખીલેલાં ઇંદીવર, કમલ, કદહાર, કુમુદ અને ઉત્પલ (પુષ્પો)થી ભરપૂર સરોવરોમાં હંસ અને સારસોના મોટા અવાજોવાળી (દારકા હતી). ૪.

પૂર્ણ ખીલેલાં ઇંદીવર, વિગેરે જે પાંચ પ્રકારનાં પુષ્પો, તેમનાથી હુરિતેષુ ભરપૂર સરોવરોમાં, તે સ્થલે અવાજ કરતા હંસો અને સારસો જેમાં હતાં* તેવી, એમ આગળના (શ્લોક પાંચ) સાથે સંબંધ છે ૪.

નીચેના શ્લોકમાં ભૂમિરૂપ (દારકા)નું વર્ણન કરે છે:—

પ્રાસાદલક્ષ્મૈર્નવભિર્જુષ્ટાં સ્ફાટિકરાજતૈઃ ॥

મહામરકતપ્રખયૈઃ સ્વર્ણરત્નપરિચ્છદૈઃ ॥૫॥

મોટા મરકતવવાળી ભૂમિને લીધે પ્રસિદ્ધ. સુવર્ણ અને રત્નના ઢાંકણોવાળા, સ્ફટિક અને રૂપાના ઝનાવેલા નવ લાખ મહેલો જેમાં હતા તેવી (દારકા) હતી ૫.

નવ લાખ મહેલો એટલે મોટા પુરોનાં ઘરો, ભીંતો અને થાંભલાના લેદધી સ્ફટિક અને રૂપાના ઝનાવેલા હતા. થાંભલાઓ રૂપાના હતા. મોટા મરકતથી ઝનાવેલી ભૂમિ, તેનાથી પ્રખ્યાત પ્રસિદ્ધ (તે) મહેલો હતા; જેમની અંદર સુવર્ણના અને રત્નનાં ઝનાવેલાં ઢાંકણો હતાં. જેમ ઘરમાં કાષ્ટનાં ઝનાવેલાં (ઢાંકણો) હોય

* 'કૂજિતાં' તે બદલે 'કૂજન્નિઃ' પાઠ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે લીધેલ હોવાનું જણાય છે,

છે, તેમ સુવર્ણનાં બનાવેલાં હતાં, અને) જેમ પથ્થરનાં બનાવેલાં હોય છે, તેમ રત્નનાં (બનાવેલાં) હતાં. ઘરનો સરસામાન પણ 'પરિચ્છદાનિ' એમ કહેવાય છે, છતાં પણ (અહિં) તેનો પ્રસંગ નહિ હોવાથી તે (અર્થ) લેવાનો નથી. ૫.

એ પ્રમાણે બહારથી બહારથી નગરીનું વર્ણન કરીને નીચેના શ્લોકમાં તેનું અંદરથી વર્ણન કરે છે:—

વિમક્તરથ્યાપથચત્વરાપઞૈઃ શાલાસમામી રુચિરાં સુરાલયૈઃ ॥

સંસિક્તમાર્ગાન્નિવૃત્તિદેહલીં પતત્પતાકાઘ્વજવારિતાતપામ્ ॥૬॥

છૂટા છૂટા બનાવેલા રાજમાર્ગો, રસ્તાઓ, ચત્વરો અને બજારોથી, ભંડારો અને સભાઓથી (અને) મંદિરોથી શોભતી, સારી રીતે સીંચેલા માર્ગો, આંગણાઓ, શેરીઓ અને ઉંબરાઓવાળી, ઉડતી પતાકાઓ અને ધ્વજોથી જેમાં તડકાને રોકવામાં આવેલ તેવી (દ્વારકા હતી) ૬.

વિમક્તા: છૂટા છૂટા બનાવેલા રાજમાર્ગો વિગેરે હતા પરંતુ લેગસેજ થએલા ન હતા રથ્યા: એટલે રાજમાર્ગો રસ્તાઓ 'ચત્વરમ્' આંગણું આપણ: બજાર, આ હરવાફરવાનાં સ્થાનો છે શાલા: અન્ન વિગેરે ભોજન (રાખવાના) ભંડારો, સમા: બેઠકનાં સ્થાનો, આ સ્થિતિ (કરવા)નાં સ્થાનો છે, તેમનાથી શોભતી હતી. આ લોકનાં પ્રયોજન માટે (હરવાફરવાના અને સ્થિતિ કરવાના) બેજ (કહ્યાં). પરલોકનાં પ્રયોજન માટે 'મંદિરોથી શોભતી' એમ કહેવું છે. 'સારી રીતે સીંચેલા....' વિશેષણથી પ્રસંગને લીધે થએલ ઉત્તમપણું કહેવું છે. સારી રીતે સીંચેલા હતા માર્ગોથી આરંભી ઉંબરાઓ સુધીના (પ્રદેશો) જેમાં, તેવી (દ્વારકા હતી). 'ઉડતી પતાકાઓ અને ધ્વજોથી રોકવામાં આવેલ હતો તડકો જેમાં' એમ ઉપરની શોભા કહેલી છે. ૬

સામાન્ય રીતે નગરીનું વર્ણન કરીને, નીચેના શ્લોકથી નારદે જોએલ ભગવાનના ગૃહનું ખાસ પ્રકારથી વર્ણન કરે છે કે નારદે આવા પ્રકારથી તે જોયું કારણ કે (એમ તે જૂએ) ત્યારે લૌકિક ઉત્તમપણું થાય અને તે તેણે ઇચ્છેલું ન હતું.^૧ લૌકિકપણું પ્રાપ્ત થાય (અને) તેમાં બુદ્ધિ સ્થિર થાય ત્યારે લૌકિકનો નિરોધ થાય,^૨ એવા હેતુથી (વર્ણન કરે છે):—

૧ લૌકિક ઉત્તમપણું થાય એ નારદનું ઇચ્છેલું ન હતું, કારણ કે તે મંદેહ ઉત્પન્ન કરનાર હતું એવો અર્થ છે (લે)

૨ લૌકિક ઉત્તમપણું દર્શાવવામાં ભગવાનનો અભિપ્રાય કહેલો છે. લૌકિક (પુરુષ) ની પહેલાં (ભગવાન સંબંધી પદાર્થમાં) લૌકિક તરીકે બુદ્ધિ સ્થિર થાય ત્યાર પછી લૌકિક અંશ દૂર કરવો, પદાર્થો તો તેનાં તેજ રહે એવો ભાવ છે. (લે)

તસ્યામન્તપુરં શ્રીમદર્ચિતં સર્વધિષ્ણ્યપૈઃ ॥

હરેઃ સ્વકૌશલં યત્ર ત્વષ્ટ્રા કાતસ્ન્યેન દર્શિતમ્ ॥ ૭ ॥

તેની અંદર શોભતું સર્વ લોકપાલોએ પૂજેલું હરિનું અંતઃપુર હતું, જેની અંદર વિશ્વકર્માએ પોતાનું કૌશલ્ય સંપૂર્ણ રીતે દેખાડેલું હતું. ૭

‘તેના’ એટલે દ્વારકાની અંદર હરિનું અંતઃપુર શ્રીમત્ પોતાની મેળે શોભતું હતું. આથી તેમાં વૈકુંઠથી ઉત્તમપણું જણાવ્યું. અથવા બીજા અવતારોમાં અવતરેલી લક્ષ્મીજ (પાસે) રહે છે, મૂર્તરૂપથી રહેતી નથી, એવા તર્કથી લક્ષ્મીની સ્થિતિ કહી. ‘સર્વ લોકપાલોએ પૂજેલું, જે અંદરની વિશ્વકર્માએ પોતાનું કૌશલ્ય સંપૂર્ણ રીતે દેખાડેલું હતું’ એમ જે પ્રકારથી અંતઃપુરનું વર્ણન કરે છે. રત્ન સુવર્ણ વિગેરે તો શહેરમાંજ કહેલાં, (તે) ભગવાનના અંતઃપુરમાં ઉત્તમપણું કરાવે (કરાવી શકે) નહિ, અને ઉત્તમપણું કહેવા યોગ્ય છે. તેથી ભૂમિ ઉપરના પદાર્થો સાધન તરીકે જણાવેલા છે; કારણ કે ઈંદ્ર વિગેરે ‘ધિષ્ણ્યપાઃ’ લોકપાલો છે. તેઓને પણ પરંપરાથી પ્રાપ્ત કરેલાં ઘણાં દુર્લભ રત્નો વિગેરે પૂજના સાધનરૂપ હોય છે; તેવાંથી (અંતઃપુર) પૂજાએલું હતું. કેટલાક કહે છે કે તે (અંતઃપુર) બનાવવા માટે તે (લોકપાલોએ) તે (રત્નો વિગેરે) આપેલાં જેની પછી ત્વષ્ટ્રા કેતરણીના આચાર્ય વિશ્વકર્માએ હરિને માટે પોતાનું કૌશલ્ય દર્શાવ્યું. ઘણી નિપુણતાથી (અંતઃપુર) બનાવ્યું. રત્નો તો ઈંદ્ર વિગેરેએ આપેલાં, વિશ્વકર્માએ તો સારી રીતે તેમને ગોઠવ્યાં એવો અર્થ છે. ૭

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે અંતઃપુરનું વર્ણન કરીને નીચેના શ્લોકમાં તેની અંદરનાં મકાનોનું દરેકનું વર્ણન કરવા માટે તેઓ જૂદા હોવાનું કહીને, એક મકાનનું વર્ણન કરે છે:—

તત્ર ષોડશભિઃ સન્નસહસ્રૈઃ સમલંકૃતમ્ ॥

વિવેકૈકતમં શૌરેઃ પત્નીનાં ભવનં મહત્ ॥૮॥

ત્યાં શૌરિની પત્નીઓનાં સોળ હજાર મકાનોથી શોભતા એક ઉત્તમ ભવનમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. ૮.

તે મકાનો પોતે મુખ્ય હોવા છતાં, બધાંએ પરસ્પર એકનાથી પણ જૂદાં પડતાં હતાં. (બધામાં) સરખું પ્રધાનપણું હોય તો ઘણું રસ ઉત્પન્ન ન થાય,

૧ ઈંદ્ર વિગેરેના પૂજના સાધનરૂપ રત્નો અહિં ભૂમિ બનાવવામાં (જડવામાં) સાધન થયાં, એમ જણાવેલ છે. (લે)

તેથી જે ઘર (પોતાની) નજીક હતું તેમાંજ ઉત્તમપણાની બુદ્ધિ નારદની થઈ, એટલે તેણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. એક ઘર પણ સોળ હજાર મકાનોથી શોભતું હતું, અને તે મકાનો પત્નીઓનાંજ હતાં તેની પાસે ગએલાને તેજ મકાન ઉત્તમ હોવાનું જણાય, તેથી ‘ઉત્તમ’ વિશેષણ યોજેલું છે; પરંતુ મકાનોમાં હલકા ભારે પણ ન હતું. તેમ હોય તો તેમાં ભગવાનનો પક્ષપાત થાય, કારણ કે સર્વ સ્થલે (સ્ત્રીઓમાં) વિવાહ, રમણ, પુત્રો અને સંપત્તિ સરખાં હતાં. ૮

તેથી તે ચાર પુરુષાર્થવાળું હતું એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો) થી તેનું સ્થાલીપુલાકન્યાય^૧ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

વિષ્ટઘં વિદ્રુમૈઃ સ્તમ્ભૈર્વૈદ્યૈર્ફલકોત્તમૈઃ ॥

ઇન્દ્રનીલમયૈઃ કુડચૈર્જગત્યા ચાહતત્ત્વિષા ॥૯॥

વૈદ્યની ઉત્તમ શિલાઓવાળા પરવાળાના થાંભલાઓના ટેકાવાળું, ઇન્દ્રનીલમણિની બનાવેલી દિવાલોથી અને જેનું તેજ આંખું ન પડે તેવી ભૂમિથી (શોભતાં ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો....શ્લોક ૮) ૯.

તે પરવાળાના થાંભલાઓના વિષ્ટઘં ટેકાવાળું હતું અને વૈદ્ય (મણિ)ની બનાવેલી શિલાઓથી તે (પરવાળાં) ઢંકાએલાં હતાં, આથી થાંભલાઓ (સાદા) અને ઉપર જડેલા લાકડા (વૈદ્ય)વાળા એવા બે પ્રકારના બાણવા. ઉપર જડેલા શિલાઓજ વૈદ્યની હતી; બીડી મોટી શિલાઓ થાંભલાઓમાંજ ગોઠવેલી. તેમાં પણ દિવાલની અંદર* રહેલા થાંભલાઓ તેવા હોવાનું કહેવું યોગ્ય હોવાથી, અહિં જમીન ઉપરના થાંભલાઓ પરવાળાના બનેલા બાણવા. દિવાલો ઇન્દ્રનીલ મણિની બનાવેલી હતી. જગતી ત્યાં (તે મકાન)ની જડેલી ભૂમિ. તેનાથી શોભતાં (ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો) એવો સંબંધ છે. સૂર્ય વિગેરેથી આંખી પડતી ન હતી કાંતિ જેની તેવી જડેલી ભૂમિથી શોભતા (ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો). ૯

વિતાનૈર્નિર્મિતૈસ્ત્વદ્રા મુક્તાદામબિલમ્બિભિઃ ॥

દાન્તૈરાસનપર્યક્કૈર્મણ્યુત્તમપરિષ્કૃતૈઃ ॥૧૦॥

જેમાં મોતીની માળાઓ લટકતી હતી તેવા વિશ્વકર્માએ બનાવેલા

૧ જેમ તપેક્ષીમાંના એકજ દાણાને દાખી, તે ચડેલા હોય તો બધા ચોખા ચડેલા હોવાનું બાણવામાં આવે છે, તેમ એક ભવનનું વર્ણન થતાં બધાએ ભવનો તેવાં જણાય (તે માટે એકનું વર્ણન કરે છે) એવો અર્થ છે. આ ન્યાય સાતમા અધ્યાયના ચોથા ચરણમાં કહેલો છે (લે).

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘કુડ્યાન્તર્ગત’ પાઠ લીધો છે.

ચંદરવાઓથી, (અને) શ્રેષ્ઠ મણિઓથી શણગારેલા હાથીદાંતના બનાવેલા આસનો અને પલંગોથી (શોભતા ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો....શ્લોક ૮) ૧૦.

વિતાનૈઃ ચંદરવાઓથી (શોભતા); 'વિશ્વકર્માએ બનાવેલા' વિશેષણથી (તેમને) ચમત્કારિક (જણાવેલા છે). જેઓની અંદર મોતીની માળાઓ લટકતી હતી તેવા (ચંદરવા હતા). વળી હાથીદાંતના બનાવેલા આસનો અને પલંગોથી (તે ભુવન) શોભતું હતું. 'મણ્યુત્તમૈઃ' શ્રેષ્ઠ મણિઓથી આસનો અને પલંગો શણગારેલા હતા. ૧૦.

શોભા (ના વર્ણન)માં દાસીઓ અને દાસરૂપ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો અવશ્ય જણાવવા જોઈએ, તેથી નીચેના શ્લોકમાં તેઓને જણાવે છે:—

દાસીભિર્નિષ્કકળીભિઃ સુવાસોભિરલઙ્કૃતમ્ ॥

પુમ્ભિઃ સકજ્જુકોળીપસુવસ્ત્રમણિકુણ્ડલૈઃ ॥૧૧॥

સુવર્ણની કંઠીઓવાળી સુંદર વસ્ત્રોવાળી દાસીઓથી (અને) ઝબ્બા, પાઘડી, સુંદર વસ્ત્રો અને મણિ જડેલાં કુંડલોવાળા પુરૂષોથી શોભતા (ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો. શ્લોક ૮) ૧૧.

નિત્ય (પહેરાતાં) આભરણો હોય ત્યારેજ કંઠનું આભરણ (પહેરાતું) હોવાથી, 'સુવર્ણની કંઠીઓવાળી' વિશેષણથી સુવર્ણની ઝાંગડીઓ, કુંડલો વિગેરે આભરણો સૂચવેલાં છે. 'સુંદર વસ્ત્રોવાળી' વિશેષણ સર્વ જાણીથી શોભા જણાવવા કહેલું છે જેવાં વસ્ત્રોથી શોભા થાય તેવાંજ (પહેરેલાં), એમ ન હોય તો શોભાનું વર્ણન ખોટું થાય. પુરૂષોથી પણ (ભવન) શોભતું હતું. ઉત્તમ ઝબ્બાઓ, પાઘડીઓ, કેડમાં ભેટો, અને મણિ જડેલાં કુંડલો હતાં જેઓનાં, એમ ભગવાનના ઘરના દાસોના સર્વ તરફથી અલંકાર કહ્યો. ૧૧.

સર્વ સમયની શોભા વર્ણવીને, નીચેના શ્લોકથી રાત્રિના સમયમાં વધારાની શોભા કહે છે:—

સદ્રત્નદીપનિકરદ્યુતિભિર્નિરસ્તઘ્વાન્તં વિચિત્રવલ્ભીષુ શિશ્વણ્ડિનોઽક્ષ ॥

નૃત્યન્તિ યત્ર વિહિતાગુરુધૂપમક્ષૈર્નિર્યાન્તમીક્ષ્ય ઘનબુદ્ધય ઉન્નદન્તઃ ॥૧૨॥

જેની અંદરનો અધિકાર રત્નના દીપોના સમૂહોની કાંતિઓથી દૂર થએલો હતો, (અને) હે રાજા! જેની અંદરકરેલા અગરના ધૂપને જાળીઓમાંથી બહાર નીકળતો જોઈને 'આ વાદળું છે' એમ માનનારા મયૂરો વિચિત્ર છાજણમાં મોટેથી અવાજ કરતા નૃત્ય કરતા હતા. (તેવા ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો. શ્લોક ૮) ૧૨.

રત્નના સમૂહોની કાંતિઓથી દૂર થએલો હતો. જ્ઞાન્તમ્ અંધકાર જેની અંદર (તેવા ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો). ગૃહસ્થાશ્રમમાં રાત્રિના કામરસનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેથી (કામ રસના) ઉત્તેજક પદાર્થોનું વર્ણન કરે છે. વિચિત્ર-ચલમાણું મણિઓથી જડેલ વાંકા કાષ્ઠો (છાપરાનાં છાજણો)માં મયૂરો ઉભા રહીને નૃત્ય કરતા હતા ‘હૈ રાજા!’ એ સંબોધન (રાજા પ્રતિ) સ્નેહ સૂચવનારું છે. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે આ કથા ભગવાનના ભોગના સંબંધની હેઠળ, યોગીઓએજ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ જહારની હોઈ સાધારણ નથી. (મયૂરોના) નૃત્યનું અલૌકિક કારણ વર્ણવે છે (કે) જેની અંદર વિહિતાગુરૂધૂપ ધરને સ્વચ્છ રાખવા માટે કરેલા અગરના ધૂપને જળીઆઓનાં માર્ગે જહાર નીકળતો જોઈને, ‘આ વાદળું છે’ એવી તે (મયૂરો)ની ખુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. તેથી (તેઓ તેને) વાદળું માનનારા હતા. તેથીજ તેઓ મોટેથી અવાજ કરતા હતા; કારણ કે મેઘ આવે ત્યારે તેઓનું નૃત્ય થાય છે; અને નૃત્ય જોવામાં આવે ત્યારે રસ પ્રકટ થાય છે, અને ગીત અને વાજ્ર વિનાના નૃત્યથી શોભા થતી નથી, તેથી મોટેથી કરેલો અવાજ એ ગુણવાળો કહેવો છે. ૧૨.

જેને માટે આ વર્ણન કર્યું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તસ્મિન્સમાનગુણરૂપવયસ્સુ વેષદાસીસહસ્રયુતયાનુસવં ગૃહિણ્યા ॥

વિપ્રો દર્શન્ ચમરવ્યજનેન રુક્મદણ્ડેન સાત્ત્વત્પતિ પરિવીજયન્ત્યા ॥૧૩॥

ત્યાં સમાન ગુણ રૂપ વય અને સુંદર વેષવાળી એક હજાર દાસીઓ સાથે, સુવર્ણના દાંડાવાળા ચમરીના પંખાથી વેણુવોના પતિને નિરંતર પંખો કરતી ગૃહિણી સાથે વેણુવોના પતિને તેણે જોયા ૧૩.

(પોતાની) સમાન હતા ઉદારતા વિગેરે અથવા રતિમાં ઉપયોગી નરમાશ વિગેરે ગુણો, ‘રૂપ’ એટલે સૌંદર્ય, ‘વયઃ’ એટલે તારૂણ્ય અને વસ્ત્રો વિગેરે સુંદર વેષ (જેઓનો તેવી દાસીઓ સાથે પંખો કરતી ગૃહિણીને જોઈ) રસ આજીજીથી પ્રાપ્ત કરવાનો હોઈ શંકા ઉત્પન્ન કરે છે તેથી, અને થોડો (રસ) ૩ પોષણ કરનાર

૧ (૧) મંગીતના ગુણવાળો અને (૨) મનોહર વાજ્રથી પ્રકટ થતા સ્વરના ગુણવાળો, એવો અર્થ છે. નાદ (અવાજ) માં શબ્દો નહિ હોવાથી, તે માત્ર સ્વરરૂપ હોવાથી તે એ ગુણવાળો હોવાનું યોગ્ય છે, એવો ‘હિ’ શબ્દનો અર્થ છે (લે)

૨ કામરસ એકાંતમાં ભોગ કરવા યોગ્ય હોઈ, આજીજીથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, તેથી (તેમાં) વિદ્ય કરનારાઓના આવવાનો ભય રહે છે. ભય હોય તો રસ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી વિદ્ય કરનારાઓ આવે નહિ તે માટે દાસીઓની જરૂર રહે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૩ નાપિકારૂપ થોડાજ (રસ ઉત્તેજક પદાર્થ) થી રસનું પોષણ થતું નથી, અને પોષણ વિનાના રસનો અનુભવ થતો નથી, અથવા પોષણ વિનાના થોડાજ રસનો અનુભવ

હોતો નથી તેથી મહા રસનો અનુભવ થાય તે માટે દાસીઓ જણાવેલી છે. નાયિકાઓ ભેગી હોય ત્યારે (તેઓના) સ્વભાવ જૂદા જૂદા હોવાથી રસ ઉત્પન્ન થતો નથી* અને તેઓની કામના આવી* હોતી નથી.

માત્ર ભોગ માટેની (આ) સ્ત્રી ન હતી, એમ 'ગૃહિણી' શબ્દથી જણાવેલું છે. અનુસવં નિરંતર એક હજાર દાસીઓ સાથે ચમરીના પંખાથી વૈષ્ણવોના પતિને વાસ્તવિક રીતે પોતાના પતિને-પંખો કરતી પત્ની (ગૃહિણી) સાથે વૈષ્ણવોના પતિને તેણે ભેગા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ચમરીનો બનાવેલો પંખો (કામને) ઉત્તેજન કરનારો છે, અને સુવર્ણના દાંડાવાળો તેવોજ છે ભગવાનના સંબંધમાં આ અદ્ભુત પ્રકાર કહેલો છે. લોકમાં સામાન્ય (સ્ત્રીઓ)ને^૩ (પોતાની) સમાન (સ્ત્રીઓ)નો આવો પ્રકાર સંભવતો નથી આથી^૪ એમ સૂચવેલું છે કે આ (નારદ) રાત્રે ભોગ (કરવા)ના સમયે ગએલા. ૧૩

ત્યાં ભગવાને કાયા મન અને વાણી (ના કાર્ય)થી કરેલી (નારદની) મહેમાનગતિનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તં સન્નિરીક્ષ્ય ભગવાન્ સહસોત્થિતઃ શ્રીપર્યક્તઃ સકલધર્મભૃતાં વરિષ્ઠઃ ॥

આનમ્ય પાદયુગલં શિરસા કિરીટજુષ્ટેન સાઙ્ગલિરવીવિશદાસને સ્વે ॥૧૪॥

થાય, પણ મહારસનો અનુભવ ન થાય. અનેક તેવા પદાર્થો હોય ત્યારે તેવી અનેક સ્ત્રીઓના કટાક્ષ વિગેરેથી પુષ્ટ થએલ મહારસનો અનુભવ થાય છે, અને (દાસીઓમાં નહિ પરંતુ) ગૃહિણીમાં તેનો અનુભવ થાય છે. (લે)

૧ 'ત્યારે બધી નાયિકાઓ (રસ પુષ્ટ કરવા) ભેગી કરતી' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (લે)

* 'આવી' એટલે દાસીઓની પેઠે માત્ર નાયિકા માટે રસને પુષ્ટ કરવાની

૨ ધર્મનાં કાર્ય કરવા માટે ઉપયોગી સર્વથી મોટી આ મુખ્ય છે, બીજીઓ ગૌણ છે. તેથી 'માત્ર' શબ્દ યોજેલ છે. (લે) અહિં સ્ત્રીઓમાં ભગવાન પક્ષપાત રાખતા નથી, બધીને સરખી રીતે રાખેલ છે તેથી 'ફક્ત ભોગ માટેની સ્ત્રી'નો અર્થ સર્વથી મોટી ન હોય તેવી ગૃહિણીઓ' હોવાનું સંભવતું નથી, પરંતુ 'ભોગ માટે રાખેલી દાસી' એવો અર્થ સંભવે છે એમ જણાય છે

૩ સામાન્ય પુરૂષોમાં લોકમાં કુલ શીલ વિગેરેમાં સમાન હોય તેવી પત્નીઓ પંખો કરતી હોય તેવો પ્રકાર સંભવતો નથી, કારણ કે તે દાસનો ધર્મ છે. (લે) લોકમાં સામાન્ય સ્ત્રીઓ પોતાની સમાન રૂપ વિગેરેવાળી દાસીઓજ રાખે નહિ. તેથી આવી રીતે આવી દાસીઓ સાથે ગૃહિણી પોતાના પતિને પંખો કરતી હોય તેવું લોકમાં સંભવતું નથી એવો ભાવ જણાય છે.

૪ 'આથી' એટલે 'ગૃહિણી સાથે' એમ કહ્યું તેથી, (લે)

સર્વ ધર્મનું આચરણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન તેને જોઈને એકદમ લક્ષ્મીના પદંગ ઉપરથી ઉભા થયા, (અને) મુકુટવાળા મસ્તકથી તેના બે ચરણમાં નમન કરીને બે હાથ જોડી (તેને) પોતાના આસન ઉપર બેસાડ્યા. ૧૪.

બધાએ પણ પોતાને યોગ્ય કાયાથી થતી (અતિથિની) પૂજા કરવી જોઈએ, તેથી ભગવાને પણ તેને જોઈને પોતાના સ્થાન ઉપર બેસાડ્યા એમ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે આથી અધિક પૂજા સંભવતી નથી. બીજી જે લૌકિક સર્વને સાધારણ (સર્વ સામાન્ય રીતે કરે છે તેવી) પૂજા તે બીજી (પૂજા)ના અંગ તરીકે કહેવામાં આવે છે. આમ કરવાનું પ્રયોજન 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે તેમ ન કરે, જો (તેને) પોતાના સ્થાન ઉપર ન બેસાડે તો ભગવાનમાં બીજાથી કયું ઉત્તમપણું થાય ?

'એકદમ ઉભા થયા' શબ્દોથી તેના વિષે (પોતાની અંદરનો) લૌકિક ભાવ સ્થિર કર્યાનું સૂચવેલ છે. તેમ ન હોય (અને) પોતાના ધર્મો (ભગવાન) પ્રકટ કરે તો સેવક પ્રતિ ભગવાન ઉભા થાય તે યોગ્ય ન થાય. 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે (તેઓને હું તેવીજ રીતે ભજું છું)' એવી ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે, અને તેણે ભગવાનને લૌકિક દૃષ્ટિથી જોયા, તેથી ભગવાને પણ તેમજ કર્યું (પોતે લૌકિક હોય તેમ તેને જણાવ્યું). 'લક્ષ્મીના પદંગ ઉપરથી (ઉભા થયા)' શબ્દથી અયોગ્યતા જણાવેલી છે.

કેવલ લૌકિક પ્રકારથી પણ તેમ થાય, તેથી 'સર્વ ધર્મનું આચરણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ' શબ્દોથી વૈદિક પ્રકાર કહે છે. 'ધર્મમૃતં' એટલે સદાએ ધર્મનું આચરણ કરનારાઓ. તેઓ જીવેજ હોય છે. તેઓમાં શ્રેષ્ઠ એમ પોતાની જાતના (જીવે)માં ઉત્તમપણું (કહ્યું) તેથી તેની જહારની દૃષ્ટિજ સ્થિર કરેલી છે. તેથીજ ભગવાને (તેના) બે ચરણોમાં નમન કર્યું, તે વિષયમાં પણ ધર્મમાં (પોતાની) આસ્થા સૂચવવા 'મસ્તકથી' (નમન કર્યું.) 'મુકુટવાળા' વિશેષણથી લોકમાં આસ્થા (સૂચવેલી છે).

(ભગવાને) પોતે તેના ગુણો ગ્રહણ કર્યા એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેનામાં પણ પોતાના ગુણો મૂક્યા એમ 'બે હાથ જોડી (તેને) પોતાના આસન ઉપર બેસાડ્યા' એ શબ્દોથી કહેલું છે. પોતાના આસન ઉપર તેને બેસાડ્યા એવો અર્થ છે. કારક અર્થનો સમાવેશ થાય તેવો (અવીવિશત્ ક્રિયાપદનો) પ્રયોગ કરેલો છે. વાસ્તવિક રીતે ભગવાનેજ તેનામાં પોતાનો ગુણ મૂકેલો હોવાથી, (નારદ) પોતેજ ત્યાં (ભગવાનના આસન ઉપર બેઠા એવી ગુણની અદલાબદલી^૧ સિદ્ધ કરવા 'અવીવિશત્' 'બેઠા

૧ નારદના સ્થાન ઉપર (ભગવાન) પોતે વિરાજ્યા, અને પોતાના સ્થાન ઉપર નારદને બેસાડ્યા, એમ સ્થાન ઉપર બેસાડવાની અદલાબદલી કરી. (લે)

(બેસાડ્યો)' એમ કહેલું છે, અને આસન લક્ષ્મીનો પલંગ હતો એમજ જણાય છે. તેના ઉપરથીજ (ભગવાન) ઉભા થએલા, તેથી 'પોતાના (આસન)' શબ્દથી પણ તેજ સમજાય છે. 'આસન' શબ્દનો અર્થ 'પોતાનું સિંહાસન' કરવામાં આવે તોપણ આગળ (સુદામાના) પોતાના ઉપાખ્યાનમાં 'પ્રિયાએ વાપરવાના પલંગ ઉપર બેસાડ્યો' એમ કહેલ હોવાથી પલંગજ આસનને ઠેકાણે (વપરાતો) હતો. ૧૪

तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्ध्नि विभ्रज्जगद्गुरुतरोऽपिसतां पतिर्हि ॥

ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनाम युक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थम् ॥ ૧૫ ॥

જગતના ગુરૂ હોવા છતાં સત્પુરૂષોના પતિ હોવાથી તેમણે તેના બે ચરણો ધોઈને તે જલ પોતાના મસ્તક ઉપર મૂક્યું. 'બ્રહ્મણ્યદેવ' એવું જેમના ગુણથી પડેલું નામ યોગ્ય છે કારણ કે તેમનું જ ચરણ ધોએલ જલ સર્વ તીર્થરૂપ છે. ૧૫

પછી, 'તેના બે ચરણો ધોઈને' એવું કાયાથી કરેલું કાર્ય મનથી કરેલ (કાર્ય)ના અંગ તરીકે કહે છે. પોતાની મેળે (ચરણ) ધોવાનું ભક્તિથી સંભવે છે. પોતાની અંદર નારદના ગુણોનો આવેશ થવાથી. (અને) ભકતોએ ભગવાનના ચરણારવિંદ ધોએલ જલ ધારણ કરવુંજ જોઈએ તેથી (ભગવાને) 'તે જલ' એટલે ચરણ ધોએલ જલ પોતાના મસ્તક ઉપર મૂક્યું.

'એ પ્રમાણે (કરવા છતાં) પણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણનાર લોક (નારદનો) કેમ આદર કરશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જગતના ગુરૂ હોવા છતાં' 'સત્પુરૂષોના પતિ હોવાથી' શબ્દો યોજેલ છે. જો કે (ભગવાન) જગતના સદા ગુરૂ છે, શાસ્ત્ર રચનારા,^૧ ઉપદેશ આપનારા,^૨ પ્રેરણા કરનારા^૩ અને ઉપદેશ રૂપ^૪ છે, છતાં પણ (તે) સત્પુરૂષોના પતિ છે. 'સારો પુરૂષ જે જે કરે છે (તે તે બીજો પુરૂષ કરે છે)' એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાને કરેલું હોય તેજ ભગવદ્દીય કરે છે. તેથી સત્પુરૂષોનું પાલન થાય તે માટે (ભગવાને) તે પ્રમાણે કર્યું. તેમ ન કરે તો ગજેન્દ્રની પેઠે વૈષ્ણવોને દુઃખ (થવાનું) પણ સંભવે, તેથી ભગવાને ભકતોનું રક્ષણ થાય તે માટે યોગ્યજ કરેલું છે એવો 'હિ' શબ્દનો અર્થ છે.

'એમ હોય તો ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ થાય*' એવી શંકા થાય, તેથી 'બ્રહ્મણ્યદેવ (એવું જેમના ગુણથી પડેલું નામ યોગ્ય છે)' એમ કહેલું છે.

૧ આ ચાર શબ્દોથી (ગુરુતરઃ માંના) 'તર' પ્રત્યયનો અર્થ કહેલો છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ નાગરૂપ પણ છે એવા અભિપ્રાયથી તે ઉપદેશરૂપ પણ છે એમ કહેલું છે. (લે)

* ભગવાન બીજના ચરણ ધોઈ તે જલ મસ્તક ઉપર ધારણ કરતા હોય તો તેથી ભગવાન તેનાથી હલકા ગણાય, એ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ મામ, એવો ભાવ જણાય છે.

તે
સિ
એ
યુ
છે
હો
પ્ર
'ક
(
તી
દેવ
વી
વાક
છે
ત્રણ
જરૂ
અંશ
ઉપ
સખા
પાછ
પ્રકા
અધ

(ભગવાન) બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા, તેમનું કાર્ય પાર પાડનારા દેવ છે. બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા અને તે દેવ (એવા ‘બ્રહ્મણ્ય દેવ’) હોવાથી તેઓએજ પૂજવા યોગ્ય છે. આ ભગવાનનું (તેમના) ગુણથી પડેલું નામ જો તે તેઓનો મનોરથ પૂર્ણ કરે તોજ સાર્થક થાય; અને બ્રાહ્મણો (પોતાની) પૂજા (થાય તે) ઇચ્છે છે, પરંતુ અન્નનું દાન ઇચ્છતા નથી. તેથી જો ભગવાનજ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોય, તો જીજ્ઞા (તે પ્રમાણે) પ્રવૃત્તિ કરે, પરંતુ જે તે (તેવો હોય તો તેવી પ્રવૃત્તિ ન કરે).

‘આટલાથી પણ લોક (તેવી) પ્રવૃત્તિ કેમ કરે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કારણ કે તેમનાંજ ચરણ ધોએલ જલ (સર્વ તીર્થરૂપ છે)’ એમ કહેલું છે. જે (ચરણ ધોએલ જલ) ગંગાજલમાં ‘સાડા ત્રણ કરોડ....’ વાક્ય પ્રમાણે સર્વ તીર્થો (રહેલાં) છે. આથી પોતાની (ભગવાનની) હલકાઈ પણ નથી એમ કહ્યું ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાને કરેલી) સ્તુતિ કહે છે:—

સમ્પૂજ્ય દેવઋષિવર્યમૃષિઃ પુરાણો નારાયણો નરસખો વિધિનોદિતેન ॥

વાણ્યાભિમાણ્ય મિતયામૃતમિષ્ટયા તં પ્રાહ પ્રભો ભગવતે કરવામ તેકિમ્ ॥૧૬॥

પુરાણ ઋષિ નરના સખા નારાયણે વેદે કહેલા પ્રકારથી ઉત્તમ દેવઋષિની પૂજા કરીને, તેને થોડી અમૃત જેવી મીઠી વાણીથી બોલાવીને કહ્યું કે હે પ્રભો! આપ ભગવાન માટે અમે શું કરીએ? ૧૬.

પછી જે થવાનું છે તેના અંગ તરીકે પૂજા કરી કહેલી છે, તેથી (ભગવાનનાં) વાક્ય કરતાં પૂજાને હલકી કહેલી છે. ‘ઉત્તમ દેવ ઋષિની’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે આની પૂજા થવાથી દેવો અને ઋષિઓ પ્રસન્ન થાય છે તેથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં ત્રણ દેવાં ચૂકવવાનું* જરૂરી હોતાં, જે આથીજ (ચૂકવાએલાં) થાય છે એવી તેની જરૂર છે. ‘ઋષિ’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે આ (ભગવાન) નારાયણ અનિરુદ્ધ અંશથી એ પ્રમાણે કરે છે ‘પુરાણ ઋષિ’ નારાયણજ છે, છતાં પણ તે વેદની ઉત્પત્તિ કરનાર પણ હોય છે, તેથી (આ) તેવા નથી એમ જણાવવા ‘નરના સખા નારાયણે’ એમ કહેલું છે, અને આજ પ્રકરણના અંતે ‘મારી સમીપ પાછા આવશે’ એ વાક્ય પ્રમાણે તે પાછા પધારવાનું કહેશે. ‘વેદે કહેલા પ્રકારથી’ શબ્દથી પૂજાનો પ્રકાર કહેલો છે. તેમ ન (કહેલ) હોય તો (ભગવાનના) ઐશ્વર્યને લીધે (નારદની) રાજસી પૂજા થાય. (ભગવાને) અમૃત જેવી ઘણી

* દેવો, ઋષિઓ અને પિતૃઓનાં ઋણ ગૃહસ્થે ચૂકવવાનાં હોય છે.

૧ સમીપના અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ છે. મતાંતર પ્રમાણેના સાત્ત્વિક પ્રકરણના અંતસમીપના અધ્યાયમાં, એટલે ૧૦-૮૬-૫૯ શ્લોકમાં, એવો અર્થ છે. (લે)

મીઠી વાણીથી 'ઓ નારદ' એમ કહીને તે નારદને કહ્યું. '(૧) ભગવાન, (૨) હે પ્રભો! (૩) આપ માટે અમે શું કરીએ?' એવા ત્રણ પદોથી (૧) (નારદનું) સર્વથી ઉત્તમપણું (૨) પોતાના સ્વામી હોવાપણું અને (૩) પોતે તેના સેવક હોવાનું કહેલું છે. ' (આગમો શું કરીએ?' એ) છેલ્લાં ત્રણ પદો, 'અહિં આપની ત્રણે પ્રકારની સેવા કરવી જોઈએ' એમ સૂચવવા યોજેલાં છે. 'તેથી આજ્ઞા કરો' એવો અધ્યાહાર રહેલ વાક્યનો અભિપ્રાય છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી નારદ તેનો ઉત્તર આપે છે:—

नैवाद्भुतं त्वयि बिभोऽखिललोकनाथे मैत्री जनेषु सकलेषु दमः खलानाम् ॥

निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां स्वेच्छावतार उरुगाय विदाम सुष्ठु ॥ ૧૭ ॥

હે શક્તિમાન! હે મોટાઓથી ગાન થતી કીર્તિવાળા! સર્વ પુરૂષો સાથે મૈત્રી, દુષ્ટોને શિક્ષા, આ સર્વ લોકના નાથ. જગતની સ્થિતિ અને રક્ષણ સાથે કલ્યાણ (થાય તે) માટે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અવતાર લેનાર આપમાં અદ્ભુત નથી, (એ) હું સારી રીતે જાણું છું. ૧૭.

(નારદને) કહેવાનું તો કંઈ નથી, પરંતુ (ભગવાને) કર્યું તેનું અનુમોદન કરવું જોઈએ. તેમ ન કરે તો (નારદે) અંગીકાર કરેલ નહિ હોવાથી પૂજા કરાએલીજ ન થાય (ગણાય). તેનો પોતાથી અંગીકાર કરે તો અયોગ્ય (કાર્ય) થાય, તેથી ભગવાનના ધર્મ તરીકે (તેનું) અભિનંદન (કર્યાનું) કહે છે. હે વિમો, સર્વ કરવા શક્તિમાન! આ પ્રાક્ષણનું પૂજન આપમાં અદ્ભુત નથી, કારણ કે સર્વ લોકને (આપે) શીખવવાનું છે અને ભગવાન સર્વ લોકના નાથ છે. જગતનું રક્ષણ કરવા માટે ત્રણ પ્રકારનું કર્મ કરવામાં આવે છે (૧) દુષ્ટોને શિક્ષા (૨) અંતર્યામી તરીકે સર્વ (પુરૂષો) સાથે મૈત્રી અને (૩) આવી પ્રાક્ષણની પૂજા.

'આ કર્મ બંધ કરાવનારું હશે' એવી શંકા કરી, 'કલ્યાણ (થાય તે) માટે' શબ્દથી તે ખોટી ઠરાવે છે જીજ્ઞાસો શ્રવણ કરનારા અને કીર્તન કરનારાઓના પણ મોક્ષ માટે આ (કાર્ય) આપ કરો છો. અને આ વિષય યોગ્ય છે. તેમ ન હોય તો પોતાની જાતનો કર્મને મટાડનારો (પદાર્થ) ન હોવાથી લોકોના ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો શાંત ન થાય (પ્રીટે નહિ). આ (દુષ્ટોને શિક્ષા વિગેરે) જીવોથી પણ કરી શકાય, તેથી ભગવાનની સરસાઈ દર્શાવવા 'જગતની સ્થિતિ અને રક્ષણ સાથે' શબ્દો યોજેલા છે. કારણ કે તે (ભગવાન) પોતાની અંદર જગતને ધારણ કરે છે અને (તેનું) પાલન કરે છે. 'હે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અવતાર લેનાર!' એમ સૂચવે છે કે તેવા (ગુણોવાળા ભગવાન) પણ લીલા (કરવા) માટે કર્મ કરે છે અથવા (કર્મ કરવાનું) પ્રયોજન કહેવા માટે સાતમી

(વિલક્ષિત)ના પ્રત્યયવાળો તે શબ્દ (લેવો), કારણ કે તેમ ન હોય (ભગવાન કદ્યાણુ કરવા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અવતાર લેતા ન હોય), તો લોકો (ભગવાનના ગુણોનું) કીર્તન કેમ કરે અને મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે? ‘હું જાણું છું’ શબ્દથી આ વિષયનું પ્રમાણ કહે છે. ‘સારી રીતે (જાણું છું)’ એટલે અનુભવથી અને વેદથી (જાણું છું), પરંતુ માત્ર તર્કથી નહિ. ૧૭.

એ પ્રમાણે (ભગવાને) કરેલ તેનું અભિનંદન કરીને, ભગવાને કહેલું જોડું પાડવું નહિ એવા અભિપ્રાયથી, પ્રસંગને લીધે પોતે ઇચ્છેલા કાંઈક માટે નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

દૃષ્ટં તવાદ્ધિયુગલં જનતાપવર્ગં બ્રહ્માદિભિર્દિ વિચિન્ત્યમગાધવોધૈઃ ॥

સંસારકૂપપતિતોત્તરણાવલમ્બં ધ્યાયંશ્વરામ્યનુગૃહાણ યથા સ્મૃતિઃ સ્યાત્ ॥૧૮॥

માણુસમાત્રને મોક્ષ આપનાર, પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા બ્રહ્મા વિગેરેએ પણ હૃદયમાં ચિંતન કરવા યોગ્ય, સંસારરૂપી કૂવામાં પડેલાને બહાર નીકળવા માટે આધારરૂપ, (મેં) દર્શન કરેલાં આપનાં બે ચરણોનું ધ્યાન ધરતો હું ક્યાં કરીશ. (મને તેમનું) જેમ સ્મરણ રહે તેવી કૃપા કરો. ૧૮.

આ જેનાં મેં દર્શન કર્યાં તેનું ધ્યાન ધરતો હું સર્વ સ્થલે કરીશ, એવો પોતાનો (નારદનો) નિશ્ચય કહેલો છે. આ વિષયનું જેમ (મને) સ્મરણ રહે તેવી કૃપા કરો, એથી જે (ભગવાને) કરવાનું તેની પ્રાર્થના છે; કારણ કે આજ દુર્લભ છે. (ચરણારવિંદ) પ્રાપ્ત થવા છતાં, (તેનું સ્મરણ થવામાં) ઘણું વિમ્મો થાય છે, તેથી સ્મરણ થશે એવો વિશ્વાસ નથી; અને મારે બીજું કાંઈ કરવા યોગ્ય નથી. તેથી (મને) ચરણનું સ્મરણ થયા કરે તે માટે (આપ) અનુગ્રહજ કરો.

‘દર્શન કરેલાં’ શબ્દથી જ્ઞાન (મારે જોઈએ છીએ તેવા વિચારને જોડો ઠરાવેલ છે, (કારણ કે) ભગવાનના બે ચરણોજ જીવ અને બ્રહ્મરૂપ હોવાના, પોતાના આત્માનો અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર (નારદને) થઈ જ ગયો. ‘માણુસ માત્રને મોક્ષ આપનાર’ વિશેષણથી મોક્ષ (મારે જોઈએ છીએ તેવા વિચાર)ને પણ જોડો ઠરાવે છે. (માણુસ માત્રને ચરણારવિંદ મોક્ષ આપે છે) ત્યારે મારો મોક્ષ થવામાં શું સંદેહ છે એવો ભાવ છે. આ (ચરણારવિંદ)થી બીજું કાંઈ દુર્લભ નથી એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે અગાધવોધૈઃ પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા બ્રહ્મા વિગેરેએ પણ (ચરણારવિંદ) હૃદયમાં ચિંતન કરવા યોગ્યજ છે, પરંતુ (તેઓને તેનાં) સાક્ષાત્ દર્શન થઈ શકતાં નથી. તેથી બ્રહ્મા વિગેરેને પણ આ દુર્લભ.

૧ ભગવાનના ચરણારવિંદ અક્ષરરૂપ છે, અને જીવ તથા બ્રહ્મ પણ અંશ અને અંશીના વિભાગથી અક્ષરરૂપ છે તેથી (ચરણો જીવ અને બ્રહ્મરૂપ છે.) (લે)

હોવાથી, આથી વધારે સારું કંઈ પણ ભાગવા યોગ્ય નથી. આથી ચરણને આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલો કરતાં પણ ઉત્તમ કહેલું છે. વળી ભક્તિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તો આજ છે એમ ‘સંસારરૂપી કૂવામાં (પડેલાને બહાર નીકળવા માટે આધારરૂપ)’ શબ્દથી કહે છે. ‘જ્યાં સુધી મનુષ્યની કાચારૂપી (રથ વશ છે)....’ (શ્રીમદ્ભાગવત ૭-૧૫-૪૫) એ નિયમ પ્રમાણે શાસ્ત્રોને અનુસરીને જોઓએ પોતાનું હિત કરેલું નથી, તેઓને ‘તેમ ન કર્યું’ હોય તો, પ્રમાદીને (વિષયોરૂપ અશ્વો કૂવામાં નાખે છે)’ શ્રીમદ્ભાગવત ૭-૧૫-૪૬ એ નિયમ પ્રમાણે વિષયો કૂવામાં પાડે છે. તેઓ કૂવામાં પડેલા છે. તેઓને બહાર નીકળવા માટે દાદર નહિ હોવાથી અને પાંખો નહિ હોવાથી,^૧ અંદરજ છૂપાએલો કર્મનો વેલો ઉપર લઈ જતો નથી તેથી, અને દોરડાંની પેઠે જ્ઞાન ઉપર જોંચતું નથી^૨ તેથી, સંસારરૂપી કૂવામાં પડેલાઓને તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે ભગવાનના બે ચરણારવિંદ આધારરૂપ થાય છે. તેથી ત્રણે માર્ગમાં આ (ચરણારવિંદ)જ શરણુ હોવાથી (તેમનું) ધ્યાન ધરતો હું ફરીશ આટલું કહીને, ભગવાનની રજા લઈ તે ગયા, એમ જાણવું. ૧૮.

ત્યાંથી બહાર નીકળેલા તેણે બીજા ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તતોઽન્યદાવિશદ્ગેહં કૃષ્ણપત્ન્યાઃ સ નારદઃ ॥

યોગેશ્વરેશ્વરસ્યાજ્ઞ યોગમાયાવિવિત્સયા ॥૧૯॥

પછી હે રાજા! યોગેશ્વરોના ઇશ્વરની યોગમાયા જોવાની ઇચ્છાથી તે નારદે શ્રીકૃષ્ણની પત્નીના બીજા ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૯.

‘બીજું’ (ઘર)’ એટલે પહેલાં (શ્લોક ૮માં) કહેલું (પહેલાંની) સમાન (ઘર). ‘શ્રીકૃષ્ણની પત્નીના’ શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) પહેલા ઘરમાં ભગવાનનાં દર્શન થએલ હોવાથી નારદની એવી માન્યતા હતી કે આ ઘરમાં ભગવાનની પત્ની એકલા^૩ હશે, તેથી ‘શ્રીકૃષ્ણની પત્નીના’ એમ કહેલું છે. તે

૧ બહાર નીકળવા માટે આધાર નહિ હોવાથી, અને પક્ષીઓની પેઠે ઉંચે જઈ શકાતું નહિ હોવાથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ જેમ કૂવામાં પડેલો દોરડાને પકડે તે દોરડાને (ઉપરથી) પકડી રાખનાર આધાર ન હોવાથી તે પોતે પણ પડે છે તો પછી તેને ઉપર ક્યાંથી જ જોંચે? તે પ્રમાણે આત્માનું જ્ઞાન પણ ભગવાનના ચરણનો આધાર ન હોય તો પોતે પણ એવટ સંસારમાં જ પડે છે, પરંતુ જીવને ઉપર જોંચતું નથી. (લે)

૩ ‘વા’ શબ્દ અહિં ૧૦-૨-૨૬ ઉપરના શ્રી સુખોદિની પેઠે ‘વવ’ ‘જ’ ના અર્થમાં યોજાયેલ છે. ત્યાં ટિપ્પણીમાં ‘વા’ નો અર્થ ‘જ’ કરેલો છે. (લે)

(ન
બીજા
કહ્યું

છે.
યોગ
પણ
પણ
‘હ
કરેલું

એમ

(જો
(તેમ

કે જે
થાય
રાખવ
એવો

માટે

શબ્દ

તેવા

‘નારદ

શબ્દ

૩૭

(નારદ) તો^૧ કૃપા માગીને બહાર નીકળેલા. પછી પણ બહિર્મુખ હોવાથી તેણે બીજા ઘરમાં જ પ્રવેશ કર્યો, કારણ કે (તે) નારં માણસોને ઘતિ નિરાસ કરતો,^૨ કળ્યા કરાવવાના સ્વભાવવાળા હતા.

બીજા ઘરમાં પ્રવેશ કરવામાં તેની જે ઇચ્છા હતી તે ઉત્તરાર્ધથી કહેતી છે. યોગ અલૌકિક હોવાથી તેની જ ગતિ જાણી શકાય તેવી નથી. તેમાં પણ જેણે યોગને પણ વશ કરેલ તેવા યોગેશ્વરની (ગતિ નજ જણાય). ભગવાન તેવાઓના પણ ઇશ્વર છે. તેમની વળી યોગમાયા, જેનો વૈભવ આટલો છે એમ ભગવાન પણ વિચાર કરતા નથી, તેને જાણવાની ઇચ્છા (થી બીજા ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો). 'હું રાજા' એવું સંબોધન (શુકે પરિક્ષિતને હું) છેતરતો નથી એમ જણાવવા કરેલું છે. ૧૯

ત્યાં રહેલા ભગવાન, પહેલાં જોએલા તે કરતાં જૂદાજ કાર્યમાં રોકાએલા હતા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દીવ્યન્તમક્ષેસ્ત્રાપિ પ્રિયયા ચોદ્ધવેન ચ ॥

પૂજિતઃ પરયા મક્તયા પ્રત્યુત્થાનાસનાદિભિઃ ॥૨૦॥

ત્યાં પણ (નારદે ભગવાનને) પ્રિયા અને ઉદ્ધવ સાથે પાસા રમતા (જોયા, અને) સામા પધારવું આસન આપવું વિગેરેથી ઘણી ભક્તિથી (તેમણે તેની) પૂજા કરી. ૨૦.

સર્વ સ્થલે (ભગવાનને) તેવાજ પ્રકારે કાર્યમાં રોકાએલા વર્ણવવા જોઈએ કે જેથી પહેલા ઘરમાં રહેલા (ભગવાન) તરતજ (ત્યાં) પધાર્યા હોવાની શંકા પણ થાય નહિ. 'ત્યાં પણ' ભગવાનને 'જોયા' એ પહેલાંની (શ્લોક ૧૩ની) ક્રિયાજ આલુ રાખવાની છે; પરંતુ પ્રિયા એટલે પત્ની અને ઉદ્ધવ સાથે પાસા રમતા (જોયા). એવો (ભેદ હતો) ૨૦.

ભગવાન માયાથી તે પ્રમાણે દેખાડે છે એવી તે નારદની બુદ્ધિ ન થાય, તે માટે ભગવાને (તેને) કાંઈક કહ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

૧ ભગવાન તો ત્યાં જ રહેલા, સાથે આવેલ નહતા, એમ જણાવવા 'તુ' 'તો' શબ્દ યોજેલ છે. (લે)

૨ નારદ બહિર્મુખ હોવાનું કારણ કહે છે. નારં નરના ધર્મનું ઘતિ ખંડન કરે છે, તેવા હેતુથી ખંડન કરવા માટે તેમનાં વ્યસન જોવાનો સ્વભાવ હોવાથી તે બહિર્મુખ છે (લે) 'નારદ'ની વ્યુત્પત્તિનો અર્થ અહિં લેખમાં કરેલ છે તે પ્રમાણે 'પર્યાલોચન' 'જોવાનો' શબ્દ ઉમેરવો પડે છે. તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલ છે.

પૃષ્ઠાવિદુષેવાસૌ કદાયાતો ભવાનિતિ ॥

ક્રિયતે કિં નુ પૂર્ણાનામપૂર્ણૈરસ્મદાદિભિઃ ॥૨૧॥

જાણે કે જાણતા ન હોય તેવા તેમણે તેને પૂછ્યું કે ‘આપ ક્યારે આવ્યા? અમે વિગેરે અપૂર્ણો (આપ) પૂર્ણોનું શું (કાર્ય) કરીએ? ૨૧.

છતાં પણ અસૌ પહેલાં દર્શન કરેલા ભગવાનેજ-કારણ કે (નારદે) તેમને ચોક્કસપણાથી ઓળખેલા-તેને પૂછ્યું કે ‘આપ ક્યારે આવ્યા?....’ જેમ તે (નારદ) પરીક્ષા કરવા માટે પોતાના રૂપને છપાવતો હતો તેમ ભગવાને પણ કયું એવા અભિપ્રાયથી ‘જાણે કે તેવું જાણતા ન હોય તેવા તેમણે’ એમ કહેલું છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાને નારદની) પૂછ (કરી, પહેલાં) કરેલું સર્વ કયું, અને સ્તુતિ કરી એમ ઉત્તરાર્થથી કહે છે. પહેલાંની પેઠે ભગવાન અને નારદના ગુણોની અદલાબદલી જાણવી. તે સંજોગોમાં (આ સ્તુતિ) યોગ્યજ છે. ‘આપ પૂર્ણોનું અમે વિગેરે અપૂર્ણો શું (કાર્ય) કરીએ?’ એવી સ્તુતિ કરી કેટલાક કહે છે કે જેમ (પહેલાં ધરમાં નારદને જોએલ તેવું) અજ્ઞાન ભજવ્યું તેમ તે (અજ્ઞાન)નું કાર્ય નાટકીય વાક્ય પણ (કહ્યું), અથવા તેની બુદ્ધિમાં ભગવાન હદવાળા જણાતા હતા તેથી તેને મોહ ઉત્પન્ન કરવા લૌકિક ભાષા (કહી). બીજાઓ કહે છે કે ‘જેઓ જેમ મને ભજે છે (તેમજ હું તેઓને ભજું છું)’ એ નિયમ પ્રમાણે ભગવાને (એવું) કહેલ. ૨૧.

છતાં પણ (પોતાની પાસે) આવેલા અને ભગવાનના ગુણોનો નિર્ણય કરનાર પ્રવૃત્તિ કરનારાનું હિત કરવું જોઈએ એવા ભક્તિશાસ્ત્ર (ના નિયમ) ને અનુસરીને (ભગવાન) નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

અથાપિ બ્રૂહિ નો બ્રહ્મજન્મૈતચ્છોભનં કુરુ ॥

સ તુ વિસ્મત ઉત્થાય તૂર્ણમન્યદગાદ્ગૃહમ્ ॥૨૨॥

છતાં પણ હે બ્રાહ્મણ! કહેા, અમારા આ જન્મને સફલ કરો. તે તો વિસ્મય પામી ઉઠી તરત બીજા ઘેર ગયા. ૨૨.

(શું હિત કરીએ તે) અમને કહેા, એટલે કાંઈક માગો, એવો અર્થ છે. બ્રાહ્મણને માગવું યોગ્ય હોવાથી, ‘હે બ્રાહ્મણ!’ એવું (સંબોધન કરેલું છે). વળી મારો આ જન્મ એટલે અવતાર ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરનારોજ છે તેથી, (અને) તેઓમાં આપ મુખ્ય હોવાથી, પોતાને પૂર્ણ (પ્રાપ્ત કરેલ ઇચ્છિત પદાર્થવાળા) કરતાં (મારો) જન્મ, અથવા (તમારો) પોતાનો જન્મ સફલ કરો.

પછી જે થયું તે ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. ‘આ વચન સત્ય નથી’ એવો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરીને, ‘ત્યાં (પહેલા ઘર થી તરતજ આવીને મને ઠગે છે’ એવો વિચાર કરતાં તરત ઉઠી તે ત્યાંથી ગયો એમ કહેલું છે. (લગવાનને આમ કરવાનું) કારણ નહિ બાણુવાથી વિસ્મય પામ્યો. ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) લગવાન વૈલવ સહિત (તેને) મળ્યા ન હતા. તે ઉઠીને તરતજ બીજા ઘેર ગયો. ૨૨

ત્યાં (લગવાન) બીજા કાર્યમાં રોકાએલ હોવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તત્રાપ્યચષ્ઠ ગોવિન્દં લાલયન્તં સુતાન્ શિશૂન્ ॥

તતોઽન્યસ્મિન્નૃહેઽપશ્યન્મજ્જનાય કૃતોદ્યમઃ ॥૨૩॥

ત્યાં પણ ગોવિન્દને બાલક પુત્રોનું લાલન કરતા જોયા. પછી બીજા ઘરમાં સ્નાન કરવા તૈયાર થએલા જોયા. ૨૩

બાલક પુત્ર વિગેરેનું (લાલન કરતા જોયા) ત્યાં લગવાનને દૂરથીજ બીજા કાર્યમાં રોકાએલા જોઈને, ‘પછી બીજા (ઘર)માં....’ એ ઉત્તરાર્ધથી આરંભી ‘પછી (નારદે હસતા હોય તેમ હૃષીકેશને) કહ્યું’ એ સાહત્રીસમા શ્લોકની પહેલાંના વાક્યસુધીથી તત્ત્વ ॥ સંખ્યા (અઠાવીસ ઘર) સુધી એમ કહેલું છે કે જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં રહેલા લગવાનનું દર્શન કરતાં, જૂદા જૂદા (ઘર)માં પ્રવેશ કરીને, પછી ત્યાંથી બહાર નીકળતા. (૧) મજ્જનાય (તેલના) મર્દન પછી સ્નાન કરવા કરેલી છે તૈયારી જેમણે તેવા (લગવાનને જોયા). ૨૩.

જુહ્વન્ત ચ વિતાનાગ્નીન્ યજન્તં પશ્વભિર્મૃચૈઃ ॥

મોજયન્તં દ્વિજાન્ ક્વાપિ યુજ્ઞાનમવશેષિતમ્ ॥૨૪॥

યજ્ઞના અગ્નિઓમાં હોમ કરતા, પાંચ યજ્ઞો કરતા, ક્યાંક બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતા, ક્યાંક બાકી રહેલું ભોજન કરતા (જોયા) ૨૪.

(૨) વિતાનાગ્નીન્ યજ્ઞની વેદીમાં રહેલા ગાર્હપત્ય વિગેરે (અગ્નિઓમાં) હોમ કરતા જોયા. ‘સોમ કાઢીને, અવબ્રથ સ્નાન (કર્યા) પછી તે રાત્રિ પૂરી થાય ત્યાં સુધી પાસે રહે છે’ એ નિયમ પ્રમાણે મધ્ય રાત્રિએ પણ અગ્નિદોત્રમાં હોમ થાય છે. (કથી ૭) તેવીજ રીતે બીજે પાંચ ઘરોમાં દેવયજ્ઞ વિગેરે પાંચ યજ્ઞો^૨ (કરતા જોયા). (૮) ક્યાંક ઘરમાં બ્રાહ્મણોને રાત્રિનું ભોજન કરાવતા.

૧ બાલક પુત્રોને, પરંતુ મોટી વયવાળાને નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ દેવ યજ્ઞ, પિતૃ યજ્ઞ, જુત યજ્ઞ, મનુષ્ય યજ્ઞ અને બ્રહ્મ યજ્ઞ એ પાંચ યજ્ઞો, જૂદા જૂદા ઘરમાં કરતા જોયા. (લે) પાંચ યજ્ઞોનો એક પ્રકાર ગણતા આઠ થયા.

(જોયા) (૯) બીજા ધરમાં તે (બ્રાહ્મણો)નું બાકી રહેલું ભોજન કરતા (જોયા). આ નવ ધરો, પહેલાં (શ્લોક ૧૩, ૧૯, ૨૩ પૂર્વાર્ધમાં) કહેલા સાથે બાર (ધરો થયાં). ૨૪.

નીચેના શ્લોકમાં ચાર પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરતા (ભગવાનને જોયાનું) કહે છે :—

કાપિ સન્ધ્યામુપાસીનં જપન્તં બ્રહ્મ વાગ્યતમ્ ॥

एकत्र चासिचर्माभ्यां चरन्तमसिवर्त्मसु ॥૨૫॥

કયાંક સંધ્યાની ઉપાસના કરતા. વાણીનો સંયમ કરેલાને બ્રહ્મનો જપ કરતા, એક સ્થળે ઢાલ તલવારથી તલવાર ફેરવવાના ધારા પ્રમાણે અભ્યાસ કરતા જોયા. ૨૫.

(૯) તે ધર્મ પૈકી કયાંક સંધ્યાની ઉપાસના કરતા (૧૦) બીજા (ધર)માં જપ કરતા (જોયા). ‘વાણીનો સંયમ કરેલાને’ એ તે (જપ કરતા)નું જ વિશેષણ છે. મૌનવ્રત ધારણ કરેલા જૂદા (જોએલ) હોવાનું શંકા પડતું છે. (૧૧) એક સ્થળે ઢાલ તલવારથી તલવાર ફેરવવાના ધારા પ્રમાણે એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલ તલવાર ફેરવવાના માર્ગની સૂચનાઓ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતા (જોયા). ૨૫.

अश्वैरथैर्गजैः कपि विचरन्तं गदाग्रजम् ॥

कचिच्छयानं पर्यङ्के स्तूयमानं च वन्दिभिः ॥૨૬॥

કયાંક અશ્વો, રથો અને હાથીઓ સાથે જતા ગદના મોટા ભાઈને જોયા. કયાંક પલંગ પર પોઢેલા, અને ભાટોથી સ્તુતિ કરતા (જોયા). ૨૬.

(૧૨) તેવીજ રીતે અશ્વો, રથો અને હાથીઓ સાથે જતા ગદના મોટા ભાઈને એટલે ભકતોના રક્ષણ માટે તે પ્રમાણે સાવચેત રહેતા હતા તેમને (જોયા), એવો અર્થ છે. (૧૩) કયાંક પલંગ પર પોઢેલા, (અને ૧૪) બીજા ધરમાં ભાટોથી સ્તુતિ કરતા (જોયા), આ ધર્મનું દશ પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું.

નીચેના શ્લોકમાં (પૂર્વાર્ધથી) અર્થનું નિરૂપણ કરે છે :—

मन्त्रयन्तं च कस्मिन्मन्त्रिभिश्चोद्धवादिभिः ॥

जलक्रीडारतं कपि वारमुख्याबलावृतम् ॥૨૭॥

૧ શ્લોક ૨૪ માં પાંચ યજ્ઞો યજ્ઞ રૂપે એક પ્રકારના ગણુતાં ચાર પ્રકાર, શ્લોક ૨૫ ના ત્રણ પ્રકાર અને શ્લોક ૨૬ ના ત્રણ પ્રકાર ગણુતાં દશ પ્રકારે ધર્મનું નિરૂપણ થયું.

અને (૧૫) કોઈક (ઘર)માં ઉદ્ધવ વિગેરે મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરતા અને (૧૬) ક્યાંક મુખ્ય વેશ્યાઓ અને સ્ત્રીઓથી વીંટાઈ જલક્રીડાથી રમણ કરતા (જોયા) ૨૭.

ઉત્તરાર્ધથી કામનું નિરૂપણ કરેલું છે ૨૭.

નીચેના શ્લોકમાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરતાં, (તેનાં) સર્વ અંગો કહે છે:—

कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्यो ददतं गाः स्वलङ्कृताः ॥

इतिहासपुराणानि शृण्वन्तं मङ्गलानि च ॥૨૮॥

(૧૭) કોઈક સ્થલે મુખ્ય બ્રાહ્મણોને સારી રીતે શણગારેલી ગાયોનું દાન કરતા અને ઇતિહાસ પુરાણો તથા મંગલોનું શ્રવણ કરતા (જોયા) ૨૮.

શ્રવણ કરતા (જોયા). ઇતિહાસ અને પુરાણો એવો (શ્રવણના વિષયમાં) ભેદ (કહ્યો). ‘મંગલો’ એટલે ભગવાનના ગુણો. ૨૮.

નીચેના શ્લોકમાં જાણે કે દેવું પ્રીટાડતા હોય તેવાને (જોયાનું) કહે છે:—

हसन्तं हास्यकथया कदाचित्प्रियया गृहे ॥

क्वापि धर्मं सेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित् ॥૨૯॥

(૧૮) કોઈ પ્રસંગે ઘરમાં પ્રિયા સાથે હાસ્ય કથાને લીધે હાસ્ય કરતા (૧૯) ક્યાંક ધર્મ આચરતા અને (૨૦) કોઈક સ્થલે અર્થ અને કામનું સેવન કરતા (જોયા). ૨૯

તેના (જણુ પ્રીટાડવાના)જ અંગભૂત (ધર્મ અર્થ અને કામ એ) ત્રણના સમૂહને ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. ૨૯

ध्यायन्तमेकमासीनं पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥

शुश्रूषन्तं गुरुकापि कामैर्भोगैः सपर्यया ॥૩૦॥

(૨૧) પ્રકૃતિથી પર પુરૂષનું ધ્યાન ધરતાં એકલા બેઠેલાને (૨૨) ક્યાંક વડીલોની કામનાઓ, ભોગો તથા માન આપીને સેવા કરતા (જોયા). ૩૦.

ધ્યાયન્તં એટલે ધ્યાન ધરતાં ‘વડીલોની સેવા કરતાં’ એટલે ત્રણ પ્રકારની વડીલોની સેવા (કરતા જોયા). ૩૦.

એવી રીતે અલૌકિક પુરૂષાર્થો કહીને, નીચેના શ્લોકમાં લૌકિક અવહાર (કરતાં જોયાનું) કહે છે:—

કુર્વન્તં વિગ્રહં કૈશ્વિત્સન્ધિં ચાન્યત્ર કેવલમ્ ॥

કુત્રાપિ સહ રામેણ ચિન્તયન્તં સતાં શિવમ્ ॥૩૧॥

(૨૩) બીજા સ્થલે (ઘેર) કોઈની સાથે વિગ્રહ કરતા તથા માત્ર સંધિ કરતા અને (૨૪) ક્યાંક બલભદ્રની સાથે સત્પુરુષોના કલ્યાણનો વિચાર કરતા (જોયા). ૩૧.

બીજા રાજ્યના સભ્ય (પુરુષો)નો અંગીકાર કરેલ ન હતો. સંધિમાં (તેઓને) અંગીકાર કર્યો. 'કેવલમ્' 'માત્ર' શબ્દથી જૂદા જૂદા સમયે સંધિ અને વિગ્રહ (કરતા) કહેલા છે. પછી સત્પુરુષોનું કલ્યાણ કેમ થાય? અથવા કલિમાં જે ઉત્પન્ન થવાના છે તેઓનું અલૌકિક (પ્રકાર)થી કલ્યાણ કેમ થાય, એમ લોકના રીવાજ પ્રમાણે બલભદ્ર સાથે મંત્રણા (કરતા જોયા). ૩૧.

પુત્રાણાં દુહિતૃણાં ચ કાલે વિધ્યુપપાદનમ્ ॥

દારૈર્વૈરૈસ્તત્સદૃશૈઃ કલ્પયન્તં વિભૂતિભિઃ ॥૩૨॥

(૨૫) પુત્રોને તેઓને યોગ્ય પત્નીઓ સાથે અને પુત્રીઓને તેઓને યોગ્ય વરો સાથે યોગ્ય સમયે વિધિપૂર્વક વૈભવથી પરણાવવાની ગોઠવણ કરતા (જોયા). ૩૨.

પુત્રોનો અને પુત્રીઓનો વિવાહ એટલે વિધિપૂર્વક (તેઓને) કાલે યોગ્ય સમયે પરણાવવાની (ગોઠવણ કરતા જોયા). વળી પુત્રોને પત્નીઓ સાથે વૈભવથી (પરણાવવાની) ગોઠવણ કરતા (જોયા), કોઈક ઘરમાં પુત્રને (તેની) પત્ની સાથે મોટા ઉત્સવવાળો કરતા એવો અર્થ છે. તેવી રીતે પુત્રીઓને પણ તેઓને યોગ્ય વરો સાથે વૈભવથી પરણાવવાની ગોઠવણ કરતા (જોયા), એટલે પુત્રીઓને જમાઈઓ સાથે ઐશ્વર્ય વિગેરેવાળી કરી એવો અર્થ છે. ૩૨.

પ્રસ્થાપનોપાનયનૈરપત્યાનાં મહોત્સવાન્ ॥

વીક્ષ્ય યોગેશ્વરેશસ્ય યેષાં લોકા વિસિસ્મિરે ॥૩૩॥

(૨૬) આણું વળાવવાથી, તેડી આવવાથી સંતાનોના મહોત્સવોની (ગોઠવણ કરતા જોયા), જે (ઉત્સવો)ના સંબંધવાળા લોકો યોગેશ્વરોના ઇશ્વરનો (વૈભવ) જોઈ વિસ્મય પામતા. ૩૩.

તે (પુત્રી)ઓનેજ આણું વળાવવું તથા ઉપાનયન સાસરેથી પોતાના ઘેર તેડી આવવું; અથવા પુત્રોની સ્ત્રીઓના સંતાનોના મહોત્સવોની ગોઠવણ કરતા (જોયા) એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે.

‘ (આ ઉત્સવો કરવાનું) આવશ્યક હોવાથી દિલ દબને કરતા નહિ હોય ’ એવી શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા ઉત્તરાર્ધથી ઘણી સમૃદ્ધિ જણાવે છે. (લગવાન) યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર હોવાથી પ્રયાસ વિના તરત અનેક પ્રકારની સામગ્રી પૂરી પાડતા. તેથી જે મહોત્સવોના સંબંધવાળા લોકો તે (સામગ્રી) ને જોઈને, તેવી પહેલાં (ક્યાંક) જોએલી નહિ હોવાથી વિસ્મય પામતા. ૩૩

લૌકિક ધર્મો પૈકી માત્ર લૌકિક (ધર્મો) નું એવી રીતે વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં તેના જેવા ધર્મો કહે છે:—

यजन्तं स्वकलान् देवान् क्वापि क्रतुभिरुजितैः ॥

पूर्तयन्तं क्वचिद्धर्मं कूपाराममठादिभिः ॥૩૪॥

(૨૭) ક્યાંક પોતાની કલારૂપ દેવોનું વૈભવવાળા યજ્ઞોથી પૂજન કરતા (અને ૨૮) ક્યાંક કૂવા વાડીઓ મંદિરો વિગેરેથી ધર્મની વૃદ્ધિ કરતા (જોયા). ૩૪.

પોતાની કલા છે જેમનામાં તે (પોતાની કલા રૂપ એટલે) લગવાનના આવેશવાળા (દેવોને) ઝૂજિતે: લૌકિક સાધનોથી વૈભવવાળા ક્રતુભિ: યજ્ઞો વિગેરેથી અથવા દુઃખ દૂર કરનારા અને પાપણુ કરનારા યજ્ઞોથી (પૂજતા જોયા). ઉત્તરાર્ધથી ધર્મનું આચરણ કરતા પણ (જોયાનું) કહે છે. કૂવા વાડી વિગેરેની પ્રતિષ્ઠા કરવા દેવતાનું આવાહન કરીને (તેનું) વિસર્જન થતાં જોડેલા (જોયા) એવો અર્થ છે. આરામા: વાડીઓ, તેની અંદર આલયા: * ધરો અથવા દેવમંદિરો આ તામસ વિગેરે (તામસ રાજસ અને સાત્ત્વિક) ભેદ કહેલા છે. બીજા (ધર્મ કાર્યો) માં તે (કૂવા વિગેરે) મુખ્ય હતા. ૩૪.

चरन्तं मृगयां क्वापि हयमारुह्य सैन्धवम् ॥

घ्नन्तं તતઃ પશુન્મેધ્યાન્પરીતં યદુપુક્તૈઃ ॥૩૫॥

(૨૯) ક્યાંક સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલ અશ્વ ઉપર બેસી મૃગયા કરતા (અને ૩૦) પછી ઉત્તમ યાદવોથી વીંટાઈ પવિત્ર પશુઓને હાથુતા (જોયા). ૩૫.

પછી અંત:પુરમાં આવેલા પર્વત વાડીઓ વિગેરેમાં સૈન્ધવં સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલ અશ્વ ઉપર બેસી મૃગયા કરતા (જોયા). રાત્રિના સમયે પણ (નારદે) ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ઘરમાં રહેલાઓએ (મૃગવા કરવા પધાર્યા છે) તેમ કહ્યું. મૃગયાના સ્થાનમાં તેવા પ્રકારના (લગવાન) નાં (તેને) દર્શન થયાં એવો અર્થ છે.

* ‘ કૂપારામાલયાદિભિ: ’ પદ શ્રીમદ્દાન્યાયચરણે લીધેલ છે.

તેવીજ રીતે ક્યાંક શ્રદ્ધ વિગેરે માટે પવિત્ર પશુઓને હણતા (જેવા). તે સંબંધમાં બીજાઓને માટે પણ (ભગવાન) તેમ કરતા હતા એમ જણાવવા 'ઉત્તમ યાદવોથી વીંટાઈ' એમ કહેલું છે. ૩૫.

(નારદે ભગવાનને) ધૂપા કરવાનું (કાર્ય) કરતાં જેવા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અવ્યક્તલિંગપ્રકૃતિષ્વન્તપુરગૃહાહિષુ ॥

કચિચ્ચરન્તં યોગેશં તત્તદ્ભાવબુદ્ધસયા ॥૩૬॥

(૩૧) ક્યાંક જેઓનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ ન હતાં તેવી સ્ત્રીઓમાં અને જેઓના ઘરો અંત:પુરમાં હતાં તેઓમાં તેમનું તેમનું નિખાલસપણું જાણવાની ઇચ્છાથી યોગેશ્વરને કરતા જેવા. ૩૬.

સ્પષ્ટ ન હતાં, સારી અથવા દુષ્ટ એમ જણાવનારાં લક્ષણો જે પ્રકૃતીનાં સ્ત્રીઓમાં (અને) અંત:પુરમાં હતું ઘર જેઓનું તેઓમાં પણ તે તે સારાં છે કે દુષ્ટ એવાં લક્ષણો જાણવાની ઇચ્છાથી, જેમ ધૂપી રીતથી રાજાઓ ધૂપા કરે છે તેમ (ભગવાનને) ક્યાંક કરતા જેવા, કારણ કે નારદ પોતે પણ ત્યાં (ભગવાનના અંત:પુરમાં)જ તેવા ગુણમાં (ધૂપી રીતે કરવામાં) રોકાયેલો હતો તેથી નારદ વિગેરે (ધૂપા કરનાર)ને ભગવાન શોધતા હતા 'જેઓ જે રીતે મને ભજે છે (તેમને હું પણ તેવી રીતે ભજું છું)' એ વાક્ય પ્રમાણે (ભગવાન અને નારદ બંને) સમાન ગુણવાળા હોવાથી ત્યાં (નારદને) ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો. ૩૬

પછી સમીપમાં ભેગા થએલા, નાસી જવાની શક્તિવિનાના (નારદે) શરમાઈ જઈ ભગવાનને કાંઈક કહ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અથોવાચ હૃષીકેશં નારદઃ પ્રહસન્નિવ ॥

યોગમાયોદયં વીક્ષ્ય માનુષીમીયુષો ગતિમ્ ॥૩૭॥

પછી મનુષ્યની સ્થિતિ ગ્રહણ કરેલા હૃષીકેશની યોગમાયાની સમૃદ્ધિ જોઈને નારદે જાણે હસતો હોય તેમ (તેમને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૭.

'હૃષીકેશ' એવા આ (શબ્દ)થી (નારદે) પોતાનો અપરાધ દૂર કરેલો છે, કારણ કે ભગવાનેજ (તેને) તેવી (ધૂપા રહી જેવાની) પ્રેરણા કરેલી. આરંભમાં એક બીજાનાં દર્શનથી હસવું (આવું); પછી શરમને લીધે જાણે કે દિલગીરીને લીધે હોય તેમ (હસ્યો).

૧ 'વિગેરે' શબ્દ પ્રકાર દર્શાવનારો છે. 'નારદ જેવા બીજા ધૂપા રહેલાઓને' એવો તેનો અર્થ છે. (કે).

‘આટલું જોઈને નારદ (૧) શું મૂઠ થયો? અથવા (૨) ભગવાનના ન ચિંતન થઈ શકે તંવા ઐશ્વર્યનું જ્ઞાન થવાથી તેવો? થયો? અથવા (૩) આ માયાજ હતી?’ જો માયા માનવામાં આવે તો (નારદની ભગવાન વિષે) સંપૂર્ણરીતે પ્રાકૃતપણાની બુદ્ધિ થાય. પહેલા (મૂઠ થયો એ) મત પ્રમાણે તો^૨ નારદ સંપૂર્ણરીતે પ્રાકૃત (ગણાય). વચલા મત પ્રમાણે તો જાંને ઉત્તમ ગણાય (આ) ત્રણે પ્રકારની ચોક્કસ માન્યતા નારદની બુદ્ધિમાં સ્ફુરી ન હતી, પરંતુ ‘આ (ભગવાનના) યોગનું ફલ છે’ એમ પોતે અને ભગવાન સમાન હોવાનું (તેને) જ્ઞાન થયું અને (ભગવાનની) મધ્યમ સ્થિતિ^૩ (તેની બુદ્ધિમાં) સ્ફુરી એમ જણાવતાં ‘યોગમાયાની સમૃદ્ધિ જોઈને’ શબ્દો યોજેલા છે.

‘યોગમાયાથી દિવ્ય ફલો પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી (નારદે) આજ લીલા કેમ જોઈ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મનુષ્યની સ્થિતિ ગ્રહણ કરેલા’ શબ્દો યોજેલા છે, કારણ કે યોગેશ્વર જેવા પ્રકારનું રમણ (કરવા) ઇચ્છે છે, તેને અનુકૂલ (યોગમાયાનું ફલ) થાય છે.

‘યોગ માયા’ એટલે યોગની આધિદૈવિક દેવતા, અથવા તેવી ભગવાનની સાધનરૂપ શક્તિ એવો (અર્થ છે). ૩૭.

(ભગવાન યોગેશ્વર છે) તેટલુંજ જાણી, (તેવો) નિશ્ચય કરીને, તેમાંજ સમાપ્ત થએલી બુદ્ધિવાળા (નારદ)ને (તેથી) અધિક વિષયનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, ‘નાયકનું’ ઉત્તમપણું ન હોય તો પ્રમેય ભક્તિમાર્ગ સારો નથી’ એવા વિચારથી તે મૂકી દેવાની ઇચ્છા કરતો હોય તેમ, પ્રમાણુગતથીજ ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરીશ એવો નિશ્ચય કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી જે શ્લોકથી તે ભગવાન પાસે (તેવી) પ્રાર્થના કરે છે:—

વિદામ યોગમાયાસ્તે દુર્દર્શા અપિ યોગિનામ્ ॥

યોગેશ્વરાત્મન્નિર્માતા ભવત્પાદનિષેવયા ॥૩૮॥

યોગીઓથી પણ જાણી ન શકાય તેવી આપની યોગમાયાઓ મેં જાણી. હે યોગેશ્વરોના આત્મા! આપના ચરણની સેવાથી (મને) જણાઈ. ૩૮.

ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનાર (આપની) જૂદી જૂદી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારી આપની યોગમાયાઓ મેં જાણી. આ જ્ઞાન તેને એકલાનેજ થએલું હતું

૧. ‘તેવો’ એટલે ‘પુરૂષોત્તમના સ્વરૂપને જાણનારો’ (લે)

૨. ભગવાનના સ્વરૂપનું આ મત પ્રમાણે તો તેને અજ્ઞાનજ હતું એમ ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દ જણાવે છે. (લે)

૩. બહાજ અનંત આકારવાળું છે એવી માન્યતા ઉત્તમ છે. યોગના બલથી ભગવાન પોતાના જૂદા જૂદા રૂપ કરે છે, એવી માન્યતા મધ્યમ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

એમ જણાવવા 'યોગીઓથી પણ જાણી ન શકાય તેવી' શબ્દો કહેલા છે. (આપના આ વૈભવના) કારણનું જ્ઞાન યોગીઓને પણ દુર્લભ છે, કારણ કે કાર્ય (વૈભવ) ને લૌકિક જાણતા હોવાથી, (તેઓને) કારણ જાણવાની ઇચ્છાજ ઉત્પન્ન થતી નથી.

'ત્યારે તને કેમ ઉત્પન્ન થઈ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્થ કહેલો છે. હું વિગેરે યોગીઓને આત્મા તરીકે સ્કુરેલા આપજ (આપના) ચરણનું ભજન કરવાના કારણરૂપ છો એવા અભિપ્રાયથી ('હું યોગેશ્વરોના આત્મા' એવું) સંબોધન (કરેલું છે). યોગમાયાઓનું જ્ઞાન થવાનું કારણ તો (આપના) ચરણની સેવા છે. ૩૮

તેથી આટલા સમય સુધી કરેલી પ્રમેયજલની ભક્તિ આ વિષયનું જ્ઞાન થવામાં^૧ થઈ રહી, તેથી આ (પ્રમેયજલના) મતનો ત્યાગ કરીને હું કીર્તનમાર્ગ પ્રમાણેજ રહીશ (વર્તીશ) એવી નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

અનુજાનીહિ માં દેવલોકાંસ્તે યશસાપ્નુતાન્ ॥

પર્યટામિ તવોદ્ગાયંત્રીલા ભુવનપાવનીઃ ॥૩૯॥

ભુવનોને પવિત્ર કરનારી આપની લીલાઓનું ગાન કરતો આપના યશથી ભરેલા દેવલોકોમાં હું કર્યા કરું તેવી મને પરવાનગી આપો. ૩૯.

આપના યશથી આપ્નુતાન્ ભરેલા દેવલોકોમાં એટલે ઇંદ્ર વિગેરેના સ્થાનોમાં (આપની લીલાઓનું) ગાન કરતો હું કર્યા કરું. પહેલાં થઈ નારદને દેખાડી તેજ લીલાઓ ભુવનોને પવિત્ર કરનારી છે. આ (લીલાઓ કોઈ બીજાઓ) જોએલી નહિ હોવાથી અને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી આ (લોકમાં) આદર પામેલી નથી એમ વાસ્તવિક રીતે કહેવાયું ૩૯

'તે વિષયમાં (નારદ) વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થએલ હોવા છતાં જ્ઞાન નહિ થવાથી દુઃખી થઈ માર્ગનો જ ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે' એવો નિશ્ચય કરીને ભગવાન (તેને) નીચેના શ્લોકથી ઉપદેશ આપે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

બ્રહ્મન્ ધર્મસ્ય વક્તાહં કર્તા તદનુમોદિતા ॥

તચ્છિક્ષયંલ્લોકમિમમાસ્થિતઃ પુત્ર મા સ્વિદઃ ॥૪૦॥

હું બ્રહ્મન્! ધર્મ કહેનાર આચરનાર અને તેનું અનુમોદન કરનારો હું તે શીખવતાં આ લોકમાં રહેલો છું. હું પુત્ર! ખેદ ન કર. ૪૦.

૧ 'આ વિષયનું જ્ઞાન થવામાં જ' એટલે યોગમાયાનું જ્ઞાન થવામાં જ. (ગયા શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલ મધ્યમ ભાવનું જ્ઞાન થવામાં. (લે)

વેદ વિગેરેમાં માત્ર (ધર્મ) કહેવામાં આવે તો (તેમાં) ક્રિયાનો પ્રવેશ (આચરવાનું) નહિ હોવાથી, લોક (તેનો) આદર ન કરે; તેથી હું ધર્મ આચરનાર પણ છું. જો આચરવામાં આવતા (ધર્મ)નું વચન આચરણ વિગેરેથી અનુમોદન ન કરે તો પણ લોકની (ધર્મમાં) પ્રવૃત્તિ ન થાય, તેથી હું ધર્મનું અનુમોદન પણ કરનારો છું. તેથી લોકમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે તે શીખવતાં એટલે લોકને ધર્મનું શિક્ષણ આપતાં હું આ લોકમાં રહેલો છું; એટલે આ સ્થિતિમાં રહેલો છું, એવો અર્થ છે. એવી રીતે પોતાના કાર્યમાં રહેલા જાતજાતના ધર્મના અભિપ્રાયનું (લગવાને) વર્ણન કર્યું.

‘તને ઠગવા (લગવાને) માયા દેખાડી હશે’ એવો વિચાર જોટો હોવાનું જણાવવા ‘હે પુત્ર!’ એવું સંબોધન કરેલું છે. લીલાનું તત્ત્વ ન જાણવાને લીધે તું એક ન કર, કારણ કે (મેં તને તેનું) તત્ત્વ કહ્યું. ૪૦.

નીચેના જે શ્લોકોથી (અનુક્રમે) તેણે પછી જોયું તે અને જોયા પછીનો તેનો નિર્ણય કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

इत्याचरन्तं सद्धर्मान् पावनान्गृहमेधिनाम् ॥

तमेव सर्वगेहेषु सन्तमेकं ददर्श ह ॥૪૧॥

कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगमायामहोदयम् ॥

मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ॥૪૨॥

અહો! એવી રીતે પવિત્ર કરનારા ગૃહસ્થોના ઉત્તમ ધર્મોનું આચરણ કરતા તેમને એકલાને જ સર્વ ઘરોમાં રહેલા (નારદે) જોયા. અનંત વીર્યવાળા શ્રીકૃષ્ણની યોગમાયાનો ભારે વૈભવ વારંવાર જોઈને ઋષિને વિસ્મય થયો અને તે આકાંક્ષાવાળો થયા. ૪૧-૪૨.

ત્રણે પ્રકારના^૧ સત્પુરુષોના સર્વ પ્રકારના ગૃહસ્થના ધર્મો પવિત્ર કરનારા છે, કારણ કે લગવાને (આ ધર્મનું) અચરણ કર્યું એવા અભિપ્રાયથી જો કોઈ (તેનું) આચરણ કરે તો તે પવિત્ર થાય છે. તેથી સર્વ ઘરોમાં રહેલા અનંત સ્વપવાળા તેમને (લગવાને) જ (નારદે) જોયા ૪૧.

પછી જે થયું તે ખેતાલીસમા શ્લોકથી કહે છે. અનંત છે વીર્યો જેમનાં તેવા (લગવાને છે). (તેમની) સ્ત્રીઓમાં સ્થિતિ લીલાથી જ છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે નથી;^૨ કારણ કે આમનામાં સર્વ શક્તિઓ (રહેલી) છે. તેમાં પણ આ

૧. ધર્મ અર્થ અને કામવાળા, એવા ત્રણ પ્રકારના (લે)

૨. નારદની બુદ્ધિને અનુસરી આ કહેલું છે. (લે)

યોગમાયાનો ભાર વૈભવ છે, આવો કોઈ વાર જોવામાં આવ્યો નહતો. તેથી ધર્મ (યોગમાયા) અને ધર્મી (ભગવાન)ની અસૌક્રિક સ્થિતિ જોવાથી તે વિસ્મય પામ્યો, અને ફરીથી તેનાં દર્શન કરવાની આકાંક્ષાવાળો થયો. ૪૨.

इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना ॥

सम्यक् सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्त्ययौ ॥ ૪૩ ॥

એવી રીતે અર્થ કામ અને ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા અંતઃકરણવાળા શ્રીકૃષ્ણથી સારી રીતે આદર પામેલો તે પ્રસન્ન થઈને તેમનું જ સ્મરણ કરતો ગયો. ૪૩.

પછી આદરપૂર્વક (શ્રીકૃષ્ણનાં) દર્શન કર્યા પછી અર્થ કામ અને ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા અંતઃકરણવાળા ભગવાનથી સારી રીતે આદર પામેલો, બ્રાહ્મણ બણીને તથા ઋષિ બણીને (તેની) ઇચ્છા પ્રમાણે ભોજન વિગેરેથી પ્રસન્ન કરેલો તેમનું એટલે ભગવાનનું જ સ્મરણ કરતો તે ગયો, પરંતુ પ્રમાણબદ્ધ ઉપર આધાર રાખીને (ગયો) નહિ. ૪૩.

એવી રીતે નારદે જોએલી ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકથી (તેનો) ઉપસંહાર કરે છે:—

एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो नारायणोऽखिलभवाय गृहीतशक्तिः ॥

रेमेऽङ्ग षोडशसहस्रवराङ्गनानां सत्रीडसौहृदनિरीक्षणहासजुष्टः ॥ ૪૪ ॥

હે રાજા! સર્વનાં કલ્યાણ માટે જેમણે શક્તિઓ ધારણ કરેલી છે તેવા, મનુષ્યની સ્થિતિને અનુસરનારા નારાયણ સોળ હજાર ઉત્તમ સ્ત્રીઓનાં લજ્જાયુક્ત સ્નેહવાળી દૃષ્ટિ સાથેના હાસ્યથી સેવાતા રમણ કરતા હતા. ૪૪.

જૂદા જૂદા ધર્મોનું આચરણ કરવામાં ન આવે તો (તે) જૂદા જૂદા (ધર્મો) ને (કોઈ) અનુસરે નહિ, તેથી મનુષ્યની સ્થિતિને અનુસરતા (ભગવાન) સોળ હજાર ઉત્તમ સ્ત્રીઓના લજ્જા યુક્ત (સ્નેહની દૃષ્ટિ) વિગેરેથી સેવાતા રમણ કરતા હતા. મનુષ્યની સ્થિતિમાં આવેલા હોવા છતાં (ભગવાન) મૂલરૂપજ હતા એમ જણાવવા 'નારાયણ' શબ્દ યોજેલ છે.

‘તેમને એ પ્રમાણે કરવાનું શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સર્વના કલ્યાણ માટે જેમણે શક્તિઓ ધારણ કરેલી છે તેવા’ એમ કહેવું છે.

પ્રમેય માર્ગની ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળો થએલ, તેનું ભગવાને સમાધાન કર્યું એવો અર્થ છે. આ ‘પવ’ ‘જે’ શબ્દનો અર્થ છે. પ્રમેય માર્ગ ઉપર આધાર રાખ્યો એવો અર્થ છે. (લે)

સર્વના કંથ્યાણુ માટે (ભગવાને) બધી સાત્ત્વિક શક્તિઓ ધારણ કરેલી છે. તેવા સંજોગોમાં જો મનુષ્યોની ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ ન થાય તો સર્વનું કંથ્યાણુ ન થાય, તેથી (ભગવાન) તે પ્રમાણે કરે છે. ‘હે રાજા !’ એવું સંબોધન (શુક પરિક્ષિતને) છેતરતા નથી એમ જણાવવા કહેલું છે. આઠ પટરાણીઓના સંબંધમાં (તેઓની સાથે ભગવાન રમણ કરે તે વિષયમાં) કાંઈ તકરાર નહિ હોવાથી, ‘સોળ હજાર ઉત્તમ સ્ત્રીઓનાં....’ એમ (કહેલું છે). ‘ઉત્તમ શબ્દથી જૂદી જૂદી (સ્ત્રીઓ) ની દાસીઓને ખાતલ કરેલી છે. અથવા બીજી (ભગવાનની પત્નીઓ ન હતી તેવી) ગોપીઓનો સમાવેશ કરેલો છે. લજ્જા યુક્ત^૧ જે આ સ્નેહવાળી અમુક પ્રકારની દૃષ્ટિ તેની સાથેનું હાસ્ય, તેથી સેવાતા; એમ તામસ સાત્ત્વિક વિગેરેના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો પ્રેમ જણાવેલો છે ૪૪.

એવી રીતે રમણનો ઉપસંહાર કરીને, ‘આ લૌકિક લીલા ધર્મ (કરવા) ની ઇચ્છાવાળાઓ એ સાંભળવી ન જોઈએ’ એવી શંકા દૂર કરવા, નીચેના શ્લોકમાં (આ લીલાના) શ્રવણનું ફળ કહે છે:—

યાનીહ વિશ્વવિલયોઽવવૃત્તિહેતુઃ કર્માણ્યનન્યવિષયાણિ હરિશ્ચકાર ॥

યસ્ત્વજ્ઞ ગાયતિ શૃણોત્યનુમોદતે વા ભક્તિ લભેત ભગવત્પવર્ગમાર્ગે ॥૪૫॥

હે રાજા ! વિશ્વનો લય ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિના કારણરૂપ હરિએ બીજાથી થઈ ન શકે તેવાં જે કર્મો અહિં કરેલાં છે (તેમનું) જે ગાન શ્રવણ અથવા અનુમોદન કરે છે તે મોક્ષના માર્ગરૂપ ભગવાનમાં ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૫.

સર્વ પ્રકારનાં કર્મો કરવામાં ભગવાનનું પ્રયોજન કહે છે કે વિશ્વનો લય, ઝડપ: ઉત્પત્તિ (અને) વૃત્તિ: સ્થિતિ, તેમના કારણરૂપ (હરિ છે) તેથીજ બીજાથી થઈ ન શકે તેવાં કર્મો (હરિએ) કરેલાં છે, કારણ કે બીજો (કોઈ) જગતની ઉત્પત્તિ વિગેરેનું કારણ થતો નથી, અને લીલામાં બીજા (કોઈ)નો પ્રવેશ કરાવતો નથી, પરંતુ જૂદા જૂદા (કાર્યમાં) રોકાઈ પોતેજ તેમ કરે છે. તેથી (તેના કાર્યમાં) બીજો ગોચર થતો નથી.

ઉત્તમ લીલા (કરવા)નું પ્રયોજન ‘હરિ’ શબ્દથી કહેલું છે. તેથી જે આ લીલાનું ગાન કરે છે, અથવા પોતેજ આનંદથી કીર્તન કરે છે, બીજાથી ગાન થતું હોય ત્યારે દૂર રહીને અથવા પાસે રહીને શ્રવણ કરે છે, અથવા

૧. આ ભાવ પ્રધાન છે. લજ્જા સહિત (જેવું) એ દૃષ્ટિનો એક પ્રકાર છે. એવો અર્થ છે. (લે)

શ્રવણ કરનારના અથવા કહેનારના સંબંધવાળી કથાઓનું* તે કેટલાક સમય પછી અથવા કથા પૂરી થાય ત્યારે અનુમોદન કરે છે, તે ભગવાનમાં એટલો પૂર્ણ પુરૂષમાં ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ભક્તિ બીજામાં થતી નથી એમ 'મોક્ષના માર્ગસ્વયં' શબ્દથી કહે છે, મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા)નો બીજો માર્ગ નથી, એવો અર્થ છે.

ઈતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો વીશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અથૈકવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ અધ્યાય એકવીસમો.

સાત્ત્વિકાનાં નિરોધે તુ પ્રમેયબલતઃ પુરા ॥

ષડ્ભિઃ સર્વે નિરુદ્ધાસ્તે સાધનેનોચ્યતેઽધુના ॥૧॥

ષડ્ભિરેવ તથાધ્યાયૈર્ધર્મોઽન્ન ભગવત્કૃતઃ ॥

કારિતશ્ચ દ્વિરૂપો હિ વર્ણ્યતેઽન્યનિષેધને ॥૨॥

સાત્ત્વિકોના નિરોધમાં તો પહેલાં છ (અધ્યાયો)થી તે બીજાનો પ્રમેયબલથી નિરોધ કર્યો. તેવી રીતે હવે છઠ્ઠા અધ્યાયોથી સાધનથી તેઓનો નિરોધ) કહેવામાં આવે છે. (૧) ભગવાને આચરેલા અને (૨) કરાવેલા એવા બે પ્રકારના ધર્મનું વર્ણન (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વિના) બીજા નથી એમ જણાવવા અહિં કરવામાં આવે છે. કા. ૧-૨.

તત્રૈકવિંશે ત્વધ્યાયે ધર્મો હિ ભગવત્કૃતઃ ॥

નિરુપ્યતે યતો લોકા જાતા હરિપરાઃ સ્વતઃ ॥૩॥

એકવીસમા અધ્યાયમાં તે પૈકી ભગવાને આચરેલા ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, જેને લીધે લોકો પોતાની મેળે હરિમાં આસક્તિવાળા થયા. કા. ૩.

સર્વાન્ ધર્માન્ વિશેષેણ તત્તદ્દેન ચૈવ હિ ॥

પૂર્વાધ્યાયે નિરુપ્યૈવ હ્યાહિકં હ્યન્ન રૂપ્યતે ॥૪॥

ગયા અધ્યાયમાં જૂદા જૂદા ભેદથીજ સર્વ ધર્મનું સારી રીતે નિરૂપણ કરીને જ, અહિં (આ અધ્યાયમાં) આહિકં કહેવામાં આવે છે. કા. ૪.

તેનૈવ શુદ્ધચિત્તાસ્તે રાજાનઃ સાત્ત્વિકાસ્તથા ॥

પ્રપન્નાઃ સર્વથા કૃષ્ણે પ્રયોજનમિદં મતમ્ ॥૫॥

* 'પોતે શ્રવણ કરેલી અથવા કહેલી કથાઓનું' એવો અર્થ જણાય છે.

† 'આહિકં' એટલે 'નિત્ય આચરવાનો ધર્મ' 'નિત્યકૃત્ય.'

તેનાથી જ શુદ્ધ થએલ ચિત્તવાળા તે સાત્ત્વિકો અને રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણમાં સંપૂર્ણરીતે આસક્તિવાળા થશે. આ (આહિક કહેવાનું) પ્રયોજન વિચારેલું છે. કા. ૫.

અન્યથા હ્યાહિકો ધર્મો નિષ્પ્રયોજનતાં વ્રજેત્ ॥

સભાયાં ગમનં ચૈવ રક્ષાં સૂચયતિ શ્વતાત્ ॥૬॥

તેમ ન હોય તો આહિક ધર્મ(નું) વર્ણન) પ્રયોજન વિનાનું થાય. (ભગવાનનું) સભામાં પધારવું પણ તેવીજ રીતે વિનાશમાંથી (રાજાઓનું) રક્ષણ સૂચવનારું છે. કા. ૬,

એવી રીતે ગયા (છ) અધ્યાયોથી ભગવાને પ્રમેયબલનો આધાર લઈ સર્વને પોતાના (સેવક) કર્યા. હવે ધર્મ વિગેરે સાધનોથી ભગવાન (સર્વને) પોતાના (સેવક) કરે છે. તે પૈકી આરંભમાં ભગવાનનો હરરોજનો નિત્ય ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

પછી ધર્મમાં આસક્તિવાળાનું જે કૃત્ય તેનું નિમિત્ત (કારણ) કાલ જ હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી અરુણનો ઉદય થાય ત્યાંસુધીનું બધું દિવસના પહેલા ભાગનું કૃત્ય કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

અથોષસ્પૃપ્વૃત્તાયાં કુક્કુટાન્ કૂજતોઽશ્વપન્ ॥

ગૃહીતકણ્ઠ્યઃ પતિમિર્માધવ્યો વિરહાતુરાઃ ॥૧॥

પછી અરુણનો ઉદય થવાનો સમય થયો ત્યારે પતિઓથી કંઠમાં આલિંગન પામેલી વિરહ(ના લય)થી દુઃખી થતી માધવની પત્નીઓ અવાજ કરતા કુકડાઓને દોષ દેવા લાગી. ૧.

આ ‘પછી’ શબ્દ જૂઠા પેટા-પ્રકરણનો આરંભ દર્શાવનારો છે. ઉપસિ અરુણનો ઉદય^૧ ઉપવૃત્તાયાં થવાનો સમય થયો ત્યારે. પરોઢની આર ઘડીઓ અરુણોદય કહેવાય છે, તેથી ભગવાન ધર્મ અર્થ અને કામ કરીથી કરવાના છે એમ જણાવવા, ‘અવાજ કરતા કુકડાઓને દોષ દેવા લાગી’ શબ્દોથી કામમાં આસક્તિવાળી સ્ત્રીઓ ધર્મ (નું આચરણ) સહન કરી શકતી નથી એમ કહેલું છે. તે (દોષ દેવા)નું કારણ ‘પતિઓથી’ એટલે શ્રીકૃષ્ણોથી ‘કંઠમાં આલિંગન પામેલી’ શબ્દોથી કહેલું છે.

૧ આગળ (ચોથા શ્લોકમાં) ‘પ્રાણ મુહૂર્તંગાં’ એમ કહેલ હોવાથી, તેની સાથે ખટે તેમ અહિં ‘ઉષસ્’ શબ્દનો અર્થ અરુણનો ઉદય કહેલો છે, પરંતુ અહાવન ખડી કહી નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

‘ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભોજનની પેઠે ભોગ પણ પરિમિત હોવાથી સવારના સમયને સૂચવનારા કુકડાઓને દોષ કેમ દેવા લાગી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વિરહ (ના ભય) થા દુઃખી થતી’ વિશેષણ યોજેલું છે. તેનું કારણ ‘માઘવ્યઃ’ એટલે ‘માઘવની સ્ત્રીઓ’ શબ્દથી (કહેલું છે). (ભગવાન) લક્ષ્મીના પતિ હોવાથી માત્ર પોતાથી છટા પડતાંજ (તેમને) લક્ષ્મીનો સંબંધ થવાનું સંભવે છે. તેથી (તેમને) વિરહ થવાનું સંભવે છે એવો (અર્થ છે). જેઓને ફલ પ્રાપ્ત થએલું છે તેઓ (ફલ પ્રાપ્ત કરવાનાં) સાધનનો દ્વેષ કરે એ યોગ્ય હોવાથી, અને ભગવાન ધર્મ આચરે તે સાત્ત્વિકોનો વિરોધ કરવાના પ્રયોજનથી (આચરતાં) હોવાથી, (તેમની) સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરેલી (સ્ત્રી) ઓનો નિરોધ (તેમની) કેવલ ઇચ્છાથીજ થએલો હોવાથી, (તેઓ) કુકડાઓને દોષ દે તે યોગ્ય છે. ૧

‘કુકડાઓ વિગેરેએ એવી રીતે ભગવાને ઇચ્છેલું ન હોય તેવું કેમ કયું?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

વયાંસ્યરૂરુવન્ કૃષ્ણં બોધયન્તીવ ચન્દિનઃ ॥

ગાયત્સ્વલિષ્વનિદ્રાણિ મન્દારવનવાયુભિઃ ॥૨॥

જ્યારે ભમરાઓ ગાન કરતા ત્યારે મંદારના વનના વાયુઓને લીધે નિદ્રા રહિત રહેલાં પક્ષીઓ શ્રીકૃષ્ણને જગાડતા હોય તેમ બદિ-જનોની પેઠે અવાજ કરતા. ૨.

ઘસાં પક્ષીઓને પણ ભગવાનનાં લાવણ્યરૂપ અમૃત પ્રાપ્ત થાય તે ઇષ્ટ હોવાથી, આ (પક્ષીઓ) સ્વાર્થ માટે (ભગવાનને) જગાડતા હતા. ‘તેમ (શ્રીકૃષ્ણને જગાડતા) હોય તો અપરાધ થાય’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘બદિજનોની પેઠે’ શબ્દો યોજેલા છે. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે પક્ષીઓને (ભગવાનને) જગાડવાનો અભિકાર પણ આપેલો.

‘આ બદારના કામ કરનારા ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના (તેમને) નિત્ય કેમ જગાડતા હતા?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘જ્યારે ભમરાઓ ગાન કરતા ત્યારે’ શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે અંદરના કામ કરનારા જે ભમરાઓ, તેઓ ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણીનેજ ગાન કરતા હતા વળી પક્ષીઓ સ્વભાવને લીધેજ અવાજ કરતા હતા એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે તેઓ નિદ્રારહિત રહેલા. તેમાં પણ નિદ્રારહિત રહેવાનું પ્રયોજન પૂર્વક હતું, એમ ‘મન્દારના

૨ લક્ષ્મીનો સંબંધ થતાં ભગવાન તેની પાસેજ રહે, એટલે આપણને તો ભગવાનનો વિરહ જ રહે, એવો અર્થ છે. (લે)

નના વાયુઓને લીધે' શબ્દથી કહેલું છે. તેઓ (મંદારવૃક્ષની) સુગંધથી આકર્ષાએલ ચિત્તવાળાં હતા અને (તે દ્વારકા) દેવતાનું રહેઠાણ હોવાથી તેઓ ખારોખાર ભોગ પણ કરી શકતા નહિ. તેથી (સુગંધનો ભોગ કરવાની) ઇચ્છા હોવાથી નિદ્રારહિતજ રહેલાં. ૨.

‘ જાધી સ્ત્રીઓને આ (કુકડાઓને દોષ દેવાનું) થતું નહિ હોય ’ એવી શંકા થાય, તેથી મુખ્ય (સ્ત્રી) રૂકિમણીને પણ આ (થતું), એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

મુહૂર્તે તં તુ વૈદર્ભી નામૃશ્યદતિશોભનમ્ ॥

પરિરમ્મણવિશ્લેષાત્પ્રિયબાહ્વન્તરં ગતા ॥૩॥

પ્રિયના બાહુઓની મધ્યમાં રહેલી વૈદર્ભી તો આલિંગનથી વિખૂટા થવાને લીધે તે ઘણું સુંદર મુહૂર્તને સહન કર્યું નહિ. ૩.

‘ તે ’ એટલે બ્રહ્મના સંગંધવાળું પ્રસિદ્ધ (મુહૂર્ત). ‘ તુ ’ ‘ તો ’ શબ્દથી વિરૂદ્ધ વિચારને ખોટો ઠરાવેલ છે.

‘ લક્ષ્મીના અવતાર (રૂપ વૈદર્ભીએ) એમ કેમ કહ્યું ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ વૈદર્ભી ’ શબ્દ યોજેલ છે. (વિદર્ભ દર્ભ વિનાના દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી) દર્ભ નહિ હોવાથી કર્મરહિત હતી એમ કહેલું છે. (તે મુહૂર્ત) સર્વને જાત્રત કરનાર હોવાથી અને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી ઘણું સુંદરજ હતું; છતાં પણ (તેણે તેને) સહન કર્યું નહિ. તેનું કારણ (તે) ફલનો અનુભવ (કરતી હતી) એમ ‘ પ્રિયના બાહુઓના મધ્યમાં રહેલી ’ વિશેષણથી કહેલું છે. તેવીનું ‘ આલિંગનથી વિખૂટા થવું ’ એ (મુહૂર્તનો) અંગીકાર ન કરવાનું પ્રયોજન હતું. ૩.

‘ એવી રીતી જાધી (સ્ત્રીઓ)ને (આ મુહૂર્ત) ઇષ્ટ નહિ હોવાથી, ભગવાન જે તેઓને વશ થએલ હોય તો તે પણ ઉઠે નહિ ’ એવી શંકા દૂર કરવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી ભગવાને પહેલાં ઉઠીને જાધી ક્રિયાઓ કરી એમ કહે છે:—

બ્રાહ્મે મુહૂર્ત ઉત્થાય વાર્યુપસ્પૃશ્ય માધવઃ ॥

દધ્યૌ પ્રસન્નકરણ આત્માનં તમસઃ પરમ્ ॥૪॥

૧ ‘ જાધી વિરહ સહન કરી શકે તેવી ન હતી એમ ગયા શ્લોકમાં કહ્યું, તેથી રૂકિમણી પણ તેવી હોવાનું કહેવાયુંજ. ત્યારે આ શ્લોકનું શું પ્રયોજન ? ’ એવી શંકા થાય તેથી આ આભાસ કહેલો છે. સર્વથી મોટી (પત્ની રૂકિમણી) ધર્મકાર્યમાં ઉપયોગી હોવા છતાં, તેની પણ આવી દશા હતી તો બીજાઓનું તો કહેવુંજ શું ? એવો અર્થ છે. (લે)

માધવે બ્રાહ્મ સુહૃત્માં ઉઠી જલનો ઉપસ્પર્શ કરી પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળા થઈ અંધકારની પેલે પાર રહેલા પોતાનું ધ્યાન ધર્યું. ૪.

‘ઉઠવું’ એટલે નિદ્રા તજવાની લીલા, અથવા પથારીમાંથી (ઉઠવું). પછી જલનો ઉપસ્પર્શ. કેટલાક માત્ર હસ્ત વિગેરે ધોવું એ (ઉપસ્પર્શ) એમ કહે છે, બીજાઓ સ્નાનને (ઉપસ્પર્શ કહે છે) ઉપસ્પર્શ એટલે માત્ર આચમન એવો સિદ્ધાંત છે, કારણ કે ધ્યાન^૧ પણ શુદ્ધિ માટેજ કરવામાં આવે છે અને (દેહની) અંદરની શુદ્ધિ (કરવા)ની લીલા કરીનેજ બહારની શુદ્ધિ (કરવા)ની લીલા કરવી યોગ્ય છે. જેમ પહેલા સ્નાનથી શુદ્ધિ થાય છે અને બીજા સ્નાનથી ધર્મ (આચરાય છે), તેમ ધ્યાનના સંબંધમાં પણ જાણવું.

‘પૂર્ણ’ ભગવાન વારંવાર પ્રકટ થતા સ્વરૂપવાળા પરમાનંદરૂપજ છે. (તેમને) અંતઃકરણ વિગેરે નહિ હોવાથી, તેમણે ધ્યાન કેવી રીતે ધર્યું? એવી શંકા થાય, તેથી ‘માધવ’ શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાને) શક્તિ લક્ષ્મીનો સ્વીકાર કરેલો છે તેથી, અને મધુવંશમાં અવતરેલા છે* તેથી, જેમ આ લીલા કરે છે તેમ તેમણે ધ્યાન પણ (ધર્યું) એવો અર્થ છે. ‘પ્રસન્ન છે કરણાનિ ઇન્દ્રિયો જેમની’ વિશેષણથી સર્વત્ર શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રકટ થયાનું સૂચવેલ છે. પછી ‘જે બીજા દેવતાની ઉપાસના કરે છે’ એ વાક્યથી આત્માથી જૂદા દેવતાનું ધ્યાન કરવાની મના કરેલી હોવાથી (ભગવાને) પોતાનુંજ ધ્યાન ધર્યું.

‘આત્મા ઘણા તેજની અંદર રહેલા ઘડાની પેઠે પ્રકાશતો પ્રત્યક્ષ હોવાથી, તેનું ધ્યાન ધરવાનું શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અંધકારની પેલે પાર રહેલા’ વિશેષણ યોજેલું છે. કાલથી પણ દૂર અંધકાર રહેલું છે, તેની પછી ભગવાન છે. કેટલાક તે (અંધકાર)જ તમોગુણ છે એમ કહે છે. સત્ત્વગુણ બહારના ઢાંકણ જેવો છે. ૪.

૧ ‘સ્નાન કરીને ધ્યાન ધરવું’ જોઈએ, તેથી માત્ર આચમન કરવાનો સિદ્ધાંત કેમ કહ્યો? એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આ ધ્યાન શુદ્ધિ માટે જ છે, પરંતુ કર્મનું અંગ નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

* ‘માધવ’ના જે અર્થ કહેલા છે. (૧) ‘માન્ધવઃ’ માધવ એટલે લક્ષ્મીના પતિ. (૨) ‘મધોઃ અયમ્’ મધુના કુલમાં અવતરેલ તે માધવ.

૨ ભગવાનનું બહારનું ઢાંકણ સત્ત્વગુણ છે, અને તે (સત્ત્વગુણ)નું ઢાંકણ તમઃ છે. તેથી ભગવાન ગૂઢ હોવાથી તેમનું જ્ઞાન થાય તે માટે ધ્યાનની જરૂર છે, એમ જીવોને શીખવવા માટે ભગવાન પોતે ધ્યાન ધરતા, એવો અર્થ છે. (લે)

‘ (ભગવાન) બધાએના આત્મા હોવાથી, બધા ઉપાસના કરનારાઓએ આત્માની (પોતાની) ઉપાસના કરવી જોઈએ ’ એવી શંકા થાય, તેથી (ભગવાન) એકલા પોતાની ઉપાસના કરનારા સિદ્ધ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં (જેની ઉપાસના કરી તે) આત્માના ખાસ ગુણો કહે છે :—

एकं स्वयंज्योतिरनन्यमव्ययं स्वसंस्थया नित्यनिवृत्तकल्मषम् ॥

ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृतिम् ॥૫॥

એક, પોતાની મેળે પ્રકાશનારા, અનન્ય, ફેરફાર વિનાના, સ્વરૂપમાં સ્થિતિને લીધે સદા દૂર થએલ અજ્ઞાનવાળા, બ્રહ્માનામના, (અને) આ (જગત) નાં આઘાદી નાશ અને ઉત્પત્તિરૂપ પોતાની શક્તિઓથી જેના ખાસ ગુણો અને (ગુણોનો) અભાવ જણાએલા છે તેવા (પોતાનું ધ્યાન ધર્યું ’ શ્લોક ૪) ૫.

(જેની ભગવાને ઉપાસના કરી) તે આત્માનું સ્વરૂપ છ ઐશ્વર્યવાળું બ્રહ્મ છે એમ કહેવા (તેના) સાત વિશેષણો કહે છે. (૧) ‘ એક ’ વિશેષણથી (કોઈ તને) સાહાય્ય કરનાર નહિ હોવાથી (તેનું) ઐશ્વર્ય કહેલું છે. (૨) ‘ પોતાની મેળે પ્રકાશનારા ’ વિશેષણથી અલૌકિક વીર્ય (કહેલું છે). (૩) ‘ અનન્ય ’ વિશેષણથી કીર્તિ, (૪) ‘ ફેરફાર વિનાના ’ વિશેષણથી લક્ષ્મી, (૫) ‘ સ્વસંસ્થયા ’ સ્વરૂપ સ્થિતિ હોવાને લીધેજ સદા દૂર થએલ છે અજ્ઞાન જેનાં ’ વિશેષણથી જ્ઞાન (૬) ‘ બ્રહ્મ છે નામ જેનું ’ વિશેષણથી પ્રપંચના સર્વ (પદાર્થો) થી જૂદું હોવાને લીધે વૈરાગ્ય (કહેલાં છે). (૭) ‘ આના જન્મ વિગેરે જેમાંથી (થાય છે) ’ (બ્રહ્મ સૂત્ર ૧-૧-૨) એ ન્યાય પ્રમાણે ધર્મીને જણાવે છે કે આ જગતનાં આઘાદી નાશ અને ઉત્પત્તિ-આઘાદી એટલે સત્ત્વ, કારણ કે આઘાદી (વૃદ્ધિ) નું કારણ તે (સત્ત્વ) જ છે, નાશ એટલે તમોગુણ, ઉત્પત્તિ એટલે રજોગુણ; વળી આ પોતાની (બ્રહ્મ) ની શક્તિઓજ છે—તેમનાથી જણાતા અંતઃકરણના સાત્ત્વિક વિગેરે ગુણો, તેમનો નિર્વૃત્તિઃ અભાવ, અથવા જેની અંદર (તે) ગુણો સાથે (તેમનો) અભાવ^૧ પણ છે. આથી^૨ એમ જણાવેલું છે કે (તે) વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મોનો આધાર હોવાથી પ્રપંચને રચનાર તેમજ પ્રપંચ વિનાનું છે.

૧ ‘ નિર્વૃત્તિઃ ’ એટલે આનંદ. ‘ આનંદવાળું ’ એવો અર્થ છે. (લે) આ શબ્દનો અર્થ નાશ પણ થાય છે, તેથી ‘ અભાવ ’ અર્થ કહેલ છે. કારણ કે ગુણથી વિરૂદ્ધ ગુણોનો અભાવ છે.

૨ ગુણોથી પ્રપંચ રચનાર અને આનંદને લીધે પ્રપંચ વિનાનું કહેલ છે. એવી રીતે વિરૂદ્ધ ધર્મો કહેલા હોવાથી ધર્મીનું સ્વરૂપ જણાવ્યું એવો ભાવ છે. (લે)

અથવા (૧) આ (સાતમા વિશેષણ) થી વૈરાગ્ય, (૨) 'બ્રહ્મ નામના' વિશેષણથી ધર્મી' (કહેલ છે). (૩) (બ્રહ્મ) આત્મા સર્વથી જૂદું નથી એમ જણાવવા, અથવા પાંચથી^૩ જૂદું નથી એમ જણાવવા 'એક' વિશેષણ (યોજેલું છે). (૪) (તેને જણાવનાર) પ્રમાણ નથી એમ જણાવવા ' પોતાની મેળે પ્રકાશનારા ' વિશેષણ (યોજેલું છે) (૫) (તેના) સ્વરૂપથી ધર્મી જૂદા^૫ નથી એમ જણાવવા ' અનન્ય ' વિશેષણ (યોજેલું છે). (૬) બ્રહ્મના ધર્મો નિત્ય છે એમ જણાવવા ' ફેરફાર વિનાના ' વિશેષણ (યોજેલું છે). સાંખ્ય વિગેરેના મત પ્રમાણે બ્રહ્મ ન હોય તેવાના ગુણો બ્રહ્મમાં આવીને જતા રહે છે, તેથી તેવું નથી એમ જણાવવા આ (બ્રહ્મના ધર્મો નિત્ય હોવાનું) અવશ્ય કહેવું જોઈએ. (૭) અને સંસારમાં રહેલા આત્મા (જીવ)ની પેઠે (તેનામાં) અવિદ્યા નથી એમ જણાવવા ' સ્વરૂપમાં સ્થિતિ ' (કહેલી છે). ' સદા ' શબ્દથી જ્ઞાન (થયા) પછી (અવિદ્યા) દૂર થવાનો મત ખોટો કહેલો છે. ' બ્રહ્મ ' શબ્દથી સર્વ શ્રુતિઓનો સમન્વય (મેળ) કહેલો છે. બધાને બંધન કરાવવા તથા મોક્ષ આપવા (બ્રહ્મમાં) વિરૂદ્ધ ધર્મો રહેલા છે. ૫

એવી રીતે ભગવત્પણું અને તેના કાર્યનું ચિંતન કરીને, પોતા (ના સ્વરૂપ)માં રહેલા હોવા છતાં પણ તે સ્થિતિનો ત્યાગ કરી, અંદરથી તેવા (ભગવાન) હોવા છતાં પણ (તેમણે) બહારના ધર્મો જૂદા આરંભથી આચર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અથાપ્લુતોઽમ્ભસ્યમલે યથાવિધિ ક્રિયાકલાપં પરિધાય વાસસી ॥

ચકાર સંઘ્યોપગમાદિ સત્કૃતો હુતાનલો બ્રહ્મ જજાપ વાગ્યતઃ ॥૬॥

પછી વિધિ પ્રમાણે સ્વચ્છ જલમાં સ્નાન કરીને, સ્વચ્છ બે વસ્ત્રો પહેરીને, સંધ્યાની ઉપાસના વિગેરે ક્રિયાઓનો સમૂહ કર્યો, આભૂષણ ધારણ કરી, અગ્નિમાં હોમ કરીને મૌન ધારણ કરી બ્રહ્મનો જપ કર્યો. ૬.

' જલમાં સ્નાન કરીને ' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) ગોમતી વિગેરેમાં ડૂબકી મારીને સ્નાન કર્યું, પરંતુ (તેમાંથી) બહાર કાઢેલા જલથી (સ્નાન કર્યું)

૩ વીય' વિગેરે પાંચ ગુણોથી ઐશ્વર્ય જૂદું નથી, પરંતુ પાંચેમાં પ્રસરેલું છે. આ પહેલા ગુણ (ઐશ્વર્ય)ના સંબંધ એમ કહેવું તે બધાને લાગુ પાડવા, એટલે બધાએ ગુણો એક બીજાની અંદર પ્રસરેલા છે એમ જણાવવા કહેલું છે. (લે)

૪ ચક્ષુ વિગેરે પ્રમાણથી તે જણાય તેવું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૫ સર્પ' અને (તેનું વળેલું) ગૂંચળું. વિગેરે ત્રણે ન્યાય પ્રમાણે બ્રહ્મના ગુણો તેનાથી જૂદા નથી, એવો અર્થ છે.

ન હતું. 'સ્વચ્છ જે વસ્ત્રો પહેરીને' એમ દૂરના વિશેષણ અને નામના સંબંધથી^૧ એમ કહેલું છે કે સ્નાન સમયે પણ રાત્રિના વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી જે સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરીને, સ્નાન કર્યા પછી ફરીથી જે સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરેલાં. 'વિધિ પ્રમાણે' શબ્દનો સ્નાન, (વસ્ત્રો) પહેરવાં અને ક્રિયાઓનો સમૂહ (કરવો) સાથે સંબંધ છે. 'સંધ્યાની ઉપાસના વિગેરે' શબ્દથી ક્રિયાઓનો સમૂહજ ખાસ પ્રકારે કહેલો છે. 'મૌન ધારણ કરી' શબ્દથી એમ જણાવેલ છે કે સંધ્યામાં કર્મના અંગ તરીકેજ મૌન ધારણ કરેલું. અર્ધ આપવામાં આવે ત્યાંસુધી સંધ્યા પછી અગ્નિમાં આહુતિનો હોમ, પછી બ્રહ્મનો જપ એટલે ગાયત્રીમંત્રનો જપ (કરવામાં આવે છે). 'આભૂષણ ધારણ કરી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તિલક, જરૂરી આભૂષણ વિગેરે ધારણ કર્યાં. આવીજ રીતે કરેલો હોય તે ધર્મ થાય, તેથી (ધર્મકાર્યોનો) અનુક્રમ અને આચરણ કહેલાં છે. લાલ કિરણો (પૃથ્વી ઉપર) પડે તે પહેલાં ધ્યાન, લાલ કિરણો પડે ત્યારે સ્નાન, પછી અર્ધ આપવામાં આવે ત્યાં સુધી સંધ્યા, પછી અગ્નિમાં હોમ પછી સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યાંસુધી (ગાયત્રીનો) જપ (કર્યાં). ૬.

સૂર્ય ઉગે ત્યારે તો (તેની) પૂજા કરવી જોઈએ, તે (કર્યાનું) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ઉપસ્થાયાર્કમુચ્યન્તં તર્પયિત્વાત્મનઃ કલાઃ ॥

દેવાનૃષીન્ પિતૃન્ વૃદ્ધાન્ વિપ્રાનભ્યર્ચ્ય ચાત્મવાન્ ॥૭॥

સંયમવાળા (ભગવાને) ઉગતા સૂર્યની પૂજા કરી. પોતાની કલા-રૂપ દેવો ઋષિઓ અને પિતૃઓનું તર્પણ કરી, વૃદ્ધો અને વિપ્રોની પૂજા કરી....૭.

પછી 'પોતાની કલારૂપનું તર્પણ કરી' શબ્દોથી દેવો ઋષિઓ અને પિતૃઓનું તર્પણ કહેલું છે 'ઋષિઓ મનુષ્યો, દેવો....' (શ્રીમદ્ભાગવત ૧-૩-૨૭) એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓ ભગવાનની કલારૂપજ છે. જેમ અવયવોવાળો (પોતાના) અવયવો વિગેરેની પુષ્ટિ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ કલાઓનું પોષણ કરવા (ભગવાને) યત્ન કર્યો, પરંતુ પૂજા કરવા યોગ્ય તરીકે (તર્પણ કર્યું) ન હતું એમ જણાવવા 'કલારૂપ' શબ્દ યોજેલો છે, 'ત્યારપછી પૂજા કરવામાં આવે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે લોકોને જોઈ દેવા માટે પણ (ભગવાને તર્પણ કર્યાનું) સિદ્ધ થાય છે.

૧ વિશેષણ (સ્વચ્છ) અને નામ (વસ્ત્રો) શ્લોકમાં દૂર કહેલાં છે તેનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે. સ્નાન સંબંધી વાક્યમાં 'સ્વચ્છ' વિશેષણ કહેલું છે તે નામને દૂરથી પોતાની પાસે લાવી સ્નાન (કરવા)ના સમયે પણ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેર્યાનું સૂચવે છે. (લે.)

૨ 'ફરીથી' શબ્દનો 'જે સ્વચ્છ વસ્ત્રો' શબ્દો સાથે સંબંધ છે. (લે.)

(આત્મવાન ને સ્થલે) 'સત્તમઃ' 'સાતમા' એવો પાઠ હોય ત્યારે એમ સૂચવેલું હોય છે કે દેશ વિગેરેથી નિર્ણય કરવામાં આવેલો છ પ્રકારનો ધર્મ સાતમા* ભગવાને આપ્યો. 'દેવો ઋષિઓ અને પિતૃઓ' શબ્દોથી કલાઓજ કહેલી છે. પોતાની જાતિના વૃદ્ધ ક્ષત્રિયોની, અને બધાએ વિપ્રોની (પૂજા કરી). આમની પૂજા સુગંધી દ્રવ્યો વિગેરેથી (કરી). 'સંયમવાળા' વિશેષણથી નિષ્કામપણું કહેલું છે, કારણ કે કામનાથી પણ આમની પૂજા કરવાનું સંભવે છે. આગળ (શ્લોક ૮, ૯ સાથે) પણ આ વિશેષણનો સંબંધ છે ૭.

પછી ગાયોનું દાન નિત્યનું હોવાથી, એક એક કરતાં સમૂહથી (દાન કરવું) ઉત્તમ હોવાથી, (ગાયોના) સમૂહને શણગારવાનું સંભવિત નથી એમ વિચારી નીચેના એ શ્લોકોથી શણગારના ગુણો જણાવતાં (ગાયોનું) દાન કહે છે:—

ધેનૂનાં રુક્મશૃંગીણાં સાધ્વીનાં મૌક્તિકસ્રજામ્ ॥

પયસ્વિનીનાં ગૃષ્ઠીનાં સવત્સાનાં સુવાસસામ્ ૧૮॥

દદૌ રુપ્યસુરાગ્રાણાં ક્ષૌમાજિનતિલૈઃ સહ ॥

અલંકૃતેભ્યો વિપ્રેભ્યો વદ્ધં વદ્ધં દિને દિને ૧૯॥

સુવર્ણના શીંગડાવાળી, સાધડી, મોતીની માળાઓવાળી દૂઝતી, પહેલવેતરી, વાછરડાંવાળી, સુંદર વસ્ત્રોવાળી રૂપાની ખરીઓની ટોચવાળી ગાયોની ગમાણે ગમાણોનું શણગારેલા બ્રાહ્મણોને રેશમી વસ્ત્રો, મૃગચર્મ અને તલ સાથે દરરોજ દાન કરતા. ૮-૯.

આરંભમાં ગાયો વાછરડાંવાળી અને દૂઝતી હતી સમૂહજ આવો (આવી ગાયોનો) હતો એમ પણ એનું ઉત્તમ ભાગ્ય કહેલું છે; કારણ કે દારકામાં કોઈ નાલાયક અદૃષ્ટવાળું ન હતું એમ જણાવવા (આ) કહેલું છે. તેમ ન હોત તો ગાયો બાંધેલી હોવાનું બનત નહિ રુક્મમયે સુવર્ણનાં હતાં શીંગડાઓ જેઓના, રૂપાનાં હતાં ચરણો (ખરીઓ) જેમની, એ દરેક ગાયના સંબંધમાં (કહેલું છે). સુંદર જે વસ્ત્રો હતાં દરેકનાં જેમનાં, સાધ્વ્યઃ સાધડી, પયસ્વિનઃ ઘણું દૂધ આપનારી, ગૃષ્ઠ્યઃ એકવાર વીંઆવેલી (પહેલવેતરી) (હતી). બધીઓનાં વાછરડાં જીવતાં હતાં એમ જણાવવા 'વાછરડાંવાળી' વિશેષણ કહેલું છે. મોતીની હતી માલાઓ જેમની, આ વિશેષણ (આઠમા શ્લોકના) પૂર્વાર્ધમાં છે. આવી ગાયોનું દાન કરતા. કેટલાક એમ

* સૂર્યની પૂજા (૨ થી ૪) દેવો ઋષિઓ અને પિતૃઓનું તર્પણ. (૫-૬) વૃદ્ધોની અને વિપ્રોની પૂજા. એ છ ધર્મો સાતમા ભગવાને આપ્યા, એવો અર્થ છે.

૧ નાલાયક અદૃષ્ટ હોય તો તરતની વીંઆએલી ગાય ગમાણમાં ન હોય; ગમાણમાં બધી તરતની વીંઆએલી ન હોય, એવો અર્થ છે. (હે)

કહે છે કે દાનની ક્રિયાઓના સમૂહ સાથે બ્રહ્મની^૧ સંખ્યાનો સંબંધ છે. બીજાઓ એમ કહે છે કે સમૂહથીજ^૨ દાન કરતા. રેશમી વસ્ત્રો, મૃગચર્મ અને તલ સાથે આપવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તેમ થાય (સાથે અપાય) ત્યારે એકજ ઉત્તમ દાન થાય છે. 'શણુગારેલા પ્રાણીઓને' શબ્દોથી પ્રાણીઓની દાનના જેટલી અથવા ગાયના જેટલી, અથવા બ્રહ્મના જેટલી સંખ્યા જણાવેલી છે. 'વદ્ધં વદ્ધમ્' 'ગમાણુ ગમાણુ' એવોજ પાઠ છે. 'વદ્ધં વદ્ધં' એવો વૈદિક શબ્દ છે તેનું અહિં અનુસંધાન કરવાનું નથી. ત્યાં પણ વદ્ધં: શબ્દનો અર્થ 'વદ્ધં' 'ગમાણુ'જ થાય છે. કેટલાક (વદ્ધં એટલે) ચોરાસી હજાર અને તેર કહે છે. તે (અર્થ)નો નવમામાં વિચાર કરીને, તેને ખોટો ઠરાવેલ છે. તેથી 'વદ્ધં' શબ્દનો અર્થ ગમાણુ છે. વળી અહિં ચોક્કસ સંખ્યાનો ઉપયોગ નથી; કારણ કે નિત્ય દાન (કરવા)માં દશ હજાર, લાખ વિગેરેનોજ ઉપયોગ થાય છે. દરરોજ (આટલું દાન કરતા), પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમ દરમ્યાન^૩ તેમજ વર્ષમાં (આટલું દાન) કહેલું નથી. આરંભમાં^૪ બહુવચન કહેલું હોવાથી દરેક ધરે (આટલું દાન કરતા) એમ બાણુવું. ૯.

પછી (ભગવાને કરેલ) નમસ્કાર વિગેરે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ગોવિપ્રદેવતાવૃદ્ધગુરુન્ ભૂતાનિ સર્વશઃ ।

નમસ્કૃત્યાત્મસંભૂતીર્મજ્જલાનિ સમસ્તૃશત્ ॥૧૦॥

પોતાની વિભૂતિરૂપ ગાયો, વિપ્રો, દેવો, વૃદ્ધો, ગુરુઓ તથા પ્રાણીઓને સર્વ તરફથી નમસ્કાર કરીને, મંગલ (દ્રવ્યો)નો સારી રીતે સ્પર્શ કર્યો ૧૦.

હોમ (કરવાના પદાર્થો આપનારી) ગાયો, મંત્રો (બાણુનારા) વિપ્રો અને દેવો, ત્રણ ભેગાં થએલાં યજ્ઞ થાય છે, તેથી એવો ક્રમ કહેવો છે. વૃદ્ધો એટલે

૧ આ મત પ્રમાણે વદ્ધં ક્રિયા વિશેષણ છે અને 'ઘેનૂનામ્' શબ્દ બીજાના અર્થમાં છઠ્ઠી વિભક્તિમાં યોજેલો છે. બ્રહ્મની સંખ્યા જેટલાં દાન થાય છે. જે પ્રકારે બ્રહ્મ થાય તેવી રીતે ગાયોનું દાન કરતા. સાથે રેશમી વસ્ત્ર, મૃગચર્મ અને તલનું દાન કરતા. બધાં દાનો મળી 'બ્રહ્મ' સંખ્યા જેટલાં દાન થતાં, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ આ મત પ્રમાણે રેશમી વસ્ત્ર, મૃગચર્મ અને તલ સાથે 'બ્રહ્મ' સંખ્યા જેટલી ગાયો આપવામાં આવે તે એકજ દાન થાય, એવો અર્થ છે. આચાર્યશ્રીના મત પ્રમાણે તો વદ્ધંનો અર્થ ગમાણુ થાય છે એમ કહેશે. (લે)

૩ ભગવાનનાં ગૃહસ્થાશ્રમના બધાં વર્ષોમાં આટલું દાન થયું એમ નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૪ આ અખ્યાનના પહેલા શ્લોકમાં, 'પતિઓથી' એમ બહુવચન યોજેલું હોવાથી, એવો અર્થ છે. (લે)

બધા સભાસદો. કર્મનો ઉપદેશ કરનારા ગુરુઓ. (તેઓને) 'સર્વ તરફથી' એટલે શિષ્યો પ્રશિષ્યો સહિત (નમસ્કાર કર્યા).

'આપને નમસ્કાર કરવાથી હલકાઈ થાય' એવી શંકા 'પોતાની વિભૂતિરૂપ' શબ્દથી દૂર કરે છે. જેમ પોતે પોતાના ચરણ ધૂએ તેની પેઠે (નમસ્કાર કર્યા) એવો અર્થ છે પછી મંગલ (દ્રવ્યો)નો સ્પર્શ કર્યો ગાય, સુવર્ણ વિગેરે મંગલ દ્રવ્યો છે. ૧૦

ધર્મનું આચરણ કહી, નીચેના શ્લોકમાં ધર્મીનો શણુગાર (કર્યાનું) કહે છે:—

આત્માનં ભૂષયામાસ નરલોકવિભૂષણમ્ ॥

વાસોભિર્ભૂષણૈઃ સ્વીયૈર્દિવ્યગન્ધાનુલેપનૈઃ ॥૧૧॥

નરલોકના ભૂષણરૂપ પોતાને પોતાનાં વસ્ત્રો, આભૂષણો (અને) દિવ્યગંધવાળા લેપોથી શણુગાર્યા. ૧૧

(ભગવાન) પોતાના સચ્ચિદાનંદરૂપ દેહને શણુગારે છે, એવો મત ખોટો ઠરાવવા 'આત્માનં' 'પોતાને' શબ્દ યોજેલ છે. (દેહને શણુગાર્યો ન હતો), પરંતુ આત્માનેજ શણુગાર્યા. જીવોમાં અધ્યાસને લીધે 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ દેહ પણ થાય છે, પરંતુ ભગવાનના સંબંધમાં (એવો અર્થ) થતો નથી એમ (જણાવેલ છે). 'નરલોકના ભૂષણરૂપ' શબ્દથી શણુગારવાનું પ્રયોજન કહેલું છે, કારણ કે (ભગવાન) અણુહદ આનંદવાળા હોવાથી પોતાના માટે (પોતાને) શણુગારતા નથી, પરંતુ (તે) જગતના ભૂષણરૂપ છે, અને તેમના રૂપવાળાં (ભગવદ્રૂપ) જગતને લૌકિક સરસાઈની આવશ્યકતા છે. તેથી જેમ ભૂષણ ધારણ કરીને શોભતો (પુરુષ) પવિત્ર થાય છે તેમ જગત ભગવાનથી પવિત્ર થાય છે, એવો અર્થ છે. પહેલાં પહેરવા યોગ્ય વસ્ત્રો વિગેરેથી આ જૂદાં હતાં એમ જણાવવા 'વસ્ત્રો.....' શબ્દોથી ભૂષણના સાધનો નામ દઈ કહે છે. ઝખ્ખો, પાઘડી વિગેરે (વસ્ત્રો) થી, અને આભૂષણરૂપ પોતાનાં અસાધારણ* મધરના આકારના કુંડલો વિગેરેથી (પોતાને શણુગાર્યા). દિવ્ય હતી ગંધ જેની, તેવા (લેપોથી શણુગાર્યા) આવા લેપો ઘણા પ્રકારના હતા. પછી (ભગવાન) સર્વ આભરણોથી શણુગારાયા. ૧૧

અવેક્ષ્યાજ્યં તથાદર્શં ગોવૃષદ્વિજદેવતાઃ ॥

કામગં સર્વવર્ણાનાં પૌરાન્તઃપુરચારિણમ્ ॥

પ્રદાપ્ય પ્રકૃતીઃ કામૈઃ પ્રતોષ્ય પ્રત્યનન્દત ॥૧૨॥

* ખીખ ઠાપને ન હોય તેવાં.

પોતાને તેજસ્વી કરવા ધી જોતા. તે (મ કરવા)થી લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે
જાધાએ રોગો નિગેરે દૂર થાય છે. પછી કાંતિ આવે તે માટે અરીસો જોતા; અને
ગાય જાળદ બ્રાહ્મણ અને દેવતાને જોતા. અહિં દેવાલયોમાં રહેલા દેવો (કહેલા છે).

પછી લૌકિક (પુરુષો)ને યોગ્ય દાન કરતા એમ ' ઇચ્છા પૂર્ણ થાય તેવું
(દાન અપાવીને) ' શબ્દથી કહેલ છે. કામં ઇચ્છાને ગચ્છતિ પહેાંચે એટલે પૂર્ણ
કરે અથવા પ્રાપ્ત કરે તે. કામગાઃ એટલે મનોહર વિષયો જાધાને એકજ હોતા
નથી, એમ જણાવવા મુખ્ય અને ગૌણ ' સર્વ વર્ણવાળાઓના ' એમ કહેલું છે.
(આ દાન આપવામાં) લૌકિક (પુરુષો) મુખ્ય છે એમ જણાવવા ' શહેરમાં
રહેનારા અને અંતઃપુરમાં રહેનારની ' એમ કહેલું છે. તેઓને પરબાઈ દાન કરવામાં
આવે તે તેમને ગમે નહિ, તેથી છૂપું (દાન) જણાવવા ' અપાવીને ' એમ કહેલું
છે. પ્રકૃતીઃ મંત્રીઓ અથવા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓને કામનાઓથી સંતોષ આપી,
તેઓએ કરેલી પૂજા (ભગવાન) સ્વીકારતા. ૧૨

પછી ભોગનું નિરૂપણ કરવા માટે, (તેમાં) મુખ્ય હોવાથી તાંબૂલ વિગેરેના
સ્વીકાર (કર્યાનું) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સંવિમજ્યાગ્રતો વિપ્રાન્ સ્વકૂતામ્બૂલાનુલેપનૈઃ ॥

સુદૃઢઃ પ્રકૃતીર્દારાનુપાયુક્તઃ તતઃ સ્વયમ્ ॥૧૩॥

પહેલાં બ્રાહ્મણોને, મિત્રોને, મંત્રીઓને (અને) સ્ત્રીઓને માદ્રાઓ
તાંબૂલ અને લેપો વહેંચી આપી, પછી પોતે (તેનો) ભોગ કર્યો. ૧૩.

માદ્રાઓ તાંબૂલ અને લેપો અગ્રતઃ પહેલાં વિપ્રાન્ સંવિમજ્ય બ્રાહ્મણોને
વહેંચી આપીને, જાધાં જાધાંઓને વહેંચી આપ્યાં. લૌકિકોને આપવામાં પહેલા
મિત્રો, (પછી) પ્રકૃતીઃ મંત્રીઓ, પછી સ્ત્રીઓ (હતાં). જો કે પહેલાં (ભગવાને)
પોતે ભોગ કરવાનો હતો છતાં પણ સર્વને વહેંચી આપવાનું પહેલાંજ કરતા
કારણ કે ભગવાને ભોગ કર્યા પછી, (વધારે) પદાર્થની ઉત્પત્તિ થવાનું સંભવતું
નથી. તેથી (વહેંચી આપ્યા) પછી પોતે (તેનો) ભોગ કર્યો જેથી (ભોગ કરતાં)
વધેલું સેવકોને પ્રાપ્ત થાય. ૧૩

પછી નીચેના શ્લોકથી ચાર શ્લોકથી ત્રણ લોકનું રક્ષણ કરવા
તત્પર થએલા (ભગવાન) સુધર્મા (સલા)માં પધાર્યા એમ કહે છે :—

૧ ત્રણ શ્લોકોથી (ભગવાન અંતઃપુરમાંથી) બહાર પધાર્યાનું અને ચોથાથી સુધર્મામાં
તેમણે પ્રવેશ કર્યાનું કહેલું છે. બહાર પધારવાનું ત્રણ શ્લોકોથી કહેવાનું કારણ ' ત્રણ લોકનું
રક્ષણ કરવા તત્પર થએલા ' વિશેષણથી કહેલું છે. (લે)

તાવત્સૂત ઉપાદાય સ્યન્દનં પરમાદ્ભુતમ્ ॥

સુગ્રીવાચૈર્હૃદયૈર્યુક્તં પ્રણમ્યાવસ્થિતોઽગ્રતઃ ॥૧૪॥

તેટલામાં સારથિ સુગ્રીવ વિગેરે અશ્વો ભેડેલો પરમ અદ્ભુત રથ લાવીને, પ્રણામ કરીને, આગળ ઉભો રહ્યો. ૧૪.

‘પરમ અદ્ભુત’ વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) વૈકુંઠથી આવેલો રથ (આ) ન હતો, પરંતુ ધર્મમય રથ હતો. તે (વૈકુંઠથી આવેલો રથ) તો સંકર્ષણના ઉપયોગનો હતો. ‘સુગ્રીવ વિગેરે અશ્વો ભેડેલો’ વિશેષણથી (એમ કહેલ છે કે) અશ્વો અને સારથિ તેના તેજ હતો (અત્યારે ભગવાનમાં) અનિરૂદ્ધનું મુખ્યપણું હોવાથી ‘સુગ્રીવ વિગેરે’ એમ કહેલું છે. પહેલાંથી ભેદ દર્શાવવા (સારથિએ કરેલ) પ્રણામ (કહેલ) છે. આગળ ઉભા રહેવાનું તો કાર્ય લૌકિક નથી એમ જણાવનારું છે. ૧૪

ગૃહીત્વા પાણિના પાણિ સારથેસ્તમથારુહન્ ॥

સાત્યકયુદ્ધવસંયુક્તઃ પૂર્વાદ્રિમિવ ભાસ્કરઃ ॥૧૫॥

પછી જેમ પૂર્વના પર્વત ઉપર સૂર્ય ચઢે તેમ શ્રીહસ્તથી સારથિનો હાથ પકડીને સાત્યકિ અને ઉદ્ધવ સાથે (ભગવાન) તેના ઉપર ચઢ્યા. ૧૫.

પછી (કોઈએ તેવી) પ્રેરણા કરેલી ન હોવા છતાં ભગવાન શ્રીહસ્તથી સારથિનો હાથ પકડીને રથ ઉપર ચઢ્યા. તે (સારથિની ક્રિયાશક્તિ પોતાની ક્રિયાશક્તિ સાથે સાંકળી, તેમ ન કરે તો ધર્મને પ્રેરણા કરનાર (તેને) જૂઠા પ્રકારની પ્રેરણા કરે,^૨ કારણ કે પહેલાંથી ભેદ ન હતો.^૩

૧ સંકર્ષણનું કાર્ય (સંહાર કરવાનું) હોય ત્યારે ‘સૈન્ય’ અથવા મુખ્ય હોવાથી ‘સૈન્ય વિગેરે’ એમ અશ્વોના નામ કહેલ છે. અનિરૂદ્ધનું કાર્ય (ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું) હોય ત્યારે ‘સુગ્રીવ’ અથવા મુખ્ય હોવાથી ‘સુગ્રીવ વિગેરે’ એમ કહેલ છે. સારી છે ગ્રીવા ગરહન જેની તે સુગ્રીવમાં રજોગુણ અને તમોગુણ નહિ હોવાથી તે ધર્મ (કાર્ય)માં ઉપયોગી છે. ‘સૈન્ય’ તો સૈન્યથી પેઠે સંહાર કરનારો હોવાથી સંહાર કરવામાં ઉપયોગી છે એવો ભાવ છે. (લે)

૨ દારૂકની ક્રિયા શક્તિને ભગવાન સાંકળે નહિ, તો સંહાર ધર્મમાં પ્રેરનાર સંકર્ષણ તેને સંહાર કાર્યમાં પ્રેરે, પણ ધર્મ કાર્યમાં ન પ્રેરે, કારણ કે તે સંહાર કરવાનું આવેલ. (લે)

૩ આ રથ ઉપર ચઢવાનું પણ સંહાર કરવા રથ ઉપર ચઢે તેના જેવુંજ છે. અનિરૂદ્ધ અંશ (તેની ક્રિયા શક્તિ) સાંકળે તો તે તેમ (સંહાર) ન કરે, એવો અર્થ છે. (લે)

(‘તેના’ એટલે) તે રથના ઉપર ચઢ્યા. ભગવાનથી પ્રેરાએલો ધર્મ સર્વ સ્થળે ઘણો ગિર થાય છે, તેથી ‘તેના’ એમ કહેલું છે. રક્ષણરૂપ ક્રિયાશક્તિ અને સાધન તરીકે ભક્તિ ધર્મ (કાર્ય)માં ગ્રહણ કરવાં જોઈએ, તેથી ‘સાત્યકિ અને ઉદ્ધવ સાથે’ એમ કહેલું છે. ઉદ્ધવ ભક્ત હતો.

‘ભગવાન અધિકારીઓને જ દર્શન દેશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ પૂર્વના પર્વત ઉપર સૂર્ય ચઢે’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. સવારે માત્ર અધિકારીઓને નહિ, પરંતુ બધાઓને (ભગવાનનાં) દર્શન થતાં. ૧૫.

‘પછી ધર્મ (ના કાર્ય)માં કામ અટકી જતો હશે’ એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ईक्षितोऽन्तःपुरस्त्रीणां सत्रीदप्रेमवीक्षितैः ॥

कुच्छ्राद्विस्मृते-निस्मज्जातहासो हरन्मनः ॥૧૬॥

આ ત:પુરની સ્ત્રીઓથી લજ્જા અને પ્રેમવાળી દૃષ્ટિથી દર્શન કરાતા, દુ:ખથી રળ અપાએલા (ભગવાન) હાસ્ય કરતાં (તેઓનું) મન હરતાં નીકળી ગયા. ૧૬.

‘સ્ત્રીઓથી’ એ બહુવચન એમ સૂચવે છે કે (તેઓ) માત્ર દર્શન કરતી ન હતી, પરંતુ ભગવાન જ્ઞાન (નેત્ર) દ્વારા તેમના સંબંધવાળા પણ હતા. સંબંધ અંદરનો, બહારનો’ (અને) અટકી પડે તેવો હોવાથી, ‘લજ્જા અને પ્રેમવાળી દૃષ્ટિથી દર્શન કરતા’ વિશેષણથી જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે, કારણ કે (૧) લજ્જા તામસ છે (૨) પ્રેમ રાજસ છે અને (૩) દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક છે. પછી ‘જેઓ જે પ્રકારે મને ભજે છે’ (ભગવદ્ગીતા ૩-૨૧) એ નિયમ પ્રમાણે (ભગવાન તેમના) પ્રેમથી બંધાયા. તેઓના સંબંધને લીધે (ભગવાનની) પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મમાં આસક્તિ ન રહે, તેથી ‘દુ:ખથી રળ અપાએલા’ વિશેષણથી તેઓનો (ભગવાનને રોકવાનો) આગ્રહ ન હતો એમ કહેલું છે. દુ:ખથી તેઓથી રળ અપાએલા ‘ધર્મના આદરને લીધે ભલે પધારે’ એમ (તેઓએ) વિચારેલા

૧ આ સમય સાત્યાક શહરનો કાટવાલ હોવાથી રક્ષણ કરનારી ક્રિયાશક્તિરૂપ હતી. (લે) ઉદ્ધવ ભક્ત હોઈ ભક્તિરૂપ હતો.

૨ બહારનો એટલે દંપતી તરીકેનો સંબંધ આ સમયે ભગવાન પાસેથી તેઓને છૂટા પાડનારો હતો, કારણ કે આ સભામાં જવાનો સમય હતો. (લે) અહિં અંદરનો અને બહારનો એવા બે પ્રકારનાજ સંબંધ કહેલા જણાતા નથી. (૧) લજ્જા અંદરનો સંબંધ જે. (૨) પ્રેમ બહારનો સંબંધ છે. કારણ કે તેનું કાર્ય જણાય છે. (૩) દૃષ્ટિ બંધ થાય તેવો સંબંધ છે કારણ કે ભગવાન બહાર પધારે ત્યારે તેમનાં દર્શન થતાં બંધ થાય.

(ભગવાન) ત્યાંથી નીકળી ગયા. 'હાસ્ય કરતાં' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેઓમાં પણ ધર્મનો આદર જોઈને (ભગવાન) હસ્યા, કારણ કે સ્ત્રીઓ કામથી અટકતી નથી. છતાં પણ 'આ ધર્મમાં આસક્ત ન થાઓ' એવા વિચારથી (ભગવાન હસ્યા) લોકને જણાવવા (શિક્ષણ આપવા) ધર્મમાં આસક્તિ (ભગવાને દર્શાવી) (તેઓનો) નિરોધ થાય તે માટે 'મન હરતાં' એમ (કહેલું છે) કારણ કે તેમ ન કરે તો ભગવાનને રજા આપી એટલે (તેઓનું) ચિત્ત લોકમાં અથવા ધર્મમાં આસક્ત થાય ૧૬.

સુધર્માઋયાં સખાં સર્વૈર્વૃણિભિઃ પરિવારિતઃ ॥

પ્રાવિશદ્યન્નિવિષ્ટાનાં ન સન્ત્યજ્ઞ પદ્મર્મયઃ ॥૧૭॥

હે રાજા! સર્વ વૃણિઓથી વીંટાળેલા (ભગવાને) સુધર્મા નામની સભામાં પ્રવેશ કર્યો કે જેમાં બેઠેલાઓને છ વિકારો હોતા નથી. ૧૭

સુષ્ટુ સારો ધર્મઃ ધર્મ છે જેની અંદર (તે સુધર્મા) એવા નામથી જ ધર્મપરાયણતા સિદ્ધ થાય છે. સ્વભાવથી પણ સભા ધર્મનો નિર્ણય કરવાનું સ્થાન છે. તે (સભા)માં આધિદૈવિક ધર્મ હતો એમ જણાવવા 'સર્વ વૃણિઓથી વીંટાળેલા' વિશેષણથી (સર્વનો) એક મત* હોવાનું કહેલું છે 'જેમાં બેઠેલાઓને (છ વિકારો હોતા નથી)' શબ્દોથી કાલના ગુણોનું ઉલ્લંઘન કહેલું છે જેમાં બેઠેલાઓને છ વિકારો† એટલે દેહ વિગેરેના જરૂરી ગુણો પણ હોતા નથી,

૧ સ્ત્રીઓ ધર્મનો થોડો આદર કરે છે છતાં પણ તેઓ ધર્મપરાયણ ન થાય, એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય હતો. ભગવદ્ગીતાના વાક્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાનું ધર્મિકપણું જણાવવા એટલે લોકોને ધર્મપરાયણ રહેવાનું શીખવવા ભગવાન પોતે બહારથી ધર્મ અચરે છે, પરંતુ હાસ્ય કરતા હોવાથી અંદરથી તો કામરસનો અનુભવ કરે છે, એવો અર્થ છે, સ્ત્રીઓમાં ધર્મનો દ્વેષ ન જોઈએ, તેમ માત્ર ધર્મમાં આસક્તિ પણ ન જોઈએ એમ દર્શાવવા 'અપિ' 'પણ' શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

૨ ભગવાનને સ્ત્રીઓએ રજા આપેલી હોવાથી, ભગવાન ન હોય ત્યારે નિરોધ થયો ન હોય તો તેઓનું ચિત્ત લૌકિક પદાર્થમાં અથવા ધર્મમાં આસક્ત થાય, એવો અર્થ છે. તેથીજ આ શ્લોકના આભાસમાં કામનું અટકી ન જવું એજ શ્લોકનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (લે)

૩ ચૌદમા શ્લોકના આભાસમાં આ શ્લોકનો અર્થ કહેલો હોવાથી અહિ આભાસ કહેલો નથી. (લે)

* 'एकमत्यम्' પાઠ રા. તેલીવાલાવાળા ગ્રંથમાં છે. 'एकमत्यम्' પાઠ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે.

† ભૂખ અને તરસ, શોક અને મોહ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ એ છ વિકારો. (લે)

તો પછી ન જરૂરી (દેહ વિગેરેના ગુણો) તો નજ હોય એમ ભાવાર્થથી કહેલું છે. ૧૭ —

એ પ્રમાણે સુધર્માનું માહાત્મ્ય કહીને, ‘ત્યાં જેસવાથી માત્ર ધર્મજ થતો હશે, અને તે વિવાદરૂપ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાન સભામાં) સુખથી વિરાજ્યા એમ કહે છે:—

તત્રોપવિષ્ટઃ પરમાસને વિમુર્ચભૌ સ્વભાસા કકુભોઽવભાસયન્ ॥

વૃતો નૃસિંહૈર્યદુભિર્યદૂત્તમો યથોદુરાજો દિવિ તારકાગણૈઃ ॥૧૮॥

ત્યાં ઉત્તમ આસન ઉપર વિરાજેલા પોતાના તેજથી દિશાઓને પ્રકાશતા, ઉત્તમ પુરૂષ યાદવોથી વીંટાએલા સમર્થ ઉત્તમ યાદવ, જેમ તારાઓના સમૂહોથી વીંટાએલો ચંદ્ર આકાશમાં શોભે તેમ શોભતા હતા. ૧૮

‘ત્યાં’ એટલે સભામાં. તેમાં પણ વચ્ચે ભગવાનને વિરાજવાનું સ્થાન હતું તે ‘ઉત્તમ આસન’ હતું. પાછલા ભાગમાં છેડે દિવાલ પાસે રાજાનું સ્થાન હતું, અને તેની સામે (સભાની) વચ્ચે ભગવાનનું સ્થાન હતું એવો નિર્ણય થાય છે. સભાસદોની અંદર (ભગવાન રાજાને) તાબે રહેતી ન હતા એમ જણાવવા ‘પોતાના તેજથી દિશાઓને પ્રકાશતા’ વિશેષણ યેજેલું છે તેવી (રાજાને તાબે ન રહેવાની ભગવાનની) શક્તિ ‘સમર્થ’ વિશેષણથી (કહેલી છે). ‘(સભામાં) રાજા મુખ્ય હોવાથી (ભગવાન) શોભતા નહિ હોય,’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘શોભતા હતા’ એમ કહેલું છે. ‘સભાના ગુણને લીધે અથવા દેવના ગુણને લીધે તેવા (શોભતા) હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાના તેજથી’ શબ્દ યોજેલ છે. મુખ્ય ન હોય તેવાથી પણ મુખ્ય (પુરૂષ) શોભતા હોવાનું સંભવે, તેથી તેમ ન હતું એમ જણાવવા દશે દિશાઓ (ભગવાનથી પ્રકાશતી) કહેલી છે, પરંતુ માત્ર તે (સભા)માં રહેલાજ (પ્રકાશતા) કહેલા નથી આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાન સભાથી પ્રકાશતા ન હતા.

‘એમ હોય તો સભાસદો નમાલાજ હોય’ એવી શંકા થાય, તે ‘ઉત્તમ પુરૂષ (યાદવો)ની વીંટાએલા’ વિશેષણથી ખોટી ઠરાવે છે. ‘યાદવો’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તેઓ વિદેશીય (સભા ગહારના) ન હતા. તેમ ન હોય (સભામાં સદા આવનારા ન હોય) તો પરશુરામ વ્યાસ વિગેરે ઉત્તમ પુરૂષ હોય (ગણાય).

૧ ભગવાન શોભતા હતા એ સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી, તેનું વર્ણન કરી ભગવાનનું સભામાં વિરાજવું એજ વાક્યાર્થ (કહેલો) છે એવો ભાવ છે. તેથીજ શ્રી સુમોધિનીમાં ‘શોભતા હતા’ શબ્દ શોભતા નહિ હોય એવી શંકા દૂર કરવા જ યોજેલ હોવાનું કહેશે. (લે)

‘તેઓ (ભગવાનની) સમાન હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઉત્તમ યાદવ’ શબ્દ યોજેલ છે. તેઓને માત્ર એક સ્થાનમાં બેસાડવાનું ભગવાન તેમનાથી પણ ઉત્તમ હોય તોજ બને, પરંતુ તેઓ (ભગવાન ઉપર) સત્તા ધરાવનારા હોય તો ન બને. તેમનાથી ધર્મ એક પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારો ન થાય, તેથી ભગવાન તેઓના પતિ હતા એમ, ‘જેમ (તારાઓના સમૂહોથી વીંટાએલો) ચંદ્ર (શોભે)’ દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે. ‘આકાશમાં’^૧ શબ્દથી (જેનું દૃષ્ટાંત આપેલ છે તે) ચંદ્ર આધિભૌતિક નથી એમ જણાવ્યું છે. જેમ દેવસ્વપ (ચંદ્ર શોભે તેમ શોભતા હતા). ગ્રહો અને નક્ષત્રો પણ કેટલાક અશયી (ચંદ્રની) સમાન અને (તેનું) પોષણ કરનારા હોવાથી, ‘તારાઓના સમૂહોથી (વીંટાએલો)’ એમ કહેલું છે. ‘હરિરાજ:’^૨ ‘ચંદ્ર’ એ શબ્દથી (તેના) પોતાના સેવકો તેને અધીન હોવાનું કહેલુંજ છે. ૧૮.

પછી જાણે કે ધર્મનું ફક્ત કહેતા હોય તેમ મનને આનંદ થાય તે માટે નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

તત્રોપમન્ત્રિણો રાજન્ નાનાહાસ્યરસૈર્વિભુમ્ ॥

ઉપતસ્થુર્નટાચાર્યા નર્તકયસ્તાણ્ડવૈઃ પૃથક્ ॥૧૯॥

હે રાજન્ ! ત્યાં વિદૂષકોએ જાતજાતના હાસ્યરસોથી, (અને) નટાચાર્યો અને નૃત્ય કરનારીઓએ જૂદાં જૂદાં તાંડવથી સમર્થ (ભગવાન)ની ઉપચર્યા કરી. ૧૯.

‘ઉપમન્ત્રિણ:’ એટલે વિદૂષકો. (રાજાને) જણાવવા માટે ‘હે રાજન્’ એવું સંબોધન (કરેલું) છે. ‘જાતજાતના હાસ્ય રસો’ આ લોકિકી ભાષા ધર્મ (કાર્ય)માં ચિત્તનો ઉદ્વેગ દૂર કરવા કહેલી છે. (ભગવાન) સમર્થ હોવાથી, (કોઈએ) પ્રેરણા કરેલી ન હોવા છતાં, તે પ્રમાણે (વિદૂષકો વિગેરેએ) ઉપચર્યા કરી. માત્ર હાસ્યરસોજ નહિ, પરંતુ વિભાવ વિગેરેથી શૃંગાર (રસ) વિગેરે પણ પ્રકટ કર્યા, એમ ‘ઉપચર્યા કરી’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘નટ’ એટલે રમના અભિનય કરનારા, પોતાનું શુદ્ધ અંગ દર્શાવનારા. નૃત્ય કરનારી સ્ત્રીઓ હાસ્ય (નૃત્ય) દેખાડનારી. (આ) બંને પ્રકારનાએ (ત્યાં) સભા હોવાથી જૂદાં જૂદાં તાંડવ

૧ (ચંદ્રનું) આધિભૌતિક રૂપ જ્યોતિશ્ચક્રમાં જ હોય છે, પરંતુ સ્વર્ગમાં (દિવિ) હોતું નથી, એવો અર્થ છે. (લે) ચંદ્ર સ્વર્ગમાં શોભતો નથી, પરંતુ જ્યોતિશ્ચક્રમાં એટલે આકાશમાં જ શોભે છે. છતાં અહિં ‘આકાશ’ માટે ‘દિવિ’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘દિવ્’ એટલે પ્રકાશ. પ્રકાશમાં શોભે તે આધિભૌતિક ન હોય, તેથી અહિં આધિદૈવિક અથવા દેવરૂપ ચંદ્ર કહેલો છે, પરંતુ આધિભૌતિક ચંદ્ર કહેલો નથી, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

૨ આ વાક્યનો તાત્પર્યાર્થ કહેલો છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેનો અર્થ તો પરિચર્યાજ છે. (લે)

(નૃત્ય)થીજ પરિચર્યા કરી. અથવા નરા નાર્ય: 'પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ' એવો પાઠ (લેવો). ૧૯.

લગવાનનું સભામાં પધારવું ઉત્સવરૂપ હતું એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં વાળત્રો (વાગ્યા)નું કહે છે:—

મૃદંગવીણામુરજવેણુતાલદરસ્વનૈઃ ॥

નનૃતુર્જગુસ્તુષ્ટુવુશ્ચ સૂતમાગધવન્દિનઃ ॥૨૦॥

ભાટ ચારણ અને બંદિજનોએ મૃદંગ, વીણા, નગારા, વેણુ, તાલ અને શંખના અવાજો સાથે નૃત્ય કર્યું, ગાન કર્યું અને સ્તુતિ કરી. ૨૦

છ પ્રકારનાં (વાળત્રો)ના અવાજ સાથે નૃત્ય કર્યું, ગાન કર્યું અને સ્તુતિ કરી. સ્તુતિ કરવામાં નટો વિગેરે બહુ કુશલ નહિ હોવાથી, 'ભાટ ચારણ અને બંદિજનોએ' શબ્દથી ભાટ વિગેરેને કહેલા છે. ૨૦

લૌકિક ઉત્સવનું વર્ણન કરીને, તે ધર્મરૂપ ફલ માટે (કરવામાં આવેલ) હતો એમ જણાવવા નીચેના શ્લોક કહે છે:—

તત્રસ્થા બ્રાહ્મણાઃ કેચિદાસીના બ્રહ્મવાદિનઃ ॥

પૂર્વેષાં પુણ્યયશસાં રાજ્ઞાં ચાકથયન્ કથાઃ ॥૨૧॥

અને ત્યાં રહેલા કેટલાક બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણો બેઠા (બેઠા) પહેલાના પવિત્ર યશવાળા રાજાઓની કથા કહેતા હતા ૨૧

તેઓ ધર્મનો નિર્ણય કરવા માટે સભામાં અધિકારવાળા સભાસદો હતા. કેમકે તેઓ બ્રહ્મવાદી એટલે સર્વ જાણનારા હતા, (અને) બીજાઓ ધર્મ જાણતા ન હતા. 'કેટલાક' એટલે સાધારણ (બ્રાહ્મણો) પરંતુ વસિષ્ઠ વિગેરે નહિ

પરંપરાથી આવેલો ધર્મજ આચરવા યોગ્ય હોવાથી, લગવાન તેવોજ આચરતા એમ જણાવવા, બ્રાહ્મણો તેવો (ધર્મ) કહેતા હતા, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'પવિત્ર યશવાળા' એટલે શ્લોકમાં પણ જેઓની નિંદા થઈ ન હતી તેવા ઇક્ષ્વાકુ વિગેરેનું ધર્મ (ના વિષય) માં જેવું વર્તન હતું (તે કહેતા હતા). 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બ્રાહ્મણો વિગેરેની પણ ધર્મમાં ઉપયોગી કથાઓ કહેતા હતા, કારણ કે સભામાં ધર્મની જ વાર્તા થતી, પરંતુ બીજાની વાર્તા થતી ન હતી, એમ જણાવેલું છે. ૨૧.

૧ ધર્મ ફલરૂપ હતો જેમાં તેવા પ્રયોજન માટે, એટલે ધર્મ યાવ તે માટે, એવો અર્થ છે. (લે)

સાત્ત્વિકોના નિરોધ જેને માટે આ ધર્મની કથા કહી તેનું નિરૂપણ કરવા નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી પ્રસ્તાવના કહે છે:—

તત્રૈકઃ પુરુષો રાજન્નાગતોઽપૂર્વદર્શનઃ ॥

વિજ્ઞાપિતો ભગવતે પ્રતીહારૈઃ પ્રવેશિતઃ ॥૨૨॥

સ નમસ્કૃત્ય કૃષ્ણાય પરશાય કૃતાંજ્જલિઃ

રાક્ષામાવેદયદ્દુઃખં જરાસન્ધનિરોધજમ્ ॥૨૩॥

યે ચ દિગ્વિજયે તસ્ય સન્નતિં ન યયુર્નૃપાઃ ॥

પ્રસહ્ય રુદ્ધાસ્તેનાસન્નયુતે દ્વે ગિરિવ્રજે ॥૨૪॥

હે રાજન્! ત્યાં પહેલાં નહિ દેખાએલો એકલો પુરુષ આવ્યો. પ્રતિહારોએ ભગવાનને જાહેર કરી (તેને) પ્રવેશ કરાવ્યો. તેણે પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને બે હાથ જોડી નમસ્કાર કરીને જે રાજાઓ (જરાસંધના) દિગ્વિજયના સમયે તેને સારી રીતે નમેલા ન હતા, અને જેમને તેણે ખલથી કેદ કરેલા હતા તેઓને જરાસંધના કેદખાનાથી થએલું દુઃખ જણાવ્યું. (આવા) વીસ હજાર ગિરિવ્રજમાં હતા. ૨૨ થી ૨૪.

*લૌકિક પ્રકારના ધર્મથી અને બહારથી જરાસંધથી કેદ થએલાઓએ બીજા ઉપાય બંધ કરી ભગવાનનેજ વિજ્ઞાપિ કરી. છતાં પણ ભગવાન લૌકિક રીત પ્રમાણે લીલા કરે છે એવો નિશ્ચય કરીને તેઓએ (ભગવાન પાસે) હૃતને મોકલ્યો. તે આવ્યાનું કહેવામાં આવે છે. ‘એકલો’ અન સાહાય્ય કરનાર વિનાનો. ‘પુરુષ’ એટલે (સોંપેલું કાર્ય કરવા) શક્તિવાળો (પરિક્ષિતને) જણાવવા (‘હે રાજન્’ એવું) સંબોધન કરેલું છે. અપૂર્વ પહેલાં નહિ થએલ હતું દર્શન દર્શન જેનું તે (પહેલાં નહિ દેખાએલો), જૂદો આરંભ જણાવવા કહેલ છે. પહેલાં દ્વાર સાચવનારાઓ (પ્રતીહારો)એ તેને સારી રીત જાહેર કર્યો આ રાજાના ધર્મો છે. પછી ભગવાને (આવવાની) રજા અપાએલા એક (હૃત)ને ઘણા પ્રતીહારોએ પ્રવેશ કરાવ્યો. આ રાજ રીત છે ૨૨.

ત્રેવીસમા શ્લોકમાં તે (પુરુષ)નું કૃત્ય કહે છે. શ્રીકૃષ્ણ અલૌકિક હોવાથી તેમને (જણાવ્યું), પરંતુ રાજાને (જણાવ્યું) નહિ. તેનું કારણ ‘પરમેશ્વર’ શબ્દથી (કહેલ છે. શ્રીકૃષ્ણ) કાલ અદૃષ્ટ વિગેરેને પણ વશ રાખનારા છે (તેથી તેમને જણાવ્યું), કારણ કે રાજાથી કાલ વિગેરેને રોકી શકાય તેમ ન હતું. ‘બે હાથ જોડી’ શબ્દથી હૃતનું પણ સાત્ત્વિકપણું કહેલું છે. રાજા હોવાને લીધે દુઃખનો અનુભવ થયો તેથીજ જરાસંધના કેદખાનાથીજ ઉત્પન્ન થએલું (રાજાઓનું) દુઃખ તેણે ભગવાનને જણાવ્યું. ૨૩.

* વૃદ્ધવન પ્રેક્ષનાળી પ્રતિતો પાઠ લીધેલો છે.

‘ભગવાનના ભક્તોને દુઃખ થાય તે યોગ્ય નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ભક્તિથી વિરૂદ્ધ ગુણ હોવાને લીધે તેઓને દુઃખ થયું એમ જણાવવા ચોવીસમા શ્લોકમાં તેઓનું અભિમાન કહે છે. તેઓ રાજાઓ હોવાથી તેઓએ સારી રીતે નર્તિ નમ્રપણું પ્રાપ્ત ન કર્યું (નમ્યા નહિ). પરંતુ ભગવદ્દીય હોવાથી અને જરા સ્વંધ ભગવાનથી વિમુખ હોવાથી (નમ્યા નહિ એમ) નહતું તેથી અંતર્યામીની પ્રેરણાથી ઝલકી તેણે (જરાસંધે) જ કેદ કર્યા. (તેવા) વીસ હજાર (રાજાઓ) ગિરિવ્રજમાં હતા. અહંતાના અને મમતાના ચોદ ચોદ સ્થાનો હોવાથી અને તેઓની હજાર પ્રકારે અને સેંકડો પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી. વીસ હજાર આઠસોની સંખ્યા થાય છે. આઠસો ઉપસંહારમાં કહેલા છે. ગિરીનાં પર્વતોનો વ્રજઃ સમૂહ છે જેમાં (તે ગિરિવ્રજ). એમ ચારે તરફથી કિલ્લો થાય તે માટે શિખરાના પેઠે પર્વતો જણાવેલા છે. ૨૪.

ન ચેના શ્લોકથી અ.રંભી છ શ્લોકોથી દ્વત તે(રાજા)ઓનાં વચનો કહે છે:-

કૃષ્ણ કૃષ્ણ પ્રમેયાત્મન્પદ્મભયવ્રજન ॥

વયં ત્વાં શરણં યામો ભવમીતાઃ પૃથગ્ધિયઃ ॥૨૫॥

હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે ન કળી શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા! હે શરણે આવેલાના ભયને દાળનારા! અંસારથી ભય પામેલા ભેદબુદ્ધિવાળા અમે આપને શરણે આવીએ છીએ. ૨૫.

ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવાનના ગુણોનું (આ છ શ્લોકોમાં) અનુક્રમે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે ભગવાન જ પોતાના ગુણોથી જીવોને મુક્ત કરાવનારા છે. તે પંક્તિ ઐશ્વર્યનું આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ એમ) બે વાર આદર દર્શાવતા કહેલું છે. ઐશ્વર્ય સ્નેહ અને આદરથી વિરૂદ્ધ નથી.

૧ દશ ઇંદ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ એમ અહંતા અને મમતાનાં ચોદ ચોદ સ્થાન છે. જેઓને કેદ કરવાના હતા તેમનામાં તેટલા અહંતા મમતાનાં સ્થાનો પ્રવૃત્તિવાળાં હોવાથી તેઓ કેદ પકડાયા, એમ કેદ પકડાવાનું કારણ અભિમાન હોવાનું સૂચવેલું છે. તેવીસમા શ્લોકમાં કેદખાનાથી દુઃખ થવાનું કહ્યું અને આ ચોવીસમા શ્લોકમાં કેદ પકડાવાનું કારણ અભિમાન હોવાનું કહેલું હોવાથી, એજ આ શ્લોકનો અર્થ છે તેવા અભિપ્રાયથી આ શ્લોકનો આભાસ તે પ્રમાણે કહેલો છે. (હે) દશ ઇંદ્રિયોના સ્થાનની પ્રવૃત્તિ હજાર પ્રકારે અને ચાર અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ સેંકડોના પ્રકારે થતી હોવાથી ૧૦૦૦૦+૪૦૦ એ પ્રમાણે ૧૦૪૦૦ પ્રવૃત્તિઓ અહંતાની થાય અને તેટલી જ મમતાની થતાં ૨૦૮૦૦ ની સંખ્યા થાય. ૨૦૦૦૦ અહિં કહેલા છે. ૮૦૦ ઉપસંહારમાં કહેશે.

‘અદૃષ્ટ કાલ વિગેરે (તમને) પીડા કરતા હોવાથી અને (તમે) સાધારણ અધિકારી હોવાથી, તમારું દુઃખ કેમ દૂર થશે?’ એવી શંકા થાય. તેથી ‘ન કળી શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા’ એમ કહેલું છે. જે જાણી શકાય તેવું હોય તેને કાલ વિગેરેનો વિચાર થાય, પરંતુ જાણી શકાય તેવા ન હોય તેને ન થાય. ‘છતાં પણ તે ઉદાસીન હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘શરણે આવેલાના ભયને ટાળનારા’ એમ કહેલું છે. ‘સંગ્રામમાં વિરોધી....’ વાક્ય પ્રમાણે તેમાં શરણે આવેલાના ભયને ટાળવાનું જરૂરી છે. તેથી અમો શરણે આવીએ છીએ એમ ‘અમો આપને શરણે આવીએ છીએ’ શબ્દોથી કહે છે. જરાસંઘથીજ (તમે) છૂટશો એવો મત ‘સંસારની ભય પામેલા’ વિશેષણથી ખોટો ઠરાવે છે. કારણ કે જ્યારે સર્વ ભયો ટળી જવાનું સંભવતું હોય ત્યારે કોઈ પણ એક ભયમાંથી છૂટવાનું ઇચ્છતું નથી. બહિર્મુખોને સંસારમાં સર્વ તરફથી ભય છે. તે અર્થ ‘લેહ બુદ્ધિવાળા’ શબ્દથી કહે છે. આથી જ્ઞાન વિગેરે (થી મુક્તિ મળશે તેવા) મત ખોટા જણાવેલા છે. ૨૫.

‘જે પ્રકારથી બધા સંસાર પ્રીટાડવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેજ પ્રકારથી સંસાર પ્રીટાડવો જોઈએ. મને શરણે આવવાથી શું વળે?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ॥

यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥२६॥

આ લોક નિષિદ્ધ કર્મમાં આનંદ માને છે અને આપે શાસ્ત્રમાં કરવાનાં આપે કહેલાં, આપની પૂજારૂપ અને આપના કર્મમાં પ્રમાદી રહે છે તેટલામાં જે બલવાન અહિં આની જીવનની આશાનો તરત જ નાશ કરે છે તે સાવધાન (રહેનાર) આપને નમન હો. ૨૬.

કાલરૂપ પણ આપજ છે, તેથી આપને શરણે આવવાથીજ ભય દૂર થાય છે, બીજા પ્રકારે (દૂર થતો) નથી; કારણ કે આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે ત્યારે આપજ ભક્ષણ કરો છો. આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન સમજાવે છે (કે), વિકર્મણિ નિષિદ્ધ (કર્મ)માં અથવા આજ્ઞા કરેલ (કર્મ)નું ઉલ્લંઘન કરવામાં આનંદ માને છે, તેજ આદર સહિત કરે છે. લોકને તેમાંજ ઘણી શ્રદ્ધા હોય છે. કુશલે શાસ્ત્રમાં કરવાના કહેલાં (કર્મ)માં પ્રમત્ત: પ્રમાદી રહે છે. વળી તે (પ્રમાદીપણું) ઈશ્વરની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનરૂપ છે એમ જણાવવા ‘આપે કહેલાં’ વિશેષણ યોજેલું છે. વેદ વિગેરેના રચનાર વીર્યવાળા આપેજ તે (કર્મ કરવાનું) કહેલું છે. તેમાં પણ

૧ આ વાક્યનો અર્થ ‘વીર્ય’ હોવાથી આગ કહેલું છે. આ વાક્યના અર્થરૂપ આપે કહેલ કર્મમાં, એવો અર્થ છે. (લે)

ભવદર્શને તંત્રમાં કહેલું, આપ ॥ પૂજરૂપ, અવતાર ધારણ કરેલ સાક્ષાત્ ભગવાનેજ તે (કર્મ કરવાનું) કહેલું છે. તેમાં પણ સ્વે આપના શ્રવણ વિગેરેરૂપ કર્મમાં (પ્રમાદી રહે છે). (૧) વૈદિક (૨) પંચરાત્રમાં કહેલું અને (૩) ભાગવત એવું ત્રણ પ્રકારનું કર્મ (કરવાનું) ભગવાને કહેલું છે. તેમાં પત્રી પત્રીનામાં પ્રાણીઓ ॥ વધારે ને વધારે અશ્રદ્ધા હોય છે. તેથી (તે કરવામાં) પ્રમાદી રહે છે. પરંતુ ભગવાન પ્રમાદીની પેઠે શાંત રહેતા નથી, કારણ કે તે જગતના કર્તા^૧ છે તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. કરણ કે તે (કાલ)ને^૨ (સંહાર કરવાનો) અધિકાર છે. તેમ ન હોય તો પ્રલય સંભવે નહિ. (પ્રત્યય થાય છે) કારણ કે જીવના ગુણો કરતાં બ્રહ્માના ગુણો ઉત્તમ છે^૩ 'તેટલામાં' એટલે (લોક) પ્રમાદીજ રહેતા હોય તેટલામાં આજ્ઞાનું ઉદ્વંધન કરે કે તરતજ તેને નીચે (પછાડી) વશ કરે છે; અથવા (આ) પોતાના અનુભવરૂપ પ્રમાણ કહે છે. આ પ્રમાણે કરવામાં જે મુખ્ય રહેલ ગુણ છે તે 'બલવાન' શબ્દ તી કહેલો છે. (જે લોકને) બારેબાર હણવામાં આવે તો તેને (આ કાલનું) જ્ઞાન થાય નહિ. કારણ કે મરણ થાય ત્યારે અથવા બીજો જન્મ થાય ત્યારે મરણ સમયના દુઃખનું સ્મરણ થતું નથી. તેથી રોગ વિગેરેથી તેની જીવનની આશાનો જ નાશ કરે છે, કે જંથી બપોરોને મરણનું ભાન થાય. સર્વ પ્રકારે આજ્ઞાનું ઉદ્વંધન થાય ત્યારે ભયંકર રોગ વિગેરે ઉત્પન્ન કરે છે એવો અર્થ છે 'કોઈક સમયે જીવની પેઠે ભગવાન પણ પ્રમાદી થતા હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'અનિમિષાય' 'સાવધાન (રહેનાર)' શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાન) ઘણા સાવધાન રહે છે. તેથી પકલના અપરાધ ક્ષમા કરે તે માટે તેમને નમસ્કાર કરે છે. શરણે તો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા આવે છે; કારણ કે અપરાધ હોય ત્યાં સુધી સાધનોથી પણ મોક્ષ થવો દુર્લભ છે. ૨૬

એવી રીતે અંશ્વર્ય અને વીર્યનું નિરૂપણ કરીને, યશનું નિરૂપણ કરતાં, અને (પોતાનો) ઉદ્ધાર ન થાય તો તેમાં બામી માનતાં, સિદ્ધાંત ન બાળતા હોવાથી (પ્રશ્ન) પૂછતા હોય તેમ નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

લોકે ભવાઞ્જગદિનઃ કલયાવતીર્ણઃ સદ્રક્ષણાય સ્વલનિગ્રહણાય ચાન્યઃ ॥

કશ્ચિત્ત્વદીયમતિયાતિ નિદેશમીશ કિંવા જનઃ સ્વકૃતમૃચ્છતિ તન્ન વિદ્મઃ ॥૨૭॥

૧ 'જગતના કર્તા' એટલે વેદ વિગેરે રચનારા છે. તેથી પોતાની આજ્ઞાનું ઉદ્વંધન કરે ત્યારે સજા કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨ 'સજા કરવાથી' કાલને દોષ થતો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કાલને સંહાર કરવાનો અધિકાર છે. (લે)

૩ કાલ જીવથી બલવાન હોવાનું કારણ આથી કહેલું છે. પ્રમાદી રહેવું એ જીવનો ધર્મ છે, સજા કરવાનો અધિકાર એ (કાલરૂપ) ભગવાનનો ધર્મ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

જગતના સ્વામી આપે સત્પુરૂષોનું રક્ષણ કરવા અને દુષ્ટોનો સંહાર કરવા કલા સાથે લોકમાં અવતાર લીધેલો છે. હે ઇશ! બીજો કોઈ આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અથવા મનુષ્ય પોતાનું કર્મ ભોગવે છે? તે અમે જાણતા નથી. ૨૭.

જગદિન: જગતના સ્વામી આપે લોકમાં કલાની સાથે એટલે સાહાય્ય કરનાર સાથે અવતાર લીધેલો છે. તેમાં સત્પુરૂષોનું રક્ષણ અને દુષ્ટોનો સંહાર એવાં બે પ્રયોજન છે. સામાન્ય રીતે ઇશ્વર પાલન કરવા માટે જ તેમ કરે છે (અવતાર લે છે), અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી ખાસ કરીને ભક્તોનું રક્ષણ કરવા વધારે ઉદ્યમ કરે છે. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનાં કાર્ય સદા કરવાનાં હોવા છતાં પણ, ઇશ્વર નથી તેવો બીજો તુચ્છ (જરાસંધ) કાર્ય અને કારણને પ્રેરણા કરનાર આપની નિદેશન આજ્ઞાનું અમારા સંબંધમાં શા માટે ઉલ્લંઘન કરે છે? ‘(તે) પોતાના અહંકારને લીધે (તેમ કરે છે)’ એમ કહેવામાં આવે તેથી, ‘મને શરણે આવેલ કોઈ પણ જન ફરીથી શોક કરતો નથી’ ‘સંગ્રામમાં શરણે આવેલા અને હું આપનો છું એમ જે કહે’ ‘સર્વ પ્રાણીઓને હું અભય આપું છું. આ મારું વ્રત છે’ વિગેરે આપનાં વાક્યો ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવાં છે એમ જણાવવા ‘હે ઇશ!’ એવું સંબોધન કરે છે. સાધારણ (પુરૂષ) તો પોતાનાં પ્રારબ્ધને ભોગવે છે. એમ ‘મનુષ્ય (પોતાનું કર્મ ભોગવે છે)’ શબ્દથી કહે છે. એવી રીતે ભગવાનનું વચન સાધારણ છે એમ માનનારા અમે દુઃખ ભોગવીને આ વિષયના તે નિર્ણયને જાણતા નથી. દુઃખનો અનુભવ નિર્ણય કરાવનારો નથી, કારણ કે (તેમ હોય તો) બધાં શાસ્ત્રોનો નાથ થાય તેથી (આપનાં) પોતાનાં વચનોનું પાલન થાય તે માટે (અમને) મુક્ત કરાવો, એવું તાત્પર્ય છે. ૨૭.

‘પ્રત્યક્ષના વિરોધવાળા સંદેહવાળા આ માર્ગનો ત્યાગ કરીને, સર્વના ત્યાગરૂપ અથવા અભિમાનના અભાવરૂપ જ્ઞાનમાર્ગનો શા માટે આશ્રય કરતા નથી?’ એવી શંકાનું નિવારણ કરતાં, બીજેના શ્લોકમાં ભગવાનની શ્રીનું નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વમાયિતં નૃપસુખં પરતન્ત્રમીશ શશ્વદ્ભયેન મૃતકેન ધુરં વહામઃ ॥

હિત્વા તદાત્મનિ સુખં ત્વદનીહલમ્યં ક્લિશ્યામહેઽતિકૃપણાસ્ત્વ માયયેહ ॥૨૮॥

હે ઇશ! રાજાનું સુખ માયિક પરતન્ત્ર છે. સદા ભયવાળા પકડાથી અમે ધોંસરી વહીએ છીએ. આત્માની અંદરના આપની પાસેથી વૈરાગ્યથી પ્રાપ્ત થતાં તે સુખને તજી ઘણા દુર્ભાગી અમે આપની માયાથી અહિં દુઃખી થઈએ છીએ. ૨૮.

વાસ્તવિક રીતે વિષય જ્ઞાનમાર્ગને યોગ્ય^૧ છે, છતાં પણ (તેને) ન તજવાનું કારણ આપની શ્રીરૂપ માયા છે, તેથી આપ (આપના) વાક્યનું પાલન કરો, અથવા માયાને દૂર કરો. સ્વપ્ન માત્ર માયા છે એવો નિર્ણય કરેલ છે. રાજાઓનું સુખ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે માયિકજ છે, કારણ કે (રાજાને) વ્યવહારમાં ઘણું કપટ હોય (કરવું પડે) છે, કેમકે માયા કપટીને અધીન છે.

લોકને અંતર્યામીના પ્રતિનિધિ^૨ તરીકે જણાવતાં, લગવાન પ્રતિકૂલ છે એમ જણાવવા ‘પરતંત્ર’ વિશેષણ (રાજાના) સુખનું યોજેલ છે.

‘અંદર રહી વશ રાખનાર સખા માટે આ (આમ કહેવું) યોગ્ય નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે ઇશ!’ એવું સંબોધન કરે છે. માયા પોતાનાં કર્મને લીધે લોગવવાની છે, પરંતુ આત્માએ લોગવવાની નથી એમ જણાવવા ‘મડદાંથી’ શબ્દથી માયા લોગવવાનું સાધન કહેલું છે. ચેતનનો સંબંધ (તેને) નથી એમ જણાવવા (દેહ માટે) તેવું વચન યોજેલું છે. (લોગવવાના) સાધન (દેહ)માં માયાનું કાર્ય સ્પષ્ટ છે એમ ‘સદા ભયવાણાં’ વિશેષણથી કહેલું છે. તેથી સદાએ ભાર વહેવો એ માયાથી મોહ પામેલાનું કાર્ય છે. લોકો મડદાંનેજ ઘણાં દુઃખથી વહી જાય છે અથવા તણ દે છે, પરંતુ મડદાંવડે કંઈ વહેતા નથી. અમે તો તે (મડદાં)થી ધોંસરી વહીએ છીએ, તેથી અમારામાં મોહ સ્પષ્ટ છે.

‘સુખમાં આસક્તિ હોવાથી, બીજા પ્રકારે સુખ પ્રાપ્ત ન થતાં, (સુખનું) સાધન ન હોય તેમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘આત્માની અંદરના તે (સુખને) તણ’ શબ્દો યોજેલા છે. ‘તે’ વિશેષણથી (આ) સુખનું ઘણું ઉત્તમપણું કહેલું છે. ‘આત્માની અંદરના’ વિશેષણથી (તે પ્રાપ્ત કરવા કયાંય) જવાનું દુઃખ (સહન કરવું પડતું) નથી (એમ જણાવ્યું). ‘વૈરાગ્યથી પ્રાપ્ત થતાં’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે તે પ્રાપ્ત કરવા કંઈ) ક્રિયા કરવાનો શ્રમ થતો નથી.* ‘તુ’ શબ્દથી ન્યાય સિદ્ધાંતમાં મનાય છે તેવો આત્મા આનંદ રહિત હોવાનો મત ખોટો જણાવેલો છે.

જ્ઞાનથી અને વૈરાગ્યથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. કેદખાનાથી ક્રિયારહિત થવાનું સંભવે, તેથી ‘સર્વ ક્રિયાના બંધ ધવારૂપ’ એ (શ્રીમદ્ભાગવત ૭-૧૩-૨૬) વાક્ય પ્રમાણે સુખ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ બીજામાં આસક્તિ હોવાથી (તે) ખામીનાળું છે.

૧ ‘જ્ઞાનમાર્ગને યોગ્ય’ એટલે જ્ઞાનમાર્ગમાં ઉપદેશ કરેલા ત્યાગને (ત્યાગ કરવાને) યોગ્ય; એવો અર્થ છે. (લે)

૨ જેમ અંતર્યામી પ્રેરણા કરે છે, તેમ (લોક) કરે છે. તેથી તે અંતર્યામીનો પ્રતિનિધિ છે. (લે)

* ‘ત્વદનીહલભ્યં’ ને બદલે ‘ત્વનીહલભ્યં’ પાઠ લઈ આમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

‘ (સુખ) ભોગવનાર (સુખના) ભેદને જાણે છે ’ એ નિયમ પ્રમાણે વિષયોનું સુખજ સર્વથી ઉત્તમ હશે. તેમ ન હોય તો (વિષયોમાં) ચિત્તની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય? ” એવી શંકા થાય, તેથી ‘ (ઘણા દુર્ભાગી અમે આપની માયાથી અહિં) દુઃખી થઈએ છીએ ’ એમ કહેલું છે.

‘ત્વદનીહલભ્યં’ ‘આપની પાસેથી, વૈરાગ્યથી પ્રાપ્ત થતાં’ એવો પાઠ હોય ત્યારે આપના સ્મરણથી તે સુખ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થતું હોવાનું કહેલું છે. (વિષય ભોગથી) દુઃખ (થતું હોવાનું) અનુભવથી સિદ્ધ થતું હોવાથી, (વિષયભોગ સુખથી) ઉલટા (દુઃખ)નું કારણ હોવાથી^૧ અને (દુઃખ) અલૌકિક હોય ત્યારે તેનાથી છૂટું પડે તેવું નહિ હોવાથી, દુઃખ થાય ત્યાં સુધી (વિષયનો) અનુભવ થવા છતાં પણ (વિષયભોગથી)^૨ અટકતા નહિ હોવાથી અમે ઘણા દુર્ભાગી છીએ. વિચાર કર્યા વિના માગણી વિગેરે કરતા હોવાથી^૩ ઘણા દીન છીએ, તેનું કારણ આપની માયા જ છે, તેથી (આપને) પ્રાર્થના કરીએ છીએ. તેમ ન હોત (આપની માયાથી આમ થયું નહોત) તો અહિં વિષયોની ઇચ્છા ન થાત, કારણ કે વૈરાગ્ય (ઉત્પન્ન થવા)નાં કારણો અનંત છે. ૨૮.

એ પ્રમાણે શ્રીનું નિરૂપણ કરીને, નીચેના સ્લોકમાં ભગવાનની જ્ઞાન શક્તિનું નિરૂપણ કરતાં તેનાં ફલ (કેદખાનામાંથી) છૂટવાની પ્રાર્થના કરે છે:—

તત્તો ભવાન્પ્રણતશોકહરાહ્નિયુગ્મો વદ્ધાન્વિયુદ્ધૃવ મગધાહ્વયકર્મપાશાત્ ॥

યો બ્રુજોડ્યુતમતઙ્ગજવીર્યમેકો વિભ્રદુરીધ ભવને મૃગરાહિવાચીઃ ॥૨૯॥

તેથી પ્રણામ કરનારાનાં શોકને હરનારા ચરણો છે જેમના તેવા આપ કેદખાનામાં પડેલા અમને મગધનામના કર્મના બંધનમાંથી છૂટા કરો, જેણે એકલાએ દશ હજાર હાથીઓનું બલ ધારણ કરતો હોય, જેમ સિંહ બકરાંને પૂરી રાખે તેમ (અમે) રાજાઓને ભવનમાં કેદ કરેલા છે. ૨૯.

મોક્ષના કારણરૂપ જે બ્રહ્મજ્ઞાન છે તે અક્ષર છે. (ભગવાનના) અવતાર સમયે તે (ભગવાનનું) ચરણ થાય છે. (ભગવાનનો) અવતાર ભકતો માટેજ (થતો)

૧ વિષયોનું સુખ ભોગવ્યા પછી દુઃખ થાય છે એ અનુભવથી સાબિત થયેલું છે. તેથી વિષયોનું સુખ (સુખથી) ઉલટાં દુઃખનું કારણ છે. (લે)

૨ ‘ દુઃખ ’ શબ્દ અહિં અધ્યાહાર છે. (લે) દુઃખ બંધ થતું નથી, એવો અર્થ થાય. પરંતુ દુઃખ થતું હોવા છતાં વિષય ભોગથી લોક અટકતા નથી, એવો અર્થ વધારે યોગ્ય જણાવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૩ વિષયોનું સુખ સાફ નથી. તેવું સુખ માગનારા અમે ઘણા દીન છીએ, તેથી દુઃખી થઈએ છીએ, એવો અર્થ છે. (લે)

હોવાથી, અમારા પ્રયત્ન વિના પણ આપના જે ચરણો પોતાની મેળેજ પ્રણામ કરનારાઓના શોકને હરનારા છે. તેથી આપની જે જ્ઞાનશક્તિ છે તે ચરણ સાથે મળીને^૧ (આપને) પ્રણામ કરનારાઓના શોકને હરે છે. તેમાં પણ અમે આપના સમાન કાલમાં અવતરેલા છીએ. તેથી (અમે) કેદમાં પડેલાને છૂટા કરો.

‘આવાં લૌકિક કેદખાનામાંથી છૂટા થવું એ જ્ઞાનથી થઈ શકે તેવું નથી, તેથી જે સાધન નથી તેનાથી સાધ્ય (છૂટવા)ની પ્રાર્થના કેમ કરો છો?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે મગધઃ મગધનો રાજા જરાસંધ, તે કર્મના બંધનનું જીભું નામ છે. (અને ઇશ્વરના દર્શન થતાં) ‘આનાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે (છૂટવાની પ્રાર્થના કરીએ છીએ). (કેદખાનામાં) રહેવાથી દેશના નામ (મગધ)ને લીધે વધારે કર્મો ઉત્પન્ન થવાનું સંભવતું હોવાથી (કર્મના) ભોગથી (તેનો) ક્ષય થાય તેમ નથી.

‘મગધનો રાજા કર્મરૂપ છે તેની શી સાળિતી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે, કારણ કે કર્મને અધીન હોય તેવો કોઈપણ દશ હજાર હાથીઓના બલવાળો હોતો નથી. તેથી અમે રાજાઓના ભોગનું કારણ બનેલ આધિભૌતિક કર્મને અટકાવી દઈ, (તે) પોતે આધિદૈવિક (કર્મરૂપ) હોઈ, માત્ર જ્ઞાનથી જ શાંત થાય તેવો છે. ‘ત્યારે તેને રાજ્ય આપીને તમે તેના સેવકો જ કેમ થતા નથી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ સિંહ બકરાંને પૂરી રાખે તેમ’ એમ કહેલું છે, કારણ કે તે (સિંહ) ભક્ષણ કરવા માટે જ બકરાંને રાખે છે, તેમ આણે પણ પ્રમથનાથ (શંકર)ના યજ્ઞ માટે વધ કરવા જ (અમને) રાખેલા છે, એવો અર્થ છે. તેથી તામસ દેવતાને સમર્પણ થએલાનો અમારો તે(તામસ દેવતા)માં જ પ્રવેશ થવાથી (ભવિષ્યમાં) કોઈ પણ સમયે મોક્ષ થશે નહિ, તેથી વધ (થાય તે) પહેલાં જ અમને છૂટા કરવા જોઈએ, એવો ભાવ છે. તેના ભવનમાં કેદ થએલા હોવાથી, (અમે) નાસી જઈએ તેવો સંભવ નથી. ૨૬.

જાણે કે ભગવાનની ભોગમાં આસક્તિને દૂર કરતા હોય તેમ, રક્ષણ કરવામાં આસક્તિને પ્રકટ કરતાં, પોતે ભગવદ્દીય હોવાનું કહેતાં, ભગવાનની વૈરાગ્ય શક્તિને^૨ કબુલ કરતાં, (ભગવાનમાં) પક્ષપાત તથા કૂરતા

૧ ચરણ ધર્મરૂપ જ્ઞાનરૂપ છે, અને શક્તિરૂપ જ્ઞાન તેની સાથે મળેલું થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ ‘વૈરાગ્યશક્તિ’ એટલે બીજાઓ ઉપર પ્રેમ નહિ, પણ માત્ર ભક્તો ઉપર જ પ્રેમ. (લે) છેલ્લા યુદ્ધમાં જરાસંધ જીતેલ હોવા છતાં તેની સામે યુદ્ધ ન કરતાં પક્ષા રહેવું એ વૈરાગ્યશક્તિ હોવાનું જણાય છે.

નથી^૧ એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનો પહેલાંનો વૃત્તાંત કહે છે:—

યો વૈ ત્વયા દ્વિનવકૃત્વ ઉદાત્તચક્રમગ્રો મૃધે સ્વલુ મવન્તમનન્તવીર્યમ્ ॥

જિત્વા નૃલોકનિરતં સકૃદ્દૂઢર્પો યુષ્મત્પ્રજા રુજતિ નોઽજિત તદ્વિદેહિ ॥૩૦॥

હે ચક્ર ધારણ કરનાર! જે ખરેખર યુદ્ધમાં આપથી અઢાર વાર ભાગેલો તે મનુષ્યલોકમાં રમાણ કરતા અનંતવીર્યવાળો આપને ખરેખર એક વાર જીતીને ઘણા મદવાળો થઈ આપની પ્રજાનું અમને પીડે છે. હે અજીત! તે (અજીતપણું) કરો. ૩૦.

વાસ્તવિક રીતે તો અઢારે (સંગ્રામ)માં (તેનું) પ્રયોજન સિદ્ધ નહિ થવાથી (તેનો) પરાજયજ (થયો) હતો, તેથી ‘અઢાર વાર’ એમ કહેલું છે. પ્રજાપતિ અથવા વિદ્યા તેને વિજય પ્રાપ્ત કરાવનારાં ન થયાં તેથી રજોગુણ અને તમોગુણજ બાકીનાની સાથે ભળેલા, આધિદૈવિક વિગેરે ભેદ પ્રાપ્ત કરેલા (તેના પરાજયના) કારણ થયા; તેથી નવની સંખ્યા બે વાર કહેલી^૨ છે. ભગવાનના માહાત્મ્યને લીધે તે (જરાસંધ)ની અંદર રહેલા આધિદૈવિકોએજ (તેનો) પરાજય કરેલ હોવાનું ખોટું ઠરાવવા ‘હે ચક્ર ધારણ કરનાર!’ એમ કહેલું છે. (આપે) યુદ્ધમાં પ્રસારેલ કાલશક્તિરૂપ ચક્રથીજ^૩ તે ભાગેલો. ‘ખરેખર!’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે આમાં કંઈ છૂપું નથી.

‘જય અથવા પરાજય (થવાનું) ચોક્કસ નહિ હોવાથી એકનો જ (વારંવાર) પરાજય કેમ થયો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અનંત વીર્યવાળો આપને’ શબ્દો યોજેલ છે. પરિમિત બલવાલાઓને જ જય અથવા પરાજય (થવાની) સ્થિતિ હોય છે. છતાં પણ (આપે) કપટ વેષવાળી લીલા પ્રકટ કરેલી હોવાથી, તેનો

૧ પહેલાંનો વૃત્તાંત કહ્યો, તેથી આ (જરાસંધ) મદવાળો છે (એમ જણાયું), તેથી તેના હિત માટે જ તેને હણવાથી (ભગવાનમાં) પક્ષપાત અથવા કૂરતાનો દોષ થતો નથી (લે) જરાસંધને બલવાન બનાવ્યો અને અમને તેના કેદી બનાવ્યા. તેથી જરાસંધ તરફ પક્ષપાત અને અમારા તરફ કૂરતા હોવાનું જણાય તેવું નથી, એવો ભાવ હોવાનું જણાય છે.

૨ સત્ત્વ સાથે અને તમોગુણ સાથે રજોગુણ બળે એટલે (સત્ત્વરજઃ અને રજસ્તમઃ એવાં) બે થાય, અને તમોગુણ સત્ત્વ સાથે બળે (સત્ત્વતમઃ). એમ ત્રણ થાય. એ ત્રણમાં એક મુખ્ય અને બીજો ગૌણ એવો ભેદ થતાં છ થાય, તે દરેક આધિદૈવિક આધ્યાત્મિક અને અને આધિભૌતિક થતાં અઢાર થાય એવો અર્થ છે. (લે) પહેલાં ત્રણ થાય એ દેખાડ્યું. એ ત્રણે આધિદૈવિક વિગેરે ત્રણ પ્રકારના થતાં નવ થાય. અને તે દરેકમાં એક મુખ્ય અને બીજો ગૌણ એવો ભેદ કરતાં ‘બે વાર નવ’ થાય.

૩ ધારણ કરેલ ચક્ર રૂપી સાધનથીજ તેને નસાડેલો એમ ‘ઉદાત્તચક્રમગ્ર’ સમાસ લેવો. (લે) ‘ઉદાત્તચક્ર’ સંબોધન લેવાથી પણ ચક્રથી તેને નસાડેલ હોવાનું જણાય છે.

વિરોધ ન થાય તે માટે મનુષ્ય લોકમાં રમણ કરતા આપને એક વાર ધુણાક્ષર* ન્યાયથી અથવા (આપના) હૂપા પ્રયોજનને લીધે જીતીને તે ઘણો મદવાળો થયો છે. અમે તો મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને પુષ્ટિમાર્ગનો આધાર લીધેલ હોવાથી માત્ર આપેજ પાલન કરવા યોગ્યજ છીએ. તેથી જે આપનો આદર કરતો નથી તેનાથી જઘાએ પ્રકારે દુઃખ પામવા યોગ્ય છીએ. તેથી આપની પ્રજા (રૂપ અમ) ને તે પીડે છે.

‘ત્યારે (મેં) લોકની રીત સ્વીકારેલી હોવાથી (તમને) કેમ છોડાવું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હું અજીત!’ એવું સંબોધન કરે છે. આપનું સ્વરૂપ ‘અજીત’ હોવાથી, ‘દ્રવ્ય (પદાર્થ) અને સંસ્કારનો વિરોધ હોય ત્યારે દ્રવ્ય જલવાન છે’ એ નિયમ પ્રમાણે લીલા દેખાડવાનું જાંઘ કરી, અમારું પાલન કરતાં, ‘તે’ (આપનું) પોતાનું અજીતપણું કરો (સ્થાપો). આ (અજીત શબ્દ)થી જઘા સંદેહો અને અયોગ્યતાઓનું નિવારણ કરેલું છે. ૩૦.

તે (રાજા)ઓની પ્રાર્થના વિશ્વસિરૂપ હોવાથી, (તેનાથી તેઓને) દોષ ન થાય તે માટે, (તેને) શરણાગમનરૂપ જનાવવા હૃત નીચેના શ્લોકમાં (તેનું) તાત્પર્ય કહે છે:—

॥ દૂત ઉવાચ ॥ હૃત કહે છે:—

इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनताद्विक्षणः ॥

प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं विधीयताम् ॥૩૧॥

માગધે કેદ કરેલા, આપનાં દર્શનની ઇચ્છાવાળાઓ એ પ્રમાણે આપના ચરણના મૂલને શરણુ આવેલા છે. (તે) બાપડાઓનું કલ્યાણ કરો. ૩૧.

એવી રીતે આપના ચરણના મૂલને શરણુ આવેલા અને માગધે કેદ કરેલા (રાજાઓ) સ્મરણ કરતાં દર્શન વધારે જલવાન હોવાથી સ્મરણથી કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ એમ વિચારી, આપનાં દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે. (તે) બાપડાઓનું કલ્યાણ કરો, એમ (હૃતે કહ્યું). હૃતને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થતાં, તેના ફલની

* ઝાડના કાષમાં અથવા પાંદડામાં કીડાઓ કારે તે કારણી જરાબર કાઢ અક્ષરો જેવી વખતે થાય. તે પ્રમાણે અકસ્માતથી કાષ કાર્ય થાય તે ધુણાક્ષર ન્યાયથી થએલ ગણાય. એવી રીતે અઢારમા યુદ્ધમાં જરાસંધ હત્યો.

† મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા ભગવાને તેને જીતવા દીધો એ રાજસ સાધન પ્રકરણમાં ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૧ શ્લોક ૪૫ના શ્રીસુભોધિનીમાં જણાવેલું છે.

પ્રાર્થના જેવું (આ તેનું વચન છે), જેથી બે (રાજાઓએ કરેલી) પ્રાર્થના^૧ અને દર્શનનું ફલ એમ (રાજાઓનો હટકારો) કાર્ય કરાવનારાં^૨ ત્રણ થયાં. ૩૧.

એવી રીતે ભગવાનના ગુણને લીધે રાજાઓ ભગવાનમાં આસક્તિવાળા થયા એમ દર્શાવીને, સાત્ત્વિકો પણ ભગવાનમાં આસક્તિવાળા થયા એમ જણાવવા સાત્ત્વિક કાર્યમાં તત્પર રહેનાર સાત્ત્વિકોમાં મુખ્ય નારદ આવ્યા, એમ કહે છે. તેમ ન કહે તો ભગવાનનું કાર્ય માત્ર રાજાઓમાં ફલે છે, એમ થાય (જણાય). માત્ર એક ક્ષણનો વિલંબ થાય તો પણ ભક્તને દુઃખ હોય ત્યારે ભગવાન વિલંબ સહન કરતા નથી, તેથી રાજાઓના હૃત એ પ્રમાણે કહેતો હતો ત્યારેજ (નારદ) આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

૧. શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

રાજદૂતે બ્રુવત્યેવં દેવર્ષિઃ પરમદ્યુતિઃ ॥

વિભ્રત્પિજ્જજટામારં પ્રાદુરાસીઘથા રવિઃ ॥૩૨॥

રાજાઓના હૃત એ પ્રમાણે કહેતો હતો ત્યારે પીંગળી જટાનો ભાર ધારણ કરતા ઘણા તેજસ્વી દેવર્ષિ, રવિની પેઠે પ્રકટ થયા. ૩૨.

(નારદ) દેવોના પણ (ઋષિ) મંત્ર જાણનાર હોવાથી તે સમયે આવે તે યોગ્ય છે. બીજા અડચણ કરનારાઓના તેજને તે દૂર કરે તે માટે ‘ઘણા તેજસ્વી’ વિશેષણ યોજેલ છે. અધિકારવાળાનું વચન બહુ આદર કરવા યોગ્ય હોતું નથી એવી શંકા, ‘પીંગળી જટાનો ભાર ધારણ કરતાં’ વિશેષણથી દૂર કરેલી છે. આ તમોદ્વેષ છે. ત્યાં (સભામાં) રહેલાઓના તમોદોષને દૂર કરવા ‘રવિની પેઠે’ એવું દષ્ટાંત કહેતું છે. ‘રવિ’ શબ્દથીજ ભગવાનની હાજરીમાં અંધકાર હોવાનો સંભવ સૂચવેલો છે. ૩ તેમ (અંધકાર) ન હોય તો દિવસ અને રાતની વ્યવસ્થા ન હોય. ‘પ્રકટ થયા’ ક્રિયાપદથી (એમ જણાવેલું છે કે) હૃતની પેઠે તે આવ્યા ન હતા. ૩૨

પછી આવેલા તે (નારદ) ના વાક્યનું સન્માન થાય તે માટે

૧. ભવના ભવમાંથી છોડાવવાની અને જરાસંધરૂપી કર્મના બંધનમાંથી છોડાવવાની એવી બે પ્રાર્થનાઓ, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. જરાસંધના વધનું કાર્ય કરાવનારાં ત્રણ થયાં. (લે)

૩ રવિ ન હોય ત્યારે પણ ભગવાનની હાજરીને લીધેજ અંધકાર રહેતો ન હોય તો ભગવાનની લીલામાં દિવસ અને રાતની વ્યવસ્થા ન હોય. તેવીજ રીતે નારદ વિના ભગવાનની હાજરીથીજ (ત્યાં કાષ્ઠમાં) અજ્ઞાન રહેતું ન હોય તો ભગવાનની લીલામાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની વ્યવસ્થા ન હોય, લીલા સિદ્ધ થાય તે માટે અજ્ઞાન પણ રાખવાની જરૂર છે એવો અર્થ છે. (લે)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી કાયાના, મનના અને વાણીના (એવા) ત્રણ પ્રકારે (તેનું) લૌકિક સન્માન (કર્યાનું) કહે છે:—

તં દૃષ્ટ્વા ભગવાનકૃણઃ સર્વલોકેશ્વરેશ્વરઃ ॥

વવન્દ ઉત્થિતઃ શીર્ણા સસમ્યો સાનુગો મુદા ॥૩૩॥

તેને જોઈને સર્વ લોકોના ઇશ્વરના ઇશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સહયો સાથે અને સેવકો સાથે આનંદથી ઉભા થયા (અને તેને) મસ્તકથી વંદન કર્યું. ૩૩.

તે પૈકી કાલિક (સન્માન) ઉભા થવું, વંદન કરવું અને બધાની સાથે (તેમ કરવું) એમ ત્રણ (થયાં). હર્ષ મનથી કરેલું (સન્માન) છે. ભગવાન હોવાથી (તેમ કરવું) અયોગ્ય હોવા છતાં, શ્રીકૃષ્ણ તરીકે અવતાર લીધેલ હોવાથી તેમ કરવું યોગ્ય હતું. આ (લોકને) બોધ આપવા (કરેલું) એમ જણાવવા ‘સર્વ લોકોના ઇશ્વરના ઇશ્વર’ શબ્દ યોજેલ છે. (નારદ) ઋષિ હોવાથી લોકના સ્થાને^૨ હતા, અથવા ગુરૂ હોવાથી ઇશ્વર^૩ હતા. તેથી (તેને) વંદન કરવાથી દોષ થાય તેમ ન હતું. ‘સર્વ’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે દેવર્ષિપણથી થતી સરસાઈ પણ (શ્રીકૃષ્ણથી ચઢતી) ન હતી ૩૩

સમાજયિત્વા વિધિવત્કૃતાસનપરિગ્રહમ્ ॥

વમાષે સ્મૃતૈર્વાક્યૈઃ શ્રદ્ધયા તર્પયન્મુનિમ્ ॥૩૪॥

વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરીને, જેણે આસન સ્વીકારેલું છે તેવા મુનિને શ્રદ્ધાથી સંતોષ આપતાં મધુર વચનથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૪.

‘પૂજા કરવી’ એટલે તેના મનમાં આનંદ (ઉત્પન્ન) કરવો. આ લૌકિક (સન્માન) છે. (નારદ) ઋષિ હોવાથી વેદમાં આસક્તિવાળા હતા, તેથી ‘વિધિ પ્રમાણે’ શબ્દથી તે પણ કહેલું છે. (નારદ પોતાના) ઇશ્વરના ગુણના વિચારને લીધે કદાચ (પૂજનો) સ્વીકાર ન કરે તો કરેલું નકામું થાય, તેથી ‘જેણે આસન સ્વીકારેલું છે’ વિશેષણ યોજેલ છે. આપેલું આસન લેવું તે તેનો સ્વીકાર કરવો. પછી ઉત્તરાર્ધથી વાણીથી થતું (સન્માન કરવાનો) આરંભ કરે છે. તે (નારદ) શ્રદ્ધાથી સંતોષ પામે, તેથી ‘શ્રદ્ધાથી સંતોષ આપતાં’ શબ્દોથી તે કહેલ છે.

૧ ત્રણ શ્લોકોથી નહિ, પરંતુ આ શ્લોકથી આરંભી ત્રણ પ્રકારે એવો અર્થ છે. (લે)

૨ નારદનો લોકમાં સમાવેશ થતો હોય અથવા ઇશ્વરમાં સમાવેશ થતો હોય તોપણ ભગવાન (સર્વ લોકના તથા ઇશ્વરના પણ ઇશ્વર હોવાથી) તેના પણ ઇશ્વર હોઈ, તેમણે નારદને વંદન કર્યું તે લોકને બોધ આપવા જ કર્યું. (લે)

૩ ‘તેથી’ એટલે લોકને બોધ આપવા વંદન કરેલ હોવાથી. (લે)

આ મનથી કરેલ (સન્માન) છે. તે (નારદ) પણ મુનિ હોવાથી તેનાથીજ (મનથી કરેલા સન્માનથીજ) સંતોષ પામે. ૩૪.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી જે શ્લોકોથી વાણીનું કરેલું (સન્માન) કહે છે:—

अपि स्वित् लोकानां त्रयाणामकुतोभयम् ॥

ननु भूयान् भगवतो लोकान्पर्यटतो गुणः ॥૩૫॥

હાલમાં ત્રણ લોકને કોઈ તરફથી ભય નથીને? ખરેખર! તમે લોકોમાં પર્યટણ કરો છો ત્યારે ભારે લાભ થાય છે. ૩૫.

ત્રણ લોક સર્વ લોકોના અધિકારીના ધરૂપ હોવાથી તે (ત્રણ લોક) કુશલ હોવાનો પ્રશ્નજ કરવો યોગ્ય છે અને, તે (સર્વ લોકના અધિકારી નારદની) સ્તુતિરૂપ છે. ‘અપિ સ્વિત’ ‘છે ને?’ પ્રશ્ન સંદેહવાળી શક્યતા દર્શાવે છે. રાજાઓ કેદ થયાનું સાંભળેલ હોવાથી (ભય ન હોવામાં) સંદેહ છે. ‘કોઈ તરફથી ભય ન હોવાનું’ રહસ્ય એવું છે કે પોતાથીજ (પોતાના) અજ્ઞાનને લીધે ભય છે, પરંતુ ખીજથી (ભય) નથી.

‘લોકના ઇશ્વર શામાટે પર્યટણ કરે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્થ કહેલ છે. તમે (નારદ) ભગવાન લોકમાં પર્યટણ કરો છો ત્યારે ભારેજ લાભ થાય છે, એવો અર્થ છે. તેથી સર્વ લોકનું હિત કરવા (તમારું) પર્યટણ થાય છે, એવો અર્થ છે, આથી તેની સ્તુતિ કહી (કરી). ૩૫.

ચાલતા વિષયમાં ઉપયોગી કાર્ય પૂછવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં તેનું જ્ઞાન જણાવે છે:—

न हि तेऽविदितं किञ्चिद्लोकेश्वरकर्तृषु ॥

अथ पृच्छामहे युष्मान्पाण्डवानां चिकीर्षितम् ॥૩૬॥

ઇશ્વર જેના કર્તા છે તેવા લોકમાં તમારું કાંઈ પણ અજાણ્યું નથી. તેથી પાંડવોએ કરવા ઇચ્છેલ (કાર્ય) તમને પૂછીએ છીએ. ૩૬.

કારણ કે આ (નારદ) ઇશ્વરની ઇચ્છાશક્તિનું આધિભૌતિકરૂપ છે. જ્યારે ભગવાન ઇચ્છા કરે છે અને (કાર્ય) કરે છે તે સર્વ આ જાણે છે. ‘ઇશ્વર’ એટલે ‘(જગતનું) મૂલ બનેલ કાલ’ એવો નિર્ણય છે. તેથી ઇશ્વરની ઇચ્છાથી પાંડવો જે કરવા ઇચ્છે છે તે તમે જાણેલુંજ છે, તેથી તમને પૂછીએ છીએ; અથવા ‘હું આયુષ્યમાન’ એવું (સંજોધન છે*). ‘અથ’ શબ્દ કારણના અર્થમાં

૧ ગયા શ્લોકમાં ગુરૂ તરીકે નારદને લોકના ઇશ્વર કહેલા છે. (લે) ઋષિ હોવાથી લોક અને ગુરૂ હોવાથી ઇશ્વર કહ્યા, તેથી લોકના ઇશ્વર કહેલા છે.

* ‘કિંચિદાયુષ્મન્નીશકર્તૃષુ’ એવો પાઠ લેવાનાં આવે ત્યારે એમ થાય.

૬ ‘અથ’ ‘તે કારણથી’ ‘તેથી’. એવા અર્થમાં યોગ્યએલ છે.

ચોખ્ખોએલો છે, તેનો ખીજો અર્થ 'પછી' છે.

લગવાને કાયાથી અને વાણીથી (સન્માન) કરેલું તેવી રીતે (થવું) ચોગ્ય ન હતું, તેથી આવી પડેલ (કાર્ય)ને કદાચ (લગવાન) નિષ્ફલ કરે, તેથી તેમ ન થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી માયા (નો પ્રયોગ) ન થાય તેવી પ્રાર્થના કરે છે:—

॥ શ્રીનારદ ઉવાચ ॥ શ્રીનારદ કહે છે:—

દૃષ્ટા મયા તે बहुशो दुरत्यया माया विभो विश्वसृजश्च मायिनः ॥

भूतेषु भूमंश्चरतः स्वशक्तिभिर्वह्नेरिव च्छन्नरुचो न मेऽद्भुतम् ॥૩૭॥

હે શક્તિમાન! હે વ્યાપક! વિશ્વને રચનાર અને માયાવાળા ઢંકાએલ પ્રકાશવાળા અગ્નિની પેઠે પોતાની શક્તિઓથી પ્રાણીઓમાં વિચરતા આપની ઉદ્ભવન ન થઈ શકે તેવી માયા મેં ઘણા પ્રકારે જોઈ. મને (તેથી) આશ્ચર્ય થતું નથી. ૩૭.

અનેક પ્રકારે ળધા પુરૂષોને મોહ કરનારી ઘણા પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરતી (આપની માયાઓ) મેં જોઈ. તો પછી પોતાનું અજ્ઞાન પ્રકટ કરીને અને હલકા (હોવાની) સ્થિતિ પ્રકટ કરીને મને એકલાને આપ મોહ કરો તેમાં શું આશ્ચર્ય? એવો વાક્યનો અર્થ છે. માયાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન તેજ તેનું અત્યય: ઉદ્ભવન. લગવાનની માયાઓના સંબંધમાં તે કોઈથી પણ થતું નથી, તેથી (તે) ઉદ્ભવન ન થઈ શકે તેવી છે. 'એક વાર વસ્તુનો લંગ થયાનું જાણવામાં આવતાં,* ફરીથી દેખાડેલી માયા જાણવામાં આવશે' એવી શંકા દૂર કરવા 'ઘણા પ્રકારે' શબ્દ ચોખ્ખો છે. એક (માયા) એક હજાર પ્રકારે દેખાડેલી હોવા છતાં જાણવામાં આવતી નથી, એવો (અર્થ છે). એવું કરવાની (લગવાનની) શક્તિ, 'હે શક્તિમાન' સંબોધનથી કહેલી છે. (એમ કરવાનું) પ્રયોજન 'વિશ્વને રચનાર' શબ્દથી કહેલું છે. માયાથી જીવને ઘણો મોહ કરવામાં આવતો ન હોય તો વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. 'ચ' 'અને' શબ્દથી સ્થિતિ અને પ્રલય કહેલા છે.

વળી લગવાન 'માયાવાળા' (એટલે) એકલાજ માયાના આધાર છે, તેમને (માયાઓને) દેખાડવામાં ન આવે તો (તેમનો) પ્રચાર ન થાય, તેથી (તેમને દેખાડવાનું) જરૂરી (હોવાનું) કહેલું છે.

* એકવાર માયાને લીધે વસ્તુનું સ્વરૂપ બદલાય જાય નહિ. અમુક સમય પછી તે જાણવામાં આવે ત્યારે માયાથી પહેલાં જાણાએલ નહિ એવું જ્ઞાન થાય. પછી ખીજવાર માયાની પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે તે માયાથી થતું હોવાનું જાણવામાં આવે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

વળી (ભગવાન) માયાઓને પ્રકટ ન કરે તો તે મોટા હોવાનું ઘટતું નથી, એવા અભિપ્રાયથી ‘(પોતાની શક્તિઓથી) પ્રાણીઓમાં વિચરતા, હે વ્યાપક!’ શબ્દો યોજેલા છે. વિચરવાનું જરૂરી છે એમ દર્શાવવા (‘હે વ્યાપક! એ) સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે બધા પ્રાણીઓનો જેમને સંબંધ છે તે વ્યાપક (કહેવાય) છે. તે (પ્રાણી)ઓમાં રહેલા દોષનો (ભગવાનને) સંબંધ નથી એમ જણાવવા ‘પોતાની શક્તિઓથી’ (શબ્દ યોજેલ છે. તેનો અર્થ) ‘પોતાની અસાધારણ શક્તિઓથી’ છે. તેમ ન હોય^૧ તો જેનામાં માત્ર અભિમાન છે તેવા જીવમાં બધી અવસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ન હોય.

‘ભગવાનના બધા ગુણો સર્વ સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે. માયા ગુણ કયાં પ્રસિદ્ધ છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઢંકાએલા પ્રકાશવાળા અગ્નિની પેઠે’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. જલ વિગેરેમાં પ્રવેશ કરેલો અગ્નિ પોતાનું કાર્ય કરતો હોવા છતાં, ઢંકાએલ પ્રકાશવાળો રહે છે. જેના ગુણો જાણવામાં આવેલ છે તેવા (અગ્નિ)ના રૂપ (પ્રકાશ) અને સ્પર્શ પૈકી એક (ગુણ)નું પ્રકટ થવું^૨ માયા વિના સંભવતું નહિ હોવાથી, પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલા અગ્નિનો પોતાનો ગુણ પ્રકટ છે,^૩ એવો અર્થ છે. જે ભગવાનનું માહાત્મ્ય અને જીવોમાં સમાનપણું વિગેરે જાણે છે તેને વિરૂદ્ધ

૧ વાસ્તવિક રીતે પ્રાણીઓમાં વિચરણ થતું નથી, પરંતુ તેવું માત્ર અભિમાન થાય છે. આમ હોવાથી-એવો અર્થ છે (લે). પ્રાણીઓમાં વિચરણ ભગવાનનું થાય છે. તેથી તે વસ્તુતઃ થતું નથી અને માત્ર અભિમાન થાય છે, એમ કહેવું યોગ્ય જણાતું નથી, કારણ કે વિચરણ કરનાર ભગવાન છે. તેમને અભિમાન હોય નહિ. તેથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરેલ છે.

૨ જલમાં પ્રવેશ કરેલો અગ્નિ પોતાનું કાર્ય ધૂમાડો (જલનું ઉષ્ણપણું વધારે યોગ્ય જણાય છે) વિગેરે કરતો હોવા છતાં ઢંકાએલા પ્રકાશવાળો રહે છે. તે પ્રમાણે ‘અગ્નિમાંથી જલ થાય છે’ એ શ્રુતિએ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે પોતામાંથી ઉત્પન્ન થએલ પોતાના ગુણરૂપ જલથી ઢંકાએલ રહેતો હોવાથી તે અગ્નિ માયાથી ઢંકાએલ સ્વરૂપવાળો છે, તેવી રીતે ભગવાન સર્વનો પ્રકાશ કરતા હોવા છતાં, પોતાની શક્તિ માયાથી ઢંકાએલ સ્વરૂપવાળો રહે છે. (લે)

૩ પ્રકાશ સ્પર્શ વિગેરે અગ્નિના ગુણો જોણે જાણેલા છે તેવા પુરૂષ પાસે અગ્નિનું રૂપ (પ્રકાશ) અને વાયુને લીધે આવતા સ્પર્શ, એ બેમાંથી એક માત્ર સ્પર્શનું^૪ પ્રકટ થવું ‘અપ્રાકટ્યમ્’ ‘પ્રકટ ન થવું’ એવો પાઠ હોય ત્યારે બે ગુણોમાંથી માત્ર રૂપનું^૫ પ્રકટ ન થવું, પોતાને ઢાંકી દેનાર ગુણ માયા વિના સંભવતું નથી, તેથી જલથી વહેલાં ઉત્પન્ન થએલ અગ્નિનો પોતાનો જલરૂપ ગુણ પ્રકટ છે, અને તેનાથી અગ્નિનું રૂપ ઢંકાઈ જાય છે તે પ્રમાણે જલના સ્થાને રહેલી માયાથી ભગવાનનું સ્વરૂપ ઢંકાઈતું હોવાથી, ભગવાનને ઢાંકી દેવા એ માયાનો ગુણ પ્રપંચમાં પ્રસિદ્ધ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

ગુણો જોવામાં આવતા હોવાથી (તે) આશ્ચર્યકારક હોવાનું જ્ઞાન થાય^૧ છે. મને તો (આપના તેવા ગુણો) જોવામાં આવતા હોવા છતાં, સિદ્ધાંતના અર્થનું ધરાવતું જ્ઞાન હોવાથી, (તેનાથી) ‘ આ આશ્ચર્યકારક છે ’ એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી,^૨ એવો અર્થ છે. આજ અર્થ સ્વીકારીને કેટલાકોએ ભ્રમથી ‘ માયાથી વિરોધનું સમાધાન થાય છે ’ એવું વાક્યક જોટું યોજેલું છે. ૩૭

‘ ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા છે, તેમનાં ચરિત્રનાં દર્શનથી આશ્ચર્ય કેમ થાય ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

તવેદિતં કોઽર્હતિ સાધુ વેદિતું સ્વમાયયેદં સૃજતો નિયચ્છતઃ ॥

યદ્વિચ્ચમાનાત્મતયાવભાસતે તસ્મૈ નમસ્તે સ્વવિલક્ષણાત્મને ॥૩૮॥

પોતાની માયાથી આ (જગત) રચનાર અને (તેનો) લય કરનાર, આપની ચેષ્ટાને કોણ સારી રીતે જાણી શકે? કારણ કે પોતાથી સત્તાવાળું હોય તેવું (જગત) ભાસે છે. જેમનું સ્વરૂપ પોતે જ (સર્વથી) જૂદા પ્રકારનું છે તેવા તે આપને નમસ્કાર હો. ૩૮.

‘ આ આવું છે ’ એવું (યથાર્થ) ચરિત્રનું જ્ઞાન હોય અને (ભગવાનના) ચોક્કસ ગુણ (નું જ્ઞાન)^૪ હોય, ત્યારે ચરિત્રમાં વિરોધનું જ્ઞાન થતાં આશ્ચર્ય થાય, પરંતુ તે (યથાર્થ જ્ઞાન)જ સંભવતું નથી, કારણ કે કોણ આપની ચેષ્ટા ‘ સાધુ ’ ‘ આ આવી છે ’ એમ (યથાર્થ રીતે) જાણી શકે? તે (ન જાણવા)નું કારણ ‘ પોતાની માયાથી આ રચનાર અને (તેનો) લય કરનાર ’ શબ્દોથી કહેલું છે; કારણ કે માયાની બહાર હોય તે વસ્તુનું અથવા માયાનું ખરું સ્વરૂપ જાણે. (ભગવાન આપું) વિશ્વજ માયાથી રચે છે અને (તેનો) લય કરે છે. તેથી અથવા પરલોકમાં કોઈ પણ (માયાનું અથવા વસ્તુનું) તત્ત્વ જાણતું નથી.

૧ ભગવાનનું તે સર્વનો પ્રકાશ કરનારા છે એવું માહાત્મ્ય અને સર્વ જીવોમાં તે સમાન થઈ રહે છે એમ જો જાણે છે, તેને તેમનામાં સર્વ વિરૂદ્ધ ગુણો જોવાને લીધે, ધણા હલકા જીવોમાં મોટા ભગવાનનું વિચરણ આશ્ચર્યકારક છે એવું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ભગવાનનું માહાત્મ્ય વાણી અને મનથી જણાતું નથી, તેથી કાષ્ટને તેવું જ્ઞાન થતું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ ‘ ત્યારે નારદને પણ માહાત્મ્યનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી જ આ આશ્ચર્યકારક જણાતું નહિ હોય ’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મને માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોવા છતાં આ આશ્ચર્યકારક લાગતું નથી, કારણ કે ભગવાન પોતાની શક્તિથી ઠંકાએલ સ્વરૂપવાળા રહે છે અને તેથી હલકા પ્રાણીઓમાં રહેલા હોવા છતાં તેમના સંબંધ વિનાના છે એવો સિદ્ધાંત હું જાણું છું એવો અર્થ છે (લે)

૩ સર્વ માયિક છે, તેથી ભગવાનની (પ્રાણીઓમાં) સ્થિતિ પણ માયિક જ છે. એમ યોજેલ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪ અહિં ‘ જ્ઞાતે ’ ‘ જાણવામાં આવે ’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

‘માયા ખોટો ઠરાવેલ પદાર્થ હોવાથી, તેનું તત્ત્વ કેમ જણાએલું નથી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કારણ કે પોતાથી સત્તાવાળું હોય તેવું ભાસે છે’ શબ્દો યોજેલ છે. કારણ કે જગત સત્તા વિનાનું હોવા છતાં, પોતાથી સત્તાવાળું હોવાનો નિશ્ચય થાય છે.^૧ તેથી (ઈશ્વરનું) જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેવા આપને માત્ર નમસ્કાર હો. ^૨ (ભગવાન) નમસ્કાર કરવા યોગ્ય ગણાય તે માટે ‘જેમનું સ્વરૂપ પોતેજ જૂદા પ્રકારનું છે’ શબ્દોથી જીવના સ્વરૂપથી તે સર્વ પ્રકારે જૂદા હોવાનું કહે છે. સર્વથી જૂદા પ્રકારનું પોતાથીજ છે સ્વરૂપ જેમનું, તેવા (ભગવાન છે). ૩૮.

‘એમ હોય તો ભગવાન દુઃખના કારણરૂપ હોવાથી સેવા કરવા યોગ્ય કેમ હોય?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं न जानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ॥

लीलावतारैः स्वयशः प्रदीपकं प्राज्वालयत्वा तमहं प्रपद्ये ॥૩૯॥

દુઃખ કરાવનાર દેહને લીધે સંસારમાં ભટકતા (અને તેમાંથી) છૂટવાનું ન જાણતા જીવને માટે લીલાથી લીધેલા અવતારોથી જેમણે પોતાના યશસ્વી દીપક પ્રકટાવેલો છે તેવા આપને હું શરણ આપું છું. ૩૯.

જેમણે પોતાના યશસ્વી દીપક પ્રકટાવ્યો, તેવા આપને હું શરણ આપું છું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. જે ભગવાન સંસાર અંત વિનાનો બનાવે, (તેમાંથી નીકળવાનું) દ્વાર ન રાખે, અથવા સંપૂર્ણ અજ્ઞાન (રાખે),^૩ તો ભગવાન દુઃખનાં કારણરૂપ થાય. (આથી) ઉલટું (જીવને) સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય તે માટે (ભગવાને) વેદ અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ અવતાર ધારણ કરીને પોતાના યશસ્વી દીપક પ્રકટાવેલો છે. તેમ ન હોત તો માત્ર, શબ્દમાં શ્રદ્ધાવાળાને કોઈ પણ

૧ માયા ભગવાનને ઢાંકી દે છે, અને ઘડો વિગેરેનો પ્રકાશ કરે છે. ચદ્ કારણ કે ન હોય તેવા ઘડો વિગેરે પણ હોય તેવો નિશ્ચય થાય છે. તેથી ભગવાનનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી આવા ભગવાન (પ્રપંચમાં) રહેલા છે સારે પ્રપંચ સત્તા વિનાનો ઠરતો હોવાથી, જ્ઞાન ન હોવાને લીધે (ભગવાનને) ઢાંકી દેનાર માયાનું તત્ત્વ પણ જણાતું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ નારદ પોતે જીવના સ્વરૂપવાળો હોવાથી, (અને) ભગવાન સર્વથી વિલક્ષણ હોવાથી, તે નમન કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩ ‘સાધયેત્’ ‘રાખે’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

૪ ‘તેમ ન હોત તો’ એટલે ભગવાને અવતાર લીધા ન હોત તો ‘શબ્દૈકનિષ્ઠસ્ય’ શ્રુતિ ભાગવત વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધ (ભગવાન)નો યશસ્વી ગુણ પ્રસિદ્ધ ન થાત, એવો અર્થ છે (લે) ‘શબ્દૈકનિષ્ઠસ્ય’ ભગવાનનું વિશેષણ લઈ લેખકારે અર્થ કરેલ છે. ભગવાનને પોતાના માટે પોતાનો યશ પ્રસિદ્ધ કરવાની કોઈ જરૂર હોયજ નહિ. તેથી આને જીવનું વિશેષણ લઈ અર્થ કરેલ છે.

સમયે ધર્મ પ્રાપ્ત થાત નહિ. ભગવાનની માયાથી થએલા અંધકારમાં (ભગવાનનો) યશજ દીપક થાય છે, 'જ્ઞાન જેવી દેખાતી (માયા)' એ વાક્ય પ્રમાણે જ્ઞાન વિગેરે (દીપક) થતા નથી. પ્રકટાવવાના સાધનો પણ દુઃખથી પ્રાપ્ત કરવાના નથી, પરંતુ (ભગવાને) લીલાથી લીધેલા અવતારોજ (તે પ્રકટાવે છે). (ભગવાન) તેમને શરણે આવેલાઓ માટેજ (આ દીપક) પ્રકટાવે છે, તેથી તેવા આપને હું શરણ આપું છું ૩૯.

તેથી જો કે જાણતા હોવા છતાંજ મને ઘણો મોહ કરાવવા આપ અજ્ઞાન દેખાડો છો, છતાં પણ વિષય પૂછ્યો ત્યારે હું ઉત્તર આપીશ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અથાપ્યાશ્રાવયે બ્રહ્મન્ નરલોકવિદમ્બનમ્ ॥

રાજ્ઞઃ પૈતૃશ્વસ્રેયસ્ય ભક્તસ્ય ચ ચિકીર્ષિતમ્ ॥૪૦॥

છતાં પણ હે બ્રહ્મન્ ! નરલોકનું અનુકરણ કરનાર (આપને આપની) ક્ષેપના દીકરા, રાજા અને ભક્ત જે કરવા ઇચ્છે છે તે કહું છું. ૪૦.

આપને પોતાને છૂપાવવાનું આવશ્યક છે એમ જણાવવા 'હે આપક !' એમ કહેલું છે.* 'હે બ્રહ્મન્ !' સંબોધનથી કહેવાનું કારણ કહેલું છે, (તે સંબોધનથી) એમ સૂચવેલું છે કે વેદના જેવી આપની આજ્ઞા બધાઓએજ આચરી શકાય તેવી છે. મને સંતોષ થાય તે માટે આપે જે લોકનું કુશલ પૂછ્યું, તે સ્તુતિ કરવા (પૂછેલું) હોવાથી તેનો ઉત્તર હું નહિ આપું, પરંતુ (આપની) ક્ષેપના દીકરા યુધિષ્ઠિર જે કરવા ઇચ્છે છે તે કહીશ; કારણ કે રાજાએ કરવા ઇચ્છેલું પ્રજાઓનું હિત કરનાર છે, બંધુએ (કરવા ઇચ્છેલું) બંધુનું અને ભક્તે (કરવા ઇચ્છેલું) ભગવાનનું હિત કરનાર છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ગુણવાળાએ (કરવા ઇચ્છેલું) સર્વને હિત કરનાર હોય છે. ૪૦

તે (યુધિષ્ઠિરે કરવા ઇચ્છેલું)જ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

યક્ષ્યતિ ત્વાં મત્સેન્દ્રેણ રાજસૂયેન પાણ્ડવઃ ॥

પારમેષ્ઠ્યકામો નૃપતિસ્તદ્ભવાનનુમોદતામ્ ॥૪૧॥

* 'બ્રહ્મન્' ને બદલે 'મૂમન્' સંબોધન હોય ત્યારે આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

૧ રાજા, ક્ષેપના દીકરા અને ભક્ત એ ત્રણે શબ્દોનું તાત્પર્ય અનુક્રમે કહેલું છે. (લે)

(યજ્ઞ) યજ્ઞે* એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી જે શ્લોક કહેલા છે:—

તસ્મિન્દેવ ક્રતુવરે ભવન્તં વૈ સુરાદયઃ ॥

દિદૃક્ષવઃ સમેષ્યન્તિ રાજાનશ્ચ યજ્ઞસ્વિનઃ ॥૪૨॥

હે દેવ ! તે ઉત્તમ યજ્ઞમાં આપનાં દર્શનની ઇચ્છાવાળા દેવો વિગેરે અને યજ્ઞસ્વી રાજાઓ આવશે. ૪૨.

રાજાઓ અને દેવોથી જે લોકમાં કીર્તિ થાય છે. જે કે ત્યાં (યજ્ઞમાં) ભાગ (મળવાનો) નહિ હોવાથી,^૧ દેવો બલિ (લેવા) આવવાના નથી, છતાં પણ આપનાં દર્શનની ઇચ્છાવાળા થઈ આવશે, અને રાજાઓ હરીફાઈ કરનારા હોવા છતાં (આવશે), કારણ કે (માત્ર) આનંદ માટે આવવાના હોય તો તે યજ્ઞ (પ્રાપ્ત) ન થાય. ‘હે દેવ !’ સંબોધનથી (એમ જણાવેલું છે કે) જેમ મોટા ઉત્સવમાં દેવનું દર્શન મોટો ઉત્સવ કરનારને યજ્ઞ કરાવનાર થાય છે તેમ ઉત્તમ યજ્ઞમાં (આપનું દર્શન (યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞ કરાવનાર થશે). ‘યજ્ઞસ્વી’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે (રાજા)ઓનો યજ્ઞ પણ અહિં (યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં) ભળશે. ‘વિગેરે’ શબ્દથી સિદ્ધો વિગેરે પણ આવશે (એમ કહેલ છે). ૪૨.

પ્રસંગથીજ શુદ્ધિ પણ (યજ્ઞે એમ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

શ્રવણાત્કીર્તનાદધ્યાનાત્પૂયન્તેન્તેવસાયિનઃ ॥

તવ બ્રહ્મમયસ્યેશ કિમુતેક્ષાભિમર્શિનઃ ॥૪૩॥

હે ઈશ ! બ્રહ્મમય આપના શ્રવણ કીર્તન અને ધ્યાનથી ચાંડાલો પવિત્ર થાય છે, તો પછી જેઓને આપનાં દર્શન તથા સંબંધ હોય તેઓનું કહેવું જ શું ? ૪૩.

* આપે યજ્ઞમાં પધારી અનુમોદન કરવાના એક કાર્યથીજ ત્રણે પ્રકારનો યજ્ઞ થશે. કીર્તિરૂપી ફલ મળવાથી આધિભૌતિક, અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી આધ્યાત્મિક અને આપનાં દર્શનથી આધિભૌતિક યજ્ઞ થશે. (ગયા શ્લોકનાં શ્રી સુમોદિની જૂઓ).

૧ ભગવાનનાં અવયવ તરીકે તેઓનો ભાગ શ્રુતિમાં કહેલ છે. આ યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ ભગવાનનાં અવયવો વિરાજવાનાં હોવાથી તેમના પ્રતિનિધિરૂપ આધિભૌતિક અવયવો (દેવો)ને ભાગ મળવાનો નથી (લે). યુધિષ્ઠિર ભગવાનનો આધિદૈવિકજ યજ્ઞ કરવાના છે અને તેમાં ભગવાનનીજ પૂજા થવાની છે, બીજાની પૂજા થવાની નથી એમ ગયા શ્લોકમાં કહેલ હોવાથીજ, દેવોને ભાગ આ યજ્ઞમાં મળવાનો નથી.

પ્રમાણુ બલમાં આરંભમાં શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ કહેલાં છે. ધ્યાન એટલે એક ચિંતથી સ્મરણ. કેટલાક એમ કહે છે કે કર્મનો ત્યાગ વિગેરે (કરવા)થી તેવા (ચાંડાલ)પણાને^૧ પામેલા ભક્તોજ પહેલાંની વાસનાને લીધે શ્રવણ વિગેરેથી તે દોષ દૂર કરે છે. તેમ ન હોય^૨ તો પણ ચાંડાલોને (ભગવાનનાં) શ્રવણ વિગેરે થાય ત્યારે (ભગવાન) તેવો જન્મ કરાવનાર દોષનો નાશ કરે છે એવો નિર્ણય છે. ‘આપના’ એમ (ભગવાનની) સંમતિ મેળવવા ‘આપ’ શબ્દ ચોજેલ છે. મર્યાદાભક્તોના મત પ્રમાણે (ભગવાન) પ્રાકૃત છે એવી બુદ્ધિથી શ્રવણ વિગેરે કરવામાં આવે ત્યારે (ભગવાનનું) પ્રમેય બલ નહિ હોવાથી ફલ મળતું નથી. તેમ ન હોય તો બાંધાંએ નામનો અર્થ ભગવાન થતો હોવાથી, કોઈનો પણ બાંધ ન હોય (રહે). તથી ‘બ્રહ્મમય’ વિશેષણ કહેલું છે. બ્રહ્મથી ભરપૂર, પરમાનંદરૂપ મૂર્તિવાળા, અથવા સચ્ચિદાનંદરૂપથી ભરપૂર હોવાથી સર્વ વેદોથી ભરપૂર (એવાજ આપના શ્રવણ વિગેરેથી પવિત્ર થાય છે). ‘હૃદયશ!’ એ સંબોધનથી શુદ્ધ કરવાનું (આપનું) સામર્થ્ય (જણાવેલું છે). (ભગવાનનાં) દર્શન અને સંબંધ એ પ્રમેય બલ છે. કારણ કે દર્શન અને સંબંધ ફલરૂપ છે તેથી તે પ્રાપ્ત થતાં સાધન પ્રાપ્ત કરવાનું જૂઠું રહેતું નથી, એમ ‘(જેઓને આપનાં દર્શન અને સંબંધ હોય તેઓનું)’ કહેવુંજ શું? એવા કૈમુતિકન્યાયથી કહે છે. ચાંડાલોનો આમાં સમાવેશ નથી એમ જણાવવા, દર્શન અને સંબંધને એક સાથે કહેલા છે ૪૩.

ભગવાનનાં દર્શન વિગેરે શુદ્ધ કરનારાં છે એમ કૈમુતિક ન્યાયથી કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં ચરણોદકનું માહાત્મ્ય કહે છે :—

यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमङ्गल दिग्वितानम् ॥

मन्दाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो गङ्गेति चेह चरणाम्बु पुनाति विश्वम् ॥૪૪॥

હે ભુવનોના મંગલરૂપ ! જેમનો પવિત્ર દિશાઓને ઢાંકી દેનાર યશ સ્વર્ગમાં, પાતાલમાં અને ભૂમિ ઉપર પ્રસરેલો છે તેવા આપનું ચરણોદક સ્વર્ગમાં મંદાકિની નામથી, પાતાલમાં ભોગવતી નામથી અને અહિં ગંગા નામથી વિશ્વને પવિત્ર કરે છે. ૪૪.

ભગવાનનાં જે ચરણોમાંથી ભક્તોનું હિત કરવા માટે તીર્થરૂપ બે કીર્તિઓ નીકળેલી છે તે પૈકી એક પવિત્ર કીર્તિ સ્વર્ગમાં, પાતાલમાં અને ભૂમિ

૧ વેદમાં કરવાનાં કહેલાં કર્મનો ત્યાગ કરીને, અને ‘વિગેરે’ શબ્દ હોવાથી ન કરવાનાં કહેલાં કર્મો કરવાથી ચાંડાલપણાને પામેલા, એવો અર્થ છે. અહિં તત્વદીપનિબંધ ૨-૨૧૭ નું અનુસંધાન કરવું. (લે)

૨ ‘તેમ ન હોય તો’ એટલે ‘પહેલાના જન્મમાં ભક્ત ન હોય તો’ (લે)

ઉપર પ્રસરેલી છે. ‘સર્વ’ (કાર્યના) આરંભો દોષથી થાય છે’ એ વાક્યથી સર્વ કુર્મો દોષવાળાં છે એમ જાણીને, ‘પવિત્ર’ વિશેષણ કહેવું છે, કારણ કે ભગવાન (પોતાના) સંબંધથી શેષ રહેલ દોષો દૂર કરનાર અને ગુણ આપનાર છે, તેથી ભગવાન સર્વ ભુવનોમાં મંગલરૂપ છે. અથવા (ભગવાન) ભુવનોમાં મંગલરૂપ હોવાથી ત્રણે લોકમાં ત્યાંના લોકો (તેમનાં) યશનું ગાન કરે છે. ‘(લોકના) છેડાના ભાગમાં તે (યશનું ગાન) થતું નહિ હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી દિશાઓને ઢાંકી દેનાર’ વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાનનો યશ) દિશાઓને (લોકના છેડાઓને) ઢાંકી દેનારો હોય છે.

ઉત્તરાર્ધથી બીજી કીર્તિ કહેલી છે. સ્વર્ગમાં મંદાકિની, પાતાલમાં ભોગવતી (અને) પૃથ્વી ઉપર ગંગાના નામથી (ભગવાનનું) ચરણોદ્ધત્ત કમંડલુ સમાન વિશ્વને પવિત્ર કરે છે. ૪૪.

એવી રીતે (રાજાઓના) દૂત અને નારદે પોત પોતાના પ્રયોજનવાળી પ્રાર્થના કરી, ત્યારે જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :—

તત્ર તેષ્વાત્મપક્ષેષ્વગૃણત્સુ વિજિગીષયા ॥

વાચઃ પેશૈઃ સ્મયન્મૃત્યુમુદ્ધવં પ્રાહ કૈશવઃ ॥૪૫॥

તે પ્રસંગે તે પોતાના પક્ષવાળાઓ જીતવાની ઇચ્છાથી બોલતા નહતા, ત્યારે હાસ્ય કરતાં કેમલ વાણીથી કેશવે સેવક ઉદ્ધવને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪૫.

‘જરાસંધના વધ માટેજ જવું જોઈએ’ એવી લૌકિક બુદ્ધિ પ્રથમ થતી હોવાથી નારદનું ઇચ્છેલું થાય તેમ ન હતું, તેથી તત્ર તે પ્રસંગે ‘તે’ એટલે ત્યાં રહેલા (પોતાને) સાહાય્ય કરનારાઓ (જરાસંધને) જીતવાની ઇચ્છાથી કાંઈ બોલતા ન હતા. તેથી પોતે સમાન દૃષ્ટિવાળા હોવાથી જાને (પક્ષ)નું સમાધાન થાય તે માટે, બ્રહ્મા અને શિવને પણ વશ રાખનાર અને સુખ આપનારે જાને મતોને જાણનાર ઉદ્ધવને ઉત્તમ વચ્ચનોથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. તે (ઉદ્ધવ)ને પણ હાસ્યથી મોહ ઉત્પન્ન કરતાં કહ્યું, (જેથી) વાણીના મધુરપણાને લીધે તે આદર સહિત સાંભળે. તેમ ન કરે તો (શ્રીકૃષ્ણ) સર્વના ઇશ્વર હોવાનું તે જાણતો હોવાથી (ભગવાનનું) આવું વચ્ચન તે સાંભળે પણ નહિ. નારદનું હિત કરવામાં ન આવે તો બ્રહ્માપક્ષની હાનિ થાય, (અને) જરાસંધનો વધ કરવામાં આવે એટલે મહાદેવના

પક્ષનો નાશ થાય, ૧ તેથી પરિણામે યજ્ઞ માટેજ પધારવાનું થાય. તેથી અંગ ૨ અને મુખ્યમાં ૨ વિરોધ થતાં, ક્રીડા સુખ આપનારી ન થાય, તેથી તે વિષયમાં પ્રવીણ સર્વની પ્રશંસા પામેલા ઉદ્ધવને (ભગવાને નીચે પ્રમાણે) જણાવ્યું (કહ્યું). ૪૫.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનું વચન કહે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

ત્વં हि नः परमं चक्षुः सुहृन्मन्त्रार्थतत्त्ववित् ॥

अथात्र ब्रह्मनुष्ठेयं श्रद्धध्मः करवाम तत् । ૪૬॥

તું અમારા મુખ્ય ચક્ષુરૂપ મિત્ર અને મંત્રણાના ફલનું પરિણામ જાણનારો છે. તેથી આ વિષયમાં કરવા યોગ્ય (હોય તે) કહે. અમે તેમાં શ્રદ્ધા રાખશું (અને તે) કરીશું. ૪૬.

જે સર્વ જાણનાર છે તેમણે પોતાથીજ જાણીને (કાર્ય) કરવું યોગ્ય છે, પરંતુ સર્વ જાણનાર ન હોય તેવાના કહેવાથી (કરવું) યોગ્ય નથી, અને (તેમ કરવાથી) ઘણો મોહ કરાવનાર થવાય. તેથી તેવું ન થાય તે માટે, ‘તું અમારા ચક્ષુરૂપ છો’ શબ્દોથી ઉદ્ધવને પોતાના અવયવ તરીકે જણાવે છે. (મુખ્ય એટલે) આધિદૈવિક અથવા પરમાનંદરૂપ (ચક્ષુ છે) અથવા ચક્ષુનું ચક્ષુ છે, કારણ કે આ (ઉદ્ધવ) તેનો (ચક્ષુના ચક્ષુનો)જ અવતાર છે. ‘મંત્રી જ્ઞાનચક્ષુ છે’ એવી લોકમાં કહેવત પણ છે; તેથી ‘અમારા એમ બહુજન્યન યોજેલું છે.

માત્ર શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી (આ) કહેલું નથી એમ જણાવવા ‘મિત્ર’ શબ્દ યોજેલો છે. મન્ત્રાર્થસ્ય મંત્રણાના ફલનું તત્ત્વં પરિણામ વેત્તિ જાણે છે એમ (તેને) પરિણામનું જ્ઞાન હોવાનું કહે છે. અથ તે કારણથી આ વિષયમાં કરવા યોગ્ય

૧ દૂતના વચન પ્રમાણે કરવામાં આવે (પહેલાં જઈ જરાસંધને હણવામાં આવે) તો નારદનું હિત ન થાય, એટલે બ્રહ્મપક્ષ (યજ્ઞ) ની હાનિ થાય, અને જરાસંધનો વધ થવાથી મહાદેવના પક્ષની હાનિ થાય (કારણ કે જરાસંધ પ્રમથનાથ અથવા મહાદેવનો યજ્ઞ કરવાનો હતો). તેથી નારદના વચન પ્રમાણે કરવું જોઈએ એવું પરિણામ આવે છે, એવો અર્થ છે (લે).

૨ (દૂતના વચન પ્રમાણે કરતાં) અંગ એટલે બ્રહ્મા અને મહાદેવનો વિરોધ થાય. નારદના વચન પ્રમાણે કરતાં (રાજાઓને છોડાવવામાં) વિલંબ થવાથી મુખ્ય એટલે સ્વરૂપનો વિરોધ થાય, કારણ કે ભક્તનું દુઃખ ભગવાન સહન કરી શકતા નથી. (તેથી અંગ અથવા મુખ્યનો વિરોધ થવાનું આવી પડે છે) (લે).

(હોય તે) કહે. અમો જાને (પક્ષવાળા) તેમાં શ્રદ્ધા રાખશું અને તેજ કરીશું. એમાંથી કોઈ એક (પક્ષ તમારા કહેવામાં) અશ્રદ્ધા નહિ રાખે અને (તે પ્રમાણે) કર્યા વિના નહિ રહે એમ કહેલું છે. ૪૬.

પછી મુખ્ય મંત્રી ઉદ્ધવે તેમનું વાક્ય મોહ કરનારું નથી એમ વિચારી, ઉત્તર કહેવા માટે તૈયારી કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

इत्युपामन्त्रितो भर्त्रा सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् ॥

निदेशं शिरसाधाय उद्धवः प्रत्यभाषत ॥૪૭॥

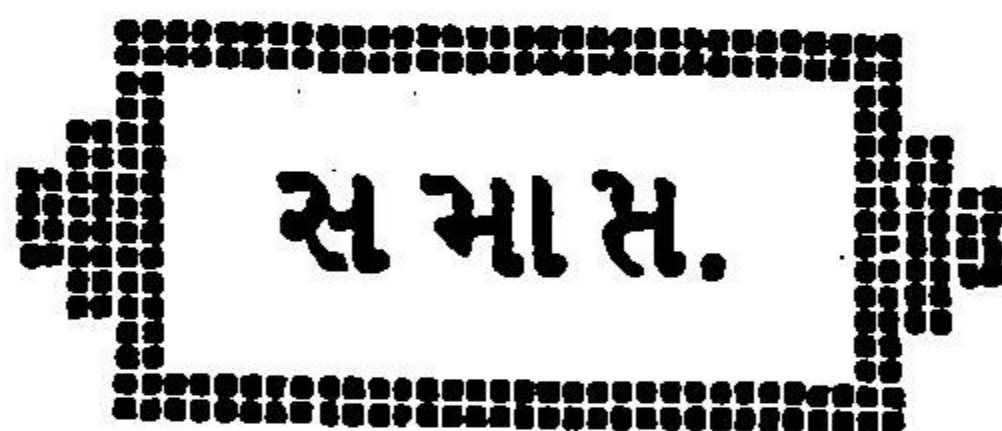
સર્વજ્ઞ હોવા છતાં અજ્ઞાનીની પેઠે સ્વામીએ એ પ્રમાણે પૂછેલા ઉદ્ધવે (તેમની) આજ્ઞા માથા ઉપર ચઢાવીને કહ્યું. ૪૭.

કારણ કે ઉદ્ધવ જ્ઞાનના અંશરૂપ હોવાથી તેને યુદ્ધ વિગેરે (કરવા)નો ઉપદેશ કરવામાં આવતો નથી. જો જ્ઞાન (ના વિષય)માં પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો તેનું પોષણ (કરેલું) અર્થ થાય. આ ‘સ્વામીએ’ શબ્દથી સૂચવેલું છે. ‘સર્વજ્ઞ હોવા છતાં’ શબ્દોથી (એમ કહેલું) છે કે ભગવાનમાં) દોષ નથી. નિદેશ આજ્ઞાને માથા ઉપર ચઢાવીને અભાષત સ્વીકારી, એટલે હું વિચારીને ઉત્તર આપીશ એમ કહ્યું, એવો અર્થ છે. ૪૭.

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્ધવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી

શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કન્ધના વિવરણમાં

ઉત્તરાર્ધનો એકવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

સ મા સ.

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારક ગ્રંથ

શ્રીમદ્દલભાચાર્ય વિરચિત

સુખોદિની

સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ

(શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ, અધ્યાય ૨૨-૨૮)

—O—

: અનુવાદક :

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી, એમ. એ. એલ. એલ. બી.
ધંધુકા.

—

: દ્રવ્યની સહાય કરનાર :

મગનલાલ સાંકળચંદ શાહ,
પૂના.

—

: પ્રકાશક :

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, બી. એ. એલ. એલ. બી.,
એડવોકેટ.

૬૮, ત્રીજો લોધવાડો, ભુલેશ્વર, મુંબઈ ૨.

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાલામાં પ્રકટ થયેલા ગ્રન્થો.

૧	શુદ્ધાદૈતસિદ્ધાન્ત પ્રદીપ (કર્તા:- મ. ગ. શાસ્ત્રી): સંશોધક પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ.	૧-૮-૦
૨	રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ સુબોધિની (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૩૩-૩૬)
મૂળ સંસ્કૃત : સંશોધક વા. ન. શાહ	૧-૦-૦
૩	પ્રથમ સ્કન્ધ સુબોધિની (ગુજરાતી અનુવાદ): અનુવાદક વે. શા. સં. જટાશંકર કાનજી શાસ્ત્રી	૩-૦-૦
૪	રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ સુબોધિની (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૪૦-૪૬)
(ગુજરાતી અનુવાદ); અનુવાદક વે. શા. સં. કલ્યાણજી કાનજી શાસ્ત્રી	૨-૮-૦
૫	યુગલગીત સુબોધિની (ગુજરાતી અનુવાદ): અનુવાદક શ્રી નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી, એમ. એ. એલ. એલ. બી.	૦-૪-૦
૬	દ્વિતીયસ્કન્ધ સુબોધિની (ગુજરાતી અનુવાદ): અનુવાદક વે. શા. સં. કલ્યાણજી કાનજી શાસ્ત્રી	૩-૦-૦
૭	તામસ ફલ પ્રકરણ સુબોધિની: (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૨૬-૩૨)
(મૂળ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અનુવાદ:) અ. પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટ	૪-૦-૦
૮	સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ સુબોધિની : (દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૨૨-૨૮) (ગુજરાતી અનુવાદ) : અનુવાદક શ્રી નાનુલાલ ના. ગાંધી	૩-૦-૦
૯	ગુણ પ્રકરણ સુબોધિની (દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૩૬-૪૧)
(ગુજરાતી અનુવાદ) : અનુવાદક શ્રી નાનુલાલ ના. ગાંધી	છપાય છે
૧૦	સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણ સુબોધિની : (દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૨૬-૩૫) (ગુજરાતી અનુવાદ) : અનુવાદક શ્રી નાનુલાલ ના. ગાંધી	છપાય છે

પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો

૧	રા. રા. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ, બુકસેલર, મોટામંદિર, ભુલેશ્વર મુંબઈ-૨	
૨	ભારતમાર્તણ્ડ પબ્લિશ્ડ ગદૂલાલજીનું મંદિર, કેથિડ્રલ સ્ટ્રીટ, ભુલેશ્વર, મુંબઈ-૨	
૩	પુષ્ટિમાળીય પુસ્તકાલય, નડીઆદ	
૪	વૈશ્વાનર બુક એજન્સી, મીઠાખળી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ	
૫	રા. રા. લલુભાઈ છગનલાલ દેસાઈ, બુકસેલર, ટેમલાપોળ, કાળુપુર, અમદાવાદ	

પ્રકાશકનું નિવેદન.

પૂનાના ભગવદ્ભરપરાયણ શેઠ મગનલાલ સાંકળચંદ રોજ નિયમસર શાસ્ત્રીજી મગનલાલ-ભાઈની કથામાં આવતા હતા. શાસ્ત્રીજીના સમાગમને લીધે શેઠ મગનલાલભાઈને સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યની સેવા કરવાની સદ્ગતિ થઈ, અને શાસ્ત્રીજીની જ સૂચનાથી તેમને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ રચેલી ટિપ્પણીનું ભાષાન્તર છપાવવાનો વિચાર થયો, અને એ કાર્ય શાસ્ત્રીજીને સોંપ્યું. બીજાં અનેક કાર્યોના વ્યવસાયને લીધે શાસ્ત્રીજી તે કાર્યનો આરંભ કરી શક્યા નહિ, અને ભગવદ્વિચારી ઇ. સ. ૧૯૩૫ માં તેમનો ગોલોકવાસ થયો !

શાસ્ત્રીજીના ગોલોકવાસ પછી શ્રીયુત મગનલાલ શેઠે શાસ્ત્રીજીના વિદ્વાન જમાતા પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટને ટિપ્પણીના કાર્ય વિષે બહુ આગ્રહ કર્યો. પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટ પણ અન્ય વ્યવસાયને લીધે તે કાર્ય હાથ ઉપર લઈ શક્યા નહિ. એટલામાં બીજાં વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું, અને છાપવાને માટે અનેક આપત્તિઓ આવી પડી. પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટે સૂચના કરી કે ટિપ્પણીનો બધો ભાગ સુબોધિનીજીનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકરણોના ગુજરાતી અનુવાદમાં આવી ગયો છે, તો તેની પુનરુક્તિ કર્યા કરતાં કોઈ અમુદ્રિત પ્રકરણનાં શ્રીસુબોધિનીજીનો ગુજરાતી અનુવાદ છપાવવો વધારે લાભદાયક છે. આ સૂચનાને અનુસરીને સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ (શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૨૨-૨૮)નાં શ્રીસુબોધિનીજીનો અનુવાદ છપાવવાનું નક્કી કર્યું.

આ સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણનો ગુજરાતી અનુવાદ સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન શ્રીયુત નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી, એમ. એ. એલ એલ. બી. એ કરેલો છે. તેમાં લેખ વિગેરે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરી ટિપ્પણ પણ આપવામાં આવેલું છે. શ્રી. નાનુભાઈ ગાંધીએ સુબોધિની-જીના ઘણા ભાગનું ભાષાન્તર કરેલું છે. તેમણે કરેલી સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યની આ સેવા માટે સમ્પ્રદાય તેમનું અતિ ઋણી છે.

આ પુસ્તક છપાવવાનો બધો ખર્ચ પરમભગવદીય શેઠ મગનલાલ સાંકળચંદે આપ્યો છે, અને તેથી હું તેમનો જાહેરમાં અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. સમ્પ્રદાયના સંસ્કારી ધનિક વૈષ્ણવો શ્રીયુત મગનલાલ શેઠનું અનુકરણ કરીને પોતાનું વૈષ્ણવ જીવન કૃતાર્થ કરશે એ આશા અસ્થાને નથી.

આ ગ્રન્થ છપાવવાની જે સર્વ વ્યવસ્થા પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટે કરી આપી છે, અને પ્રૂફ શોધવામાં પોતાના અમૂલ્ય સમયનો જે ભોગ આપ્યો છે, તેને માટે હું તેમનો આભારી છું. વડોદરાના પટવા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિક શ્રી. નવનીતલાલ ત્રિકમલાલ પટવા એમ. એ. અને એમના બંધુઓએ મુદ્રણના કાર્યમાં જે સગવડો આપી છે તેને માટે તે સર્વનો હું આભાર માનું છું. પટવા પ્રેસે બીજી અગવડો વેડીને પણ બહુજ અલ્પ સમયમાં આ ગ્રન્થ છાપી આપ્યો છે તેને માટે પટવા બંધુઓને ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. આ અનુવાદ વૈષ્ણવોને ઉપયોગી નિવડશે એવી અભિલાષા સાથે તેને શ્રીમદ્વાયાર્યચરણના અનન્ય ભક્ત ગોલોકવાસી શાસ્ત્રીજી મગનલાલ દ્વારા શ્રીમદ્વાયાર્યચરણના ચરણકમલમાં સમર્પવામાં આવે છે.

૬૮, ત્રીજો ભોધવાડો, ભુલેશ્વર,
મુંબઈ ૨
તા. ૧-૫-૧૯૪૭

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ

શેઠ મગનલાલ સાંકળચંદના જીવનની રુપરેખા

શેઠ મગનલાલભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૨૫ ના આસો વદિ ૧૪ ને રવિવારે વિસનગરા નાગર વાંણીઆ જ્ઞાતિમાં એક કુલીન કુટુંબમાં થયો હતો. તેમનું મૂળ વતન મહેસાણા પ્રાંતમાં વિજયપુર તાલુકામાં આવેલા વસંધ દાબલા નામનું ગામ છે. તેમનું પ્રથમ લગ્ન નવ વર્ષની ઉંમરે થયેલું હતું. લગ્ન પછી તેમણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણમાં બીજો નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા. પોતાની શાળામાં જ એક વર્ષ સુધી વગર પગારે શિક્ષકની નોકરી કરી પોતાનામાં ગુપ્ત રહેલી સેવાભાવના વ્યક્ત કરી. આ વખતે તેમણે પોસ્ટનું પણ કામ સારી રીતે કર્યું હતું. પ્રથમ પત્નીથી તેમને એક પુત્ર હતો. આ પુત્રને ત્રણ છોકરાઓ અને એક છોકરી છે.

પ્રથમ પત્નીના મરણ પછી મગનલાલ શેઠે બીજી વાર લગ્ન કર્યું. બીજા પત્ની પણ કેટલાંક વર્ષો પછી ગુજરી ગયાં. બીજા સંસારથી મગનલાલ શેઠને નટવરલાલ અને કાન્તિલાલ એ બે પુત્રો છે, અને બે પુત્રીઓ છે. ભાઈ નટવરલાલને પ્રજામાં એક પુત્ર અને બે પુત્રીઓ છે. ભાઈ નટવરલાલ અને કાન્તિલાલ હાલમાં પૂનામાં પોતાની પેઢી બહુ સારી રીતે ચલાવે છે.

મગનલાલ શેઠ સંવત ૧૯૪૫ ની સાલમાં બહેપાર અર્થે વસાઈથી મોટા શેઠ સાથે પુને આવ્યા. તેમણે પ્રથમ નામું લખવાનું કાર્ય કરી તેમાં કુશળતા મેળવી, અને પોતાના શાન્ત અને માયાળુ સ્વભાવને લીધે દુકાનના ધરાકોનાં મન હરી લીધાં. થોડાં વર્ષો પછી બધા ભાઈઓ જુદા થયા, અને મગનલાલ શેઠે પોતાના નામથી પેઢી ખોલી. ભગવત્કૃપાથી અને મગનલાલ શેઠની કાર્ય-દક્ષતાથી પેઢી ધણી સારી ચાલી અને તેમાં ઘણા પૈસા કમાયા. આજે પણ એમની પેઢી અતિ સમૃદ્ધ છે એ જ વાત એમની કુશળતા સિદ્ધ કરવાને માટે પુરતી છે.

મગનલાલ શેઠ એકલા બહેપારમાં જ રસ લે છે એમ નથી, પણ શિક્ષણ, સમાજ, ધર્મ જેવાં બીજાં મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રોમાં પણ ઘણો રસ લે છે. એક સમયે મગનલાલ શેઠ રા. ગણેશ ભારકર સાનેની સાથે રત્નાગિરિ જીલ્લાના દાપોલી ગામે ગયા, અને ત્યાંની શાળામાં એક હજારની રકમ આપી, અને શાળાના વ્યવસ્થાપકોએ તેમને સાડાં માનપત્ર આપ્યું. પૂનાની ગુજરાતી હાઈસ્કૂલમાં તેમણે અઢી હજાર રૂપીઆ આપ્યા, વિદ્યાર્થીઓને માટે મકાન બાંધી આપ્યું, અને વિદ્યાર્થીઓને ભોજન આપીને પુસ્તકોનું ધનામ આપ્યું. આ મકાનમાં તેમનો ફોટો અને તેમના નામની તકતી મૂકવામાં આવ્યાં. તળેગામના દવાખાનામાં ક્ષયના દરદીઓને માટે નવું મકાન બાંધાવી આપી તેમણે એક હજાર રૂપીઆ આપ્યા.

સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યની બાબતમાં પણ તેમણે સારો રસ લીધો છે. જ્યાં સુધી ગોલોકવાસી પ્રોફેસર શાસ્ત્રીજી મગનલાલભાઈ પૂનામાં રહ્યા (ઇ. સ. ૧૯૧૫-૧૯૩૧) ત્યાં સુધી મગનલાલ શેઠ શાસ્ત્રીજીની કથામાં રોજ આવતા હતા. તે વખતે ભગવન્મંડળીમાં શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉગરચંદ, શેઠ વ્રજલાલભાઈ, શેઠ દામોદરદાસ ભુખણદાસ, શેઠ નગીનદાસ ભુખણદાસ, ધનજીભાઈ, મુખ્યાજી પ્રહલાદજીભાઈ, વગેરે ભગવદીયો નિયમસર હાજર રહેતા હતા, અને અલૌકિક આનન્દ ભોગવતા હતા. પૂનામાં શાસ્ત્રીજીના રહેવાથી વૈષ્ણવસમાજમાં એક અસાધારણ જાગૃતિ આવી હતી, મંદિરોમાં અનેક પ્રકારના મનોરથો થતા હતા, અને વ્રજભૂમિના જેવો અનુભવ મળતો હતો.

બહારગામથી પરમપૂજ્ય મહારાજશ્રીઓ, પંડિતો અને વૈષ્ણવો આવતા અને પુનાના ગૌરવને વધારતા હતા. કાળક્રમે મગનલાલ શેઠનો અને શાસ્ત્રીજીનો સંબંધ ઘણો ગાઢ થયો, અને આજે પણ એ બંને કુટુંબો વચ્ચે અતિ સ્નેહાળ સંબંધ ચાલુ છે. મગનલાલ શેઠે સુબોધસંગ્રહ નામનું પુસ્તક છપાવવા માટે રૂ. ૫૫૦-૦-૦ ની મદદ કરી હતી; અને હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થતા સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણનાં સુબોધિનીજીના ગુજરાતી ભાષાન્તર છપાવવાનો બધો ખર્ચ (લગભગ બે હજાર રૂપિયા) તેમણે જ આપ્યો છે. પોતાના ગામ વસાઇમાં તેમણે અનેક પુણ્ય કાર્યો કર્યાં છે. વસાઇમાં તેમણે તળાવ ઉપર ઘાટ બંધાવ્યો, બે ધર્મશાળાઓ બંધાવી અને પાણીની સવડ કરવા માટે એક કૂવો ખોદાવ્યો. સામ્પ્રદાયિક મંદિરોમાં પણ અનેકવાર તેમણે અતિ ઉદારતાથી સેવા કરી છે.

મગનલાલ શેઠનું જીવન અતિ સાત્ત્વિક અને ભગવદીય છે. તેમનામાં અસાધારણ ઉદારતા અને પ્રેમ છે, અને તેથી તેમના સમાગમમાં આવનાર દરેક વ્યક્તિને ઘણો આનન્દ થાય છે. જ્યારે લક્ષ્મીની સાથે સંસ્કાર હોય છે ત્યારે પરિણામ બહુ સુંદર આવે છે, અને મગનલાલ શેઠ તેનું દૃષ્ટાન્ત છે. તેમના બંને પુત્રોએ પણ પોતાના પિતાની પાસેથી ધનની સાથે સંસ્કાર મેળવ્યા છે, અને પોતાના વેપારની બધી જવાબદારી ઉઠાવી લઇને પિતાને શાન્તિ આપે છે. મગનલાલ શેઠ હાલમાં ભગવન્મય જીવન ગાળે છે. તેમના ભગવદ્ધર્મપરાયણ જીવનની અસર આખા કુટુંબ ઉપર થએલી છે. મગનલાલ શેઠ દીર્ઘ આયુષ્ય, આરોગ્ય અને વિવિધ સુખ ભોગવે, અને સમ્પ્રદાયના કાર્યમાં વધારે રસ લે એ જ ભગવાન પ્રતિ પ્રાર્થના છે.

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૨	શ્રીકૃષ્ણની ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પદરામણી	૧
૨૩	શ્રીકૃષ્ણે ભીમસેન પાસે જરાસંધનો વધ કરાવ્યો	૨૭
૨૪	શ્રીકૃષ્ણે રાજાઓને છૂટા કરી તેમને રાજ્ય પાછાં સોંપ્યાં	૫૫
૨૫	શિશુપાલનો વધ	૭૭
૨૬	દુર્યોધનનો માનભંગ	૧૧૦
૨૭	યાદવો અને શાલ્વનું યુદ્ધ	૧૩૧
૨૮	શ્રીકૃષ્ણે શાલ્વનો વધ કર્યો અને સૌલ વિમાનનો નાશ કર્યો.	૧૪૬

ઉપોદ્ધાત

આ સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણનો અનુવાદ કરેલો છે. દશમ ઉત્તરાર્ધના અધ્યાય ૨૨ થી ૨૮ સુધીનો આ અનુવાદ છે, અને આ અધ્યાયોને સામાન્ય રીતે સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક પ્રમેય પ્રકરણના ઉપોદ્ધાતમાં જણાવ્યું તેમ વાસ્તવિક રીતે દશમ ઉત્તરાર્ધના અધ્યાય ૨૧ થી આ પ્રકરણનો આરંભ થાય છે, અને ૨૧ થી ૨૬ સુધીના અને ચોતરીસમો એ સાત અધ્યાયોનું આ પ્રકરણ છે તેથી જ ચોતરીસમા અધ્યાયની શ્રી સુખોદિનીજીના આરંભની કારિકામાં એ અધ્યાયમાં મુખ્ય સાધનનું નિરૂપણ કરેલું હોવાનું લખેલ છે.

સાધન કરવાની પદ્ધતિ દર્શાવવા માટે આરંભમાં એમ જણાવવામાં આવેલ છે કે ભગવાન સિવાય ખીજું કંઈ સાધન કામનું નથી. રાજાઓનાં રાજ્યો જરાસંધે પડાવી લીધાં અને તેઓને કેદમાં પૂરી દુઃખ આપ્યું. જ્યાં સુધી તેઓ ભગવાનને શરણ ગયા ન હતા અને ખીજાં સાધનો આચરતા હતા ત્યાં સુધી તેઓને આવી રીતે દુઃખ થયું, પછી તેઓ દૂત મોકલી ભગવાનને શરણ ગયા. તેવી જ રીતે સાધનમાં નારદ મુખ્ય છે, તેણે પણ યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરવા ઇચ્છતા હતા તેના વતી એ કાર્ય સિદ્ધ કરાવવા ભગવાનની પ્રાર્થના કરી.

પોતામાં કાર્ય કરવાની શક્તિ હોય, પોતે કાર્ય કેવી રીતે કરવું તે સંપૂર્ણ રીતે જાણતો હોય, છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને અથવા શ્રીકૃષ્ણની સાહાય્ય પ્રાપ્ત કરીને જ ઇચ્છેલું કાર્ય કરવાનો ઉદ્દેશ કરવો. એવી રીતે કાર્યનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવે ત્યારે તો હરિ પોતે પધારી કલ્યાણકારક ઉપદેશ આપે છે અને કલ્યાણ કરે છે. તેથી યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય કરવાની ઇચ્છા થતાં ભગવાનની તે કાર્ય કરવામાં આજ્ઞા માગેલી. (ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૨૩. શ્લોક ૩.)

ભગવાન સર્વશ છે, છતાં પણ રાજાઓના દૂતે તેઓને જરાસંધના કેદખાનામાંથી છોડાવવાની પ્રાર્થના કરી અને યુધિષ્ઠિર વતી નારદે ઈંદ્રપ્રસ્થ પધારવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે પ્રથમ શું કરવું તે તેમણે પોતાના મંત્રી ઉદ્ધવને પૂછ્યું. વળી ભગવાન ઉદ્ધવના કહેવા પ્રમાણે ઈંદ્રપ્રસ્થ જવા નીકળ્યા ત્યારે પોતે જ સ્વશક્તિમાન હોવા છતાં સૈન્ય વિગેરેના આડંબર સહિત નીકળ્યા. સાધન કરવાં હોય તેણે નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે કાર્ય કરવું જોઈએ, એવો બોધ કરવા જ ભગવાને એ પ્રમાણે ઉદ્ધવને પ્રશ્ન કરેલ અને ઈંદ્રપ્રસ્થ ચારે અંગવાળી સેના વિગેરે આડંબર સાથે પધારેલ. જીવોથી જેટલું થઈ શકે તેટલું (કેવી રીતે કરવું તે) આ (મંત્રી ઉદ્ધવ) કહે છે, અને જેટલાથી (કાર્ય કરવાની આજ્ઞા અથવા સાહાય્ય માગનારનું) કાર્ય થાય તેટલી સાહાય્ય ભગવાન કરે છે એમ જણાવવા ભગવાન એવી રીતે સૈન્યના આડંબર સાથે ઈંદ્રપ્રસ્થ પધારેલા.

ભક્ત ભગવાનની સર્વ ભાવથી પૂજા કરે અને ભક્તની શ્રદ્ધા વિગેરેની વૃદ્ધિ થાય, શત્રુઓની દૃષ્ટિમાં (ભગવાનનો) દોષ જણાય અને ભક્તનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાન કોઈ વાર એકલા વેષ બદલીને પણ જાણી શકાય તેવા અને ન જાણી શકાય તેવા પ્રકારે ભક્તનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. ભગવાને બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી જરાસંધ પાસે દન્ડયુદ્ધ માગી તેનો પરાજય કરવાનું કાર્ય જાણી શકાય તેવા પ્રકારે સિદ્ધ કર્યું. વળી યુદ્ધ દરમ્યાન તેમણે ન જાણી શકાય તેવા પ્રકારે ભીમને પોતાનું સામર્થ્ય આપ્યું અને જરાસંધનું મૃત્યુ કેવા પ્રકારથી થશે તે જણાવ્યું.

અનુક્રમે સાત સાત અધ્યાયોનું દરેક સાત્ત્વિક પેટા પ્રકરણ ગણવામાં આવે તો બાવીસમો અધ્યાય સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય થાય છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાન યુધિષ્ઠિરના મનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે. મયને અગ્નિમાંથી મુક્ત કરાવી તેની પાસે યુધિષ્ઠિર માટે સુધર્માં નામની દિવ્ય સભા કરાવે છે, અને યુધિષ્ઠિરનું પ્રિય કરવા કેટલાક માસ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહે છે. (શ્લોક. ૪૫. ૪૬).

બીજા એટલે તેવીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન શત્રુ જરાસંધને હણે છે. આ જરાસંધે પ્રમથનાથનો યજ્ઞ કરવા રાજાઓને પકડી કેદમાં પૂરેલ. જરાસંધને હણ્યો એટલે તેણે યજ્ઞમાં હોમ કરવા પકડી કેદમાં પૂરેલા રાજાઓ પણ બંધનથી મુક્ત થયા. (શ્લોક ૪૬).

ત્રીજા એટલે ચોવીસમા અધ્યાયમાં એ બંધનમુક્ત થયેલા રાજાઓને ભગવાન બોધ કરે છે, તેઓને લૌકિક કાર્યો આસક્તિ વિના કરવાનું જણાવી, પોતાની અંદર મન પરોવી મોક્ષ-પ્રાપ્તિના સાધનનો પણ બોધ કરે છે, અને પાછા ઇંદ્રપ્રસ્થ પધારે છે.

ચોથા એટલે પચીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન યુધિષ્ઠિરનો યજ્ઞ પૂરો કરાવે છે. ત્યાં યજ્ઞમાં શિશુપાલ દૈત્ય આવેલો, અને દૈત્યની હાજરીમાં દેવો પોતાનું કાર્ય છૂટથી કરી શકે નહિ. તેથી દેવો પોતાનું કાર્ય છૂટથી કરી શકે તેનો ઉપાય ભગવાનનું ભજન (પૂજન) હોવાથી ભગવાને સહદેવના ઉપદેશથી પોતાનું પૂજન કરાવ્યું. ભગવાનનું પૂજન થાય કે તરત જ દૈત્યો પ્રકટ થાય છે, છૂપા રહી શક્તા નથી, એટલે શિશુપાલે પોતાનું દૈત્યસ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું, એટલે તે અસુરને ભગવાને હણ્યો.

પાંચમા એટલે છવીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન દુર્યોધનના અને બીજા તેનું હિત ધ્વંષનારાઓના અભિમાનનો નાશ કરે છે. આરંભમાં તો યજ્ઞના કાર્ય માટે બલભદ્ર ઇંદ્રપ્રસ્થ આવ્યા ન હતા. પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે મહારથીઓ ભગવાન સાથે ઇંદ્રપ્રસ્થ આવેલા. (જૂઓ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૨૨. શ્લોક ૧૩). મુખ્ય યજ્ઞ પૂરો થયો ત્યારે તે બધાને પાછા દ્વારકા મોકલી, ભગવાન પોતે કેટલાક સમય સુધી પાંડવોની પ્રાર્થનાથી ઇંદ્રપ્રસ્થ રહેલા. (શ્લોક ૨૯). પછી દુર્યોધન વિગેરેના અભિમાનનો નાશ થતાં બલભદ્ર ઇંદ્રપ્રસ્થ આવી શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. અહિં બલભદ્રને શ્રીકૃષ્ણ ભેગા થયા, તેથી જ દુર્યોધનના અભિમાનનો નાશ થવા છતાં બલભદ્ર કાંઈ બોલ્યા નહિ, પરંતુ જો શ્રીકૃષ્ણ અહિં ન હોત, તો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તેમણે બધા પાંડવોને હણ્યા જ હોત. પાંડવોનું આવું કાંઈ અનિષ્ટ ન થાય તેવા પ્રયોજનથી જ શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોના હૃદયમાં પોતે ત્યાં રોકાય તેવી પ્રાર્થના^૧ ઉત્પન્ન કરાવી, અને તેમની તેવી પ્રાર્થનાથી પોતે ઇંદ્રપ્રસ્થ રોકાયેલા (ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૨૫, શ્લો. ૪૮).

ઉગ્રસેન યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આવેલ નહિ અને દ્વારકા રહેલ. તેમને સાહાય્ય કરવા એટલે દ્વારકાનું રક્ષણ કરવા બલભદ્ર પણ ત્યાં રહેલ (ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૨૨ શ્લોક ૧૩). બલભદ્ર પાછલથી ભગવાનની આજ્ઞા વિના ઇંદ્રપ્રસ્થ આવી તેમને મળ્યા, (ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૨૮ શ્લો. ૮), તેનું પરિણામ ઘણું દુઃખદાયી નીવડ્યું. મહાદેવનો ભક્ત શાલ્વ શિશુપાલના પક્ષનો અને તેને સાહાય્ય કરનાર હતો. શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર પૈકી કોઈ દ્વારકામાં નથી એવો અવસર જોઈ તેણે દ્વારકા ઉપર સૌભમાં બેસી ચઢાઈ કરી, અને પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે સાથે તેને સત્તાવીસ દિવસ યુદ્ધ થયું.

૧ યોજનામાં પાંડવોના હૃદયમાં બલભદ્રની પ્રાર્થના ઉત્પન્ન કરાવી એમ લખેલ છે, પરંતુ તેનું કાંઈ અર્થમાં નથી.

બલમદ્ર ભગવાનની આજ્ઞા વિના દારકાથી ઈંદ્રપ્રસ્થ આવ્યા તેનું આવું પરિણામ થયું. દારકામાં ઘણું દુઃખ આવી પડ્યું, અને કાલ વિગેરેને લીધે ભગવાન પણ પોતાના સંબંધમાં ખોટા વિચાર કરવા લાગ્યા, નહિ તો શાસ્ત્ર જેવાને ભગવાન હોય તેમાં શંકા જ કેમ હોય ? તેથી ભગવાનની આજ્ઞા વિના કાંઈ પણ કાર્ય કોઈ પ્રકારે કરવું નહિ. એ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધના બાવીસથી અઠ્ઠાવીસ સુધીના સાત અધ્યાયોથી સાધનનો ઉપદેશ કર્યો. ભગવાન જેવી આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે વર્તવું અને ભગવાનની, કેવું વર્તન કરવું એ સંબંધી, કાંઈ આજ્ઞા ન હોય તો ભગવાનની સેવા કરવી. આ જ સાધન છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

અહિં ઉત્તરાર્ધના બાવીસથી અઠ્ઠાવીસ સુધીના સાત અધ્યાયોથી સાધન દર્શાવ્યું એમ કહ્યું, તેથી આ સાત અધ્યાયો જ સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ છે એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ આ સાત અધ્યાયોનું નથી, પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ એકવીસથી છવીસ અને ચોતરીસ એ સાત અધ્યાયોનું આ પ્રકરણ છે; પરંતુ જૂદા જૂદા સ્થલેથી અધ્યાયો લઈ તેનું એક પ્રકરણ કરવું એ વ્યવહારમાં કઠિન હોવાથી જ સાત સાત નજીકના અધ્યાયોના અર્થ આપેલ છે. પેટા પ્રકરણના વિભાગ તો છ છ અધ્યાયો પ્રમેય, સાધન અને ફલના ગુણ દર્શાવનાર અધ્યાયો, અને પછી ત્રણ અધ્યાયો પ્રમેય, સાધન અને ફલના ધર્મસ્વરૂપ દર્શાવનાર અધ્યાયો ગણીને જ કરવાના છે. તેથી જ સાત્ત્વિક પ્રકરણના આરંભમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય પંદરનાં શ્રીસુખોદિનીમાં કહે છે કે અહીંથી સ્કંધ પૂરો થતા સુધી નિરોધમાં ઉપયોગી પ્રકીર્ણ કથાઓ કહેવામાં આવે છે. કથાનો ક્રમ જેવો હોય તો જેમ બીજા દેવોનો ભક્ત બાણ દુઃખ પામ્યો તેમ ધર્મમાં આસક્તિવાળો નૃગ પણ દુઃખ પામ્યો. ઉત્તરાર્ધના પંદરથી વીસ સુધીના છ અધ્યાયોથી સાત્ત્વિક પ્રમેય પ્રકરણમાં ભગવાનના છ ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું, અહિં સાત્ત્વિક પ્રમેયના ધર્મો પૂરા થતાં, સાત્ત્વિક સાધનના ધર્મોના નિરૂપણનો આરંભ એકવીસમા અધ્યાયથી થયો. તેથી જ અધ્યાયના આરંભમાં 'અથ' શબ્દ આવે છે, અને 'હવે ધર્મ વિગેરે સાધનોથી ભગવાન સર્વને પોતાના સેવક કરે છે' એમ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે શ્રીસુખોદિનીમાં કહે છે. તેવી જ રીતે ૨૧ થી ૨૬ સુધીના અધ્યાયોથી સાત્ત્વિક સાધનના ધર્મોનું નિરૂપણ પૂરું થતાં, ૨૭ મા અધ્યાયથી સાત્ત્વિક ફલના ધર્મોના નિરૂપણનો આરંભ થાય છે, અને તે અધ્યાયનાં શ્રીસુખોદિનીના આરંભમાં 'ફલપ્રકરણનો આરંભ કરે છે' એમ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પણ કહે છે. તેથી જ સત્તાવીસમા અધ્યાયનો આરંભ પણ 'અથ' શબ્દથી થાય છે. આથી વિરુદ્ધ ૧૫ થી ૨૧ સુધીના અધ્યાયોનું સાત્ત્વિક પ્રમેય પ્રકરણ લેવામાં આવે, તો તે યોગ્ય નહિ ગણાય, કારણ કે એકવીસમા અધ્યાયના અંતે કોઈ કથાની સમાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ કથા મધ્યમાંથી જ બાકી રહેલી છે. તેવી જ રીતે ૨૨ થી ૨૮ અધ્યાયોનું સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ ગણવું પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયના અંતે પણ કોઈ કથા પૂરી થતી નથી, પરંતુ મધ્યમાં જ બાકી રહે છે. જ્યાં એકની એક કથા અધૂરી રહેતી હોય ત્યાં પ્રકરણ અથવા પેટા પ્રકરણ પણ પૂરું થયું એમ કહેવું એ કોઈ પ્રકારે યોગ્ય નથી જ.

નિબંધના શ્રીમદ્ભાગવતાર્થપ્રકરણના દશમ સ્કંધાર્થના શ્લોક ૩૫૧માં સુધીને ભાવાર્થ ઉપર જણાવ્યો. તેમાં શાસ્ત્રે દારકાને દુઃખ દીધું અને ભગવાને પણ પોતાના વિષે ખોટા વિચાર કર્યોનો વૃત્તાંત આપ્યો તે ઉત્તરાર્ધના ૨૭ તથા ૨૮ મા અધ્યાયોના પ્રસંગ છે, છતાં ૨૬મા

અધ્યાયમાં દુર્યોધનના અભિમાનનો નાશ થતાં બલભદ્રે પાંડવોને કેમ હણ્યા નહિ તે દર્શાવતાં, શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા વિના બલભદ્ર ઇંદ્રપ્રસ્થ આવ્યા તેનું પરિણામ આવું અનિષ્ટ આવ્યું એમ જણાવવા જ આ પ્રસંગનું અહિં નિરૂપણ કરેલ છે; અને પછી સાત્ત્વિકોનું ફલ કહેવામાં આવે છે એમ ઉપર મા શ્લોકમાં જણાવી, ત્યાંથી ૩૬૬ સુધીના શ્લોકોમાં સત્તાવીસ અને અઠાવીસમા અધ્યાયનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી નિબંધ પ્રમાણે પણ આ બે અધ્યાયો સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણના છે એમ જ જણાય છે. વ્યવહારમાં નજીક નજીકના અધ્યાયો જ સાથે લેવાનું અનુકૂલ હોવાથી એ બે અધ્યાયો ઉપરના નિબંધનો ભાવાર્થ પણ અહિં જ જણાવવામાં આવે છે.

સાધન અને ફલ બંને એક (ભગવાન) જ છે એમ સિદ્ધ કરવા કથાનો સંબંધ કરેલ છે, એટલે બલભદ્ર ભગવાનની આજ્ઞા વિના દ્વારકા મૂકી ઇંદ્રપ્રસ્થ આવ્યા, અને દુર્યોધનના અભિમાન નાશ થવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે ભેગા થવાથી કાંઈ બોલ્યા નહિ, એ વૃત્તાંતને દુર્યોધનના અભિમાનના નાશ સાથે એટલે સાધન પ્રકરણ સાથે સંબંધ હોવાથી તે ઉપરના નિબંધમાં કહ્યો, અને તેની તે કથાને દ્વારકાના લોકના દુઃખનો નાશ કરવારૂપ ફલ સાથે સંબંધ હોવાથી અહિં ફલપ્રકરણમાં કહેલી છે. આ પ્રમાણે બંને પ્રકરણની કથાનો સંબંધ જણાવવામાં આવેલ છે.

શાલ્વ સાથેના યુધ્ધમાં આરંભમાં પ્રદ્યુમ્નનો વિજય થાય છે. તેનું ચિંતન કરતાં શાલ્વ તેના (માયાવી) ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે, તેથી શાલ્વમાં રુદ્ર પ્રવેશ કરે છે. શંકર કામ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર છે અને પ્રદ્યુમ્ન કામદેવનો અવતાર છે. તેથી શાલ્વમાં પ્રવેશેલા શંકરનો વિજય થાય છે. શાલ્વના અમાત્ય દુમાનમાં શંકરનો આવેશ થએલ. તેથી દુમાનની ગદાના પ્રહારથી પ્રદ્યુમ્નને મૂચ્છા થઈ. તે સમયે સર્વ યાદવોનો શંકરથી પરાજય થયો.

આ પ્રમાણે યાદવોનો પરાજય થવાનું કારણ એ હતું કે કાલને અનુસરીને જ્યારે સર્વને ધણો જ તાપ થાય, ત્યારે જ ભગવાન ફલનું દાન કરે છે. પાંડવોને પણ એમ થએલું, યાદવોને પણ અહિં એમ જ થાય છે, કારણકે તેઓને ધણો જ તાપ થયા વિના ફલનું દાન કરવામાં આવે તે ફલ મીઠું ન લાગે. આવા વિચારથી કેટલાક વાદીઓ સાક્ષાત્ પ્રકટ સ્વરૂપ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં પણ બીજા અવતારોની પેઠે પ્રાકૃતપણું જણીને લોકને મોહ ઉત્પન્ન કરવા ફલ મીઠું લાગે તે માટે ભગવાન આવી લીલા કરે છે એવો નિર્ણય કરે છે. તેથી તેઓનો મત ખોટો છે એમ ઠરાવવા પરમતત્ત્વ જાણનાર શ્રીશુકે પૂર્વપક્ષ તરીકે તેઓનો મત કહીને તેને ખોટો ઠરાવેલ છે. કેટલાક વાદીઓ ભગવાનમાં દૂષણ જણાવનાર આ ભાગને પ્રક્ષિપ્ત અથવા દ્વેષક કહે છે. વસ્તુતઃ આ મોહ-લીલા પૂર્વ પક્ષ તરીકે કહેલી છે. આવો પૂર્વપક્ષ કહેવાનું કારણ એ જણાય છે કે કોઈક કલ્પમાં મહાદેવને સંતોષ આપવા ભગવાને એવી મોહલીલા કરેલી, તેનું સ્મરણ યોગથી કેટલાક મુનિઓને થવાથી તેઓ એવી કથા કહેતા હતા. ભક્તિવાળો યોગ જેમનામાં છે તેવા શ્રીશુક આ કથાને માનતા નથી, કારણ કે મુનિઓ ભગવાનમાં દોષ હોવાનું પહેલાના કલ્પની લીલાનું જે સ્મરણ કરે છે તે તેમના હૃદયમાં રહેલ દુષ્ટભાવથી તેઓને થએલ છે પરંતુ શુદ્ધ યોગથી તેઓએ એવું જોએલ નથી. તેથી શ્રીશુક શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમે આવી મોહલીલા કરેલ હોવાનું માનતા નથી, અને અઠાવીસ અધ્યાયના ૩૦ થી ૩૨ સુધીના શ્લોકથી પોતાનો એક સિદ્ધાંત જણાવી એ પૂર્વ-પક્ષમાં કહેલ મુનિઓના મતનું ખંડન કરે છે, અને વસ્તુતઃ શાલ્વ સાથેના યુધ્ધમાં શું થએલ તે ૩૩થી ૩૬ સુધીના શ્લોકોથી કહે છે.

આ પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કયું તેથી એમ જણાવેલું છે કે જ્યારે ભગવાન કાર્ય કરવામાં ઘણા આસક્ત^૧ થાય છે, ત્યારે કોઈ વાર એવી રીતે મોહ થાય છે. તેવા પ્રસંગે ભગવાને અધિકાર આપેલા દેવો તેમના વિષે દુષ્ટ વિચાર કરે છે, પરંતુ આવું ભગવાનનો સત્વાવતાર હોય ત્યારે જ થાય છે, બીજા પૂર્ણ અવતારમાં આવું થતું નથી. તેથી આવા સત્ત્વ અવતારવાળા ભગવાનની ભગવાનમાં મોહ દર્શાવનારી લીલાનું કોઈએ પણ કોઈ સમયે અનુકરણ ન કરવું, કારણ કે આવી લીલાનું અનુકરણ કરવાથી પણ અનિષ્ટ થાય છે. ભગવાનનો સત્ત્વ અવતાર હોય ત્યારે જ આવી લીલા કોઈ સમયે ઉપર કહ્યું તેમ થાય છે, શ્રીકૃષ્ણ તો નિર્ગુણ છે અને નિર્ગુણ સ્વરૂપથી પોતાની મેળે પ્રકટ થએલા હરિ ભગવાન છે. તેઓના સંબંધમાં આવી મોહલીલા થવાનો સંભવ નથી, છતાં પણ ભક્તોને સંદેહ થાય તો તેમનું સ્વરૂપ તેઓને યથાર્થ જણાય તે માટે શાલ્વ સાથે ના યુદ્ધમાં સત્ય વૃત્તાંત શું થએલ તે શ્રીશુકે અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયના ૩૩થી ૩૬ સુધીના શ્લોકોથી જણાવેલ છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ શુદ્ધ પરબ્રહ્મ છે અને તેમનાથી અધિક કોઈ બીજું તત્ત્વ છે જ નહિ.

ઉત્તરાર્ધના ૨૨ થી ૨૮ સુધીના આ અધ્યાયો અનુક્રમે ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવાનના છ ધર્મો અને ધર્મીનું નિરૂપણ કરનારા છે એમ ધનશ્યામ ભટ્ટ અને ગોકુલરાય ભટ્ટ માને છે. બાવીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન સર્વ સૈન્ય સાથે હસ્તિનાપુર પધારે છે, અને ત્યાં યુધિષ્ઠિર વિગેરે તેમની પૂજા કરે છે એ તેમનું ઐશ્વર્ય જણાવે છે. તેવીસમા અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિરનો દ્વિવિજય ભગવાન કરાવે છે, ભીમદારા જરાસંધનો વધ કરે છે, એ તેમનું વીર્ય જણાવે છે. ચોવીસમા અધ્યાયમાં જરાસંધે કેદ પકડેલા રાજાઓને ભગવાન બંધનમુક્ત કરાવે છે, અને તેઓ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે એ ભગવાનનો યશ જણાવે છે. પચીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન શિશુપાલનો વધ કરે છે, શાપથી તેને જે દુઃખ થએલ તેમાંથી તેને છોડાવે છે અને મુક્તિ આપે છે એ તેમની ‘શ્રી’ જણાવે છે. છવીસમા અધ્યાયમાં દુર્યોધને જલમાં સ્થલનો અને સ્થલમાં જલનો ભ્રમ થતાં ભીમ વિગેરે તેની મશ્કરી કરે છે તે જોઈને, તે પ્રસંગથી ભૂમિનો ભાર હરવાનું થશે એમ જાણી ભગવાન કાંઈ બોલતા નથી, એ તેમનું જ્ઞાન જણાવે છે. સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં શાલ્વ સાથેના યુદ્ધમાં સારથિ પ્રદ્યુમ્ન ધવાતાં તેમને દૂર લઈ જાય છે, એ તેનું કાર્ય પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરનાર હોવા છતાં પ્રદ્યુમ્ન તેની નિંદા કરે છે એટલે શરીર વિગેરેની તેમને દરકાર નથી એમ દર્શાવે છે, એ ભગવાનનો વૈરાગ્ય ગુણ દર્શાવે છે. પ્રદ્યુમ્નનો પરાજય અને મૂચ્છા થવા છતાં ભગવાન દ્વારકાની દરકાર નહિ કરતાં ઇંદ્રપ્રસ્થ જ કેટલાક સમય સુધી રહે છે એ તેમનો વૈરાગ્ય જણાવે છે. અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન શાલ્વનો વધ કરે છે વિગેરેથી ધર્મીનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે. મતાંતરથી પૂર્વપક્ષ જણાવી સિદ્ધાંતથી શોક અને મોહ વિનાનું ભગવાનનું નિર્ગુણસ્વરૂપ જણાવ્યું તેથી આ ધર્મીનું સ્વરૂપ જણાવનાર અધ્યાય છે.

ધનશ્યામ ભટ્ટ અને ગોકુલરાય ભટ્ટનો આવો મત ઉપર જણાવ્યું તેમ શ્રીસુખોદિનીની જ કારિકાઓથી વિરુદ્ધ હોવાથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. આ સાધન પ્રકરણ છે. સાધનમાં ધર્મ મુખ્ય ગણાય છે. તેથી આ પ્રકરણમાં ભગવાને કરેલા અને બીજાઓ પાસે કરાવેલા ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. (જૂઓ અધ્યાય ૨૧નાં શ્રીસુખોદિનીની પ્રારંભકારિકાઓ). એવી જ રીતે આ પ્રકરણના ૨૧ થી ૨૬ સુધીના દરેક અધ્યાયના શ્રીસુખોદિનીના પ્રારંભની કારિકાઓમાં

૧ ‘ભગવાન જીવને કાર્યમાં ઘણા આસક્તિવાળો કરે છે, ત્યારે મોહ થાય છે’ એમ યોજનામાં છે, પરંતુ અહિં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનો તેવો આશય હોવાનું જણાતું નથી. જો તો સામાન્ય રીતે લૌકિક વૈદિક કાર્યમાં આસક્તિવાળો હોય છે જ.

તે તે અધ્યાયમાં દર્શાવેલ ધર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૨૭-૨૮ અધ્યાયો તો સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણના છે અને તે અધ્યાયોમાં બંધુઓના શત્રુનો નાશ કરવારૂપ ફલ દર્શાવેલ છે, એમ ૨૭માં અધ્યાયની પ્રારંભની કારિકામાં જણાવેલ છે.

છ ધર્મો છ અધ્યાયોમાં જણાવેલ હોવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો પણ ૨૧મા અધ્યાયમાં આશ્ચર્ય દર્શાવેલ છે. એ સાત્ત્વિક પ્રમેય પ્રકરણના ઉપોદ્ધાતમાં જણાવેલ છે. બાવીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન પોતાની પત્નીઓ સાથે (શ્લોક ૧૩) સમુદ્ર જેવા સૈન્યને લઇને (શ્લોક ૧૭) યુધિષ્ઠિર પાસે ઇંદ્રપ્રસ્થ જાય છે અને ત્યાં ખાંડવવનને બાળી અગ્નિને તૃપ્ત કરે છે એમ ભગવાનનું વીર્ય દર્શાવેલું છે. તેવીસમાં અધ્યાયમાં ભગવાન યુધિષ્ઠિરની પ્રાર્થનાથી તેને દિગ્વિજય કરાવે છે, ભીમ પાસે જરાસંધનો વધ કરાવે છે અને તેણે પ્રમથનાથના યજ્ઞમાં હોમવા માટે કેદમાં પૂરેલ રાજાઓને બંધનમાંથી મુક્ત કરાવે છે, એમ ભગવાનનો યશ દર્શાવેલ છે. આ રાજાઓને ભગવાનને મુક્ત કરાવ્યાનું બાવીસમા અધ્યાયમાં કહેલું નથી, પરંતુ તેવીસમાજ અધ્યાયના ૪૬ માં ૧૨લોકમાં કહેલું છે અને બાવીસમા અધ્યાયના શ્લોક ૪ પ્રમાણે આ ભગવાનનો યશ જણાવનારું કાર્ય છે. બાવીસમા અધ્યાયમાં આ રાજાઓને ભગવાનનાં દર્શન થતાં તેઓ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારે ભગવાન તેમને ઉપદેશ આપી તેઓનો સત્કાર કરે છે. ભગવાને સત્કાર કરેલા આ રાજાઓ વર્ષાઋતુના અંતે ગ્રહો શોભે તેમ શોભ્યા. આ ભગવાનની 'શ્રી' દર્શાવે છે. ભગવાને સત્કાર કરેલા રાજાઓની પણ 'શ્રી' એટલે શોભા બહુ વધી તો પછી ભગવાનમાં અનંત 'શ્રી' હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય? પચીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ સિદ્ધ કરાવે છે. જ્યાં દૈત્યો હોય ત્યાં દેવો નિર્ભયતાથી આચરણ કરતા નથી, અને ભગવાનના પૂજનથી દૈત્ય નાસે છે. શિશુપાલ રાજાના રૂપમાં દૈત્ય હતો તે ભગવાન જાણતા હતા. તેની સભામાં હાજરી ઇષ્ટ ન હતી. તેથી ઉત્તમ સભાસદનું પૂજન કરવાના પ્રસંગે ભગવાનનું પૂજન કરવા સર્વને કહેવાની ભગવાને સહદેવને પ્રેરણા કરી. સહદેવ તે પ્રમાણે કરતાં ભગવાનનું પૂજન કરવામાં આવ્યું તે દૈત્ય શિશુપાલ સહન કરી શક્યો નહિ, અને ભગવાને તેનો વધ કર્યો એટલે યજ્ઞનું કાર્ય આગળ ચાલ્યું અને યજ્ઞ સિદ્ધ થયો. વળી આ રાજસૂય યજ્ઞ જ ભૂમિનો ભાર હરવામાં સાધનરૂપ થઇ પડવાનો છે એમ પણ ભગવાન જાણતા હતા અને તે યજ્ઞ કરાવવાનું એ પણ પ્રયોજન હતું એ ભૂમિનો ભાર હરવાનું બીજા પણ આ અધ્યાયના ૫૩ માં ૧૨લોકમાં દર્શાવેલ છે. તેથી શિશુપાલ રાજાના રૂપમાં દૈત્ય હતો, તેને હણ્યા વિના યજ્ઞ સિદ્ધ થાય તેમ ન હતું તેવું, અને આ યજ્ઞ ભૂમિનો ભાર હરવામાં સાધનરૂપ છે એવું ભગવાનનું જ્ઞાન આ અધ્યાયથી જણાવેલું છે. છવીસમા અધ્યાયમાં એમ કહેલું છે કે રાજસૂય યજ્ઞમાં ભગવાનને ચરણ ધોવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવેલું (શ્લોક ૫). ભગવાન આવી રીતે હલકી સ્થિતિ ગ્રહણ કરે તે તેમનો વૈરાગ્ય દર્શાવે છે. વળી યજ્ઞ પૂર્ણ થયા પછી યાદવોને દારકા મોકલી, ભગવાન કેટલાક સમય સુધી ઇંદ્રપ્રસ્થ જ રહે છે, અને દુર્યોધનની ભીમ વિગેરેએ મસ્કરી કરી ત્યારે ભગવાન કાંઈ પણ નહિ બોલતાં શાંત જ રહ્યા. આ પ્રસંગે તેમનો વૈરાગ્ય ગુણ દર્શાવે છે.

૨૭થી ૩૨ સુધીના અને ૩૫ માં અધ્યાય સાત્ત્વિક ફલપ્રકરણના અધ્યાયો તેમાં છે. ૨૭ અને ૨૮ માં અધ્યાયો બંધુઓના શત્રુઓનો નાશ કરી તેઓનું દુઃખ દૂર કરવારૂપ ફલ દર્શાવે છે. સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં દારકામાં રહેનારાઓને અને બંધુઓને ઘણો ભય થયો તે દર્શાવેલ છે, અને અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન તે ભયનો નાશ કરે છે એમ જણાવેલ છે.

દરેક પ્રકરણના છ અધ્યાયોમાં છ ગુણો દર્શાવેલ હોવાનું અવશ્ય માનવામાં આવે તો સત્તાવીસમાં અધ્યાયમાં પ્રદુમ્ન અને યાદવોનું પરાક્રમ ૧૭થી ૨૪ સુધીના શ્લોકોથી જણાવેલું છે, અને દુમાન તથા શાલ્વમાં રુદ્રે પ્રવેશ કરેલ હોવાં છતાં સત્તાવીસ દિવસો સુધી તેઓ યાદવોનો પરાભવ કરી શકતા નથી. ભગવાન અને બલભદ્ર પૈકી એકે દ્વારકામાં ન હોવા છતાં તેમના સેવકોનો રુદ્રની સાહાય્યવાળા શાલ્વ વિગેરે પરાભવ કરી શકતા નથી એ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય દર્શાવે છે. અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં રુદ્ર વિગેરે શાલ્વને સાહાય્ય કરતા હતા તેઓ તેનું રક્ષણ કરવા આવે તે વધ માટે રાહ જોઈ ભગવાને શાલ્વનો વધ કર્યો એ ભગવાનનું વીર્ય દર્શાવે છે.

આ અનુવાદમાં શંકરપદ રચેલે પ. ભ. મુરજી ધીરજભાઈએ જે સૂચનાઓ કરી છે તે તેમનો ઉપકાર સાભાર સ્વીકારું છું. વાક્યપતિ શ્રીમદાચાર્યચરણની વાણી સમજવી કઠણ છે, તેથી આ અનુવાદમાં મારી ભૂલો હશે જ. સુઝ વૈષ્ણવો તે સુધારી વાંચશે અને ભૂલો માટે મને ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખી સામાન્ય જ્ઞાનવાળા વૈષ્ણવોને શ્રીમદાચાર્યચરણની એ ગૂઢ વાણી સમજવામાં આ અનુવાદ કાંઈક અંશે પણ ઉપયોગી થશે તો મારો પ્રયાસ નિષ્ફલ નહિ થાય એમ સમજી આ અનુવાદ મેં કરેલ છે.

માધ શુક્લ ૧૪
સંવત્ ૨૦૦૧
ધંધુકા

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.